

84УК7

170

ОЛЕСЬ

Д

ОСВІТНІЙ

2

ОЛЕСЬ ДОСВІТНІЙ

**ТВОРИ
У ДВОХ
ТОМАХ**

**ОЛЕСЬ
ОСВІТНІЙ**

**ТВОРИ
У ДВОХ
ТОМАХ**

ТОМ 2

РОМАН
ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1991

До другого тому увійшли роман «Кварцит», повісті «Алай», «Гюлле» та оповідання. Для більшості героїв цих творів властиве бажання змінити життя на краще — чи то в межах особистої долі, а чи в масштабах суспільного устрою. Це бажання було притаманне й самому Олесю Досвітньому.

Во второй том вошли роман «Кварцит», повести «Алай», «Гюлле» и рассказы. Для большинства героев этих произведений характерно желание изменить жизнь к лучшему — то ли в пределах личной судьбы, то ли в масштабах общественного строя. Это желание было присуще и самому Олесю Досвитнему.

Упорядкування В. О. Косенко

Л 229989

Дзержоблік

4702640201—081
Д _____ 81.91
М205(04)—91

ISBN 5-308-01013-7 (т. 2)
ISBN 5-308-01014-5

© Упорядкування.
В. О. Косенко, 1991
© Художнє оформлення.
Ю. В. Мітченко, 1991

A large, stylized black letter 'K' is positioned on the left. The vertical stem is a solid black bar. The diagonal stroke is composed of several parallel lines that fan out from the top, creating a sense of motion or depth.

КВАРЦИТ

РОМАН

ВІД АВТОРА

Важкеґкий сюжет обрав автор, бажаючи пов'язати шкiци лiтературного життя з гiрничим. А втiм, за цю спробу, гадаю, радянський читач не дуже буде нарікати.

Наша лiтература придiляє увагу найрiзноманiтнiшим шарам суспiльства. Але лiтератори чомусь обминають свої власні шерехи.

Автор обрав за дiйових осiб цього роману саме лiтературні кола, хоч, звичайно, вiн нiяк всi їх тут не вичерпує, так само, як i не претендує на iсторичнiсть типiв, ситуацiй.

Коли читач захоче пiзнати в дiйових особах «Кварциту» знайомих лiтераторiв, вiн прикро помилиться. Автор зовсiм не мав на метi персонально показати когось iз письменникiв, а, взявши за схему якогось iз них, надав йому рис, переконань i вчинкiв, властивих багатьом iншим. Подаються не персони сучасностi за перiод з недовго минулого, а типи з лiтературних угруповань, течiй, окремих творцiв.

Нема персон. Є типи. Та й то в обмеженiй кiлькостi.

Разом з тим автор застерiгає: поданий тут клаптик з гiрницького життя Кривбасу аж нiяк не може вiдбити тої повноти пiднесення, ентузiазму, боротьби, що провадили i безупинно провадять гiрники Криворiжжя за руду. Про це ще треба сподiватись великих творiв. Бо й справдi — дивно. Наше суспiльство надто погано обiзнане з Криворiзьким басейном, гiрницьким життям, рудою, — основою залiзної технiки, що її запроваджує робiтничий клас з краiни соцiалiзму. Суспiльство майже зовсiм не обiзнане з героїчними рудокопами, що здобувають iз земних надр сирець — метал для будування нового життя.

Час дiї роману — кiнець вiдбудовного перiоду i початок реконструктивного.

З цим застереженням i просимо уваги до «Кварциту».

Ол. Д.

В просторій кімнаті було зимно, вільготно, пахло тютюновим димом і потом. Біля засмальцьованого стола на довгих лавах сиділи гірники, задумливі, зосереджені. Електрична лампочка випромінювала над ними сухе, біле сяйво.

— Я цього аж ніяк не розумію,— розвівши цупкі руки і знову згорнувши їх, промовив юнак.— Хай там у вас якісь секрети, хай, але на засіданні бюро комосередку ви, товаришу Пальський, як помічник головного інженера, мусите сказати, чом саме зруйнували нові бункери. Це ж чортзна-що! Паніка якась!

Він зиркнув на зігнену постать у брезентовім поруділім одязі, що сиділа край стола, і замовк.

— Говори, Тучинський, не мурчи. Нічого поглядати на мене. Адже сам знаєш, про що балакають,— відказав старший робітник, що схилився біля стола.

— Рудокопи сміються. Не вистачало, мовляв, до кінця зими дров у директора, от і розібрав бункери...— непевно мовив Тучинський.— Та не в тім річ. Відмовити будувати нову казарму-гуртожиток, розібрати бункери... Може, товариш Пальський завтра накаже й копер руйнувати...— І Тучинський пронизливо подивився на мовчазного інженера.

На обличчі Пальського не ворухнулась жодна рисочка. Він, сповнений відповідальності, упевнено процідив:

— Ви чудово знаєте, товариші, я — виконавець наказу. Справа ясна. На вашій шахті руда вичерпується. Весну проробимо, і край. Навіщо кидати на вітер державні кошти. Їх можна вжити на діло в іншому місці.

— Що?! — вигукнуло кілька рудокопів, підвівшись з місць. На хвилинку впала мовчанка. Люди в брезентовій одежі, вражені його словами, розгублено поглядали один на одного й на інженера.

Тучинський схвильовано спитав:

— Хто сказав?

— Атож. Хто?! — іскрами очей докінчили робітники-комунари, напружено дивлячись на гладенько голене обличчя Пальського.

— Я кажу те, що каже управа, кажуть розвідки, що каже центр,— сухо відказав інженер.

Згорблена постать робітника вирівнялась.

— Брежня! — вигукнув він, і зашкарублий кулак важко впав на стіл.— Я, Курбала, кажу — брехня. Руди вистачить не тільки, доки житимуть і Пальський, і вся управа, і ваш центр, а на сотні років. Звідки ви знаєте про це?

— Звідки? — перепитав Пальський, наїжившись. Він витяг з бокової кишені зошит, розгорнув його і, вдивляючись у накреслений олівцем рисунок, запитав: — Ви, Курбала, де саме працюєте?

— На п'ятдесятому горизонті, третій штрек,— відказав Курбала, і голос його затремтів.

— Так от, маєте! — провадив Пальський, пильно вдивляючись у рисунок.— Це другий виробіток. Так. Ви вже пройшли розвилку. Атож, мусите пройти. Як видобули вже лівий клин — він уперся у лупак або граніт; правий, де ви, мабуть, тепер робите, сходить нанівець. Від розвилки діаметр руди вужчає. Не сьогодні-завтра їй кінець, і нам доведеться переноситись в інше місце. За шістдесятим горизонтом — нічого сподіватись. Пішов граніт. Далі нема чого шукати.

Курбала зацікавлено слухав інженера. Він сам передчував це, але сподівався — клин далі почне товщати, і рудичка, розітнувши мертву породу, піде широкою, грубою верствою. Він одразу охляв, зникли запал, упевненість, і задушлива правда стисла груди.

Ледве перевівши дух, він боязко присів, і його зігнена постать у сумній задумі схилилася біля стола.

До нього долітали окремі галасливі і спокійні репліки товаришів та уривки чіткої відповіді Пальського. Голову посів рій думок, нових, тривожних, вигадливих, що опановують людину в розпуці.

Працюючи тут, на цій шахті «Допомога», вже четвертий рік, він ніколи не уявляв собі такого загрозливого слова «немає руди». Як же бути? Йти на інші шахти? І йому, і всім тим вісьмом сотням робітників, що тут працювали, зв'язані з нею серцем, усім еством? А коли й на інших шахтах їхньої управи таке? А як по

всіх руднях таке? Перед ним виринули в загрозливій задумі заводи, комашливою метушнею десятки, сотні тисяч робітників, що топлять їхню руду, докірливими замовклими велетенськими циліндрами виринули домни, холодні, зловісні, покинуті робітниками... Рейки, колеса, паротяги, казани, кайла, вагонетки, рискалі¹, ножі, сокири і тисячі, мільйони залізних речей промислових, життєвих, змішалися в хаотичну рухливу купу, що раптом застигла в безсилій знемозі, і, поржавіле, поламане, лежало покидьками мертвої породи в його спорожнілім від руди штрекові.

Курбала здригнувся, обвів бездумним поглядом зморених суперечками товаришів, спокійного Пальського, і нараз мозок його закипів.

— Ха-ха! Нема, кажете?! — визвірився він на Пальського. — Побачимо! — Курбала похапцем застебнув свою брезентову куртку, глибше натяг на голову кашкет і рвучко вихопив з-під лави свою карбідку.

— Пожди, пожди! Є ще справи. Маєш час! — кинув до нього підбадьорений Тучинський. Але Курбала важко переступив осліңця і подався до дверей.

Пальський опустил очі, з-під вій пронизав ними Курбалу, а коли за тим із грюкотом зачинилися двері, піднісся й, ніяково переступивши з ноги на ногу, промовив:

Усе? Можна йти? — Він дивився на секретаря осередку Тучинського, намагаючись піймати в погляді партійного керівника шахти висновок на його інформацію.

— Авжеж, — протяг Тучинський, озирнувши членів бюро осередку. Згодом, коли Пальський натяг кашкет, він додав: — Тільки ви... не той... Поки цю справу не розв'яжу на райкомі, не дуже там у себе в управі розводьтєся... Скажіть і директорові...

З-за стола несміливо витягся присадкуватий чорненький чоловічок, замотаний у блискучу, чорну шкірянку, і, затупцявшись на місці, мацнув блискучими чорними очима присутніх.

Тучинський, натягнувши рукою на плече сповзлий плащ, якийсь момент дивився на чорного чоловіка, а потім спитав:

— А що ж ви мовчите, товаришу Шільман? Адже ви

¹ Заступи.

завідатель шахти. Невже вас не обходить те, про що мовилось. Га?

— Що я можу сказати,— пробурмотів Шільман,— їм видніше. Не ми досліджуємо, а вони. Не ми господарюємо, а вони. Що наказують, те робимо.— Він затнувся, почувуючи, що сказав надто гостро, і тихо, благально додав: — От коли б нам дали права і кошти на розвідки — інша річ. Тоді видно було б... Що я можу сказати? Той господар, що не в силі змінити попсовані молотки, не допроситься вагонів під вантаж,— безсилий господар.— Він нетерпляче потупився і подивився на двері.

— Але що ж ви порадите робити? Ваша думка? — питав Тучинський.

— Грошей треба. Тих грошей, що управа знову забрала. Потім буде видно. Ви знаєте, що ми безсилі самі розвідувати. Як я, чи хто інший, можемо вгадати без розвідок, де руда? Нас позбавлено навіть коштів. А без розвідок копатись — гратись у піжмурки. Хіба ми досі не гралися в піжмурки? — раптом скрикнув Шільман.— Пальський може базікати про виснаження, коли нам нічим йому пельку забити. Треба відвоювати кошти на розвідки і добути самостійність у діях. Тоді ми їм покажемо, як виснажується...

— Ви поспішаєте? — урвав його Тучинський.— Можете йти собі.

— Ну? — порушив Тучинський навислу, задумливу мовчанку.— Ти, Ціпо, що замислився? — звернувся він до вугластого робітника, якого наче не обходила суперечка.

Ціпа покректав, хитнувся з боку на бік, підсунув під себе поли коротенької куртки й захрипів. Спочатку його слова губились в хрипотінні, а згодом стали виразніші.

— До редакції... В райком... З директором... почати розвідки... Може, й справді доведеться на інші переходити... чи на вугіль... Атож, їм видніше.— Він замовк, з полегкістю зітхнув, звільнившись від тягара своєї балачки, і знов убгав голову в подраний ковнір куртки.

— А що, коли б узятися за затоплену Карапатівську рудню? — тихо, несміливо підніс голос худий високий дідок.— Там же була колись руда, кажуть люди...

— Карапатівську? — перепитав Тучинський.— Там саму воду треба викачувати десять год. Ціле озеро!..

І то, хтозна, що воно там... Може, води бездонне джерело. Потім, ніяких планів тої шахти нема... Не підходить... Що в нас виснажується — це пусте... А от припущення, що й усім рудням за рік-два погрожує таке, що ця земля не має руди,— ото халепа... Не віриться, чортяка його забери... Щось учені наплутали...

У шибки затуркотів дощик. Товариші хвилинку споглядали, як поволі дрібні краплинки поволокою затягали скло, знеможено сповзаючи вниз.

До кімнати ледве чутно донісся далекий гудок, а йому окселентував двірський дзвін.

— Виходить, неможливо виконати сто п'ятдесят тисяч тонн? Га? — боязко проказав велетень Курдіш, і його кремезна постать ворухнулась на ослоні, як гранітова брила.

Секретар витяг шию і погрозово хитнув підборіддям догори:

— Ні чорта! Виконаємо!

Курбала широким кроком перетяв двір, якийсь час плутався в суточках між дерев'яними будівлями. На вигоні під ногами зашкармотіли уламки мертвої породи. Йому нараз стало ясно, що тут, де він іде, вже немає руди. Довгі роки роботи людських рук, його батьків, дядьків, виснажили підземні багатства і посупили ген аж куди копер... Останній на цій площині копер! Накопичені, потемнілі вали бутовиння, непотрібного каменю, глини нерівним півколом громадилися біля засмальцьованої чорним мастилом башти. Розхитані бункери пообгризаними пащеками застигли над заіржавленими рейками, де сумно, самотньо стояла недовантажена платформа.

Ліворуч тягся довгий, глибокий яр, а далі — поле, горбкуватий степ, вкритий чорною рядниною ріллі.

«Нема, невже нема?» — свердлила Курбалу неспокійна думка.

Він пронизав поглядом темряву, вдивляючись у далечінь, і йому уявилось: він бачив, як на світлові замигтіли безкрилі млини,— копри інших рудень, інших шахт, сповнених зараз людьми й рудою, що їм загрожує катастрофа, розпука, самотня пустельність.

Він обминув паркан і попростував повз кузню. З розчинених дверей лунали ритмічний дзенькіт заліза й гупання молотів. Золотий жар теплим сяйвом бли-

щав на закурених стінах, ковадлах і рухливих постатях ковалів. Сяйво палахкотіло, на мить згасало, і тоді кузню заволокала темрява.

Курбалі стало моторошно, здавалося: ось-ось ще один-два безсилі промені — і дзвінка, гаряча кузня порине в холодний морок, мертву нерухомість.

Курбала пішов швидше, проминув кузню і хутко побрався залізними слизькими східцями нагору, до кліті. Якусь хвилину дивився на вагонетки, навантажені соковитими брилами червонястої породи, що викочувались з кліті, і йому стало легше. Він не глянув навіть на відкатника, боячись побачити в його очах переляк, і поспішно став між порожніх вагонеток. За мить він уже летів в темне провалля, звичним рухом засвічуючи лампочку. Синенький вогник освітив вогку посивілу стіну кліті, вимазані колеса вагонетки. Курбалі здавалося, ніби із задухи він раптом потрапив у свіже живуще повітря і, овіяний ним, летів у безвість.

Кліть, м'яко гупнувши, спинилася, одчинилися дверцята, і Курбалу обдало сліпуче сяйво електрики. Біля кліті вже стояла партія вагонеток, навантажених рудою, бутиринням. Курбала прослизнув між вагонетками та кріпленням і хутко подався двійчастою колією, що, вилискуючи, зникала в темряві.

Коли ледве чутне хлипання стало виразним і перетворилося на голосне чвакання смоків, Курбала спинився, поглянув на верткого чорнявого юнака-камеронника, закутаного в блискучу гумовану одіж, який розмахував у такт смоків руками, як фантастичний птах крилами, диригуючи ними й зазираючи до водоймища, за труби.

— Що, товаришу Курбала, невже зміна? — спитав веселий камеронник.

Вздовж квершлягу загули голоси, зачулось гупання, і низка ліхтариків, освітлюючи сіруваті постаті, посунула Курбалі назустріч. Курбала не відповів на камеронникове запитання, звернув у бічний штрек і, опинившись у темряві, почвалав у чорну пашу. Йому не хотілося зустрічати людей, хотілося хутчіше добитись до свого вибою, щоб власними руками відчути тремтіння молотка: куди він полізе: чи ще в руду, чи в мертво тіло чужої породи?

Назустріч йому, коливаючись у повітрі, заблищали синенькі вогники.

— Степане? Ти? Здоров був! — зачув він голос Недайводи, його співтовариша-бурщика.

— Ну як? — глухим, якимсь чужим, як здалося Курбалі, голосом запитав він.

Недайвода, підійшовши, підніс ліхтаря урівень Курбалових очей.

— Щось компресор того... бастує... — проказав Недайвода. Його обличчя було вкрите сірою пилюгою і зливалось з цілою поstattю з потворний привид.

— А як клин? — похапливо спитав Курбала. І його серце наче впало в крижану воду.

— Погано. Або ж туди пішла, або... — Недайвода не договорив. Курбала рвонувся й подався вперед.

Рівний язичок вогника, відбиваючись від блискучого кружала карбідки, кидав тьмяне світло на кілька кроків вперед, утопаючи далі в густій темряві. Раптова тиша, що настала слідом за зниклими рудокопами, поволі заспокоювала Курбалу. Чвакаючи вогкою стежкою, він пішов вздовж штрека, звернув у бічні суточки, спинився, підніс над схиленою головою лампку і придивлявся. Кріплення не було. Виробіток, наче вимуруваний з вугластого каменю-кварциту, округлявся вгорі склепінням твердих порід. Штрек кінчався пащею, біля якої, вилискуючи різнобарвним, дрібно битим склом, лежала дбайливо згорнена купа свіжої руди. Курбала, ставши на коліна, припав до пащі і уважно розглядав вибій. Срібляста руда грала в колі проміння від карбідки злитими мачинками, засмічена плямами темної породи. І він почув у грудях ритмічний, бадьорий стукіт.

— Є! — мимохить вирвалось у Курбали. Він обважніло присів на купу руди, звільненої його товаришем з цупких обіймів нашарувань, обережно поставив карбідку долі, добув з кишені цигарничку і спроквола почав крутити цигарку, прислухаючись, чи не йде ще його зміна. Збоку біля стінки недбало лежали й стояли прихилені лопати, кайла, свердла і поруч їх трубка — пневматичний молоток. Курбала обережно потяг до себе за держак цей свердловий прилад, полагодив кишку від нього і оглянув свідерок. Втовкмачивши в вогку породу цигарку, він хутко приладнав свердло,

поставив осторонь лампку і присунувся до пащі. Зверху погрозово звисали вугласті брили кварциту.

Курбала відклав набік молоток, узяв кайло і легенькими досвідченими ударами почав відбивати шмат за шматом змішану з плямистим камінням м'яку руду. Але що далі він вирівнював доверху пащу, то впертіше піддавалася порода, злита в суцільну кам'яну масу, і безсиліші ставали старання рудокопа.

Курбала спинився і витер спітніле чоло. Він тільки тепер помітив позад себе свого артільного, що вже порався лопатою біля накопиченої руди, та кріпильників, які ставили рами, підносили стояки, соснові лати. Вдалині деренчали на нерівних рейках колеса вагонеток, і, ніби з-під землі, ледве чулося вйокання погони-ча та невдоволене форкання коней.

— Ну, що, як воно там, товаришу Курбала? — запитав лопатник, на момент спинившись. Лампка освітлювала в темряві його схилену на лопату постать. Але Курбала знав — це Кирило. Мовчазний, старанний у шахті Кирило і запеклий забіяка на висілку, одчайдушний «хуліган» на вулиці та в культурних закладах, що їх уважав найнуднішими закутками гірничого життя.

Курбала пригадав Кирилових батьків, що з діда-прадіда були рудокопами, революціонерами і зразковими поважними робітниками, і йому пригадалося своє юнацтво. А хіба він не був таким? Хіба темна, як гірська, лісова ніч, вулиця з бійками, пиятикою, войовничими мандрівками до дівчат на чужі села не були уперті вихователі таких дивацьких типів? Думка заплуталась у невизначних висновках. Йому захотілося поділитися з цим працьовитим рудокопом про розмови на бюро осередку, але думка, що Кирило — безпартійний, обиватель, з ганебним ім'ям «хуліган», яке закрипилося за ним серед культурників гірничого колективу, стримала його.

— А ти як думаєш? — кинув Курбала.

Кирило постояв хвилинку, потім переступив через купу руди і, присівши поруч свердлія, обережно поклав перед себе лопату.

— Щось малувато останні дні у нас виходить. Якась крихка руда й непотребу багато, — проказав він, добуваючи кисета.

— Мені здається, тут руді скоро буде край. На шістдесятім горизонті вісімнадцята артіль вже другий

день довбеться, і нічогісінько: кварцит і бутириння всяке. У нас теж щось не клеїться... Тобі видніше, Степане Омеляновичу, тільки чи не взятися нам до чогось іншого?

— Починати новий виробіток? Щоб як у вісімнадцятої артїлі було? — сказав Курбала й злякався: адже перед ним був Кирило — чужа пролетарським завданням людина. І Курбала добирав слів, щоб затушкувати похапливий висновок.

А Кирило наче тільки й чекав на це. Він присунувся до Курбали і тихо промовив:

— Чув! Кажуть, у нас руда виходить. Та не тільки в нас...

Курбала затаїв дух, намагався зрозуміти тон, яким говорив Кирило. «Хто, хто вже кинув цю чутку?» — боляче різонуло його.

— Я так думаю,— тихо провадив Кирило,— коли б усім нам узятися за діло, ми найшли б руду. Атож. Батько мій колись розказував, як робітники знайшли руду, і їхній хазяїн, заорендувавши ту землю, подарував їм аж по червінцю, о!

Кирило замовк, запахав цигаркою, важко спльовуючи перед себе.

Курбалі зразу все стало ясно. Чим критись, краще загострити небезпеку перед цим понівеченим звичаями старої вулиці юнаком і заглушити в собі дикий розпач.

— Хто й зна... Можливо...— намагаючись говорити байдуже, відказав Курбала.— От тільки, замість хуліганити, швендіти по вулицях, бити вікна, мазати ворота та заводити бійки, взявся б ти до діла, може, що й вийшло б,— проказавши це, Курбала раптом відчув, як йому розтинає груди. І він не втримався.

— Дивись! — просунув він у пащу ліхтар.— Бачиш? Руда завгрубшки менше як метр. Клин вужчає і незабаром, може, завтра-позавтра, зовсім кінчиться. Не буде більше. Розумієш? Та це пусте. Жах буде тоді, коли її в цілій нашій рудні чи поблизу не стане. Треба шукати її. Шукати! Розумієш?

Курбала вже захлинався від збудження. Він говорив про ту небезпеку, яка може бути, коли б руда виснажилась, про цілу державу, про майбутнє. Він і сам не помітив, як виклав перед Кирилом своє розуміння

революційного руху, будування нового життя та його, Кирила, Курбали і всіх рудокопів завдання.

Потім змовк і, не дивлячись на Кирила, аналізував, що з ним твориться. Йому було якось соромно за себе самого, що впав у розпач і так гарячково, по-дитячому доводив щось Кирилові, цьому чужому парубкові. Обважніло підвівся й узявся за молоток. Став поруч пащі на одно коліно, уп'явся руками в горло і ручку молотка, притиснув до піхов і, вимкнувши замикач, діткнувся свердлом породи. Цупко тримаючи молоток, Курбала все притискав тверду буграсту стіну. Свердло гарчало, шипіло, вганяючись у породу, і з гуркотом видувало струмені пороху, вкриваючи ним свердлія, все навколо. Час від часу Курбала спинявся, гуркіт вщухав, а він одходив геть набік і, як закутаний у куряву привид, стояв осторонь біля стінки, щоб відпочили ноги, чи сідав і, впершись ліктями в коліна, крутив цигарку.

Щоразу, коли він чув гук сокири кріпильника, який поволеньки, але уперто будував дерев'яний захист, чимраз далі посуваючись до кутка, Курбала думав: «Навіщо ото потрібно? Однаково завтра тут не буде руди і цей штрек обернеться на темні мертві суточки». Потім мовчки брався до роботи, гуркотом молотка заглушаючи болісне чуття, стогін вагонеток, що підкочувались і одкочувались, та шкармотіння Кирилової лопати, що раз у раз зменшувала купу наваленої руди.

Раптом Курбала почув, як ледве здригнулося нашарування і приглушено, але важко застогнало склепіння. Звідкись докотився людський лемент, і все стихло. Курбала спинився, відійшов назад і, піднісши вгору карбідку, дивився на вугласте червонясте склепіння. Піт виступив йому на лобі, і липкі брудні струмочки поповзли на ніс, в очі.

Кирило остовпіло дивився на свого старшого товариша, і на його обличчі, освітленому карбідкою, відбився жах і надія.

— Пішли! — хрипко промовив Курбала і, дбайливо поклавши під стіну молоток, не поспішаючи, попросував темним коридором. Попереду вихром майнули кріпильники.

Вийшовши на рівну подовжну, ледве освітлену блимливими електричними лампками, Курбала кинув:

— Все гаразд. Електрика світить. Повітря рівне.

Попереду виринали з темряви сірі постаті і поспішали до стовбура. Обляпаний грязюкою юнак, з погаслою карбідкою, промчав повз Курбалу й Кирила, здавленим глосом гукаючи:

— Валиться! Валиться!

Кирило стрибнув і, притиснувшись до Курбали, як перелякане теля до корови, пішов поруч старшого рудокопа. Він раз у раз поривався бігти, але, відразу ж схаменувшись, знову крокував урівень з Курбалою.

Курбала почував, як тремтить Кирилове плече, і пересохлим горлом видавлював із себе:

— Тихо! Спокійно. Кажу, все гаразд.

Біля кліті було, як завжди, ясно, світло, привітно. Тільки робітники напружено товпилися, збившись поміж вагонеток, і намагалися бочком, один поперед одного, протиснутись уперед, ближче до кліті.

Курбала став осторонь, обіперся на сосновий стояк і тремтливими пальцями почав крутити цигарку.

Десятники метались поміж рудокопів і, мовчки вдвляючись, рахували людей.

Було спокійно-жахливо і таємничо-задушливо.

Кліть моталася швидко, тужливо двигтячи своїм тлубом та поскрипуючи старезним кістяком.

— Що? Га? Завал? Землетрус? Вода? Що?! — чулося серед скупчених на естакаді й вивозі рудокопів.

Стовбур шахти поглинув кліть з чорненьким, у шкірянці, чоловіком, що в ньому можна було пізнати Шільмана, і кількома десятниками.

Чекали довго, напружено. І в цій таємничій чорній напруженості Курбалі ввижався вогняний жахний напис: «Вхід заборонено. Кінець».

Нарешті клітьовий метнувся до держака і енергійним рухом смикнув важіль.

Шільман почував щоку, тихо витяг з кишені великого блискучого годинника, підніс його до карбідки, потім, звернувшись до рудокопів, спокійно промовив:

— Скоро зміна. Можна йти додому. Нічого страшного нема. Завал на двадцятому горизонті. Завтра побачимо.

Із сотень грудей вирвалось зітхання:

«Двадцятий горизонт — вироблений. Мертва порожня».

Тоді мозок Курбали хутко-хутко запрацював; він вивертав з глибоких надр призабуті картини, події,

розворушував задубілі, дивні думки. Додому холодними залізними сходами йшов поволі.

Нічна темрява прийняла рудокопів у свої обійми, і синюваті вогники, коливаючись у повітрі, розпливались від фантастичного безкрилого млина на всі боки таємничого простору.

Ранком зморені коні примчали комісію і, паруючи, нетерпляче чекали недалеко кузні, тупцяючи на місці та часом повертаючи голови до ворухливої купки людей.

Люди, в козушках, чорних пальтах, з м'якими хутряними комірами, шалабудили навколо провалля, присідали, перемовлялись, сходились, діловито обмірковуючи причини завалу.

Згодом до провалля підступали тихою ходою рудокопи, заклопотані жінки і довго, мовчки дивились у величезну баюру.

Жінки злякано гукали на метушливу дівтуру, радісну і безтурботну, що бігала навколо провалля, часом намагаючись спихнути одне одного в прірву.

— М-да. Оце, якби придавило, мабуть, довго бов би живіт,— кинув розсудливо бородатий рудокоп, хитаючи головою.

— Авжеж,— додав хтось з молодших.— От тільки живота навряд чи й знайшли б...

— Під такою навалою і кісток не позбираєш.

— Ой лишечко! А я думала: чому мій так рано прийшов? Питаю, мовчить.

— А я чую, ніби грім загримів, і думаю собі, де він так рано взявся?..

— Снилось мені: хмара, хмара застелила все селище...

Жінки гомоніли, збившись до купи і енергійно вимахуючи руками та витираючи фартухами й полами пересохлі губи. Кожна доводила іншій і всім одразу, що ніхто, як вона, передчувала, гадала, міркувала... і багато всляких припущень, таких важливих для матусь, обтяжених хатніми турботами і малечою.

Курбала підійшов до провалля.

Майже рівним колом, метрів на двадцять у діаметрі, земля провалилася, дбайливо зберігши на собі непорушеною поверхню. Свіжі боки провалля зверху починались рівною смужкою чорноземлі, далі йшла глина,

а насподі в багряній мішанині порід виднілися білясті цяточки.

В голові Курбали знову заворушилися вчорашні думки, і йому нараз захотілося їх перевірити. Він повернув назад і подався схилом униз, до сіруватих будівель, скупчених, принишклих вдалині, біля сріблястого потічка. Але нараз спинився, круто повернувся і побрався на гору до шахтових споруд.

В скроні стукала спіймана думка, билася об стінки черепа.

Курбала проминув коні і увійшов до задушливої кузні.

— Що, Степане, вирвався? — вилискуючи притрушеною сажею усмішкою, мовив коваль, витираючи об почорнілий фартух руки.

— Атож. Хлопці вчора трохи здрейфили, — відказав Курбала і потиснув ковалеві могутню долоню. Курбала понишпорив поглядом по кузні, пішов у куток, де без діла й порядку згрудилися залізни покидьки, цурпалки, обрізки, і добув заіржавілу з гострим кінцем ломаку.

— Отаке було з моїм дідом, — проказав коваль, дивлячись на зігнуту у куті постать Курбали. — Коли його витягли з-під завалу, з нього залишилися самі кістки та порепана суха шкіра.

— Бабусі тоді заплатили сто карбованців асигнаціями. Здорово відкупилися, сукині сини. М-да... — задумливо додав він. — Це було п'ятдесят років тому... Нащо тобі ота ломака? Від собак?

Але Курбала вже був за дверима. Обійшов бурт наваленої руди і, оглядаючи місцевість, попростував до гори, туди, де виднілись западини, горбки...

Перед ним ледве підносився сугроб. Зопрілий бур'ян, будяки похилилися до сухої трави, а невеличкий кущик самотньо чорнів на схилі.

Курбала зійшов на сугроб, поглянув на ледве помітну западинку посередині, озирнувся до башти і, прикинувши оком відстань, рішуче ступив на середину.

Серце в грудях стиснулось, а потім його цілого пойняв холод. Схилившись, він енергійно почав довбати землю.

«Атож. Чорнозем... Але ж глина має бути м'яка, а тут шаркотить... Невже бутовиння?» — непокоїла

думка. Ї купка землі біля виритої ями дедалі збільшувалась.

Раптом він почув під залізом шкармотіння, і на поверхню вилетіло разом із землею кілька цупких камінців.

Курбала спинився, підібрав камінці, обтер їх дбайливо долонею і довго пильно розглядав. Потім копав далі. Але знову пішла земля, знову чорнозем і часом камінці, звичайні, які трапляються в неглибокій землі.

Розпука пройняла його істоту, і він охляло присів. Довго дивився на вириту яму, усміхнувся, плюнув і чоботом почав її загортати.

— Ні чорта нема! — голосно вимовив. Закуривши цигарку, Курбала якийсь час безнадійно дивився на свіжий, вогкий, соковитий чорнозем.

«А може», — десь блиснула надія, і Курбала запхав до кишені вириті камінці.

Вдома, вимивши їх, він довго роздивлявся на різнопородні грудочки, шматочки, такі знайомі за довголітню рудокопну практику. Ймовірність мінілася на байдужість і надія на зневір'я.

«Це ж дитячі вигадки, а не міркування дорослої людини, — думав Курбала. — Хто серйозно візьме це до уваги?» Він уявив себе на місці інженера, завідателя. Атож, він сам сміявся б із такого дивака, шукача багатств на буграх, в ярах, виритих вітрами, вимитих водою, розритих гарматнями й часом засипаних землею та порослих травою.

Але в його руках була чорненька грудочка, вкрита сріблястими мікроскопічними мачинками. Він згадав про лабораторію управи, але на цю згадку, з усією відразною огидою чогось ворожого, постав перед ним Пальський. Курбала замислився.

— Ні, не вірю. Не вірю, хоч ти мені що! — вирвалось у нього.

Малий синок, що креслив крейдою підлогу, уважно подивився на батька і промовив:

— Чому не віриш? Я ж тобі кажу — це бункери, а оце залізниця і поїзд з рудою! — І він торкнув крейдиною в кривулястий малюнок на підлозі.

Автор знайомить читачів із цим розділом, мовляв, інтродукцією, для того, щоб виявити хоч часточку

уболівань людей одного буття, бо ж починається зовсім інше.

Про цю інтродукцію ми ще згадаємо, і тоді шановні читачі, сподіваюсь, не будуть дорікати авторові за такі контрастиві переходи з надр у надземність.

ЧАСТИНА ПЕРША

Нам треба нервів, наче з дроту,
Бажань, як залізобетон.

Еллан

I

Огей уважно розглядає обличчя співбесідника, і в його вухах, як у зіпсутому радіоприймачі, виринають і погасають слова: «Сербія... Атраментовий трест... Вибух... Революціонери селяни... Сардіно...»

В голові клубочаться мислі, уривки думок про велике майбутнє, коли зникнуть турботи, дріб'язкові бажання, тваринні хотіння і вболівання за нездійсненою дурничкою й матеріальний добробут. Мислі ростуть, сягають широчезними просторами перебудови людства, його майбутнього існування, перемоги над природою і приручення всіх її явищ. На мить він ніби розтуляє очі і бачить дрібниці, що, як неприпасовані гвинтики, гальмують нормальну роботу цілої машини і врешті псують її. Він резюмує: «Чи можна вдаватись у міркування про величне майбутнє, нехтуючи огидними дріб'язками життя?»

Огей морщить лоба і раптом крізь сітку вій бачить обличчя знайомого, співбесідника. Той не припиняє викладати йому свої думки про перспективи революції в промислово малорозвинених країнах Заходу і Сходу.

Так, наче різьбарем-митцем виточений ніс. Зблякли сірі очі, вкриті зверху густими бровами й знизу підведені ледве помітною синьою смугою перевтоми або фізіологічних зловживань; підборіддя трохи випнулось, з горбиком, як на малюнках французьких художників часів революцій і реставрацій. Густе біляве волосся на голові, скуйовджене, як уживана щітка для підлоги.

Огей нараз збирає до купи викинуті щедрими вустами знайомого слова і приходить до висновку: «Бреше».

Він давно знає співбесідника. Це, мабуть, було років із десять тому. Вони разом втихомирювали сільських реакціонерів, які, вдаючи прихильників, цілим загonom пристали до червоних, щоб потім, у слухний час, вчинити повстання. Згодом це було в місті. Вони вдвох, на відпочинку, зайшли до кав'ярні, де прислужували гарненькі жінки в чернечій убранні. Тоді його приятель сказав: «Плати: у мене нема»,— а коли витягав цигарки, з його кишені впало на підлогу два банкноти... Цей випадок тепер виринув з найменшими деталями. Він згадав навіть, як приятель швиденько підсунув закаблуком банкноти під стілець, випустив навмисне цигарку і, нахилившись, заціпив у кулаці гроші, малесенькі папірці, що за них можна було набити собі животи їстівним.

«Звичайно, бреше»,— вирішує Огей і, позіхнувши, затуляє долонею рота.

— Ти ще довго тут будеш? — питає він приятеля, сам не розуміючи, для чого.

— А так, місяців зо три; а потім вимагатиму відповідальної роботи або посварюсь і знову дремену туди, де мало людей.

Тепер Огей згадує Малечка. Той теж балакучий, о, той теж усе чисто знає!.. Тільки де він є? Огей ворухить непокірливу пам'ять. «Малечко так само вимагав десь визначної посади... Так, так,— саме посади. Його відряджено десь у східний дипломатичний корпус. Потім «шехерезадині» казки затягли його до європейських і азіатських красунь, маскованих чадрами, де цей «дипломат», представник країни — носійниці для цілого світу правди й визволення з гніту капіталізму,— виявив неабиякі здібності щодо знання мов і пристойного поведіння. Атож, коли ще амбасадор не знав за пригоди цього славетного помічника і ще не одержав рахунків на цього роботягу за побитий посуд і відшкодування за бешкети, він, випорснувши від нього, уже керував десь поважною установою, де згодом із ділового кабінету створив невеличке «інтимне» ательє на східний зразок. Потім що з ним зробили?» — пригадує Огей. Нитка спогадів уривається на тому, що його таки виявили, як штукаря й шибайголову, і вилучили з партії. Малечко згодом прагнув стати професором. Він

навіть видрукував велику статтю про фольклор і побут іранської країни.

«Цей також, коли не Малечко, так Трубечко або Топечко»,— думає Огей і простягає руку.

— Гаразд. Я буду ще тут — зайду,— просто каже він.

Співбесідник потирав руки і кивав підборіддям.

— До побачення.

— Що за чорт! — голосно лається Огей і тріпає головою, щоб збутиися цього дивацького настрою. Він хвилинку стоїть перед таблицею з написом: «Міська залізнична станція» і йде вгору сходами.

В купе міжнародного вагона чисто, затишно. Газовий ліхтар кидає м'яке світло на темно-блакитну тканину канап.

Огей випростує ноги і відчуває солодкий спокій. «Чому, власне, я їду не в твердому, а в міжнародному? — думає він і, згадавши про ковдру і кілька сорочок у валізі, усміхається: — Авжеж, тут не вкрадуть».

Він підводить голову і дивиться на провідника в чистій куртці з блискучими гудзиками. Провідник, склавши руки, щось гомонить, повний ласки і чемності.

— А? Постіль? Добре... Чаю?.. Гаразд,— мимрить Огей і згадує недавно покинутого знайомого.

«Вашесьсь... Вашесьсь...» — міркує над незрозумілим концентрованим словом провідника.

«Авжеж»,— думає він, і йому стає веселіше.

«Вашесьсь... Ваша світлість». Ага, це ж скорочене — «ваша світлість!»

Огей зиркає у дзеркало дверей.

На нього нерухомо дивляться карі темні очі. Він бачить не старе й не молоде, а так, як у хінців або середнього віку японців, коли важко збагнути чи двадцять вісім чи тридцять вісім років має людина; турботливі ледве помітні зморшки помережили лоб і біля очей. Але ніс трохи заширокий на середині, з ледве розпухлими ніздриями. Ніс аж ніяк не пасує до «світлості».

«Вашесьсь» — Огей відкидається на спинку і думає над глибокого змісту словом, що криє в собі панське минуле і лакейську улесливість, гніт, брутальність, ласку, покору і насильство. Огей згадує часи запальної

боротьби, втечі, повернення і, нарешті, після довгої, кривавої боротьби — влада робітників, диктатура пролетаріату, поріг до соціалізму.

Знеможено зашипіла у вестінгаузі пара, вагон хоркнув, закректав і спинився.

Огей здіймає з гачка дужку приймача, накладає її на вуха, пересуває регулятор, ловить музику. Грають десь «Веселих ковалів». Йому пригадується дитинство. Він жив тоді в глухому містечку. Якось потрапив у сіни до хати, де було весілля. Цигани-музики, співаючи, весело відзвонювали в порожні пляшки. Та музика теж звалася «Ковалі».

В цю мить двері з гуркотом відсунулись, і на порозі він бачить в розкішному котиковому манто молоду жінку. Вона байдуже перебігла по ньому поглядом, уквітчала своє обличчя солоденькою усмішкою і ввійшла до купе, сповнивши його легенькими пахощами парфумів.

Огей харкає в хустку і якийсь час уважно розглядає на білій тканині зеленкувате харкотиння.

«Процес. Процес бронхів, судовий процес, життєвий процес, процесуальний кодекс, процесія», — порівнює він значення слова і доходить до висновку, що це — животіння. Він ховає хустку до кишені, підводить очі на провідника, бере з його рук хрустку пачку і, розірвавши пергамент, добуває з неї сухарик. Довго колотить у склянці ложкою і вдихає напахчене повітря. Тепер він уважно дивиться на жінку, яка тримала в руках розкритий ридикюль і, придивляючись у нього, хутко ворушила віхтики на висках і лобі. Вона вродлива. Її воскове прозоро-рожеве обличчя пащить юністю. Жінка злегенька розтулила червоні підфарбовані губи і, повертаючи туди й сюди голову, роздивлялася в люстерко ридикюля на свої блискучі, рівні й гострі зуби.

«Звичайно, вона це робить навмисне, як і кожна жінка, — міркує Огей і чує, як в навушниках сплелись разом дві радіохвилі і до «Ковалів» пристав вальс «Діти весни». Дві мелодії злились в дисгармонійний шум, і Огей здіймає з голови дужки експериментального дорожнього приймача.

Жінка, блиснувши очима, простягла руку, і Огей передає їй дужку. Вона нахилила голову до нього, і її пишне жовте волосся торкнулося до його щоки.

Вагон глухо засичав і ліниво посунувся.

— Якась какофонія,— промовила жінка і віддала дужку, торкнувшись пальцями його руки.

Огей маленькими ковтками п'є чай і розглядає в склянці невиразний відбиток свого обличчя.

Жінка знову відкрила ридикюль, побарбалась в нім пальцями, поторкала свою валізку, посовалась на канапі, як курка в піску, зручніш уможцуючись, посмикала за кінчик куценького рукава своєї прозорої сукні і подивилась у профіль сусіда.

Огей байдуже, поволі ковтає чай, намагаючись з'ясувати, який вплив мають на нервову систему хворі бронхи.

— Вам не здається, що тут надто... сумно,— промовила трохи хриплим голосом жінка до мовчазного подорожнього.

Огей усміхається й відповідає в склянку:

— Мені? Ні. От у твердих вагонах зовсім весело. Як ви гадаєте? — Він відсуває склянку і відхиляється в куток, обдаровуючи сусідку поглядом.

— Знаєте, кого ви мені нагадуєте? — поволі розтягла вона слова, ледве стримуючи нотки гніву.— Чому ж ви не пропонуєте сусідці? — кинула вона, бистро зиркнувши на Огейові пальці, що розкривали коробку з цигарками.

— Вам? — Він хвилинку дивиться їй просто в вічі, потім перебігає поглядом по її шиї, сукні й додає: — Жінкам не личить курити.

Сусідка неспокійно, але грайливо хитнулася на пружинній канапі.

— А втім,— муркає Огей і простягає до неї коробочку.

Жінка подивилась на цигарки, ніби міркуючи — брати чи ні, і граціозно простягає два пальці. Звичними рухами вона мгне цигарку і бере її в рот.

— Я вам не сказала, кого ви мені нагадуєте,— промовила вона, вийнявши з рота цигарку і дивлячись на простягнену Огеєм припалену цигарку.

— Що, у вас сірника немає? — раптом кинула вона і люто провадила: — Нагадуєте мені одного беззубого режисера, пересиченого життям. До речі, скільки вам років? Двадцять вісім? Тридцять два?

— Сорок.

— А! — жінка зареготала, хутко піднесла до рота

цигарку і, нахилившись, тикала її об Огейову, щоб припалити.

— А ви здорово брешете. Тридцять п'ять. Правда? — тихо промовила вона і відкинулася головою на спинку канапи.

— Ви що, артистка? — запитує Огей, розглядаючи її пойнятий тугою профіль.

— Коли хочете — співачка. Ви були коли-небудь чи взагалі буваєте в опері?

— Бував, але це непотрібна річ...

— Що?! — скрикнула співачка і погрозово повернулася до Огея.

— Це дурниці, — відказує Огей і позіхає.

— Що ви хочете цим сказати?

— Спів — це мелодія, що впливає на людські, взагалі на тваринні, емоції... А зміст співу впливає ще й на інтелект... звичайно, в залежності від розвитку людини. Спів і музика разом емоціонально можуть впливати й на всяку тварину, наприклад, собаку, слона, ластівку і навіть гадюку... Ви бачили або чули, як гадюка слухає музику флюяри? Ні? Опера — це співи, слова, оповідання плюс музика, а разом — зміст. Зміст має певну динаміку чи уявну, коли читаєш, чи реалістичну або умовну, коли дивишся. Безперервна музика й спів — вороги динаміки, змісту.

— Хіба опера не має змісту? Адже спів та музика пристосовані до рухів і цілого змісту оповідання, — вигукнула співачка і нервовим рухом підіткнула поли сукні під коліна.

— Опера — це похоронна процесія, що в її ритми й динаміку аж ніяк не вкласти райдужного змісту життя чи життєвої перспективи.

Огей бере із рук сусідки докурену цигарку і товче її в попільничці на столі.

— Знаєте оперу «Євгеній Онегін» і твір Пушкіна «Євгеній Онегін»? Опера — це вихолощений нежиттєвий твір, недогризки великого твору. Це «сентиментальна попсована історія» з «Євгенія Онегіна» для слинявих панночок, оброслих салом паній та панів, отих пересичених, що ви про них казали, і аж ніяк не твір «Євгеній Онегін». Зрозуміли?

Співачка примружила очі.

— А «Кармен», наприклад? — кинула вона і засовалась на канапі.

— «Кармен»? — Огей підводить голову і хвилинку дивиться на газовий вогняно-білий ковпачок, ніби шукаючи в нім відгадки на це питання. — Ви можете зрозуміти з цієї опери трагедію контрабандистів і умови життя, що заганяють злидарів у скелі? Зрозумієте з неї потребу відважитись колоти биків? Га? Ні чорта ви не зрозумієте, бо похоронна процесія не визнає життя, для неї шлях — із хати на цвинтар і відповідно до релігійної чи громадської етики — певні атрибути. Ні, ви спробуйте цією процесією, тобто оперою, показати все багатогранне життя покійника, коли вже взялися його заховати від цього світу.

— Якийсь божевільний, — усміхнувшись лагідно промовила співачка і додала: — Що ж вам треба?

— Створіть такий театр, коли вже так хочете чути співи — музику в першому-ліпшому театрі й без «опери» можна слухати, — щоб він гармоніював із змістом, не брехав, не переінакшував, а впливав на інтелект, розширяв кругозір, щоб він виховував чи розважав, виховуючи... Я раджу вам стати камерною співачкою. Ви принаймні не будете тупою зброєю в руках ошуканців людства. Та ви знаєте, чорт забери, яка тепер епоха?!

Огей ляскає себе по коліну й дивиться на сусідку. Його очі блищать, а повіки нервово тремтять.

— Треба з дикуна-людини створити владаря цілої природи і вжити всіх засобів у роботі над нею, бо ці люди мають перебудувати цілий світ. А ви їх напихаєте песимістичними процесіями, мертвеччиною. Ви почуваете мій тон? Це підо впливом вашої опери «Про Салтана», яку я допіру вчора бачив і слухав.

В купе запанувала загадкова тиша. Лагідно, наче праска на ковдрі, стугонів пружний вагон і одноманітно сичав за скляною банкою¹ газ.

— А ви хто? — порушила тишу співачка, притулившись щодокою до спинки темно-блакитної канапи. Вона не зводила з Огея хтивого погляду.

— Я? — зиркає на неї Огей. — Сучасний Дон-Кіхот. — І тихо сміється. — Тільки не Ламанський, а Лопанський. Проте це майже те саме...

— Лопань — це, здається, річка в Харкові? — запитала пасажирика.

¹ У ліхтарі.

— Атож. Прогнила таємничю історією міста річка, пропахлий болотом міщанського минулого лінійний струмок, безсилий навіть плодити путящу рибину. Тепер місцева Рада гадає її відмолодити, протягнувши артерію з повноводного Дінця.

Огей замріявся і скам'яніло, без жодного виразу на обличчі, як сфінкс, дивиться на одну точку.

Співачка теж сиділа тихо, замислившись. Вона споглядала профіль обличчя невідомої їй людини — чоловіка — і розв'язувала питання: «Прикидається чи хворий?»

— А чому ви їдете до нашої української опери? — байдужим тоном питає Огей.

Жінка низала плечима.

— Я їду до сестри. Ви, мабуть, знаєте її чоловіка. Він посідає великий пост.

Огей повертає голову і уважно дивиться на співачку, немов хоче розгадати: хто ж така та велика особа, що має щастя бути дружиною її сестри.

— Суворий! — раптом вимовляє Огей, і маска зникає з його лиця. Воно знову живе і міниться рисками іронії, відваги, байдужості, спокою, ласки, злості.

— Як ви відгадали?.. — мало не скрикнула співачка і аж підвелася на коліна. — Дайте цигарку, — простягла вона руку до столика, — і, будь ласка, не робіть скам'янілим своє обличчя. Я боюся. — Вона по-дитячому засміялася, мнучи пальцями цигарку.

— Ну, як же ви відгадали?

Огей запалює сірника, тримає його в руці і стежить за вогнем. Коли синенький промінь розтає в жовтім полум'ї, він підносить сірника сусідці.

— Дуже просто. Ви схожі на неї.

— Це правда. Ми схожі. — Співачка спустила ноги з канапи і розправила на колінах пишну спідничку.

Огей стежить за грайливою лінією її ноги, що соромливо зникає за бганками сукні.

— Коли б от душа, інтелект, емоції ваші були такі хороші, як ваша зовнішність, — серйозним тоном промовляє він і пихкає цигаркою. — Ваша сестра — енергійна жінка. Шкода, що вона така далека від сучасності.

Співачка з подивом глянула на сусіда, тримаючи в повітрі руку з цигаркою між пальцями.

— Ви, мабуть, знаєте, що її чоловік має певний

стосунок до оперного мистецтва? — Огей скидає попіл у попільничку і знову мовчить.

— Ну? — нетерпляче муркнула співачка.

Огей зітхає і провадить:

— Я чув, що розвитком цього мистецтва керує ваша сестра... жінка свого визначного чоловіка.

На обличчі в співачки розпливлося задоволення.

— Хіба це погано — допомагати дружині?

Огей широко розплющує очі і захоплено дивиться на жінку, ніби цей, просто сказаний нею логічний висновок, йому тільки тепер уперше сплив на думку.

— Як вас звуть ваші близькі? — спитала жінка і закашлялась.

Огей чекає, поки вона віддихається, і, здійнявши пальцями з кінчика язика налиплий тютюн, відповідає.

— Огей Неростій. Від слова рости.

Жінка усміхнулася:

— Чудне ім'я. А по батькові?

— По батькові? — перепитує Огей і зводить брови. — Ганнович. Це буде по матері. Так буде певніше, бо вигадане за часів кабальної власності «по батькові» не відповідає глибині правдивості. Огей — це поєднаний степовий вигук волонників. О! гей! Правда, дивно? В часи прогресу людства від волів до авто, аероплана й радіо, таке прозаїчне воляче ім'я — О-гей! — Його уста кривляться в кислу усмішку, і він провадить: — Це щоб завжди пам'ятати про степове походження, про колишній дикий степ, що мусить бути підкорений волі і завданням могутнього пролетарського класу.

Огей усміхається із своєї вигадки.

— А вас як звати? — питає він і схиляє голову набік.

— Аксель, — коротко відказала жінка і, хутко підвівшись, нахилилася над валізою, добуваючи звідти рушника, мило і безліч туалетних дріб'язків.

Огей мурчить:

— Аксель — прибране ім'я: від Оксани, або Ксенії.

Аксель на знак згоди кивнула головою і, перекинувши рушника через плече, вийшла з купе.

Часом крізь стіни вагона знадвору чути приглушені людські вигуки, тужливі дзвінки — жалюгідні залишки дикої спадщини, коли люди не знали, що таке годинник, і їхні очі та розум не сприймали аж надто простих його ієрогліфів.

Вагон похитується і сунеться тихо, лагідно, часом гуркочучи на стрілках. Тишу в купе іноді порушує Огей, перегортаючи книжку, яку він так уважно читає. Яскраве світло падає на сторінки, і Огей долонею робить піддашок над очима.

Коли якийсь речення викликає у нього аналогії, асоціації, тоді його мозок роз'єднується з зором, і кожне окремо йде своїм шляхом. Очі несвідомо перебігають літеру за літерою, слово за словом, поглинаючи рядки, а розум заглиблюється в рухливі думки, картини, події, комбінуючи їх, зводячи до єдиного і роблячи якийсь висновок.

Коли думка закінчується, до мозку вмикається зір. І Огей тоді помічає, що він переглянув, нічого не зрозумівши, аж цілу сторінку. Він шукає останні рядки, що відбилися в його мозковім апараті, і починає читати спочатку.

«Відкриття обер-майстром спірохет у крові хворих на тиф медицина зустріла глузуванням і посмішками... Коли Франклін вигадав блискавичник, королівське товариство назвало його фантазером... Гюйтенс писав, що Ньютонів закон всесвітнього тяжіння — це «чистий абсурд», а сам Ньютон прозвав хвильову теорію Гюйтенса «досить сумнівним досягненням науки...». Коли року 1874 винайдений Едісоном фонограф демонстрували у Французькій академії наук, академік Бульбо, обурений до нестями, обвинувачував Едісонового представника у свідомому обдурюванні шановних академіків, доводячи, що той просто є чревовіщун... Навіть російський учений Тімірязев признається, що він також довго не вірив у фонограф...»

«Винахідники, мислителі — це автори, творці чогось, — міркує Огей. — Атож, автори завжди несуть світові щось нового... Але, крім велетнів авторів, Едісонів, є ще маленькі, але теж творці, потрібні для суспільства, це автори цвяшків, шурупів, атраменту...

Але ж шурупи вже є, їх давно вигадано. Є й атрамент. Ми маємо навіть радіо... А де ж новітні радіофонографи, щоб іти з епохою часу, великим рухом вперед?»

Огеєві думки плутаються в хаосі палких бажань, і він заплющує очі, щоб заглибитись в аналіз і розв'язання цих вимушених міркувань, але завіса втоми

спадає на його розумову машину, і володар її солодко повертається на бік.

Аксель, що, спочиваючи, застигла на нижній канапі, ворухнулась.

— Ви спите, Огею? — пересохлим горлом запитала вона і, не чекаючи на відповідь, додала: — Мені сподобалась ваша думка про камерний спів. Га? Що ви скажете? — Вона хвилинку прислухалась, певна, що супутник обмірковує свою відповідь, але її дратувала його надто довга мовчанка. Вона підвелась. Момент стояла і дивилась на порожевіле, застигле в прийємній усмішці обличчя. Здавалось, він не спав, а просто, підклавши руку під щоку, заплющив очі і мріяв. Аксель боязко торкнулась пальцем до випнутого плеча.

Огей на мить розтуляє очі, усміхається, і ця спокійна усмішка застигає йому на устах.

Аксель мовчки споглядала дивного сонного пасажира, його могутню відкриту шию, кінчик мізинця, що лежав на повіках, підпираючи брову, і нараз ця людина стала їй близька-близька. Зворушена цим чуттям, вона провела долонею собі по лобі, потім тихенько натягла Огесві на плече край ковдри, смикнула за мотузок газового ліхтаря і в темряві напوماцки лягла на свою канапу.

Густий морок і тиша запанували в купе, і Аксель здалось, що це була в її житті перша приємно мрійлива тиша, що хай би тяглась без кінця.

— Я зовсім не хочу сказати, що взаємини між жінкою й чоловіком, сімейні взаємини, не повинні регулюватися суспільством. Але ж, дозвольте, шановна Аксель. Коли ми вдвох, припустім, з вами породили суспільству дитину, то хіба для цього треба спеціального суду, що буде колупатися в наших взаєминах, з атрибутами, свідками, засідателями? На чорта це здалось? Чи не досить того, що ми обоє заявимо про це статистикові, приставленому реєструвати в спеціальну статистичну книгу?

Огей замовкає, дивиться у вікно на кінематографічну появу й зникання клаптів лісу, ланів, залізничних будівель і рухливий, запалий обрій.

В коридорі вагона не було нікого, крім сивого діду-гана, який, притиснувшись до стіни, сидів на відкидному стільчику, похитуючись від руху поїзда. Він, сидя-

чи, спав, трохи задрівши голову, немов читаючи заплющеними очима напис: «Палити цигарки в коридорі забороняється».

А можливо, він роздумував, чи потрібен такий напис, коли біля кожного стільчика була спеціально пририхтована попільничка, і пасажири, байдужі до напису, палили тут цигарки, або він був сповнений внутрішнім спогляданням свого минулого, слухаючи цікаву для його старих вух розмову молодих людей.

Аксель перевела погляд з дідка на відчинене купе, на дужку радіоприймача, що гойдалась у кутку, і відказала:

— Так. Але чому ви не здіймаєте тоді гвалту?

Огей приймає руку з підвіконня і, заклавши її до кишені, якийсь час стоїть мовчки, хитаючи головою в такт перебоїв коліс. Потім відповідає:

— Коли б я галасував з кожної дрібниці нашого недосконального ще життя, слово честі, мені треба було б закинути свою археологію... А втім, чорт його зна, може, воно вартніше від тої пахучої науки і романтики минулого.

Істинно. Коли б ви знали хоч трохи про минуле цієї країни, та де там! хоча б самої Слобожанщини чи тільки Харкова і зазирнули б до нашого музею, бігме, ви б луснули з реготу. Один поет — Доленго — сказав: «Великі дні — маленькі люди». А тут треба сказати «великий час, дрібненькі скарби». Та що там. От ви зайдіть до найкращого, може, музею Слобожанщини, то побачите добре намальовану картину сивого шинкарсько-церковного орендаря Гетьманщини, що його виставлено як Мазепу, і на ній ще й досі немає спростувального напису, що це не портрет «анафемського» Івана Мазепи. Вам не дивно, бо ви не обізнані з історією. А втім, це все пусте. Он бачите, вже видно славний Харків, вкритий хмарами з димарів. Ви гадаєте, це так собі простеньке місто? О голубко моя, він має загадкове минуле. Головна частина його стоїть на катакомбах, про значення яких, походження тощо ніхто вам не скаже жодного слова. Куди там! Ви гадаєте, що про ці цікаві підземелля, що їх крамарі використовували як льохи, ви дізнаєтесь від науки? Спробуйте. На це відповідь дістанете тільки від представників каррозшуку та єдиного на всю Україну, і зовсім без претензій на вченого, журналіста-газетара. Та ще дещо

від безпритульних злидарів. О серденько, співачко! Життя не таке вже просте, як вам здається з театрального кону, і скрізь будівникам нового суспільства треба совати свого носа. Шкода, що іноді люди нюжають тільки пахощі старезних, як світ, надбань. Але, на лихо, у них атрофоване чуття сприймання паху, і вони навіть не мають уяви про те, що барбаються в старому барахлі.

— І ви, бачачи, знаючи це все, тільки скиглите й ходите набундючившись, як індик? — запитала докірливо Аксель.

— Атож. Правду мовили. Істинно, як індик. Але що ж поробиш? Я в своїй галузі роблю до безглуздя гострі експерименти, але огидно розуміти, відчувати, чому інші, хто приставлений до цього, пальцем не рухне. Коли таким темпом ми будемо посуватись, так і за сто років далеко не заїдемо. Ось що мене гризе і чому я лютую. Ви згодні із тим, що співати вам в опері — це гризти зубами іржаве залізо. Ви мали рацію. Ви уявляєте, як цією, здавалося б, дрібницею, ви посунете культуру вперед. Адже ви будете рушієм для композиторів, що мусять написати музику до тих творів, які ви виберете з сучасної поезії; рушієм для поетів, що захоплені вашою експресією передачі — підо впливом великого буття напишуть нові прекрасні речі, і вони перейдуть через вас у маси і, мов електроенергія, наснажать їхні мозкові акумулятори для активнішої участі в будіванні, перетворенні суспільства.

Аксель, згорнувши руки на колінах, слухала свого супутника, не зводячи очей з дужки радіоприймача.

Поїзд неспокійно захитався й заторохтів на переїзді. У вікні замигтіли залізничні будівлі.

Огей ступає до купе і поволі натягає пальто.

— Я надто багато ниньки набалакав вам, Аксель, — кидає він похмуро, стягуючи ремені на саквояжі.

Аксель хутко попідтикала пальцями під капелюх кучерки і похашцем кинула:

— То не забудьте подзвонити: шість, два, сорок дев'ять.

Огей запалює цигарку і мовчки виходить з купе.

На східцях йому назустріч, мов очманілі, лізуть кілька носіїв, відштовхують його набік і зникають всередині вагона.

Огей якусь мить стоїть у дверях, здвигає плечима і сходить на перон.

«Чому на цих темних людях білі, а не чорні або сині фартухи?» — думає він і простує до галереї. Повз нього, сопучи, мов обтяжені віслюки, сунуть заклопотані люди, пролазять крізь стовпище носії. А він, чужий їхнім турботам, здригаючись від штовханів, спокійно простує вгору сходами галереї і за кілька хвилин, разом із жменею людю, виповзає з паці вокзалу на майдан.

На хвилинку йому здається дивним, що недалеко, насупроти вокзалу, стоять великі, присадкуваті, червоні й малі, високі, сухоребрі, жовті автобуси, трамвайні довгі вагони й блискучі чорні таксі, а біля них метушаться люди, навантажуючи ці електро- й газовози собою й речами. В його мозкові постає цей майдан диким місцем, як було триста років тому. Він бачить широке тванисте озеро; поросле низькою осокою, півниками, заячими вухками, пищиками, горобинцем, а праворуч і ліворуч інші озерця, що підповзають аж до гори, порослої густим лісом...

За невеличким квітником посеред асфальтованого майдану, за порізаним залізними лініями колії бруком, високо вгору підвелися сірі масиви будинків. Огей спиняється і згадує, що це ж ті нові споруди, що своїм тягарем роздушили прогнилі дерев'яні крамнички — рундуки. І його обличчя сяє від знайденої розгадки.

Так і весь бруд, негармонійні, зайві перешкоди життєві, суспільно-людські дрібниці зметуться величним майбутнім.

Перед ним проторохтів, брязкаючи залізом струхнявілої брички, візник із затьопаною худореброю шкапиною, і в Огея на обличчі з'являються ризики нестриманої зневаги.

Він іде тротуарами, схиливши голову, щоб не бачити ті заляпані залишки ще недавнього минулого, незграбні, розхитані таратайки, що намагаються пристосуватися до часу автоаеро й залізобетону. На вулиці Свердлова, колишній Катеринославській, що аж дві сотні з гаком років славила царицю Катерину, Огей звертає на вулицю Енгельса. Біля невеличкого двоповерхового будинку він спиняється, тиче саквояж у вибій кам'яного фундаменту, запнутого пилюгою сірого будинку, притискає його боком і міркує: «Чи далі додому, чи

сюди — перекурити до свого друга — поета-спортсмена». Огей пригадує його вірш, основна думка якого в тому, що прийде час, коли в гарматах плодитимуться горобці, а замість закордонних паспортів і різномасної валюти матиме силу людське бажання. Огей згадує, крім поетичних віршів, мережано-прекрасні новели, філософічні, грайливі шкці, наукові нариси, історичні розвідки. Він пригадує його гру на більярді, в теніс, шахи і сам собі ставить питання: чого не вміє і чого не хотів би уміти й знати цей, без кінця енергійний, тридцятидев'ятилітній юнак? Огей усміхається, відривається від стін і, смикнувши закриті двері, дивиться на покреслений нетерплячою рукою поета напис:

КОЛИ ПІСЛЯ 5 ДЗВІНКА ТОБІ НЕ ВІДКРИЮТЬСЯ ДВЕРІ —
ДЗВОНИ ХОЧ ЦІЛИЙ ДЕНЬ АБО НІЧ.
ДАРЕМНО, КУМЕ, ВИТРАЧАЄШІ СВОЇ СИЛИ

Платон

II

Огей натискає п'ять разів кінчик білого кілочка і чує з поржавілої бляшаної скриньки для листів, почепленої на дверях, голос: «Двері відчинені. Будь ласка, заходьте». І zarazом у дверях лящить залізний звук.

Огей поволі йде кам'яними східцями. Нагорі його зустрічає мовчазна і тиха, як тінь, літня жінка і коротким порухом указує ліворуч.

У півтемній комірці, за столом, що посів майже цілу кімнату, сидів у розхристаній сорочці його приятель. Перед ним — накопичені тарілки, серед бляшанок та коробочок якісь спортивні причандали, кілька шматків тарані, сиру й ковбаси.

— Хо! Огей! Ти диви! — гукнув поет. Він схопився на ноги, обтер об штани масні руки і по-дружньому потряс Огеєві лікті. — Ти знаєш, якого оце я апарата придбав, — скрикнув поет і, захопивши тарілку з нарізаною ковбасою, витяг з-під неї чорну коробочку. — Диковина! $6\frac{1}{2}$ на 11, об'єktiv Цейса 0,5. — Він тут же хотів був демонструвати свій апарат.

— Ага, так той, — зиркнувши на Огеїв сак, кинув поет і подивився на дротяну вішалку.

— Іди краще сюди,— вирішив він, ступнувши в одчинені двері невеличкої, але світлої горниці.

— Розумієш, іду я ото вчора повз аукціон...— почав поет, відкриваючи «Кодака».

Огей уважно слухає його, як він ішов, побачив у вікні апарат, зайшов, купив за безцінь і як придбав інші потрібні для фотографування речі.

Поет, розповідаючи, робив якісь маніпуляції над апаратом, пригвинчуючи до нього штатив, і раптом скрикнув:

— От чорти! Та це ж зовсім іншого розміру штатив... Диви, поламаний...— і він розгублено почухав потилицю.

Огей кладе на підлогу саквояж і починає роздягатися.

— Нікуди не поспішаєш? — питає він.— Ти зовсім не знаєш, у якій справі я до тебе зайшов, Платоне. Я ж просто з вокзалу...

— Мо', хочеш істи? — спитав поет і, нараз смикнувши себе за неголене підборіддя, вигукнув: — О! Еврика! У мене лишилася ще зубровка.— Платон рвучко метнувся до комірки й за момент повернувся з пузатою пляшечкою зеленкуватого течива й брудненьким келишком.

— Зубровка? Але ж ти не п'єш? — питає заклопотаного господаря Огей.

— Не п'ю. Вірно. А втім, до мене часом заходять друзі, як от ти. Скажеш, погано? — похапцем відповів поет.

— Ти часом не можеш мені сказати, звідки походить слово Харків? — питає Огей, беручи з рук приятеля шматок ковбаси й недогризок хліба.

— Тільки не випий усієї, бо хлопці прийдуть,— пояснив поет, наливаючи зеленого течива в келишок.

Огей відсуває келишок набік, обсмикує з ковбаси шкуринку, сідає на незграбну низьку канапу й поволі їсть.

— Харків, кажеш? — перепитав Платон, затикаючи корком пляшечку. Потім став проти Огея, встромив пальці собі поверх вух у волосся і почухав голову.— Харків. Хм! — голосно міркував поет і розвівся цілою тирадою.— Як із лінгвістичного погляду взяти коріння з історії — це може походити від двох слів: харкати і карк. Можливо, перші осадники були люди войовничі

і щедро гатили з гармат по тих, хто насмілювався наблизитись до містечка. Отже, вороги й могли його прозвати Харків — харкає, значить, з гаківниць... Далі, тут може бути й суто медичне значення... Двісті років тому вся низина Харкова була залита водою, озерами, болотами... Тож хіба дивно, що це було прекрасне місце для пошестей; потім, відомо, що вода, яку й досі, на здоров'я медикознавцям на людських тельбухах, споживають жителі цього міста, як і я разом з ними, — має в собі розчин вапняку. Звичайно, за якийсь час кожен житель має захворіти на якусь хворобу, коли не шлунку, так кишок, нирок, печінки абощо. Отже, знову людині цілком до діла харкати цими подарунками води. Тепер це слово «карк». Ну тут, брате, ясно — «карка гнути й вигинати». Тобі відомо значення цих слів: підкорити когось — гнути й вигинати, вклонятися, підлабузнюватись. З історії міста тобі відомо, що сюди тікали з-під гетьманщини й з Польщі козаки і що воно з самого свого початку існувало з ласки московських царів і їхніх емісарів-воєвод. Тож або їм гнути, або вони карк вигинали.

Що ти мотаєш головою? Не пристаєш на це? — спитав поет і потер руки, задоволений із свого чудернацького вигаданого експромту.

Ну, що ж, тоді пориємося в пороховинні історичних припущень наших дослідників, що й досі не знають, що то за городище було під історичним Харковом.

Припущення, ніби це місто пішло від татаро-половецького стану, що десь тут був і звався Шарукань, з погляду лінгвістики не витримує жодної критики. Вірити цьому було б так само дивно, як те, що назва Харків походить від легендарного Харка, як запевняє не один малюнок в історичному музеї імені дивацького теософа Сковороди, того музею, яким керують ті ж дослідники, що заперечують це припущення. Далі, на втіху нам і історикам, лишається перший осадчий на ім'я Каркач. Гадаю, його прізвище було записане невірно, бо в українській мові не може бути «каркач», а скоріш «карко», від «карк»; він міг бути каркобий, каркоріж, карколом і таке інше. Потім можливо, що зрусифіковані воєводські писарі переплутали справжнє прізвище. Отже, його звали не Каркач, а Карко, звідси той горб, де він оселився. А він, здається, вибрав собі непогану місцину, там, де тепер опера. Так

і прозвали пізніше поселенці на Основі, що то — Карків горб, або Карків кут... Звідси й пішло перекручене в московських листах, замість Карків,— легкозвучне — Харків. Від нього так само походить і назва ріки Харків. Бо ж Карко, як за історією, напевно, ловив карасів у тому еркові, що його потім назвали річкою — Карів ерок. Коли ж поглиблювати це далі, так ти знаєш, що ерок протікав у озерця і лиман, що тепер зникли під бруком ХІХ-сторічної цивілізації. Мабуть, і той лиман звався — «Карків лиман». Ти добре знаєш, що французи погано володіють російською мовою, хоч як би вони її вчили. А перший топограф, що складав мапу, напевне, був француз. Тож хіба бідоласі важко було переплутати і зрозуміти та записати замість «Карків рівчак» річка Карків. Тут абсолютно нема нічого дивного. Бо вже й за наших часів деякі дослідники пишуть, замість Каркач,— Карач. Уявляєш, як було триста років тому!

Платон хвилинку подумав і провадив:

— Недалеко Харкова, оце тільки торік, з'явилася на світ мисливська станційка Звідки. Я довго морочив собі голову, де залізничні лінгвісти видряпали таку назву! І що ж. Я добився свого. Обкружляв навколо тієї пустельної станційки місцевість і дізнався, що поблизу є невеличкий хутір, що зветься З'їдьки, тобто рештки, недогризки. А залізничні лінгвісти, складаючи назви, не дуже морочили собі голову й назвали Звідки, до того ще й пишались, що, мовляв, українська назва Звідки, або Відкіля. Тут, брате, багато можна було б кумедного розповісти.

Поет набив собі люльку тютюном і зачадив. Розігнавши долонею хмарку диму, що сховала його обличчя, він заговорив далі:

— Ти чув, у Сибіру є велике місто і залізнична станція під назвою Чита. Коли б у тебе голова була не дуже напхана теоріями світових проблем та трохи розумілася на лінгвістиці, ти відразу домислився б, звідки (не станція Звідки) взялася ця назва.

А от я не тільки домислився, а й перевірив. Цієї зими, як скінчилося тут полювання, я, мавши залізничний квиток, майнув на Сибір з думкою забити собі ведмедя,— бач, у мене й досі нема жодного килима, а мисливцям мати килим не з звірячої шкури — незручно.

Огей оглядає горницю і бачить її убогість. Крім робочого стола, саморобної з дощок шафи, набитої книжками, знеможеного, старістю зігнутого ліжка, дзиглика, а біля стіни — дивацько кумедної канапки, над якою висіла шкільна дошка, — тут не було нічого.

— Так що ж би ти думав... Ведмедя я, як звичайно, не вбив, навіть не витягав із сагайдака дубельтівки, а назву міста й станції перевірив. Яких, може, десятків п'ять років наші дядьки зачули, що там, де сонце сходить, — землі, землі, хоч греблю гати. А кому не відомо, що дядько, коли він має одну власну десятину, хоче мати три, коли має п'ять — хоче мати десять, коли двадцять — хоче сорок, і так без кінця. Тож вирядили вони туди ходаків. Коли ті повернулися й сказали, що найшли землі досхочу, — вирушили цілою слободою. (Наші дядьки тільки гуртом оселяються, це добре відомо здавна, хоч би на прикладі Харкова). Тоді саме тільки побудували там залізницю, і, крім вартових будочок, на протязі сот кілометрів не було навіть невеличкої станції. Отож сіли дядьки й поїхали. Цілим поїздом у кожному вагоні по «сорок человек» і «восемь лошадей». Їхали, їхали, вже й обридло. А землі навколо, — скільки око бачить, — та все цілина.

«Коли ж ви нас привезете?» — почали вже гомоніти старіші на ходаків.

«Ось зараз, зараз, ще одну будочку минемо, і здається, вже», — відповідали ті.

Минули ще одну будочку і біля другої поїзд спинився.

Повилізали ходаки, а старіші дядьки й питають: «Ну, що? оце?»

Ходаки дивляться навколо, здвигають плечима, будочка ніби й та, земля та, а втім, хто й зна, бо ж вони оглядали навесні, а тепер була осінь.

«Чи та, чи не та?» — питають ходаки один в одного.

«Чи та?» — питаються дядьки в ходаків.

А ходаки в землевпорядника:

«Чи та, мовляв, земля?»

«Вот, вот, Чита й есть», — відповів землевпорядник і записав собі нове селище під назвою Чита.

Факт! — закінчив поет, став поруч Огея на канапу і, взявши крейдинку, написав на дошці Tchita, Tshitae, Chita. — Цікаво, як воно по-англійському буде? — сказав він і, зістрибнувши з канапи, витяг з

поліці грубезну книжку із золотим написом на шкіряній обкладинці «Dictionary».

Огей, схилившись на спинку канапи, мовчки дивиться на цього стрункого, дужого, літнього чоловіка, що й хвилинку не гаяв без діла і на все у світі споглядав крізь саркастичні міркування особистої, своєрідної філософської простоти.

Раптом на столі глухо затурчало, і поет, не відриваючи погляду від розгорненої книжки, натиснув пальцем графітову мініатюрну качку біля каламаря, присунув ближче до книжки невеличку чорну трубку й промовив:

— Двері відчинені. Заходьте.

Потому перевів погляд на дошку і мгукнув, згорнувши книжку.

У коридорі хтось загомонів, застугоніли сходи, і за хвилюнку крізь раптом відчинені двері до кімнати вдерлося четверо людей. Наймолодшому з них було не більше як двадцять років, а найстарішому — не більше як тридцять п'ять.

Це були жерці слова: Івась, Самко, Юник і Ливар. Всі вони вважали себе за експерименталістів у галузі фабульних комбінацій. Івась був тендітне створіння, що трималося на ногах тільки завдяки якійсь надприродній силі. На вустах його смуглявого обличчя завжди вигравала посмішка праведника, а карі очі іскрилися наївністю і всепрощенням. Його несміливі рухи викликали припущення за його юнацтво, коли, мабуть, він навчився ходити не раніш, як десяти років свого віку. Самко своєю міцною фігурою й рвучкими рухами нагадував молоде левеня. І це підкреслювало його суворе мосянжове обличчя, високий лоб і білява буйна грива. Раптовий сміх, хрипкий і не по літах басистий, рвучкий, як і властивий йому тон балачки, були його характерними рисами. Він був не багато старіший за юного Івася, хоч і як намагався вдавати літнього чоловіка. Юник говорив завжди сухо, без інтонацій і піднесення, але писав прекрасні вигадливі, повні оригінальних ситуацій романи й новели, багаті на фантазію й наукову ерудицію. Ливар — це кремезна, ніби з чавуну вилита, людина. Кожен його рух була механіка потужної залізної машини, що не терпить сторонніх речей довкола. Його засмагле повне обличчя майже без жодної зморшки, з підстриженими вусиками й

агатами очей, було завжди спокійне, упевнено-серйозне. Та все це не заважало цій монолітній людині виплескувати цілі струми дитячого, ніжно-верескливо-го сміху.

Роздягшись і покидавши одіж на підвіконня, ліжко,— всі троє, крім Ливаря, заметались по хаті.

— Ну як, чи не посварилась геологія з політикою? — веселим тоном запитав Ливар, важко сідаючи поруч Огея й злегка лясаючи його по коліні.

Огей відсувається, висмикує з-під Ливаря полу свого піджака й ніяково крутить головою.

— Так от що, хлопці,— говорить Платон, кидаючи погляд на Ливаря й по-дружньому обіймаючи надійшого в цей час до нього Самка.— Зараз я прочитав Огеєві цілу лекцію про Харків,— тепер, хто хоче, он зубровка, а там у сінях є щось і закусити. Нумо, зразу до діла. Я гадаю, що, за звичаями пращурів, вам треба наперед усе розкумекати. Їдьмо спочатку до Краматорської, а потім вже до Миколаєва чи до Одеси, а не навпаки. Коли хочете, я скажу вам, чому саме. Поперше...

— Чекай, чекай,— замахав руками Ливар,— ти нам будеш цілу годину розповідати про свої плани. Чому ми маємо терпіти твою уїдливу балаканину.

— Власне, хіба справа в тім, куди ми поїдемо? — втрутився Самко.— З нами має їхати Бовкало, адміністратор театру...

— Це який? — спитав Платон. Він узяв повний келих, підніс його до носа і, понюхавши, поставив назад.

— А це той, що угробив журнал «Завісу» й мало не розігнав театр «Весна»,— пояснив Івась.

— А, тоді к чорту! — урвав Платон, схоплюючись.— Знаєте що, голуб'ята, їдьмо на Сиваш. Там тепер такої дичини. Їй-бо? — і, махнувши рукою, вибіг в присінці. За хвилину він з'явився з двома такої ж непевної чистоти, як і келишок, склянками.

Ливар провів у повітрі рукою й кинув:

— Сядь, будь ласка. Серйозна справа.

— Нічого, нічого, говори,— похапцем відказав Платон, наливаючи в склянки зубровку.

— Але ж ми обіцяли,— сухо вставив Юник і відійшов до вікна.

— Я теж гадаю, к чорту,— рвучко кинув Самко,—

пообіцявши їхати в турне, не можна рачкувати. Назад раки лазять.

— Тоді так,— промовив Платон і підніс Ливареві й Огеєві склянки. Його погляд неспокійно перебіг між приятелями, спинився на телефонному апараті. Він хутко підійшов до столу і взяв трубку.

— Та підожди! — гукнув Ливар і безнадійно махнув рукою.

— Зараз, зараз. Ага. Шість, два, сорок дев'ять! — крикнув у трубку Платон. І по паузі: — Товариш Суворий? Доброго здоров'я. Так от що. Ми з Бовкалом не поїдемо. Це не важно. Причини? Потім. Зараз незручно... Ви знаєте... Може, хтось інший... А... Добре... Красний?.. Гаразд. Дякую. На все! — Він поклав трубку і, розсипаючи очима іскри задоволення, заявив: — Замість Бовкала — Красний. Славний товариш з редакції «Пролетар». — На обличчях жерців слова відбилосся здивування, як буває в людей, що багато морочили голови над складним завданням, яке несподівано просто розв'язалося.

Тоді Платон почав говорити, хто, на його думку, з товаришів мав що читати. Він запально доводив, як аудиторія мала сприймати твір Юника «Дантова омана». Чому саме, яке це зробить враження.

Ливар підняв проти світла склянку, хвилинку розглядав, з якого боку вона найбільше забруднена, а потім, певне, переконавшись, що від бруду нікуди не втечеш,— поволі спорожнив її.

Поки він заїдав, обличчя йому рожевіло, аж нарешті стало, як малинова ягода. Заївши, він виколупав з зубів застряглу крихту й мгикнув на Юника та Самка, показуючи на склянки.

— Таке ж противне! — кинув Івась, піднісши до рота келишок, а вихиливши, додав: — Який ото чорт вигадав таку отруту. Вино. Хіба рівня цьому прекрасне ароматне винце?.. Мо, піти по пляшку, а? — раптом запитав він Юника, що, вихиливши свою частку, навіть не моргнув і, замість закушувати, закурив цигарку.

— Ні, годі, годі, хлопці,— насупивши брови, кинув Ливар. — Я хотів би сказати, що оті всі прилюдні гуртові виступи нічого нікому не дають... Тільки створюють у голові слухачів кислий вінегрет. Розваги з цього для них і для вас дуже мало, так само й користі. Звичайно,

громадсько-політичне значення вони мають. Та цього замало. Треба щось інше придумати.

Він замовк, запхав свої здоровенні долоні у кишені й випростав ноги.

— Дурниці,— сказав Платон, тернув сірника і встро- мив його в спорожнілу склянку.— Не горить,— конста- тував він,— шістдесят відсотків води — ясно, як день.— Він повернувся до Ливаря і провадив свої міркування далі.— Ніякого значення виступи не мають. Мистецтво і всякий літературний твір — це для люди- ни чи суспільства, коли хочеш, те саме, що лимонад чи нарзан у спеку. Спрага. Випив — і все. Не більше... Сиводавні елліни мали більше приємності з Піндара, аніж, далеко пізніше, французи з Вольтера. Принаймні першим захоплювались усі, а не вибрані кола. Отже, коли з наших виступів матимуть приємність притомле- ні люди, не однаково хто виступатиме перед ними, чи я, чи акробат. Звичайно, акробат матиме більший ус- піх, бо його вправи усім чисто зрозумілі.

— Ну, брат, ти говориш дурниці,— сказав Юник. Він здійняв окуляри й, хукнувши, легенько почав протира- ти їх хусткою.— А Бічер Стоу хіба своїми творами не зворушила ліберальну думку цілого світу і не спричи- нилась до роз'ярмлення негрів.

— Пусте,— відказав Платон.— Це так само, якби ти сказав, що до диктатури пролетаріату у нас спричи- нився Богданівський роман «Червона зірка» або Шев- ченківський «Кобзар». Все йде своїм незмінним шля- хом, і письменники тільки використовують ситуації, щоб написати слізливі твори і на цьому заробити собі копійчину. Лимонад, кажу, і все! — з притиском закін- чив Платон. Він сунув ногу між Огесом та Ливарем, підвівся й хутко почав виписувати крейдою на дошці якісь математичні формули.

— А чому ти сам написав вірші, пророкуючи в них про гармату для горобців у майбутнім комуністичнім суспільстві? — запитав Юник.— Адже ці вірші теж мо- жуть когось запалити до участі в будіванні нового життя, щоб те, про що ти пишеш, скоріше настало.

— Файф енд сиксті севен, ікс, ту, три, вон, нот експленейбл,— бурмотів собі під ніс Платон, потім стрибнув задом на підлогу, обтрусив пальці і відказав Юникові: — Отаке! А чому б мені й не написати те, що уявив собі дивною головою.

— Може, ти і уявив собі дивною головою,— з притиском сказав Юник,— але об'єктивно, щоб уявити їх, ти був, може, безвільним акумулятором кращої частини суспільства. Адже якийсь генерал Слащов чи поет Бальмонт не могли ж би цього уявити й написати.

— Так то ж реакціонери суспільства,— з усмішкою пояснив Платон.— А я людина вільна від будь-яких класових чи расових забобонів і упереджень.

— Знаєш що, друже,— рикнув Самко, беручи його за руки.— Ти славний хлопець. Але, чорт забери, твоя забавна філософія — дитячі витребеньки.

— О, випив... Зав'яжи краватку...— звернувся Платон до Самка, поправляючи йому біля комірця.— А втім, може, й справді я кажу дурниці,— тихо додав він.

— М-да,— наче спросоння протяг Ливар і поклав свою важку, як шмат заліза, руку на коліно Огеєві. Той розплющив очі, кілька разів кліпнув повіками й витяг цигарничку.

Двері в сінях грюкнули — і до хати влетів в темному елегантному пальті вже літній чоловік. Він хутко скинув бездоганний, чорного оксамиту капелюх, і його голена голова залисніла пергаментовою білістю.

— Здорово! — гукнув він, кидаючи одяг на спинку ліжка.

— Орест...— скрикнуло разом кілька голосів... А Платон, почухавши потилицю, запитав:

— Як ти ввійшов?.. Невже ті йолопи не замкнули двері? — І він перевів погляд на Самка й Ливаря.

— Атож,— відказав Орест, потираючи руки.— Що, вже випили? От нахаби! — Він підійшов до Огея, взяв у нього з рук все ще невипитий келишок і запитав: — Не будеш? — Не чекаючи на відповідь, поволеньки вицідив течиво.— Я, товариство, от у якій справі,— тоном владним і впевненим почав він, ткнувши в руки Платонові порожній келишок.— Годі ходити неприкаяним якимсь, диким табуном. Треба творити свою мистецьку організацію, а то казна-що виходить — хто в ліс, а хто в місто,— а тим часом спритні людяці починають впливати на мистецтво і своїм спроценним розумінням його скеровують чорт зна на які шляхи. Це раз. По-друге — ми маємо силу митців, що не позбулися пороховиння панської спадщини й закоханого аристократизму та селянської психіки сприймання світу. Як

реакція на перше, у своїх творах вони пропагують такі тенденції та дивацько-селяковські проблеми, що їм, тим творам, не місце в нашій країні.

— Ти про кого говориш? — запитав Ливар, розстібаючи комірця.

— Про всіх, — відрізав Орест і почав викладати свою думку. За його пропозицією, організація мала об'єднати всіх митців, що їхнє ідеологічне спрямування те саме, що й у пролетаріату — перебудова людства...

— Пусте, — кинув Ливар, — знову нав'яжуть нам бовкалів за проводирів або зіб'ють біля нас таку куряву, що й дітей рідних забудеш.

— Дурниці, — мовив Орест. — Може, хто й захоче щось із цього зробити, але ми хіба маленькі. Суспільство наше, пролетарське, потребує тепер такої когорти, щоб допомогла в його культурній роботі розчистити від вівсюга мистецьку ниву.

— Що ж ми маємо зробити? — несміливо запитав Івась.

— Зробити що? — перепитав Орест і, щоб вигадати час на відповідь, почав витирати хусткою очі. — Ось що! Допомогти спрямувати масу до розуміння складних мистецьких формул, як професор полегшує студентові осягти вищі математичні комбінації. Далі. Боротися з псевдоперспективними мистецькими течіями. Рухати творчість і теорію, ставити питання «Суспільство, вперед», підтягати його за волосся вище, ніж воно є, роздмухувати безперестанку вогонь до великого майбутнього і разом з тим викривати його хиби, огріхи, помилки та по-мистецькому виявляти ті хвороби, застерігати від кострубатої дороги і бадьорити самих себе в цій безмежно чудовій і прекрасній роботі. Досить?

Орест перебіг бистрим поглядом по обличчях товаришів, нетерпляче пройшов у куток, потім підійшов до полиці, обіперся на неї спиною і, запхавши руки в кишені, видимо, аналізував свої думки й стежив за приятелями, що заглибились у міркування над несподівано поставленим питанням.

— Ні, не вийде діло, — сухо мовив Юник, порушивши тишу. — У нас усі гарячі, хтось прорветься, і вийде чортзна-що. Та ти ж перший вискочиш!

— Правда. Ну його к чорту! — безапеляційно розважив Платон. — Що значить тягти людство за волосся

вперед? Куди вперед? Хіба без нас нікому його тягти? — І він ляснув Юника по спині.— От коли б я міг писати, що я захочу,— інше діло.

— Що захочеш? — спитав Івась.— Хіба ти не видав своєї дивацької книжки про цукерки?

— Дурний ти, Івасю,— пробурчав Платон.— Якби ти заглибився в її сарказм, так зрозумів би, що там так і кидається в очі всякій не слабій на голову людині: «Коли таке, щоб виправляти огріхи головотесів, як це ласкаво робив Гоголь,— писати не можна, то давайте базікати про цукерки, як Піндар про циркачів. Це найлегше й цілком аполітично».

— Гм... гм,— муркав Ливар, встромивши погляд у золоте тиснення Брема на полиці. А потім, покректавши, як людина, що їй порушили спокій після смачного обіду, зауважив: — Я думаю, далеко краще не втручатися у всілякі людські чи класові турботи, а заглибитися у красу творчих комбінацій і стати на герць із світовими майстрами сюжету. Ну його к бісу оту всяку ідеологію! Я не ворог диктатури пролетаріату, а навпаки. Але дозвольте мені не втручатися в його справи. Я митець і роблю все так, як умію.

— Здорово! — зауважує Огей.— Ви що ж гадаєте, можна бути техніком чи маляром на будівництві і робити там так, як твоя душа забажає. Хочете кудись тягти людство, не розуміючи, кудою тягти його? Диваки! — Огей байдужим поглядом спиняється по черзі на кожному із своїх приятелів, намагаючись збагнути ті тайни, що посіли гарячі, хаотичні голови митців.

— Я гадаю,— взяв слово Орест,— що вам, гордовитим митцям слова, можна дозволити собі мислити трішки барвистіше, як оточення. Огей, копірсаючись у надто статичних речах древнього минулого, не терпить, щоб хтось зберігав у собі щось власне, незалежне від суспільства. Зробити тінь матеріальною річчю, це не від нас залежить, так само як з кавказької гори — зробити аероплан. Все має свій неухильний закон.

— Друзі,— підніс голос Платон,— ви знаєте індійську казку про одного чоловіка, який хотів здобути собі конячину. Йому сказали, що вони плодяться з великих яєць, котрі ростуть на баштані. Той пішов, украв одно таке яйце, тобто гарбуз, і, нісши його, зачепився за кущ, уронив і розбив. «Ой лишечко! — скрикнув дивак, забачивши, як з куща дременула

довговуха сіра тваринка, з усіма ознаками малесенького лошатки... — От незграба! — випустив коника...» Заець, дременувши з куща, не чув цього розпачливого поклику. Можливо, він заіржав би. Навіщо навів я цей разючий приклад? — сам себе поспитав Платон, замрівшись. — Забув.

Огей зводить на Платона очі, і йому свердлить думка: «Яка різниця mezi мною і ними? Хіба тільки та, що в мене десь насподі жевріє класове почуття».

— Сучасне суспільство, — підніс голос Орест, — потребує гострих змін у мистецтві. Не можна новину підносити в якійсь старій лахмітині... Ви звернули увагу на суд, шкільне виховання, спортивну справу і навіть горілку й пиво. Все має бути прибране в старий одяг, хоч у ньому й багато є нового. Ярличок на пиві має бути такого самого кольору й форми, як і колись чи десь, навіть з загальними обрисами, щоб нагадували якогось Калінкіна чи Смирнова... Так вимагає обивательське око, байдуже до напису на тім ярличку. Ви бачили коли арештованого, що його ведуть повні своєї цілком заслуженої пошани вартові? Шаблюки геть витягнуті з піхов, аж блищать, між ними йде якийсь злодійкуватий невдаха, що, згодом викрутившись, диви, ще й житиме на світі з якогось корисного діла. Навіщо потрібні оті вийняті з піхов шаблюки за малюнками знаменитого поліційно-військового конструктивіста 1799 року. Так вимагає психологія напівдикого нашого обивателя. — Орест обернувся до Огея. — Не можна, друже, вимагати від кожного чи всіх захоплення тим, що ти у своєму серці чи душі відчуваєш. Ти хочеш будувати світ — будуй. Я не розуміюся на цьому. Не треба псувати дорогої для життя крові.

— Що правда — то ні, — з усмішкою зауважив Ливар. — Істинно. Огей буває й палкий, хоч і захоче назовні спокій. А от скажи мені, будь ласка, чому ти із своїми мертвяками та з трухлявими кістками так панькаєшся і не хочеш і досі подарувати новому суспільству, що ото за дивні кістяки видобуто торік з-під водогону на майдані? Я чув, що й отой бивень мамутовий, якого вам ласкаво піднесли до носа мулярі Держпрому, — зовсім не мамутова кістка, а ребро якоїсь рибини «Зотеростеус Асмусі», що існувала шістьсот мільйонів років тому, за девойського періоду.

Юник, прихилившись на м'які поручні канапи, ку-

няв, а Івась, найшовши зошит на столі, схилився й уважно поїдав очима писане.

Огесві подобаються такі гострі аргументи друзів, особливо болюче ущиплює сказане Ливарем, і він мовчки сидить, втупивши погляд у підлогу. За це свідчить спокійне обличчя, трохи забарвлене рум'янцем. Лише іноді злегенька дрижать куточки його губів.

— О, чуєте! — раптом вигукує Орест, простягнувши руку в напрямку до брудної шиби.

З вулиці ледве чулося легеньке торохтіння піонерського барабана.

— Цим уже не доведеться копірситися в барахлі минулого. Ось хто буде істинний творець нового життя, а не ми, яким треба дати спокій. Хай будемо такі, як є.

— Атож,— муркнув Ливар.— Моя дев'ятилітня Леся занадто серйозна як на свої літа і розбирається в таких складних питаннях, що нам замолоду й не снилось.

— Авжеж,— лагідно зауважив Івась.— Коли вони виростуть, то сприймуть оті ярлички та шаблюки не як погані пам'яті спадщину гнітючого минулого, а як наше надбання. До речі, чому б не змінити барабан «потешних» на флюяри чи сурми. Адже там принаймні хоч музика є, і це відповідало б словам міжнародного гімна.

— Знаєте, друзі,— тихо говорить Огей, ледве тремливим голосом.— У вас надто багато легкосяйних мрій. Вся біда в тому, що ваш творчий і критичний мозок, на біду, не мав зовсім марксистської поживи, і тому ви, як малі діти, міркуєте про сучасне і майбутнє.

— О! Огей розсердився! — кинув Платон і додав: — Чудний ти вчений, копач підземний. Хай ми дітлахи грайливі. Але ми веселі. Чому ж ти, захоплений глибинами майбутнього, завжди набундючений, сумний і не згірше за нас бурмочеш на недосконалоості оточення. Адже ти творець. Переробляй. А ми будемо записувати.

— Богема! От що! Справді богема! — мурчить Огей і підводиться з канапи. Його вражають ці слова Платона. Він почуває, що цей закид не тільки до нього. Ні. Йому не хочеться брати на себе провину. Його охоплює лютя на все на світі... Зворушений, він одягається. І за цю хвилинку перед ним проходить його життя,

тривожне, буйне, насичене боротьбою. Маєш! Він у полоні диваків, що сприймають життя крізь фільтр індивідуального хаотичного розуміння. Йому хочеться додумати це до кінця, але він закашлюється і бачить на хустині знову зеленаве харкотиння. Хвороба! Нерви! Невже нерви? Дурниці! — стріпує він головою, відганяючи геть страшне питання.

III

Крізь легенькі газові фіранки і чисто вимиті шибви вона бачила за другим вікном хилитання жіночої по-статі. Дебелі пружні голі руки товклись у кориті, викидаючи лікті та раз у раз випростовуючись догори і розгортуючи шмат білизни, з якої густо стікала білувата вода.

Ніна закусила губку і без діла терла пальцем підборіддя. Їй стало на мить заздрісно, що жінка за вікном, обливаючись потом, товче в кориті білизну. Ніна замріяно оглядала кімнату. Пил із ловкеньких гранітових фігурок, слонової кості та виборної порцеляни витерто, в кімнаті бездоганно чисто, привабливо, вигідно, і їй нема до чого прикласти рук... На кухні, крізь відчинені двері в коридор, чути шум примуса, де служка поралася з обідом. Пахло смаженим м'ясом.

Ніна причинила двері, підійшла до канапи, поправила малюсінькі гаптовані подушечки і обережно сіла на краєчок, але, побачивши себе у великому люстрі, хутко підвелась і пішла до дзеркала. Вона стежила в нім за своєю ходою, бачила себе таку, як щодня оці два останні роки. Пава. Пишна, фарбиста, красива пави, сповнена приваби.

До біса сіре, як павутиння, життя! Нужденні часи потонули в минулому. Чоловік... Хм... окреме помешкання і сталий заробіток. Щоденні турботи про склянку чаю й шматок хліба та кусень м'яса загубились десь у подіях, і натомість настало спокійне животіння з повним шлунком, відпочинком і навіть розвагою в тих дивацьких театрах, кіно, що аніяк не зворушували її.

«Любов... Що то є любов? — міркувала Ніна, розглядаючи свої вогкі вишневі губи, тоненькі, шнурочком, брівки й карі блискаві очі, підведені природними темними смугами.— Це те, коли б'ється серце, хвилює

неспокій, і хочеться плакати й танцювати... Атож, так принаймні я читала в романах. А чи ж вона торкнулася мене?» Ніна зазирнула в минуле свого життя, намагалася знайти в нім хоч щось привабливо зворушливе і, врешті, спинилася на моменті з давньої юності. Вона грала в піжмурки у тітки, де зібрались усі родичі розвіяти розпач жахливої ночі, стрілянини й невідомого завтра. А те завтра, як пригадувала вона, було незнане, як невідомий обрій, де гув грім, полосували блискавиці й розхристані хмари змагалися одна з одною, роздираючи вогняними мечами своє лахміття. Потім, після хуртовини, — нужда... така, як і у всіх, хто прагнув кімнати, тепла, хліба з чим-небудь. Писарська робота за столом і забруднені атраментом пучки пальців, потім лагідний погляд підстаркуватої людини із зарослим космами обличчям. Атож, тоді вона навіть не пам'ятала кольору очей.. Господарство. Жона. Хм. Ніна здвигнула плечима і озирнулася. Канапа, піаніно з ловкенькими фігурками на нім — досягнення її смаку та згаяного часу в комісійних крамницях...

Ніна поволі попростувала до дверей, перетяла коридор і якийсь час стояла на порозі кухні, стежачи за служницею, що хутко-хутко краяла на столі білі пелюстки капусти... Господарка раптом побачила, що з крапа на тік тоненький, блискучий струмочок води, і похапцем закрутила колісце. Їй стало приємніше з цієї okazji діла, і вона запитала:

— Ганно... ви маєте чоловіка?

Ганніні пальці затиснули білі мережива плоду, а ніж хутчіш розтинав їх.

— Атож... хто його не має, — кинула вона, на мить спинила роботу, провела рукавом по бровах і мовчазно подивилась на господарку.

— А чому ви не живете разом? — запитала Ніна і притислась плечем до дверей.

Ганна невиразно двигнула плечима, а згодом, з-під її схиленої голови, під стукіт ножа зачулось бурмотіння:

— А де ж жити?

Обидві жінки замовкли, і Ніна повернулася геть.

Їй стало приємно, радісно: «Атож, де жити?» Вона бистро увійшла в кімнату, обтерла білих слоників, потім потяглась до телефону, кілька секунд мовчала і, знявши трубку, роздратовано гукнула:

— Шість, два, сорок дев'ять. Атож, поглухли? —

А за мить: — Мінь? А... так, — лагідно промовила в трубку. Вона почула хрипкуватий, уривчастий, трохи збентежений, але ласкавий і ніжний голос.

Ніна якийсь момент стояла, не одриваючи руки з повішеної на гачок трубки, потім зітхнула й тихо пішла до канапи. Сіла проти люстра. Підводила бровенята, розкривала уста — милувалась із себе. Нараз вона схопилась, озирнула себе всю в дзеркало й несамовито скрикнула:

— Нудно! — Злякавшись власного голосу, стишилась, але за мить біла кулачками подушечку і вередливо гукала: — Нудно. Авжеж, нудно. — Знеможено схилилась на канапу, притиснувши до вуст мережану хусточку і, упокорена, лежала, прислухаючись до приглушеного стукоту серця.

Різкий дзвінок морозяним струмом пронизав її всю. Схопившись, вона помчала до дверей, за якими стояла її розчервоніла Ганна, а за нею — в хутра загорнута жіноча постать.

— Аксель! Люба моя! — несамовито загукала Ніна. І сестри заціпеніли в обіймах.

— Яка ти гарненька! — скрикнула Ніна, повертаючи на всі боки свою покірну сестру. — Чудово. Тепер ми розташуємось отут. Міню запроторимо в кабінет. Ти ще не знаєш його? А втім, пусте. Люба, моя люба. Як своєчасно. — І Ніна знову пригорнулась до Аксель, стискаючи її в обіймах.

— От бач, я вже й тут. В тебе гарненько. Затишно і музика — піаніно є. Чудово.

Вона хутко відкрила кришку, вдарила кілька акордів, потім, захопившись, виграла легеньку прелюдію, а за хвилинку її голос виспівував подразливу мелодію з «Кармен».

На порозі, заклавши під фартух руки, стояла Ганна, і на її трохи здивованому обличчі грала приємна усмішка зачудовання.

— От як до діла, — невизразно проказала Аксель, тихенько спустивши кришку піаніно і схоплюючись зі стільця. — Ну, тепер ти?.. Розповідай, моя люба, мила сестричко. — Вона ніжно обвила Ніну і потягла до канапи.

— Ти будеш співати тут, — упевнено мовила Ніна. — В тебе прекрасний голос... проймає душу... бачиш, навіть Ганна здивовано роззявила рота.

Сестри не знаходили теми для серйозної балачки. Їхне воркотіння перебігало, як струмочок з камінця на травку, з пісочку в калюжку, спадаючи по хвилі з височини в прірву і знову біжачи рівною стежечкою. Аксель оглянула кожну дрібничку в кімнаті, пустотливо зазирнула в шухляди трюмо, спробувала на губах бордову паличку в золотій обгортці, почучикалась колінями на канапі.

— Ти кажеш, співатиму у вас? — звернулась вона до сестри, усаджуючи її собі на коліна.— Ти знаєш: я вирішила покинути оперу... Буду камерною співачкою! — вигукнула Аксель і щосили притиснула сестру до грудей.

— Чому? — захоплена грайливим настроєм сестри, теж пустотливо запитала Ніна.

— Так порадила мені одна на диво розумна, прекрасна людина. О моя люба, коли б ти поговорила з нею, бачила її, тобто його. А втім, може, ти й знаєш... Адже ти, кажуть, керуєш справами мистецтва, а не твій Мінь... Огей сказав. Чула?

— Огей? Я керую справами свого чоловіка? — переляканим тоном запитала Ніна, відсахнувшись і здивовано позираючи на Аксель.— Огей, кажеш? Перший раз чую.

— Що ти, Нінок, так перелякалася. Хіба це погано — допомагати чоловікові?

— Але постривай, Аксель! — скрикнула Ніна і, зсунувшись з сестриних колін на канапу, притиснула пальці до скронь.— Хто міг сказати таку дурницю? Керувати справами? Перший раз чую! Як це можливо?

— Ти справді? — запитала Аксель, і куточки її вуст забриніли.

— Я навіть не розумію, як то можливо. О, коли б ти знала? Я ж зовсім не тямлю навіть, що там робить мій Міня. Я навіть нікого не знаю. Розумієш, нікого, крім старих Шенкелів, що в них вся бесіда, коли буваємо в них або вони в нас, крутиться біля землі, верстатів, організації, згадок про підпілля, на яких я анічогісінько не розуміюсь. Проте я звикла не слухати їхніх розмов.

Аксель замріяно слухала сестрину балаканину, потім стомлено запитала:

— І у вас нікого не буває з людей мистецтва, науки тощо?

— Анікогісінько, опріч одного пришелепуватого урядовця, що дурний, як пень, і приходить пограти з Мінею в шахи. Його тільки й розважливої балачки, що про якісь виставки та жалюгідні, сірі, як осінь, нісенітниці про якихось службовців, акторів.

— Чудово, чудово! — вигукнула Аксель і схопилась на ноги. Вона нервово пройшлась, спинилась перед збентеженою сестрою і проказала:

— Сьогодні ж ти навернеш свого чоловіка, щоб у вас бували митці. Чому дивишся так? Розумієш, скажеш йому віч-на-віч, мовляв, для мене... Адже я молода. До речі, співачка... людина мистецтва.

— Яка ти розумна, киценько моя! — вигукнула Ніна, ніжно обнявши сестру.

IV

Із широких вікон перед ним унизу слалась панорама дахівок, ріжків вулиць і краєчків майданчиків міста. Комашинками шалабудили похилі силуети людей, повзав трамвай, тяглись візники, майнув автобус. З димарів будинків і захряслих між будівлями заводів підносились в небо пасма голубого, темного, багрового диму. Огей момент зорить за грайливими струменями диму, потім відходить до стола й заглиблюється в пожовклі листки архівних паперів. Перед ним накопичено книжок, рукописів, фот, малюнків, від яких тхне знанням і таємницями старовини. Він удесяте бере щось схоже на старезну череп'яну покришку з поточеними ієрогліфами й уважно розглядає крізь лупу.

«Так... Але ж половці, чорт забери, не знали грамоти»,— міркує він, кидаючи погляд на розкритий збоку альбом малюнків старовинних знахідок. Він висмикує з купи книжок фоліант з тисненням «Вавілон» і хутко хутко перегортає сторінки непевної давнини.

Ззаду Огея сторожко підступає навшпиньках мале дівчатко, закривши мініатюрною долонькою ротика. Раптом воно підстрибує і, розвівши руки, обхоплює його за шию, вибухнувши каскадом милого дзвінкого сміху.

Огей здригається, та за мить він хапає за плечима малюсінькі долоні й тримає їх цупко, доки дівчатко не стає на крісло і зручно закидає ноги йому на плечі.

Огей закриває книгу, відсуває покришку і підводиться. Всі його думки потонули ще в не закінчених реченнях вавілонських казань, але обличчя сяє радістю. Доки він ходить по кімнаті, малятко любенько вибиває кулачками йому по голові, і ці удари згодом зовсім звільняють мозок ученого від вавілонщини. Огей, удаючи баского коника, підстрибцем гарцює на підлозі.

Дівчатко заливається щасливим сміхом і в такт «коневі» підстрибує Огеєві на спині. На порозі хати з'являється жінка в супроводі хлопчика, який, бачачи таку картину, сповнюється заздрістю і з радісним покликом кидається до батька, обхоплюючи його коліна. Тепер коник вже сплутаний, і Огей безпорадно стоїть посеред хати, доки його дружина, докірливо хитаючи головою, з приємною усмішкою на вустах, не відтягає хлопчика і не здимає з плечей малу, яка раптом заливається слізьми.

— Ну що ж ви робите? Хіба ж можна заважати татові працювати? — лагідно, але з серцем, промовила до дітей жінка, відтягаючи малеч у куток, до обіднього столу, де раптом зчиняється галас. Жінка знеможено присіла біля столу, безсила дати раду двом малятам, які на знак протесту проти незрозумілого для них примусу — не лізти до батька, дружно вдарилися в плач. З далекого кутка просторої кімнати розлігся раптовий крик немовляти.

Увійшла худорлява, з запалими очима, в затьопаному одязі служниця. Але Огеєва дружина вже не знала, що їй наказати: чи повести старших дітей гуляти, чи братися за немовля.

Горпина витерла об ряднину, що правила за фартух, свої кострубаті руки, мурмочучи про те, як тяжко одній людині готувати їжу, прибирати в хаті й ходити за малечею. Тим часом діти кинулися від неньки до Огея, притиснувшись між його колінами й кріслом, крізь плач доводили, що вони досить нагулялися й надворі холодно.

Огей знову пестить малечу і киває Горпині йти собі геть. Після того він звертається до дружини:

— Ти мусиш кинути посаду. Так, так. Другої матері для дітей не знайдеться, а на твоє місце людей вистачить.

Жінка момент пригнічено сиділа, а потім з обуренням заперечила: хіба ж можна сидіти, прикипівши до

горщиків і дітей? Тоді вона як громадська особа буде викреслена з громадян і на неї впаде тавро хатньої господарки.

Діти замовкли, замовкло в кутку й немовля, наче прислухаючись до суперечки, що точилася між батьком і матір'ю. Згодом діти байдуже почвалали у куточок до своїх ляльок та найменшої сестриці.

Огей не чує доказів дружини про партосередок, добровільні товариства, колегії. В його голові проходить шерега картин не так давно минулого, коли вони обоє були в клетоті революційної боротьби. Діти... Одно... мертве,— наслідок бойового часу, друге... власне, перше, що вижило,— нервово: часів спочинку після довготривалої нервової боротьби; третє, власне, друге,— радісне, спокійне — часів переможного спокою; четверте, власне, третє,— тепер ще немовля — невідомий суб'єкт, незрозумілого для нього, Огея, часу, в яким, на його думку, відроджувався крамар... І ці діти покинуті на ласку випадкових нянь. Йому тепер, як ніколи, стає виразною безпритульність своїх дітей... Він зиркає в куток на малеч, що заглиблено ворохобилась між якихось клаптиків, ляльок, побитого посуду, поламаних іграшок,— хутко підводиться, йде до них і сідає на підлозі. Йому наказують одягати безруких, безголових ляльок, що в їхніх уявах правили за живих істот.

Жінка важко, але тихо зітхнула і обважніло присіла на край стільця. По хвилі з її очей поповзли кришталеві краплинки, спадаючи на темну пляму немитої скатертини.

Коли ляльки, одягнені, підперезані, вклялися спати, і малеч укрила їх ковдрами, за які правили клаптики паперу та ганчірок, Огей підводиться.

За столом він автоматично ворушить у склянці поживкою ложечкою, замріяно дивиться на темну пляму на скатертині, крихти, крупинки цукру, що поприлипали до неї. Це виволує в нього огиду. Він переносить погляд на весь стіл і бачить поміж цукерницею, філіжанками, чайником брудні, з застиглими залишками їжі тарілки, покоцюрблений кусок червоного перцю, сільничку, недогризки сірого хліба. Так, як завжди. Ота нечепурність викликає в нього мовчазну ворожнечу до свого життєвого товариша. Майже ніколи він не дивиться їй у вічі, а хутко, сяк-так поївши,

тікає з-за стола й сідає десь осторонь, щоб заглибитись у газету чи книжку. Але часто він не розуміє читаного, хоч і намагається заглибитись у зміст. Щохвилини він сподівається, що дружина знову почне говорити про інших батьків, що допомагають жінкам, не соромляться виносити сміття, вовтузитись надворі з дітьми, або про кошти, що він їх десь мантачить, а їй не вистачає на купівлю панчіх дітям, дров, на пральницю. І, як завжди, його мозок полониться цими хатніми справами, суперечками, власне, опором до цих суперечок. І, як тільки розлютована, хоч зовнішньо стримана дружина починала про щось пусте, що було початком дальших атак, він уже не міг повстриматись і починав сварку.

Він розуміє, що все це пусте, що й він і вона розуміють, мусять розуміти, від чого нестатки в такий час — час початку нового життя країни. Але згадка про зовнішні розкоші обивателів,— тих, що повилазили з закапелків після боротьби і, понатягавши золоті обручки, підмазавши очі й губи, прибрані в оксамит, шовки — залишки минулих надбань, з підкресленим зухвальством дефілюють проспектами, в фойє театрів, часом сидять на далеких їхнім чуттям громадських зборах, на показ всім своїх принадних сласних частин статури,— затуманюють це розуміння... Ні сіло ні впало він починає гарчати, забуваючи про малих дітей, звиклих до галасливих суперечок батьків.

— Я не розумію,— в сотий раз питала дружина.— Ця замкненість, похмурість твоя — це наслідок нашого безголов'я, важкого часу чи схованої в тобі невпевненості в собі?

— Ти розумієш чи ні, що коли вони, оті золотоперсні,— веселі, а ми сваримось, і похмурі та люті, то виходить — не ми переможці, а вони? Чи ти ніколи не думаєш про це? Я от нічого не розумію. Я тільки бачу золотосяйні крамниці, запашні панії й обивательські жадання, а тут, у себе,— нас обох, лютих, безпорадних в дрібницях і нестатках... Хо! Коли б хтось із нас був одним із тої напахченої обивательщини, ми не були б такими...

— А чи не гадаєш, що під їхнім впливом ти сам стаєш їх однодумцем? — запитала дружина, колушаючи ножом у захололій гречаній каші.

Огей мовчить. Він не в силах заперечувати своїй

дружині. Він тільки почуває, що їх справжнє спільне життя, сповнене рожевосяйних перспектив,— було в бурхливому минулому, коли дріб'язки були непомітні порошинки в свіжій повітрі.

— Вся біда в тім, що ми, інтелігенти,— вихованці дрібнобуржуазних прошарків... Психопати,— і для нас нема порадників, як тримати свої чуття в часи такої дивної тиші.

Огей уважно слухає міркування дружини, і йому здається, що в хаті мало повітря, що тісно в ній, де скупчилось п'ятеро істот, тяжкий дух від порохнявої меблі й пожовклі книжки, папери давнього і вчорашнього минулого.

«Невже я обиватель?» — нараз вражає його думка.

— Може, ти пішов би до сусідів по воду,— раптом чує він лагідний голос дружини, що в його тоні він хоче вловити глум.— Наша магістраль попсувалась.

«Здорово! Магістраль!» — обурюється він і, хутко накинувши на плечі пальто, виноситься з хати.

«К чортам собачим магістраль, воду. Все к чорту!»

На вулиці йому в лице дмухає легенький вітерець. Огей протискується поміж метушливої публіки — заклопотаних службовців, зосереджених робітників, веселих школярів і ситих, безпечних непманів, яких подобає овіяні певністю своєї безпечності. Сум знову залазить Огеєві всередину грудей і непокоїть серце.

«Веселі,— міркує він.— Революція блискавично змела з суспільного життя всіх цих упирів, а вони знову оживають, розцвітають і розгорненим фронтом своїх блискучих крамарсько-купецьких, шахрайсько-облудних крамниць намагаються наступати».

Огей переводить погляд праворуч, ліворуч, дивиться перед себе і бачить, як самотньо визирають поміж приватних підприємств постачання й примх державні, кооперативні підприємства, громадські заклади, що жалюгідно визирають поміж розкішними приватницькими. Він помічає механічні підприємства, кустарні комірочки — і сумнів у твердості свого буття закрадається йому в душу. Це переплітається з його особистим пригніченням і давить його інтелект, чуття. Огей із зусиллям зітхає, прискорюючи ходу.

Огей намагається піймати кінчик якоїсь думки, але ці вибагливі феї, навіюючи на нього зневір'я, пурхають метеликами, змінюючи одна другу та знову з'являю-

чись у зденерованій уяві. Він не хоче думати про те, що гнітить його. Аксель, Ньютон, Платон, піонери, Вавілон, череп'яна покрішка, діти, дружина і знову Платон, Вавілон, шматки мінералів... археологічні знахідки... Харків...

Харків... атож... Це було тут... Огей як зараз пам'ятає той зимовий вечір. Отут, на розі, де точилась остання бійка за місто. На тім розі стояв кулемет і чорнявий кремезний вояка, в подертій, брудній шинелі, з золотими пасками на плечах, ворухив цівкою. Огей довго поціляв того захисника влади гніту і... звичайно, Огей постріл був просто в лоб. Кров. Перед Огеєм з'явилися в передсмертних конвульсіях двоє товаришів, протягли кільканадцятьма кулями того золотопогонника, і він кусає губу. Він проходить вузькою вуличкою поміж високих сірих будинків, мінає притиснуту між ними дерев'яну хижку, де, як і десять літ тому, і досі висіла таблиця з вилялялим мальованим чоботом з одірваним разом із залізом закаблуком,— вертає на широку вулицю, що з неї брався простір майдану Тевелева. Вгору праворуч, зникаючи в піднебессі, простяглась Лібкнехтова вулиця, по обох боках якої тяглись ворухливі темні смужки люду, а бруком неслись жовті й червоні товстопузі автобуси, мерехтливі таксі. Як дисонанс хутким авто — чвалали сонні ваньки, і їхні шкапи безнадійно кивали мордами та хворобливо дріботіли задки бричок. Ліворуч, вередливо закруглившись межі двох палісадників, простягся майдан, odkриваючи простір на довжелезний жовтий будинок з банею на даху центрального фасаду, серед якої мая незмінний, спокійний, ледве ворухений вітерцем, червоний прапор. Дві гармати, пам'ятка давнини, уламки засобів боротьби XVII століття, з мовчазним заціпленням розкритих пащ дивилися на майдан.

«Місто пасічників і рибалок, потому — купців, міщан, кустарів і робітників. Чи гадалось, що воно буде столицею червоної країни?» — міркує Огей, оглядаючи простір майдану. Далі вниз майдан тягся широчезним квадратом. Між могутніми різнобарвними будівлями притислись довгасті домики, нагадуючи своїм миршавим виглядом спадщину не так давно минулого міщанського смаку колишніх володарів, посідачів цього міста. Але нові, ясно-сірого й вечірнього кольору кам'яні палаци, що з новим життям почали своє існу-

вання, вже майже не нагадували про те, що тільки вчора тут стирчали пришелепуваті драні будинки діячів махлярства цього, колись спекулятивного, города, міста промисловості, що її творців-володарів — буржуа — загнали на життя в засмічене передмістя.

Тепер уже не відчувалось колишньої хворобливої кислоти задухи. Тепер це був поновлений город-центр, голова й будівник цілої України.

Огей швидкою ходою простує через майдан. Ці думки надають свіжих сил та енергії, і він зникає в одхиленій залізній брамі новозбудованої кам'яниці.

— Огей? Це добре,— проказала висока, літня шпакувата жінка. Вона присунула йому стілець, кинула на стіл, добувши з шаховки копичку останніх журналів, і зникла за дверима.— Я зараз. Тільки чай налагоджу.

Огей обводить поглядом скупеньку на прикраси, але чепурненьку кімнатку і береться за журнали.

Ілюстрація у «Всесвіті» про першу радянську жінку з генерального штабу виволала думки про цю зниклу за дверима Кряжен, французенку, колишню гувернантку у якогось дідича. Атож, вони познайомились у часи, коли життя варте було нулю, бо хіба мрія цінується на біржі золота? І от тепер, вже дванадцять років покинута чоловіком, який дременував стежкою своїх хазяїв, втікаючи від «червоної пошесті», вона вся віддана справі нового життя.

Рип дверей уриває Огеєві думки, і він дивиться на позеленіле запале лице Кряжен. Воно овіяне смутком людини, яка забула вже, що то є за особисте щастя. Чорні очі її відірвалися від кофейника та філіжанок на таці і зустрілися з Огеєвими. Ледве помітно забриніли повіки.

— Адже ви давно не бачили моєї Наді? — спитала вона, ставлячи на столі посуд.

Огей згадує за ту маленьку дівчинку, що двадцять років тому, як тепер його малеч, була на вихованні дурнуватої Ївги.

— О, вона вже велика... Навіть матері не слухає...— Кряжен говорила це таким тоном, що Огеєві тяжко було зрозуміти: чи радіє вона з цього, чи жаліється на щось.

— Ну, а як ваші дітки? живі? здоровенькі? Все на руках у Горпини? — Кряжен втупила свій засмучений

погляд у стіну. Раптом вона здригнула і чайник затремтів їй у руці.

Звідкись долинув верескливий юнацький сміх.

До кімнати метеором влетіло пухкеньке дівча з бистрими козинячими очима, хвилинку дивилось на гостя і байдуже слухало материне зауваження:

— Це ж Огей, той, що колись тобі, малій, приносив грудочки цукру...

Дівча граціозно, кокетливо перехилилося через стіл і подало Огеєві свої пухкенькі пальчики.

Огей чує пах пудри і момент споглядає набілене обличчя дівчатка з нафарбованими губами й віями.

В цю хвилину він бачить за нею юнака років шістнадцяти з припудреним, почервонілим від завчасного гоління підборіддям.

— Знайомтеся... Це мій чоловік — Віктор Бленко, — зухвало промовило дівча, беручи юнака за лікоть.

Огей хвилинку кам'яніє, і його обличчя вкривається рум'янцем. Він простягає юнакові руку і відчуває вогку, як рибина, долоню.

— Мамо, сьогодні ми йдемо на гулянку. Тася справляє файв-о-клок... — кинула дівчина і, звертаючись до Огея, запитала: — Що скажете ви про мого нареченого?

Огей зіщулюється, немовби йому раптом стає зимно, і витискає собі на обличчі люб'язну усмішку.

Юнаки відмовилися від кави, і Надя якийсь час торгувалася з матір'ю щодо суми грошей, яку вона мала одержати від неньки.

— Мати скептик. Щось подібне до черниці. А я гадаю, коли так твої партійні справи калічать людину, то вже вибачте... Я ніколи не буду в такій спілці! — дівча кинуло це, пасучи блискучими очима за Огеєм, стежачи, яке враження справила на нього її зухвалість.

— От не знає комсомол про такий вітер у твоїй голові, — докірливо відповіла мати терпким голосом.

— Пхе! — закопилила губи Надя. — А хоч би й знав. Хай викидає. Подумаєш, щастя. Ми юні, і сушити себе монастирськими забобонами зовсім не гадаємо. — Дівча зиркнуло на юнака, рвучко повернулося до матері і хапнуло з рук срібняки.

Якийсь час Огей із Кряжен сидять мовчки, наче підстрелені птахи.

Кряжен тремтячими пальцями похапцем почала копірситися у ридикюлі.

«Що то є?» — мовчазно кажуть Огеєві очі. Кряжен чуло зрозуміла їх і, знеможено зітхнувши, тихо відказала:

— Отак, як бачите... Вона ж самѧ була з Ївгою... Хіба мені був час доглядати... А тепер... Ну, що я можу зробити?

Йому здається, що перед хвилькою тут була його маленька донька Ялу. Таке ж обличчя, незакінчений обрисами підсмикнутий носик, наївно зведені догори брівки і бліденькі, ніби заїди, кінчики губ, пушок на обличчі.

«Ще юне курча», — міркує Огей, потупивши зір у чорну течу філіжанки. Він і Кряжен сидять мовчки, зацікавлені в тривожних думках.

Огей не знаходить слів на втіху Кряжен, думки його нишпорять біля своєї малечі, дружини, Горпини...

— Ви розумієте жахливу трагедію... Я сама веду юнацький журнал, — чує Огей придушені слова... — Я проваджу справу виховання тисячі юнаків і юначок, маючи в той час сама отаку... доньку...

— Пусте, — зрадливо виривається у Огея. Він ворохобиться в своїх думках, шукаючи щось сказати, але даремно. Нарешті провадить: — Ви знаєте Качкова? Його син (молодший за Надю) майже був загинув... власне, подався у мандри, і батько оце їздив аж у Ашхабад... Там піймали...

Обличчя Кряжен проясніло. Вона, наче зрадівши з нещастя другого, забула за своє і почала оповідати про свій журнал, дитячі листи до нього, листування з юнацтвом. Її збляклі очі запалилися вогниками, і за хвилину перед Огеєм сиділа вже не прибита нещастям мати, а людина діла, фанатик великої справи і знавець юнацької душі, з якої вона ліпить прекрасні істоти майбутнього.

Передвечірній морок раптом розвіявся — промінь зниклого за містом сонця поклав ясну смугу на дахівку сусіднього будинку. Огей помічає там двох малят-хлопчаків, які звивалися біля димаря й щогли, натягаючи дрiт — радіоантену. Вони діловито сперечалися, завзято мотаючи рученятами. Огей усміхається і киває головою в напрямку вікна. Кряжен переводить туди

свій погляд, і її подобу знову заволікає мовчазний смуток.

— Гаразд, — врешті видавлює з себе Огей. — Я дам для вашого журналу що-небудь про Харків... Адже він — це цікава романтика для дітей. Так, саме для дітей... Оце я був у Москві, і там теж ні в яких архівах нема й сліду, щоб розвіяти таємницю його катакомб. Треба щось вигадати. — Він підводиться й винувато стискає руку Кряжен.

На вулиці спиняється й хвилинку роздумує. Тоді чує хрипкий голос сліпого газетаря, що пропонує «Вечірні новини». «Авжеж, — думає він, — тільки Харків, — єдине в світі місто, де сліпі люди вільно шалабудять між натовпом — посідають усі ріжки вулиць, привласнивши собі право продавати газети».

«Але куди ж тепер? — міркує Огей, беручи здачу від сліпого продавця «Новин». — Кряжен, Платон, Орест, дружина — все це приятелі. — Йому спадає до голови: — Коли одного разу ти вийдеш на перехрестя вулиць і спинишся в гнітючій замисленні з розпуки та добереш, що тобі ні до кого піти, щоб одвести душу, — знай: у тебе нема друзів, а тільки приятелі, знайомі».

Запхавши в кишеню зібгану газетку, Огей тихо-тихо йде вздовж вулиці Лібкнехта. Минає кав'ярню, де, він знає, зараз повно людей, що п'ють каву, їдять цукерки, де замість відпочинку ти мусиш мотатись від каси до шинквасу, товктись між натовпом, чекати черги на місце. Його погляд спиняється на освітленій вітрині. Різнокольорові пляшки, пройняті світлом електрики, виблискують прозорими напоями. І Огей згадує чомусь про Арістотеля.

Він минає осяяний електрикою майданчик, де біля театру купчаться люди, і міркує про сім'ю, дружину. Чи він любить її, чи ні? І констатує: атож, мабуть, як милу мрію, згадку минулого; любить, як колишнього вірного друга, і ненавидить усіма клітинами серця й мозку, як тупе, дике єство, що труїть йому кожну хвилину, бруднить їхні товариські взаємини і шматує обопільне спокійне сімейне як батьків життя. Ні, не те. Огей намагається відшукати відповідне порівняння й не може. Він тільки знає й відчуває: для неї вся його наукова робота, праця, турботи — це ніщо; вона навіть не тямить, не хоче розуміти, яким пеклом стало їхнє спільне сімейне життя.

Огей не помічає, не відчуває дощика, що починає крапати, поволеньки вкриваючи рівний брук мокрим блиском.

«Прокляття!» — виривається в нього з уст. Тепер йому треба йти додому, але він автоматично звертає в сусіднє в'їстя і поволі береться сходами. Кілька разів стукає в двері і входить в темний коридор. Його нога наступає на хвіст плямистої собаки, що причаїлась у куті. Жалібно заскигливши, вона на мить лякає його.

В світлі розчинених дверей він бачить темну фігуру приятеля Карпа з покуйовдженим волоссям на голові, і ця нерухома постать здається йому якоюсь дивовижною тінню.

Карпо мовчки пропустив Огея до кімнати й, зирнувши в напрямку кутка, де лежала «добродійна» — завжди щінна сука, зачинив двері.

— Роздягайся, — тоном невиспаної людини мовив Карпо. — Ну як? Сідай, — провадив приятель, беручи Огея за плечі, усаджуючи в розхитане крісло. — Чаю хочеш? Лілі, чаю! — гукнув він у двері. — Бери, — підсовує Карпо паперову пачечку з цигарками і рвучко куйовдить собі волосся на голові. — Ти ще не поїхав? А я гадав, уже десь довбаєшся в землі, — промовив Карпо. Він сів на вузький тапчан, потер долоню об долоню і якийсь час мовчки дивився на кошлатий темний килим на стіні над зеленим подряпанним ліжком.

— Я вже їздив. Був у Москві, копався в архівах, — Огей говорить це тихо. І раптом питає: — А ти б не поїхав зо мною на розкопину, чи що?

Його очі спалахують вогниками, і він починає доводити користь для Карпа, як літератора, поїхати вивчати цікаві явища старовини, бачити на місці роботу.

Карпо мовчазно слухав, часом тер долоню об долоню, не зводячи погляду з кошлатого килима на стіні.

Потім відповів:

— Ні. У мене тут зараз літературні справи. Ви вишукете мертвяків, невідоме під землею, а ми тут, на землі, мусимо вишукувати... Література — це така штука, що коли не досліджувати й не спрямовувати її, вона може стати знаряддям ворожих пролетарському суспільству сил.

Огей хвилинку мовчить, скупчуючи в голові все, що

знає про це, щоб вибрати з того знаного найголовніше, аби відповісти другові. Нараз він бере Карпа за руку і тихо говорить:

— Не моє діло, Карпе. Але цікаве явище. Нещодавно я був свідком одної дискусії твоїх колег, твоїх і моїх приятелів. Знаєш. Мені трохи неясно. Всі — і вони, і ти — за якусь чистоту літератури. За очищення її від засмічення тощо. Але концепція тих людей, на мою думку, якась дивна і відбиває тенденції якраз ворожих соціалістичному суспільству чи пролетарському настановленню творців чи ідеологів. А ти ж міркуєш, здається, якраз навпаки.

— Що? — кинув Карпо, і його брови, як темні густі крильця казкового птаха, настобурчилися.— Вся ота братія — ще немовлята, але вони можуть бути гарними пролетарськими письменниками. А про ворожі сили? За Леніновою наукою, в часи, коли гегемоном стає пролетаріат, до нього примазуватиметься сила пройдисвітів, що прагнутьимуть використати для особистої вигоди всі привілеї в переходову добу... Так і я міркую. Коли до пролетарських літературних шерех хочуть пролазити пройдисвіти — їх треба викривати й нищити, бо своєю навалою, а згодом, може, й становищем, вони можуть нанівець звести великі завдання літератури, як класового мистецтва. Звичайно, цього не допустить пролетаріат і його авангард. Але мене, як його частинку, це непокоїть.

Огей смакує цигарку, уважно стежачи за синюватим димком з цигарки, що відклав її на стіл Карпо. Він думає: коли Карпо так мислить, а це безперечно, чому тоді на нього безугавно нападають знавці й теоретики слова, невже він баламутить літературні кола й збиває розуміння пролетарського мистецтва в бік буржуазної, ворожої соціалістичному суспільству ідеології? Він пригадує Карпові гасла про те, що література допролетарського періоду є канва, що її мусить використати сучасне мистецтво, та що мистецький захід не можна ігнорувати як надбання культури, і Огей питає:

— Ти справді вважаєш, що навчителем для тебе і всіх вас може бути західна література?

Карпо повів рукою в повітрі, наче відсуваючи якусь невидиму завісу, і повернув обличчя до Огея.

— Звідки ти це бачиш?

— Але ж так кажуть, але ж ти писав.

— Так кажуть. Жаль. Каюсь. Мабуть, буває так з людиною, що вона прагне одного, а її дії й теорія спрямовують зовсім до іншого.

Карпо замовк. Він пересмикнув плечима, і це було знаком його хвилювання й навали нових думок, що їх він не в силі був одразу охопити.

Згодом він провадив:

— Це трагедія для багатьох нас, що вийшли не з пролетарського класу. В збройній боротьбі ми мали ворога, і куди вказувала рука класу, туди й ми йшли. Опинившись раптом на літературній арені за керівників, яким довірив авангард класу — партія... провадити цю галузь роботи, ми почали шукати і шляхів нового мистецтва і ворога. І ми знайшли їх. Тільки шлях той був плутаний, а ворог не зовсім той, якого ждали. Тут ми опинились в його полоні. Озброєний знанням і технікою, цей ворог, притаївшись між чагарників цього нашого плутаного шляху, вказував рукою в інший бік, туди, де згрудились і наші спільники, і неофіти, що перли з темних хуторів. Ми зосредили по них вогонь, заразом раничи і своїх, і невідомих у майбутньому неофітів. Отже, вийшло — справжній ворог виграв на цьому і зміцнив свої позиції. Партія, забачивши це, відібрала від нас право командування і доручила його надійнішим людям, трохи почувивши та прочитавши нотації нам і всім про цю прикру подію. І от ми, і я в тому числі, сидимо й чухаємось. Помилка зроблена, ми ще під впливом баталії і гнітючого чуття. А тим часом у кожного залишився отой батальний порох і кіптява ворожості до тих, хто був і є наш однопумець, але не схибив, як схибили ми. Мабуть, треба не один день, щоб позбавитися наслідків моральної спорідненості, яка в багатьох нас залишила корні.

Тендітна Лілі, обережно ступаючи по підлозі, внесла засмалений чайник і поставила на стіл. Хвилинку вона дивилася на Карпа, часто блимаючи повіками, намагаючись щось передати йому іскрами своїх дитячих очей.

— Принеси щось такого, — промовив Карпо, ляскаючи у повітрі пальцями, немов це мало пояснити, чого саме він бажає і про що його мозок, обтяжений думками, далекими від чаю, не знаходив потрібних слів. — Сухарів, бісквітів, що-небудь, — врешті, кинув він.

Лілі тихенько, як тінь, зникла, і в кімнаті якийсь час

панувала тиша, що її порушувало гурчання струмочка води десь за дверима, в коридорі.

До кімнати легенько постукали, а згодом увійшов Вакул. Він хвилинку потоптався біля порога, пронизуючи поглядом Карпа, Огея, намагаючись зрозуміти важливість тої бесіди, що він її порушив, а потім мовчки почав скидати калоші. Спершись рукою на двері, він довго вовтузився з своїми гумами, і з його коротенького бобрикового пальта сипались додолу краплинки принесеного знадвору дощика.

Огей і Карпо сьорбали чай. Коли Вакул врешті роздягся й, поторкавши себе за кінчик носа, стояв перед приятелями і загадково усміхався, позираючи то на одного, то на другого,— Карпо смикнув його за полу піджака і ласкаво пробурмотів:

— Сідай.— Потім з усмішкою зиркнув на нього і спитав: — Лають?

— Лають,— легенько зітхнувши, відповів Вакул.

Огей дивиться на цих двох друзів, що так любовно презираються, наче просять один у другого пробачення, і йому стає ніяково.

«Лають». Огей знає— це означає, що нову поему, нещодавно написану цим новітнім драматургом, суспільство лаяло. Огей ще не бачив цієї п'єси, але йому переказувано, що вона висміює деякі контрасти сучасної системи. Йому стає дивним: чому й цей, теж комунар, що час громадянської війни згаяв у борні за владу пролетаріату, ставши драматургом, висміює те, що він мав би як митець вихваляти. Та очі Вакула іскрилися якимось болісно юнацьким блиском, що випромінював нелюдяну скорботу.

І Огей мовчить. Він заглиблюється в себе, аналізуючи своє внутрішнє «я», як громадянина, наукового діяча, сім'янина і члена великого колективу, що взявся будувати нове суспільство.

— Не розуміють! — вихоплюється у Вакула.

— Лають. Лають. Хто правий: чи вони, чи ті, що лають.

Огеєві байдуже, але йому ясно одне,— він, особисто, був у суспільстві якоюсь зогнилою травою, видавленим бураковим жомом, вартим для споживання тільки невибагливим волам. Його ані лають, ані вихвалють. Що він собою як громадянин являє? Хто він тепер,

коли закінчено фронти: мудрець, мислитель чи вчений і практик, просто громадянин чи будівник?

Він замислено дивиться на білу порцелянову дужку чайника і силує себе з'ясувати власну роль в суспільстві. Атож, коли, закінчивши бої, країна зітхнула і взялась лагодити своє зруйноване господарство, він із динамічного лету опинився в статичному стані. Кілька літ будування дослідної станції, виставки майнули, як день метушливого порядкування у неприбраній хаті. Раптом бачить, що близьке середовище, він сам — загрузали у власний добробут. На люди вилізли загнані в щілини паразити — дрібні буржуа, крамарі, а багатії на селі знов чванькувато розчісували вуса. Далі він бачить себе в полоні нез'ясованої розпуки. Тут помічає себе одірваного від цілого авангарду класу, навіть свого осередку. Атож, це була прірва між ним і цілим класом. Авжеж, він безсилий щось розв'язати, почувавши себе в полоні мізерного оточення, чужого тим засадам, що за них він боровся довгі роки. І це нез'ясовно тяжить, надавлює своєю невідомістю. Так, він порвав той дріт, на якому між двома берегами ходив його життєвий пором. Констатувавши це, Огей силує мозок знайти вихід, але низка особистих прикрих гнітючих думок, пов'язаних із сім'єю, науковою роботою, гальмує можливість заглибитись в розшуки того виходу. Пригнічений цим, він зітхає.

— Не знаю,— задумливо сам до себе пробурчав Вакул.— Або у мене замакітрилось, або в інших. В суспільстві є хворобливі явища. Ми боролися заразом і з гнобителями, і з хворобливістю минулого, жахливого ладу й подолали. Але наслідки, виховання його лишилися тавром на людях. Тепер нема фронтів. Я пером відзначаю ці хвороби. Невже я вчиняю злочинство проти пролетарського колективу, до якого належу?..

Він на хвилинку замовк, потім поспішно поліз до кишені, витяг купу папірців і, висмикнувши з них вирізку з газети, проказав, піднісши догори палець:

— Слухайте! «Нещодавно сповіщалось, що в містечку Старобільському наклав на себе руки інспектор праці Безверх, переслідований керівником інспектури праці Медведєвим. Медведєв, користуючись своїм службовим становищем, примушував до співжиття жінок. Медведєва арештовано». Ви подумайте тільки! — вигукнув Вакул.— Цей Медведєв був членом комуніс-

тичного колективу. І про це не треба виводити в п'есах?

Карпо нервово пересмикнув плечима і похапливими рухами куйовдив своє густе волосся на голові.

Троє замовклих людей поволеньки ковтали чай, заїдаючи бісквітами. Лілі, заховавши очі в ноти, старанно грала на піаніно. Коли вона намагалася підвестись, Карпо тихо, молільно кидав:

— Грай ще.

І Лілі грала все, що попало. В кімнаті панувала врочистість, наче в клінічній палаті, де троє одною недугою хворих людей сиділи за невибагливою вечерею і для заспокоєння їхнього зденерованого мозку терпляча сестра-жалібниця виграла тихі мелодії.

Пізно вночі, майже перед ранком, Огей тихо увіходить до своєї хати. Намацує ослінець, роздягається й лягає в ліжко. З другого кутка несеться мирне дихання дітей і дружини. Його серце стискається від болю і за себе, що живе тут, у своїй родині, як вовк у чужій норі, незрозумілий для самого себе, дружини і малих дітей, які виховуються серед розладжених двох істот — їхніх батьків. Його проймає острах за самого себе, сповненого хворобливістю. Адже, можливо, це гнітюче є зовсім не провина дружини, оточення, а чогось внутрішнього, що ховається в атавізмі.

В темряві вогник цигарки то погасає, то знову розгорається, аж доки сірий ранок не заглядає до вікна.

Раптом тишу ночі порушує дзвін... м'який, приглушений, заспокійливий, але тривожний. За стіною бив годинник.

Читач зауважив, що роман, розвиваючись поволі, притягає до дії нових осіб. Правда, не всі ці особи діють, а здебільша трохи сумно міркують та легверухаються. Гадаю, в цьому поки що нема нічого дивного, коли уявити собі те невдячне завдання, що його покладено в основу цього твору. От і зараз по радіо чути неабиякий тенор артиста з опери, що з негбайливості сучасних авторів і досі, на тринадцятому році Жовтня, мусить тягти партію з феодальної п'еси. Атож, авторові кортить і його разом з партнершею втягти до дійових осіб. Але чи варто? Перед нами ще ціла шерега нових осіб, без яких роман був би неповний і не виконав завдань, покладених автором.

А втім, час уже перейти й до покинутих нами двох жіночих істот... Без жінки, як казав один неабиякий спиритний романіст, жоден роман — не є роман. Ми з таким міркуванням не можемо погодитись, але не про те йде мова.

V

Суворий стояв посеред кімнати. Його висхле довге обличчя, що довшало від чотирикутної борідки, посміхалося. Він водив очима по кімнаті, і густі, відтопирчені крилаті брови то зводились, то спадали, виявляючи мінливість розворушених думок.

Ніна, гладенько зачесана, бездоганно вбрана, тендітна його дружина, звівшись на носочки новеньких черевичків, стояла перед ним і лагодила краватку.

— Хм, хм,— почав невизразно Суворий.— Здорово. Ви тут так урядили, ніби сподіваєтеся якихось послів заморських,— вже жартівливим тоном промовив господар. Його обличчя вкрилося ризиками задоволення. Раптом він закашлявся довго, довго, а коли одійшов, витер хусткою очі й удав веселого.— Хай, хай. Ви, жінки, не уявляєте, який я сюрприз їм приготував. Застереігаю — не звертайте жодної уваги, коли б почалась словесна баталія. Звичайно, як личить господаркам, намагайтесь завести до спокою... Але... Хм... Три табори. Побачимо, чим пахне кожен з цих виразників музи. Що несуть вони істотного новому суспільству?

Суворий засміявся сам до себе і ще раз оглянув кімнату. Тепер він був спокійний. Що значать оті квіти, ласощі, різного гатунку вино, фрукти, що його дружина й своякиня наготували для гостей. Це все пусте в порівнянні з тим, що жевріло в його нутрі й чим палав мозок.

Йому, як громадському діячеві, знавцеві марксистських законів, діалектики й довголітньому практикові суспільних відносин та ролі в нім окремих одиниць, неабияк цікаво було дізнатись: чим пояснювалось дивацьке збочення від соціалістичного культурного процесу цілої фаланги сучасних діячів музи, людей, що йшли побіч з пролетаріатом в часи його боротьби з буржуазним світом, бились попліч на терені громадянської війни, з ентузіазмом будували нове життя,

закладали нові підвалини культури й мистецтва? Конкуренція? Зарозумілість? Пиха? Нерозуміння процесів чи вплив чужорідних елементів, буржуазного культуртрегерства? Можливо, вплив, що його можуть піддатись несталі, недосвідчені еклектичні голови.

Суворий, посмикуючи борідку, ворохобив у пам'яті накопичений досвід і знання історії культурних рухів давніх часів та суспільно-економічних процесів сучасності.

Аксель сиділа в куточку, заглибившись у свої мрії. Вона не чула пояснень свояка, не помічала біганини сестри. Що споріднило її сестру, юну вродливу жінку, захопитися цим літнім чоловіком? Вона почала аналізувати Суворову вдачу, сімейну щирість, чарівну жвавість сестри — і приємне тепло розлилось по її жилах. Вона пригадала Огея, що його образ не виходив з її серця, полонивши голову. Атож. Щось рідне, братерське, батьківське вона відчула в відношенні до Суворого. Огей? Чи прийде він сьогодні? Морозяний струм пройняв її ество. Вона навіть здригнулась від цієї думки.

— Що, Аксель, замислилась? — спинився на півкροці Суворий. — Турбуєшся про роботу? Нічого. Маємо час. Життя ще впереді. Що? Первак? — нараз зиркнув він повз Аксель.

В дверях стояла низенька особа, вся зіщулена. Її нахияла додолу пузата шкуратяна потерта тека. Рудозеленава борідка, підстрижена, як і в Суворого, й зеленувате волосся на голові — настовбурчились. Особа заплямкала губами й переляканими очима дивилась на Суворого.

— Я ж вам сказав, що сьогодні ви не потрібні мені. — Та, збагнувши недоречність такого тону при своячині, Суворий жартівливо додав: — Тут стенограм не треба. Це моя особиста справа. Сьогодні в мене гості. Можете користати свій вільний час, як захочете.

Первак винувато схилив набік голову, тюхтіювато повернувся, почимчикував у бічну кімнату — кабінет і, присівши край стільчика, почав розкладати свої папери. Хіба сказане Суворим торкалось до нього, людини діла й стенографічних обов'язків? Він заглибився в свої ієрогліфічні картки і не звертав жодної уваги на грюкання дверей, шум, гамір людських голосів, гиркання господаря й притишене щебетання його дружини й Аксель.

Всі вони були юнаки, молодики. Деякі тремтливо-боязко, інші з підкресленою зухвалістю здоровкалися з господарем, господинею, незграбно потирали руки, без діла витягаючи чистенькі хусточки, кидаючи пустотливі репліки до своїх колег і господарям, та прожогом вдиралися до кімнати. Претензія на розкіш, фарбисті килими, квіти, ловкенькі статуетки, блискучі меблі, м'які кріселка, затишок вітальні, сповненої тендітного паху, одразу давили їх, і кожен не знав, де себе подіти, — чи суньголов кидатись у крісло, чи обережно присаджуватись на канапі або, заклавши руки в кишені, роздивлятись добірні, художньо виконані малюнки на стінах. Інші похапцем витягали цигарнички, також хутко ховали їх знову до кишені. І тільки Огей, наче давній одвідувач, добравшись до таhti, вкритої строкатим перським килимом, вигідно розсівся на ній, обіпершись на оленьчу шкуру, що вкривала стіну. Він не зважав ні на кого, поспішаючи докінчити свої не з'ясовані по дорозі міркування.

Суворий посміхався сам до себе і зненацька пронизував орлячим поглядом кожного гостя.

Тут були вже трохи відомі читачеві митці слова та багато нових дійових осіб: літераторів, художників і взагалі митців, або тих, що ласкаво обслуговують цю галузь, маючи для того дозвіл могутнього класу, що творив нове суспільство.

Суворий посміхався недаремно, копирсаючи в своїй ледве повитій сивиною борідці. Сковзаючи поглядом по гостях, він знав, що ці всі митці, які прагнули розвитку пролетарського мистецтва, були запеклими ворогами один одному чи угруповання угрупованню, гурток гурткові. Вони гризлись на сторінках преси за свої позиції, доводячи одні одним хибність настановлень, розуміння перспектив та вірних шляхів мистецької сучасності. А втім, старий революціонер з набутого досвіду давав собі раду: час і вся дискусійна ворохобня дасть свої наслідки: вона відсіє чужий елемент, поверне на правдивий шлях заблуканих і зміцнить тих, хто вів більш-менш правдиву лінію. Під тиском великого класу — пролетаріату, за непохитним керуванням його авангарду, розвиток літератури піде певним нехитим шляхом. І він, цей старий на вигляд і юний діяльністю громадський діяч, здоровкаючись з новопривуленими та позираючи на тих, що вже розташували-

ся в залі, нетерпляче чекав початку асамблеї. Він ще ніколи не уряджав такого велелюдного вечора «склянки чаю».

Він не міг погодитися чи, власне, вагався пристати на твердження пролетарських теоретиків, що стара форма, як оця його асамблея, не може мати нового змісту, одним словом, що в старі міхи не можна вливати нового вина. Він нетерпляче кашлянув, налив з зеленово-темної пляшечки у прозорий бокальчик мінеральної води, і мить споглядав течу, як вона шипіла, бульбошилась, і бульбашки, спливаючи на поверх, танули без сліду. «Атож,— переконував себе Суворий, тягнучи напахнену йодом водичку,— асамблея — стара форма, нею користувались французькі феодали, наполеонівський двір, руський цар Петро,— форма одна, зміст інший!»

Господарка, приховуючи приязною усмішкою свою заклопотаність, метушилася поміж гостей, кожному намагалась щось сказати чи запитати, поспішала назустріч новим, лагодила на столі квіти, що скрашали накритий до бенкету стіл і свіжили темні шпалери кімнати. Ніна знала, що вона гарна, що їй до лиця блакитна, тонкого фльорсу сукня, прозорі рукави якої не в силах були сховати ніжного кольору рук. Мабуть, не одному гостеві спадало на думку, як ця, повна чарівної приваби, молодичка пішла за підстаркуватого Суворого? Але її поводження розвіювало облудні припущення. Коли вона зверталась до свого старого, її очі блищали любов'ю й відданістю.

— Оце молодець! — резюмував уголос свою думку про господарку Платон, який хвилинку сидів непорушно біля Огея й безцеремонно зорив за господинею кілька хвилин. Потім він лягнув по коліні сусіду й поспитав: — Відгадаєш загадку: «Дві сестри, з яких одна, конаючи, родить другу, що потім родиться тією, що родилася». Ну?

Огей одриває погляд від Аксель, яка про щось таємниче шепотілася з Суворим, і бездумно дивиться в іскристі Платонові очі.

— Не знаєш? День і ніч,— відказав Платон і міцно потер долонями.

— Чому ж день і ніч — сестри? — тихо каже Огей, не зрозумівши запитання і піймавши тільки нелогічне «день і ніч — сестри».

— Хм. Ти гадаєш, день — то чоловічого роду і має бути брат, а не сестра. А скажи, будь ласка, коняка якого роду? Жіночого? Так. А собака — чоловічого? Чоловічого. Пень — чоловічого роду? Чоловічого. Чому не може бути день — жіночого?

Огей зажурено слухає Платонове галасливе пояснення, і йому спадає на думку, що завтра збори комгуртка, що йому треба не засиджуватися, щоб хоч прочитати останні відомості про зрадництво колишніх лідерів у партії, які почали зневірятися в можливості побудови соціалізму і яких Центральний Комітет вилучив із свого складу. Його мозок починає аналізувати це, але раптом Огей весь здригається від поклику. Підійшов Суворий, зачувши голосне Платонове метикування.

— Як, як? — перепитав старий і задоволено поскуб борідку.

— Просто, як день, товаришу Суворий, хоч мені і ніяково вас так узивати, бо ви мені в батьки годитесь...

— Хм, хм... — хмикає той, замість відповіді на такий недотепний комплімент.

— На мою думку, треба к чорту викинути ці всі роди. Он у англійців чудесно. У них усе, що неживе, — зветься «ет» — ніякого роду. Чому б і нам не завести. Бігме, коли б у школах цього вчили, за десять років і не пізнали б мови. А яка полегкість. А то ж уявіть собі когось, хто вчить цю мову, не чувши її від неньки? Хто тут дасть ладу: ломака — вона, а собака — він. Чортзна-що! Чому ми мусимо йти за дикуватими лінгвістичними вказівками дядьків з Ірпеня?

— Хм. Здорово! — задоволено бурмоче Суворий. — Як ви на це, товаришу Корній? — звертається він до присадкуватого юнака з золотавою копицею буйного волосся на голові.

Корній іронічно посміхнувся й, силкуючись говорити басом, захрипів:

— Не знаєте Платона? Він завжди вигидає таке, що часом кури сміються. От тільки він ніяк не вигидає такого, щоб зламати свою інтелігентську психіку — не пустотворити, а, засукавши рукава, взятись до вивчення соціально-економічних законів, щоб колись, врешті, стати пролетарським письменником.

Платон схопився і, почервонівши, раптом розлючено скипів до юнака:

— Соціальні науки, кажеш? До чого тут соціальні науки, коли мене й досі телефоністка не хоче розуміти по-українському? Нарешті, цих наук ще нема писаних українською мовою.

— А ти б ото узявся за діло та, як знавець мови, й допоміг перекласти на українську мову ці науки, почитавши доки їх і по-руськомому? Га? — спокійно, але задержувато відказав Корній.

— Ви пробачте мені, товаришу Суворий, за таке гостре слово, але дивно стає, коли всякий шмаркач починає повчати. Ніби я справді не читав і не читаю про матеріалізм.

— Звичайно, може, й читав коли, але мало думав про теє, що читав, бо коли б мислив і переконувався в тім, так не вигадував би різних «солодощів»...— загадково закінчив Корній, переможно поглядаючи навколо.

— Га, що? Платон зчепився з Корнієм? — протискувався крізь гурт гостей високий юнак. Він посмикав свою борідку, що її завів, кажучи всім про це, для солідності, і додав: — Корній? Цей покладе Платона на обидві лопатки. Та що Корній? Я. Хіба мої вірші не кращі Платонових? Хто не читав мій «Квітучий промінь»? Протягом двох тижнів робітництво розхапало, як мед. Видавництво друкує оце одразу друге й третє видання...— З його вуст порскало й зникало одразу щось подібне до сміху.

— Знаєш, хто пише, друже Сафон, вірші? — лагідним тоном звернувся до чорнявого Платон.— Той, кому нічого сказати. Писати вірші може тільки або геній, або кожний. Ось що каже Гете про це: «Щоб писати прозою, треба мати щось сказати, а кому сказати нічого, той може комбінувати вірші й рими. Одне слово тягне за собою друге, а зрештою виходить щось таке, що правда по суті є ніщо, але має такий вигляд, ніби воно щось». Тому, друже, я, прочитавши цю істину та визнавши, що я не поетичний геній, скажім як Шевченко чи Пушкін або Гейне, покинув писати. Це ніщо.

— Це, браток, вже занадто,— кинув зневажливо насуплений молодик, що весь час просувався поволенки з гурту до Суворого і, опинившись врешті поруч старого, вважав за потрібне й собі вкинути слово. Скориставшись вільною хвилиною, він повчально заговорив до Платона: — Ти забуваєш, що без поезій й музики не

відбувалась жодна революція. Пісня, музика — це могутній вплив на людську емоцію. Вони часом спонукають маси, на яких не впливає звичайне слово, до великих дій.

— Товаришу Кусень,— звернувся до гурту Платон,— дайте Баратові одкоша проти такої філософії. Мені нічим крити. Коли б я був ворожбитом, я, може, щось і відказав би, а то я собі звичайний літератор.

— Платоне! — гукнув хрипатий голос з гурту.— Ти йому скажи просто: «Катись, батя...» Шкода, що тут шановні жінки є.

— Годі, товариство. Прошу до столу,— промовила господиня, пам'ятаючи господарів наказ, а Суворий, що зачаровано споглядав ці перші уїдливі репліки літераторів, з покликом дружини розвів руками, запрошуючи до столу.

— Атож, годі, годі,— пробурмотів він і пішов до самотньої Аксель, що стояла край столу, вибиваючи пальцями уявлену мелодію.

Він хвилинку дивився на неї, зиркнув на канапу, де сидів задумливий Огея, і посміхнувся в бороду, подумавши про хтиві закони людських поривань.

— Товариство, де хто хоче! — проказала господиня.

Аксель підійшла до Огея, і він обтяжено підвівся.

— Ходить! — коротко проказала вона, попростувавши в самий край довгого столу.

Якийсь момент панувала мовчанка, і тільки застережливо й несміливо стукотіли ножі й виделки. Тишу порушив Сафон. Витягши хустинку, він занепокоєно зиркнув на її забруднені крайки, похапцем зібгав у кулаці, широким помахом руки витер поважно вуса, крекнув й промовив, звертаючись до Суворого:

— А от Минь Онисимович так і не сказав нам своєї думки про ті суперечки, що так не розгадані опонентами і заїдаються шинкою та припиваються винцем.

Суворий хмикнув, одставив набік бокал з мінеральною водою, що він її цідив, споглядаючи з-під навислих на очі брів товариство, і відповів:

— Колись знаменитий руський критик сказав: «Де життя, там і надія, але життя там, де ідея. Впіймати переливи життя,— це осягнути невидимий, запашний ефір ідеї». Останнє речення трохи неясне, а щодо першого, гадаю, це вірно.

— Авжеж,— кинув з другого кінця столу Платон.—

Ви тільки забули сказати про форму, якою викладається ота ідея. Адже не можна пролетаріат напихати ідеями, що гублять свою суть у тій формі, якою йому передано. Скажім, яка користь з тої Кожушенкової новели,— шкода, що його нема тут,— коли його цінна ідеологічна річ переказана у формі белькотання баби з базару?

Суворий звів брови і хвилинку дивився на Платона.

— Той самий критик говорить про це так,— приглушеним голосом пояснив господар: — «Єдність ідеї з формою така значна в мистецтві, що ні фальшива (тобто брехлива) ідея не може здійснитися в чудовій формі, ані ця чудова форма бути відображенням фальшивої ідеї». — Господар передихнув і нараз погрозово заgrimів: — Це ж теж вірно!

Ніна перелякано зиркнула на чоловіка.

Соромливий Вуглик, відомий критик, здвигнув плечима, витягнув з пліч шию й притишеним голосом зауважив:

— Звичайно, так. Але, коли це стосується сучасного мистецтва й літератури, ми не можемо одразу вимагати від робочого, що тільки-но прийшов у господу музи, щоб він, маючи непохитні ідеї, міг одразу одягти їх у чудові форми. Для цього треба час.

Івась щось бурмотів собі під ніс, і Суворий заохочував його:

— Ну, ну, що ви скажете?

— Бачите, так взяти й сказати: ось я хочу бути літератором, цього замало. Треба ж мати якийсь досвід, бути на чомусь обізнаним... Ви подивіться,— Івась розгублено глянув навколо, на гостей, що точили теревені, і в хаті стало шумно, наче гуділи джмелі, торкнув себе в лоб долонею, пригадуючи щось, і провадив: — Леонардо да Вінчі, знавець механіки, перший пояснив теорію дійових сил на підойму навкоси; він, математик, перший подав думку, що земля вертиться, вивчав для малювання анатомію, виявив призначення райдувної плівки ока і діяння на неї баченого, винадавав камеру-обскуру, дійшов висновків про закони падіння. І це все для того, щоб «написати» «Тайну вечерю» чи виліпити якісь скульптурні речі.

— Ну й що ж? — кепкувато запитав Корній. — Хто заперечує, щоб і ти все те знав, пишучи своїх паламарів чи люмпенів? — Він, удавано хихикнувши, прова-

див: — Краще б, замість да Вінчі, вивчав сучасне виробництво й життя. А то загрузає в дивацьку філософію й пише чортзна-що про чортзна-що. Подумаєш, потрібен комусь його паламар чи босьяк.

Івась стерявся. Але він терпляче вислухав самовпевненого Корнія. Раптом підвівся, обличчя йому зблідло й затремтіли губи.

— Гаразд, гаразд. Хай я політично малоосвічений, не тямлю в марксизмі... Але ж мені двадцять три роки. Хто з вас коли робив заходи вплинути на мене? Адже ти, Корнію, як комуніст, мусив би це робити, коли бачив мої хиби, а не кепкувати. Врешті, в твоїх творах я мало що знайшов, що відбивало б сучасність. От, будь ласка, скажи, які завдання ти, як письменник, маєш виконувати в суспільстві? Ну?

— Я мушу в літературі виконувати те, що провадить партія для перебудови суспільства,— збентеженим тоном відказав Корній.

— Але ж це словеса. Загальні фрази.

— Я відповім вам словами Золя,— підніс голос Барат.— «Ми творимо практичну соціологію й допомагаємо своєю роботою політичним і економічним наукам». Та я ще додам: допомагаємо на своїй літературній ділянці новому класові — пролетаріатові, під проводом його авангарду.

— «Я не знаю більш пристойної роботи, а тим паче більш широкого пристосування роботи», ще говорив Золя,— вигукнув Вадя Лейбман. Він сказав це таким тоном, що годі було зрозуміти, чи він уважав співбесідника за того, хто використовує цю галузь, чи справді мав на думці зміст, що вклав у це речення автор. Вадя затих і, схилившись над тарілкою, майже закрився стріхою свого білявого волосся, що звисло йому на лоба.

— Що ти хочеш сказати цим? — погрозово запитав Барат, зиркнувши на Лейбманову стріху таким поглядом, ніби хтів, щоб, замість голови, там було порожнє місце.

Лейбман підвів голову й, відкинувши волосся на потилицю, відповів, дивлячись на Барата:

— Він казав, той Золя, далі, так — я зараз перекладу,— мені добре це затямилось. Ось: «Оволодівши добром і злом, улаштувати життя і суспільство-громаду, розв'язавши врешті всі проблеми соціалізму і дав-

ши тверду основу справедливості» і так далі, потім: «Чи не значить це бути найкориснішим і моральним робітником на ниві людської праці».

— Це щось пахне з Євангелії,— не стерпівши, буркнув Корній.

— Я теж гадаю, тут щось є від християнської моралі,— відказав Лейбман.— Але мене дивує, що деякі ортодоксальні письменники беруть за постулат для себе дещо від християнського проповідника, хоч цього й не мав на думці Золя.

— Вірно,— похмуро додав Самко.

— Хліб-сіль їж, а правду рїж,— підказав Платон, одірвавшись на момент від папірної серветки, що з неї він робив мудру будівлю.

— Недаремно ви напучували молодь вчитися на західній літературі,— гостро зауважив Кусень, який весь час сидів за столом, як на голках, стримуючи себе, щоб не встряти в противну йому балачку. Він підійняв на лоба окуляри і провадив: — Бач, як ви їх чудово знаєте. Навіть з голови можете цитувати.

— А що ж, тільки вам можна цитувати? — відказав Ливар. Він сидів розчервонілий весь, не приторкався ні до чого істивного і тільки пригублював з бокала кислувате вино.

— Ото-то й біда вся, друзі мої, ото-то нас і ділить оте нерозуміння завдань літератури та мистецтва в сучасний момент. Ви собі старим світом захоплюєтесь, або висисали з пальця всілякі теорії, а ми будували фундамент пролетарської літератури. Ви чужаки сучасності! Всі ви в минулому або поза сучасністю. А ми творці сучасного! — прокричав Кусень і, розрядившись, з полегкістю зітхнув.

— Все це срунда. І Лейбман говорить дурниці, й Корній теж,— авторитетно зауважив низенький чорнявий чоловічок, подібний до мурина.— Головне — не забувати вічної істини: «Не відволікайте те на завтра, що можна зробити післязавтра». — Він поволі відпив зі склянки і, усміхнувшись, додав в сторону Суворого: — Ви бачите, що тільки наше угруповання вірно розв'язує проблему пролетарської літератури. Для чого пролетаріат їм дає гроші? Для псування паперу?

— Не роби, Футерко, такого стратегічного обличчя,— сміючись, кинув Платон.— А то подумують усі,

що й справді твоя голова переповнена розумом так, що аж хлюпається.

— Ша, Платон — ніжний тон! — піднісни долоню догори, відказав чорнявий. — Не цілуй чарку, а пий і слухай, про що говорять старші. Мистецтво — це дурниця. Фотографія життя, сучасна досконала фотографія, — все. Це механіка й фізика, що нею треба вміти користуватись, — і дурень той, хто скаже, що не кожному на роду написано вміти фотографувати. Всякого можна навчити.

Візаві Футерка підвівся статечний молодик Дубко, лідер новітніх форм літературного стилю, що, на його твердження, мають підвалини геометричних ліній пролетарського революційного руху, а на думку супротивників, що його теорії мають підвалини чудернацьких фантазій кмітливої до вигадок голови. Він занурив пальці обох рук у пасма буйного волосся на голові і момент стояв нерухомо, немов виволучи з голови геніальні думки.

— Розуміння мистецтва однакове з розумінням дихати, носити ложку до рота і таке інше, — виголосив він своїм тоненьким юначим голосом. — Хто вважає, що пролетаріат не розуміє цього, тобто не вміє дихати, той невіглас, не знає звичайної абетки. Отже, коли мені закидають, що моїх творів робочі не розуміють — це дурниця.

— Але ж це, здається, я колись сказав, — з усмішкою вкинув слово Суворий.

Дубко на мить розгубився, наївними очима дивлячись на Суворого.

— Ні, це не ви казали, — ніяково відповів він. — Але я знаю одне, глибока філософська думка має бути в кожному творові. І мене чудово сприймають робочі.

— Мале бажання, — кинув Корній. — От якби ти сказав, яку безпосередню участь брав у творенні разом з пролетаріатом пролетарської літератури — це було б цікаво. А те, хто саме тебе сприймає, чи пролетаріат, чи «пролітай» і «ять», — нам зараз байдуже. Хоч і не байдуже те, які ти філософські дурниці пишеш.

— Ви багато говорите про ідеологію. А скажіть, будь ласка, чи оця річ відповідає пролетарському настановленню, чи ні? — Платон витяг записну книжечку і виголосив: — Нова зветься «Пташиний жаль». — За столом стало тихо, і він почав: — «Серед метушли-

вого базарного натовпу стояв старий, але стрункий і кременний дід. Його сива борідка сріблястим прядивом спадала на груди, а суворі очі занурились у клітку, що була перед ним на землі, а поруч лежала пучка зів'ялої, посохлої, трави.

— Продаю пташину жалість, — гомонів дід. — Тут могла б сидіти вільна пташечка — соловейко. Але я її випустив, і в руці лишився послід. Мені стало шкода ловкенького створіння. Я знаю — є люди, які дорого платили б за те, щоб не ловили пташок і повипускали всі ті на волю, яких піймали. Отже, я продаю пташину волю. А я міг би продавати пташок і за ті срібняки доживати свого віку. Продаю красу зелених берегів Орелі.

— Ти здурів, діду. Це ж сухі зів'ялі стеблинки горобинця? — казали люди.

— Атож. Я міг би привезти на продаж цілі зелені береги, що їхнього зеленого життя вистачило б вам любитися тільки на часинку. Я продаю їхню красу, що лишається й досі там, у берегах, якими ви можете милуватися цілу весну, літо й осінь, аж доки не вдають морози.

Люди дико озирали діда й чвалали далі. Тільки один філософ, на ім'я Майкензен, спинився. Він довго слухав мудру дідову промову, потім приступив до нього і вивернув йому у руку свої кишені.

— Я купую, діду.

Але, на жаль, в дідову руку нічого не впало. Кишені цього філософа були порожні. А за два дні дід виніс з півдесятка засмучених у клітці соловейків. Біля нього лежали цілі оберемки свіжого горобинця, куги, що своїм приємним запахом сповняли навколо повітря. І люди, з хижими блискавцями в очах, похапцем торгувалися, купували зело, а інші — соловейків. Але більшість людей зажурено хитали головами й казали:

— Бідні створіння. Що б я дав, аби тільки не ловили їх. Що б я дав, аби не різали цього зела, без якого береги, саги, озера стають голими й самотніми, як гусінь!

Цього дня дід пішов з кишенею, де мило брязкали срібняки. А втім, діда вразила засмучена балачка людей.

Згодом, як у нього не стало срібняків, він вийшов на торг без соловейків і зела, а з одним жалем до них. Та

з діда тепер сміялися, і він потюпав додому з порожнім шлунком і вітром підбитою кишенею». Все!

Платон скінчив, і тишу порушив Суворий.

— Здорово! Що ви на це скажете? — озирнув він гостей.

Корній замріявся, а його примружений на світло погляд виказував замішання людини, що заглибилась у зміст новели.

— Медок,— пустотливим тоном відказав Футерко.

— Ні, це не медок,— зауважив Корній.— Але за столом похапцем на це важко щось сказати, коли ти хочеш ґрунтовного висновку. Всякий присуд має бути добре обміркований.

Орест допив свій бокалик і, скориставшись тим, що на момент запанувала мовчанка, лагідно почав:

— Я дозволю собі сказати теж деякі міркування з цього приводу! Хіба вартість твору для будівництва соціалізму визначається тільки матеріалом, використаним з життя цього будівництва? А встановлення назви пролетарського твору хіба закінчується фольклором, описуванням баченого та побутовими шкіцами? Що дає цей твір суспільству і тому класові, що на нього покладено величезні обов'язки перебудови людства? Чи зрушує він людину до запальнішої діяльності, чистої своєї роботи, горіння за здійснення завдань, що постають перед класом? Які нові цінності виявляє і чи рухає вперед знання, досвід суспільства, чи вказує нові шляхи для здійснення ідеї, завдань, що їх переводить в життя пролетарський клас? І так міркувати та мати настановлення, як деякі літератори,— це, на мою думку, вульгаризація завдань пролетарської літератури, культури взагалі.

Орест замовк, споглядаючи дим від цигарки, мов шукав там відповіді на свої сумніви.

— Добре сказано. Воно має багато вірних точок,— звернувся до Ореста Суворий.— Але той не може бути пролетарським письменником, хто в громадському житті — я розумію в повному обсязі його різноманітності й зусиль — не бере участі і не розуміє великих завдань класу. Колишні парнасці прогавили революцію. На їх долю випало так, що коли вони вилізли з своїх льохів, то побачили тільки пошматовані прапори. Вони не знали й не бачили революції. Що ж вони могли написати, крім фальшивих нісенітниць? А втім,

зараз я не хочу з вами сперечатись. Ви мої гості, а я господар. Незабаром, я гадаю, ми зустрінємось на кону диспуту, чи що, тоді ми посперечаємося. Зараз я мушу зауважити, що от ви крутитесь, сперечаєтесь відносно реалізму. Карпо й Вакул проти цього, я бачу по них...

— Нічого подібного. Ми проти фетишизації так званого реалізму, так як розуміють його учні Корнія,— урвавши господаря, відказав Карпо.

— Гаразд,— провадив Суворий.— Я мушу сказати вам одну думку: для буржуазії і імперіалістів Жовтень — це реалізм. Це жахливе аморальне для них явище в світі.

— Я з селяків. Пробачте на слові, що недотямив сказаного вами. Хочу от показати вам дещо реального, що люди вважають, може, за чаклунство,— промовив ставний юнак Важкий, нахмуривши свого стислого лоба.— Хочете? Оце все, що на столі, я поїм, вип'ю всю воду й вино.

Така раптова пропозиція дивуватого молодика на хвилинку приголомшила всіх, але тільки на хвилинку. Кімната раптом здригнулась від одностайного реготу, а Платон, відсахнувшись з захоплення, звалився разом із стільцем на канапу.

— Чого смієтесь? Йй-бо, поїм. Хочете? — спідлоба позираючи довкола, сердито відказав Важкий.

Ніна, господиня, аж схопилася:

— Прошу, дуже прошу, коли їсти хочете.

— Та ні, я ради жарту.

— Чого ж, будь ласка, коли це вам не пошкодить,— недовірливо відказав Суворий.

І Важкий, не чекаючи, простягнув обидві руки, присунув до себе найближчі тарілки з їстівним і взявся до роботи.

Гості й господар заціпеніли. Тільки чорнявий знавець минулої романтики та селянської натури Стоян,— одного з Важким утруповання,— зрадливо посміхався, чмихав носом і кризь зуби стиха кидав:

— З'їсть, йй-бо, з'їсть!

Справді, за кілька хвилин Важкий упорався з окостом вареної телятини, рибою й салатом. Вина поволі меншало в пляшках, а згодом воно зникло в бездонному череві молодика, як і всі рештки закусок — оселедців, ікри, консервів...

Покінчивши з усім, Важкий обома руками витер масні губи, а потім об скатертину руки, побив злегенька себе по животі й переможно зауважив:

— От тепер наївся. А втім, коли б на заклад, міг би з'їсти ще яечню з дванадцятка яєць і з салом.

Але він говорив майже до одного Юника. Той, блідий, з хворобливим виразом на обличчі, сидів проти Важкого і переляканими очима дивився, як спорожнявся стіл. Гості і господар, мабуть, уже були певні його здібностей поїсти все і ще після того, як він уминав двокіловий шмат м'яса та рибу з салатом, покинули стіл. В кутку, біля канапи, в сусідній кімнаті точилась словесна баталія літературних супротивників або ж мирна бесіда купок близьких приятелів.

Аксель уважно подивилася на Огея, але він, замислений, пихкав цигаркою і скам'яніло зорив на сизі кільця диму.

«Чому я заліз в оце оточення, що маю я спільного з цими всіма теоріями та балачками про літературу, мистецтво?» — міркує Огей. Перед ним постає його праця в археологічному музеї та геологічній дослідній станції. В уяві пронеслися тисячі різних задубілих слимаків, фосфоритів, хвилясті згини фарбистого ґрунту, подзьобані брили скам'янілої породи, спорохнявілі труни вислих мертвяків войовничого минулого. Що спільного мають ці мерці нез'ясованого минулого з турботливим життям цих юнаків, далеких від задубілих віків і нез'ясованих багатств, що таємниче хоронить в собі земля, поверх якої метушаться люди, побиваючись за володіння ними? Огей оглядає навколо і бачить біля себе замріяну Аксель.

— Пробачте,— стиха промовляє він до неї, піймавши її споглядальний вираз.— Вам зрозуміло все тут?

Аксель байдуже стелула плечима і закусила губу.

— Як бачите,— провадить Огей,— всі вони вважають себе за претендентів на гегемонів у літературі. Хто з них правдиво розв'язує питання перспективи,— мені важко домислитись. Фактом є: одні, як Лейбман, Карпо, Вакул і інші, що, овіяні вогнем громадянської війни, офірували в ній життям, зараз тупцяються на якихось теоріях мистецтва та особистих міркуваннях про вузькі його стежки. Другі, як чуєте, йдуть разом з епохою. У мене до цих людей, скажу одверто, може, це дрібне, суб'єктивне, психологічне,— таке ставлення,

як буває в старого командира, що раптом бачить у своєму товаристві нових, невідомих у боях осіб, до яких у нього мимохіть зароджується настороженість. Всі інші намагаються бути пролетарськими приятелями та їхніми навчителями й співпрацівниками. Та хоч вони й прагнуть допомагати господареві по хазяйству, але це їм важко дається, бо не знають усіх складних деталей цього господарства, щоразу роблять помилки і потрапляють не те й не так робити, як треба і що саме. Ви не слухаєте? — запитує Огей.

Аксель демонстративно позіхнула і взяла з Огеєвих рук коробочку з цигарками. Її розрахований дотик до його долоні раптом нагадує їхню подорож, балачки.

Огей мовчить довго, уперто, байдужий, немов він сам на самоті, без вродливої, привабливої сусідки Аксель, родички Суворого. Він намагається відігнати геть пустотливі думки й подолати приемне і разом з тим гнітюче чуття.

З сусідньої кімнати нісся Лейбманів голос і бубоніння Суворого. Лейбман доводив:

— Майбутня література матиме глибоко психологічний ухил. Зараз, коли життя вирує перебудуванням, руйнуються старі канони й утворюються нові, — суспільство байдуже до копірвання в душі. Коли ж буде все досягнуто і про економіку господарства зникнуть будь-які турботи, бо люди перебуватимуть у комуністичнім суспільстві, — наука, мистецтво, література заходяться розкривати ті цікаві наукові явища, що відбуваються в «душі», тобто розумо-психіці, емоціях, натурі людини. Цей психологічний ухил матиме науково-біологічні підстави, а не абстрактно психологічні, сентиментальні метикування, які були до цього.

— Можливо, — бурчав Суворий, — можливо. Але давайте, друзі, не копіряться в таке далеке майбутнє, а працювати на близьке сьогодні, завтра, на реальну перспективу часу. Ви погляньте, яка у нас ще дичавина, скільки у нас безграмотних, а грамотні, — ой, які ж вони забобонні. Ще в людях живе дикунське божество попівства, жахливих звичок, психічного звородніння. Все це ми знищимо, збудувавши нове господарство. Треба запалювати людей до цього будівництва, зміцняти тих, що втомлюються, виправляти, що хибують, що шкодять, і бадьорити: нумо, друзі, дружно вперед! Ні диминки сумніву, зневіри! Хіба перед

усім людством не стоїть ця проблема? Треба ж показати приклад усім пролетарям світу, що ми можемо збудувати, що й вони в силі будуть це зробити. О друзі мої, ви ганяєтесь за дріб'язками...

— Огею. Чуєте? — порушив його увагу тихий тривожний голос Аксель. — Оце моя сестра Ніна.

Біля Аксель сиділа Ніна. Мабуть, вона вже впоралася з прибиранням зі столу і, знову напахчена, свіжа і тихенька, притислась до Акселиного плеча, грайливим поглядом позираючи на Огея.

Огей усміхається до неї і момент міркує: «Що їй сказати приемного?»

— Ви завжди таким вовком виглядаєте? — запитала Ніна, сміючись... — Не зведіть моєї Аксель. Чому вона закохується, я абсолютно не розумію.

— Аксель закохується? — підводить брови Огей й оглядає Аксель. — Погано. Не варто. Я ж батько трьох дітей, крім того, маю дружину, чи вона мене має — однаково. Акселі треба взятись до роботи, а не міркувати про кохання. То ще встигнеться. — Він раптом замовкає, і йому спадає думка: «Як довго я говорю».

Сірник ледве тремтів у руці Аксель, яка, схилившись на коліна, стежила за вогником, що поволеньки скручував білу трісочку.

— От такі й ми колись будемо, — підносить вона перед себе чорну кривулясту покоціурблену вуглинку. Вона кинула її на долоню і розітерла на чорний попіл. Аксель рвучко підвелася, проказавши:

— Ходіть заграю щось. — І хутко пішла через кабінет.

Огей ненароком помічає біля столу схилену постать, рудувату голову й зеленаву борідку. На хвилинку він спиняється і в цей момент чує ззаду кроки.

— Ви що тут робите?! — розгляглося гиркання Суворого, і Огей, озирнувшись, бачить розлючене обличчя господаря, звернене до схиленої постаті.

Низенький чоловічок схопився на ноги і тремтячими пальцями взявся за вилогу свого зеленого піджака.

— Писали? чорт вас забери! — гримнув Суворий. Він шарпко підійшов до столу, згріб копичку вузеньких листків і, розідравши їх, кинув на підлогу. — Сказано було, ви мені не потрібні. Ще не вистачало стенографувати розмови гостей.

Руденький чоловічок заблимав, як сова, очима, але жодна риска на обличчі не зрадила його закам'янілості.

— Чого ж до столу не пішли? Адже не вечеряли, мабуть, і досі? — вже лагідно промовив Суворий і, усміхнувшись до Огея, хитаючи головою, додав: — Ох, вже ці мені стенографісти. Ну, як ті автомати!

З дальніх покоїв линули несміливі початкові акорди на піаніно, що переходили на лагідну мелодію. Суворий повернувся назад, а Огей простує слідом за Ніною, зауваживши, що зеленобородий чоловічок, нахилившись, дбайливо збирав подрані листки.

VI

Вся осяяна дитячим щастям, жива, рухлива, Ялу щебетала про садок, музику і ритмічні танки. Вона заклинала від сили думок, що не встигала викладати їх своїм дитячим лексиконом, і часом поясняла руками. В допомогу пояснень вона вхопила виделку, потім ніж, смикнула скатертину, торкнулася до засмаленого рондля, зістрибнула з стільця й зробила кілька ловкеньких дитячих піруетів.

Малий синок, роззявивши ротик, сповнений уваги до туркотіння сестриці, непорушно сидів у Огея на колінах.

Огей слухає доньчину балачку, і його серце сповнюється теплою радістю. Хочеться забути гнітючі переживання, заглушити стогін і раптом самому стати таким же малим, як і діти, і пустувати без кінця. Він почував присутність мовчазної дружини, замкненої в собі, насупленої, притишеної. «Напевне, зараз знову почнеться», — спадає до голови, і йому хочеться провалитися крізь землю, десь зникнути, щоб не почувати щомить невідомого, гнітючого тягаря.

— Де ти знову був? — почала дружина, і Огей, зиркнувши на неї, приголомшений, помічає її бліді, тремтливі губи, нахмурене чоло.

— Де? У Суворого, — напорошившись, відказує він. — А що? — Її насмішкуватий тон нараз сповнює його люттю.

— Так... — загадково проказала дружина. Вона замовкла, і жахлива тиша запанувала в покої... Нараз

вона вибухає цілим струмом докорів, бридких порівнянь. О, він не тільки прикидається! Він просто неохайний облудник. Ялу зіщулилась на стільці, і її веселі до того оченята одразу пройнялись надлюдською тугою, а дитячі губки дрібно тремтіли. Для неї знову затьмарювало ясний день те жахливе в її дитинстві, що проймало її маленьку душу тужним розпачем.

Огей механічно одкачує до обличчя вилогу піджака, і, дійсно, йому вчувається легенький аромат пахошців. Він пригадує, звідки вони. Але тверда пам'ять не знаходить відповіді. Огей пам'ятає запахнену кімнату Суворого дружини й Аксель, **де** він майже дві години просидів, слухаючи прекрасну гру, співи, смутні розмови. Але він не міг припустити, щоб той пах залишився в бганках його убрання.

— Не знаю! — сердито відказує він і, поставивши на долівку синка, йде в куток, де висить одежа.

Він розуміє, що все це дурниці, що заради спокою зденерованої дружини йому тільки треба пустотливо пояснити, і все скінчиться. Але тон, вираз, брутальність самої недовіри запалюють його самолюбство, і, пойнятий непереможною злістю, він зникає з хати. О, коли б тут не було дітей, — палає в нього всередині, — він тоді б, як і завжди, віддав би їй утричі її докорів та гострих шпильок, звичайно, й не гадаючи пояснити причину інциденту. Але діти! Малі створіння, що при одній згадці за них у нього стискається серце і хочеться ридати.

Поспішаючи сходами, він починає міркувати про Аксель, аналізує чуття і не знаходить у собі до неї будь-якого поривання, йому здається, що Аксель, сповнена розуму й дивної кмітливості дівка, могла б бути чудовою матір'ю. А далі? Що далі? Пощо це все? Тільки для того, щоб довести собі самому, що й він такий же дивак, як і багато з тих, що зветься обивателями... Перед ним постають оченята доньки й синка, сповнені найвищої любові й принади до матері і його — батька. Він мотає головою, одганяючи сум, як коняка гедзя, і закладає руки в кишені. Між пальцями почуває папірець і пригадує все.

Атож. Його викликають до партійного комітету. «Для чого?» — гадає він.

— А, товаришу Огей? Заходьте, будь ласка,— приятельським тоном густого баритона проказав велетеньюнак, раз у раз торкаючись рукою своїх окулярів.

— Отож, товариство,— хвилинку помовчавши, провадив він мову до кількох молодиків, що сиділи за довгим столом, вкритим червоною скатертиною.— Стиль, стиль! Гарний стиль — це логіка і ясність. Можливо, я погано тямлю в цих заплутаних софістичних теоріях мистецтва. Але не в тім справа. Багато з вас наробило паскудних політичних помилок, що їх ви під натиском і поясненнями партії визнали й одмовились. Але ж чортзна-що таке! Це ж не все! Ви ж комуністи. Заходити знову в нетрі дріб'язкових змагань... Творити якусь психологічно-символічну чортівщину, що сам дідько не добере, але крізь сито погано тканого серпанку так і видно зневір'я, нарікання й розпач. На кого, питаю вас, ці шпильки? На себе. Адже ж ви частина авангарду, що відповідає за розвиток суспільства!..

Огей бачить серйозні, трохи невиспані обличчя: Вакула, Карпа, Барата, Корнія, Сафона і ще кількох йому не відомих працівників мистецтва й літератури. Їх вирази: приховано насмішкуваті, удавано заклопотані, безтурботно грайливі, роблено замислені, турботливо наївні, засмучені.

Вілліс, керівник культурно-пропагаторської партійної роботи, розпалювався, картав, але в його грізному тоні було стільки товариської, одверто братньої чулості, що здавалось, от-от він закінчить свою лайку і почне обіймати кожного, прохаючи пробачення за гострі, але правдиві слова.

— Я не розумію одного,— дозволив собі перебити Вілліса Вакул.— Навколо багно, що його треба сушити, меліорувати. Гляньте на наші апарати, на окремих людей, навіть серед нас самих: чи немало жахливо чужих революції, будівництву соціалізму осіб, що їх треба просто перетопити на жужіль? Непролазний бюрократизм, зарозуміла хамуватість, дикунська пиха на кожному кроці заступає білий світ. Так невже ж я, як комуніст, мушу мовчати і в своїй творчості обминати це, коли в мене ссе отут?! — постукав він кулаком у груди.

— Правда, милий мій Вакул. Є таке! — закримів Вілліс.— Але ж не тільки це. Ти сам знаєш, що наша преса

щоденно дає про це сотні відомостей! Зрозумій: коли ми всі і ви, митці, будемо тільки тикати пальцями на злодійства, отой бюрократизм, туподумність і зарозумілість та чванькуватість, а не брати участі в знищенні всього цього, що ж вийде? Ми гнітюче будемо впливати на маси, на самих себе і розмагнічуватись до великого діла. Бо ж, проглянувши твою драму «Небеська мара», стає смутно на душі, а в нетвердої людини постає байдужість до всього на світі, бо вона зневіряється у всьому, і настає отупіння до буття. А ми ж, — і ти, і всі ми, — мусимо кликати до великого, вказувати повчальні приклади і, знищуючи все зле, паскудне, що гальмує, творити нове, захоплюватись величним! А де ж це можуть у тебе — в твоїх трагедіях, у багатьох вас, — ваших поезіях, романах, новелах, повістях? Правда, треба знищувати все, що засмічує. Але ж давайте разом і без скигління, а по-більшовицькому, по-пролетарському.

Впала мовчанка. Вілліс задумливо дивився в вікно і тер нервово пучку об пучку. Комунари-митці теж заглибились у червоне сукно і, зворушені промовою Вілліса, урочисто затаїли дух.

— Між іншим, — вів далі Вілліс, знеможено сідаючи в тверде кріселко. — Ви, звичайно, знаєте постанову партії про п'ятирічний план перебудови господарства... О друзі мої! Не треба нарікати на когось і збурюватись на непманію. Нове життя настає, наступний крок пролетарської диктатури. Треба змінити все в нечувано нові форми і зміст. К чорту! За рік, два, три зникне непманія в місті й селі... Тільки треба робити дружно й непохитно. Буде опір. Сильний опір. Може, доведеться який час поголодувати, але потерпіти для того, щоб перебудувати економіку минулого ступня, стрибнути вперед на твердий шлях, що веде вже просто в комуністичне суспільство.

Вілліс на мить передихнув і, схиливши голову, глянув повз окуляри на червоний стіл. Потім провадив:

— Зараз партійні робітники, весь актив радянського апарату й партії виїхав на село пояснити бідності й середнякам цю п'ятирічку і про завдання перебудови. Хто хоче подивитись, поинятись тим великим, що відбуватиметься на селі, де ще в силі куркуль, економічні

фортеці і агітпроп прихованої реакції,— може їхати, хто куди хоче, в любий район чи округу.

Всі ніяково прощалися, хтось намагався сказати якийсь жарт, але виходило якось штучно. Уроциста хвилина бриніла в кімнаті і сповняла кожного внутрішньою відвагою й певністю, як перед бойовищем.

— От що, Огею,— звернувся Вілліс, показуючи на стілець біля себе. Він добув із шухляди стола кілька пожмаканих папіряних пакунків і почав їх розгортати, розправляючи неслухняний папір, що відкривав різнокольорове каміння, спорохнявілу землю, шматочки якихось мінералів.— Що це? — поспитав Вілліс.

Огей уважно роздивляється кожний шматок, порохнявину, що були в окремих згортках. Добуває з кишени лінзу, ще раз приглядається, виміряє папіряною стрічкою деякі камінці і озивається:

— Це все руди й породи з рудних родовищ тощо. Оце гематит, мабуть, шістдесятивідсоткова залізна руда, це сланець, оце кварцит, це охра, це перепалений сланець, це каолін, це, мабуть, манган... А оце?..— вертить він у руці темний шматочок, вкритий ледве помітними блискучими золотавими цяточками...— Мабуть, або золотий пісок в задубілій породі, або фосфорна руда... Треба передати до лабораторії для хімічного аналізу.

— Хм... здорово! — пробурчав Вілліс, пильно розглядаючи кожен мінерал і перепитуючи Огея його назву.— Так, так. До мене звернувся один приятель,— підвівши голову, проказав Вілліс,— ми разом з ним колись дуже сприяливались за короткого часу боротьби проти Врангеля на Криворіжжі.— Вілліс похапцем підвівся і, ступнувши могутніми кроками до дверей, замкнув їх на ключ.— Він оце прислав з одним товаришем, що приїздив, і пише таке,— Вілліс розгорнув клаптик паперу, що на нім жовтіли плями рудної фарби, і, приглядаючись, почав читати: — «Любий товаришу Вілліс. Посилаю тобі декілька зразків наших підземних порід. Я вибрав найголовніші, що варті уваги. Що воно з боку цінності й якості — досконало я, крім певності, що там є вартісна руда,— сказати не можу. Тут створилось таке, що я мусив оминати нашу лабораторію. Ти в центрі. Там є всякі приладдя і вчені. Будь ласка, дай відповідь, що воно є, і збережи шма-

точки, хоч вже аналізовані. Я потім тобі сповіщу все, як ся належить. Коротко кажучи: ми мусимо воювати за руду. Мовчу, що тут робиться, але... хай другим разом. Твій Степан»

Вілліс поглянув на Огея, і в його очах крізь окуляри вилискувались тривожні відблиски занепокоєної думки.

— Оті всі нічого й аналізувати,— ото два шматочки,— руда вище середньої якості, ото кварцит з великою домішкою заліза, охра, каолін, сланець,— звичайні супутники руди; темний шматок треба віддати в інститут для якісного і кількісного аналізу.

— Гаразд,— відказав Вілліс.— Тільки знаєш що. Ніяково мені признатися, та мушу сказати тобі.— Тобі варто було б туди з'їздити... Знаєш, так, ніби для ознайомлення... папери я тобі дістану... Розпитаєш Степана, кинеш оком, покопирсаєшся, може... а там видно буде...— кидав уривчасто Вілліс.— Ти зрозумів мої побоювання? Степан даремно не буде затівати щось, я певен...

Огей зосереджено міркує, втопивши погляд в голубий порошок паленого сланцю. Для нього було незрозуміло все це. До чого тут Вілліс — хіба на місці нема партійного комітету, товаришів? Неясно було, навіщо й йому їхати... Перед ним постає його музей з недокінченими дослідженнями, муміями, похованнями, здобутими під землею, виставка родовищ, куди стяглося все, що тільки мало якісь ознаки підземних мінералів... метушливий дідок Фальський — геолог і поет, сповнений турботливого захоплення й любові до кожного камінця, здобутого для виставки... «Ми дикуни! — згадує він гострі вислови геолога-дідка.— Ми не знаємо, що маємо в надрах нашої найбагатшої в світі країни!.. Колись виписували з-за кордону лабрадора, а він під носом у нас має запаси на тисячоліття... Ми турбуємось про німецькі фарби, чудові олівці,— а у самих ці мінерали використовують на бутириння! Ми маємо найкращий в світі манган і виписуємо валову крицю... О, коли ми все це зберемо,— оці любі класифіковані камінці дадуть нашій країні повне уявлення, що ми маємо, щоб, буйно розквітаючи, хуткими темпами рухатись вперед!» Дідка замінив асистент Саблін, що третій рік все копався в дослідах «про інфузорії третинного періоду». Огей саркастично усміхається. Йому

здається, що Вілліс має рацію, як має рацію й його колега дідок.

— Добре. Поїду,— відказує він.

У вітальні на нього чекали Карпо й Вакул. Обидва загадково посміхалися, і на їх обличчях Огей бачить, що йому сьогодні не минути побризкати якусь подію.

— Ми ідемо! Що ти на це? — запитав Карпо, коли всі вийшли з коридора.

— Я теж.

— А ти куди? — спитав Вакул і нетерпляче потер кінчик носа.

— На рудні,— відказує Огей і додає: — Може, хто хоче разом?

Легенький сніжок, останній подих подоланої весною зими, пустотливо кружляв в повітрі. Вакул зіщулився в своїм пальті і видавався посинілим дідком. Всі четверо мовчазно човгали пішоходом. Коли дійшли ясно освітленої вітрини, спинилися, перезирнулися і, сповнені ділового виразу,— пішли до дверей.

...Додому йшли поспішно, наче там чекала на всіх негайна справа. Огей згадує своїх дітей, і йому нараз стає тяжко, тяжко. Йому хочеться покинути приятелів і звернути домів. Він дивиться на брук, і нерівне каміння, здається йому, хилитається, як легенька хвиля на воді. Спостерігаючи це дивне явище, він почуває під пахвою один з папунків, захоплених у крамниці.

«Ні, багато не треба. Так, чарочку, другу»,— міркує. Прискорює ходу, споглядаючи нерівний брук, що все хилитається, як величезне, довге, сіре решето у віялці.

«Адже ж я не п'яний,— міркує він і згадує Єнського, поточеного хробаками кишкових хвороб, що пояснив йому колись: «Коли я знаходжусь в компанії, де п'ють, мені здається, що й я напідпитку, мимохить робишся в поведженні таким, як і всі, хто п'є, переймаєшся тоном їхніх балачок і навіть так, як і у всіх, заплітається язик».

— Куди? — чує Огей поклик друзів.— Ні, ні. Ми трошки...— І він знову закладає під пахву пакунок і простує слідом за ними.

У Карповій кімнаті чекав Орест. Він поспішав розповісти про нові заходи літературних «супротивників», про їхню тільки-но прочитану ним у друкарні статтю,

що інкримінує їм усім занепадництво. Але Карпо байдужим рухом спинив його.

— Пусте. Правду пишуть. Сідай! — кинув він. Орест потихеньку присів на канапу, перебігаючи поглядом по товаришах, ніби питаючи: чи правда те, що він почув?

Огей почуває огидливий пах сивухи і аромат вина. Похапцем випиває одразу дві чарки і дивиться на Ореста, що уминав лиснюче рожеве м'ясо сьомги, маслини, червоні шматки консервів, не торкаючись до питва.

— Як хочете, а я мушу перед тим, як випити, добре наїстися, — кинув Орест і, цокнувши чаркою простягнені нетерплячими рухами чарки Вакула й Карпа, поставив її край своєї тарілки.

Огей спостерігає діяння алкоголю. Він запалює цигарку і відчуває приплив енергії й ясності думки. В голові йому яскравими рисками, малюнками, посталями стають його наукові приятелі, їх досліди, матеріальний комплекс його минулої роботи, затемнена постать дружини і осяяні світлом діти. Нараз образ Аксель затуляє все це, і Огей відчуває, як чуття, поєднуючись з переконанням розуму, торочать йому: «Ти мусиш її побачити. Атож, ти, самотня людина, мусиш мати її, як близького, сердечного друга». Потім нараз настає реакція, він почуває, як рожевосайний настрій міниться на тужливий, зникає енергія, і йому хочеться спати. Він схиляється на холодний край цера-тою критої канапи, і втома спановує всім його еством.

Як крізь серпанок позасвідомого, він чує далеку розмову трьох своїх приятелів, що, перебиваючи один одного, намагаються довести якісь істини, виявити знання, довести якусь правдивість, пожалітись розпучкою відчувань, диких вчинків, болючих спостережень.

Огей силкується боротися з дрімотою, напруженням свідомості механічно щоразу відкидає накриття сну, і до нього тоді доходять приятельські балачки.

— Атож, мабуть, ми люди не епохи й перспектив, а часу, — доводив Карпо. — Людина епохи філософічно дивиться на оточення і всі дрібниці суспільних хвороб; людина часу хворіє неврозом, і її трясе лихоманка, дивлячись на кретинізм окремих людей, авантюристів і їхні вчинки та хворобливі явища в суспільстві й нашу безсилість їх подолати.

— В Афінах колись навіть перекупки городиною мали мистецький смак. Щоб привабити покупців, вони споруджали з буряків піраміди! — розводив Вакул. — Уявляєш? Піраміди на базарі поміж морквою, щавлем, картоплею і брудними перекупками. Ха!

— Між іншим, знаєте, як сталась революція в Греції? Помер король, і це спричинилось до перевороту.

— Не вірю, не вірю я людям, що невідомо звідки вилізли і нишком розводять червоними слівцями. Я хочу бачити людину-митця з красою мови і глибоким задумом перспектив.

— Щодо мови. Ви помітили чудовий вислів Вілліса. Нам, браття, соромно. Хто знає мову й цінить її, як рушійне знаряддя культури, він береже її, як перлину, говорить поважно, не белькотливим похапцем, а так ніжно мацає її з усіх боків, любується і, намиливавшись, тільки тоді з жалем відпускає слово, звук, але так обережно, щоб воно не впало і забилось. І це вміють росіяни, німці. А ми! Ех, Українляндія!

— Пусте. Руська мова кується дві сотні літ. З української мови вийде — що й з руської вийшло — не московський діалект, а петербурзький культурний язик, тобто літературна мова. Тільки позбавте нас, отче, від таких рідних знавців. Читали в газетах — перелом руський вживають перелім? Виходить: поромпорім... Найгірше в світі, це коли люди сперечаються або про релігію, або національність.

— Коли в тебе болить голова, спробуй грати в шахи чи в хрестики, і одразу перестане, а коли щодня в певну годину, — переведи годинника.

Огей все це чує, як крізь запону, і нараз зовсім розбуркується, протирає очі і бачить. На столі недоїдена закуска, полита червоною рідиною, поверх якої плавають намоклі пожовклі недокурки: папери й книжки з вогкими плямами вина безпорадно притиснулись на столі до стінки разом із спорожнілими пляшечками, а навколо всього цього трое друзів, охлялих і байдужих один до одного, навперебій торочили щось один другому. Врешті, двоє замовкло, похнюпивши голови на груди, а Орест, пригублюючи червоне питво, кінчав казаня:

— Іноді величезне горе, що спадає на голову, менше вражає, як дрібничкова неприємність.

Огей скупчує в голові залишені під час дрімоти

уривки балачок і цю останню Орестову сентенцію, і йому стає нудно. Або ці його друзі далекі один одному в своїх творчо-літературних і громадсько-мистецьких настановленнях, що у них нема про них балачок, або ж вони нервово хворобливі, як і він сам, шукаючи у життєвих дрібничках притичини, щоб вилити свої дивацькі болі. Це виникає і згасає у нього блискавично, і його опановує апатія. Він підводиться й мовчки накладає на голову капелюх. Мимохіть, аби щось сказати, кидає:

— Може, хто хоче поїхати зі мною. Адже не всім їхати на село, треба ж побути й на виробництві...

Орест, допивши свою чарку, хвилинку міркував, потім підвівся і рішуче проказав:

— Я теж поїду.— Він рвучко вдяг своє пальто, надів калоші і рушив разом з Огеєм.

Услід їм зіпсутий радіорепродуктор хрипів на добраніч і просив вимкнути антену.

Десь у кухні знесилено шумів примус та в кутку темного коридора, важко зітхнувши, куйовдилась багатосімейна мисливська сука.

Була пізня ніч.

Тут, власне, треба позначити твір другою частиною, бо на часинку автор хоче розлучити читачів з багатьма дійовими особами, щоб зазнайомити з другим, теж не менше творчим буттям людей і процесів, що складають частку великого єдиного цілого. Тим паче, в це життя майнули два туристи, учасники частини першої.

Мабуть, ви забули про інтродукцію роману? Згадайте її, як і одного з її дійових осіб, симпатичного для автора Курбалу, щоб, перепочивши мить, заглибитись в іншого порядку життєві процеси.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Входячи, мружили на ярке світло звиклі до підземного сутінку очі, сідали на густо стислі поспіль стільці і намагалися натягти на коліна поли коротеньких піджаків. Тихо перекидалися словами і напружено жда-

ли. Коли невеличка зала вже була сповнена людьми, до вкритого червоною скатертиною стола підійшло кілька чоловіка і ніяково посіли місця президії. Вони хвилинку шепотілися, стурбовано позираючи навкруги, шукаючи когось очима. Раптом їхні обличчя розплились у задоволену усмішку. Двері на цей раз легко широко розчинилися, і присадкувата людина з величезним портфелем у руці подалась до стола.

Особа кинула край стола портфель, зняла окуляри і, протараючи їх, примруживши очі, приглядалася до зали, zarazом кидаючи до президії чемні слова пробачення за спізнення.

— Так що ж, товариші, розпочнемо. Розводитись з регламентом не будемо, щоб не гаяти часу. Візьмім до уваги звичайний термін, як завжди, і слово має представник об'єднання центрального тресту.

Голова розгладив свою борідку й поглянув лагідними очима на новоприбулу людину з портфелем.

Людина з портфелем нараз затисла в повітрі руку з окулярами і хвилину дивилася на голову зборів.

— Може, хто скаже щось вступне...— промурмотіла людина з окулярами, але, відчувши мертву тишу, захапалася. Наклала окуляри на ніс і, схопивши портфель, почала нишпорить у нім.

Спокійна аудиторія людей у куценьких темних піджаках, шапках, капелюхах та кепі терпляче ждала.

— Мушу зазначити, що тему, яку мені дано для справоздання, треба розбити на два актуальні питання. Це централізоване керування справами рудень та перспективи розвитку їх,— почав розважливо чоловік з портфелем.— Всі ті нарікання, що сиплються на нас, не мають аніякісінької підстави, коли зрозуміти наш масштаб роботи у всесоюзному обсязі. Загальнодержавний бюджет, наші внутрішні можливості не дають нам змоги розгорнути справу так, як би належало. Звідси деякі нарікання тут, у вас. Ми не можемо кидати державну копійку на вітер і мусимо заощаджувати особливо там, де наслідки праці не дають нам перспективної доцільності й яких-небудь надбань...

Чоловік провадив своєю балачку цим таємничим тоном, наче він робив ласку для аудиторії, розкриваючи їй якісь йому одному відомі істини, що їхній рудокопний розум, розум місцевих діячів рудного будівництва, аж ніяк не в силі був збагнути. І невеличка аудиторія

активу рудодобувної промисловості уважно слухала чоловіка з центру, людину в окулярах, з великим пузатим портфелем. Напружено слухала аудиторія довгу балачку, аж доки чоловік не склав своїх паперів, білих і синюватих, повних математичних цифр та плутаних малюнків.

Край стола підвівся чоловічок в темній кудині, із сірим, пойнятим тугою обличчям.

І аудиторія, розминаючи задубілі суглоби, на мить зарухалась.

— Воно, звичайно, так... Про план видобутку руди ми знаємо, тому й зібралися тут. Але нам треба конче знати; чому гальмується постачання, чому не надсилається устаткування, щоб не пальцями колупати руду, не на спинах її витягати на поверхню і не мішками та підводами возити, як колись чумаки сіль, на далекі заводи. Це раз. Друге... — Низенький чоловік помацав поглядом аудиторію. — Друге. Чому не провадиться розвідка в шахтах та звідки взято думку, що в надрах не вистачас руди? Чи не тому те все, що ми так її мало добувасмо своїми пучками?.. Чи не... — він нараз закашлявся, пригнув долоню до грудей і замовк. А як кашель спинився, тихо додав: — А втім, годі. Хай нам інженер Мазурик розповість про це.

Людина в окулярах стовбичила біля примітивної трибуни і, розкривши рота, пригнуто споглядала чоловіка, хворого на легені.

— Гаразд, гаразд! — бадьоро вигукнув доповідач, ладнаючи свої окуляри і знову витягаючи копицю паперів з товстого портфеля.

— Щоб руди зовсім не було... цього сказати не можна... Але ті наукові дані, що маємо, доводять... — Мазурик на мить запнувся і торкнувся довгим білим пальцем, підперезаним золотою обручкою, краю окулярів, потім провадив: — Доводять про поступове зменшення підземних покладів на всій широчині тутешнього басейну...

— Звідки ви це знаєте? Хто робив ці досліди і коли їх робилося? Чи читали ви сповіщення наших, хоч і примітивних, дослідів? — Обережно прогуло з аудиторії кілька хриплих покликів, а в тісному кутку хтось розважливо процідив:

— Шкідники золоторукі!

На хвилинку людина в окулярах розгубилася, але це

була одна мить. Вона добула з паперів кілька клаптиків і почала вичитувати про наукове припущення на підставі аналізу, співставлення, аналогії, історичної спорідненості, геологічних аксіом.

— Що ж до першого питання,— гукнула людина в окулярах, закінчивши читання,— я вже казав — ми робимо, що в силі, що в наших межах і можливостях.

І знову запанувала гнітюча мовчанка. Невідомість й безнадія окутали цей гурт напружених людей, і кожен наче вдивлявся в сутінь мряки: де шлях, кудюю йти і чи розвіється цей морок?

Нервовою ходою Курбала хутко перетяв прохід і спинився біля стола. Він похапцем витяг з кишені камінці, виклав їх на стіл і, не питаючи слова, захлинаючись, кидав:

— Сукині сини! Ракли! І злочинці! Хай ці шматки є випадкові грудки руди, що потрапила геть в яму серед чистого поля! — Він не зважав на дзвоник і, заглушаючи його, гримів: — Хай я не інженер і технік. Але хто робив досліди на Решетній балці? Хто намагався зазирнути в підземні шахти Карапатівської балки?.. Хто силкувався відшукати ті місця копалень, що про них знають діти, селяни? Хто досліджував безмежні простори цілинного степу, де росте часник та вітер несе куряву в улоговину, вкриту нашими оселями! Та це ж на нашому участку!

Курбала розлючено подивився на чоловіка в окулярах і, махнувши шапкою, наче притискуючи до землі невідому потвору, подався від стола.

Чоловік, хворий на легені, уважно роздивлявся камінці і підсував їх юнакові поруч себе, що здвигував плечима і, усміхаючись, голосно кидав: «Звичайна руда! Застарілі шматки... Не з нового пласта, а заноски...» Але його хворий сусіда уважно і довго роздивлявся на них.

Білява людина, з байдужим поглядом і вайлуватим, розм'яклим тулубом, схилившись плечем на стіну, метикувала. Її розум, як губка, хапав кожне слово Курбали і, поєднавши їх із тим, що знав раніш, уважно, обережно вибирав з хаосу цих всіх речень окремі моменти. Слова породжували в клітинах асоціації і чудернацькі вигадливі комбінації. Людина силувала пам'ять, і перед нею раптом постали літери, що згодом

втягались у лаконічні прізвища: Гозберг... Сулама, Тодді. Запитання, здогадки нишпорили в пам'яті, і він згадав: Сулама — це тепер бухгалтер комбінату... а далі думки тонули в темряві, що тяглась до Перекопу, морських хвиль, пароплавів з англійськими і біло-синьо-червоними прапорами. Він уже не чув, що говорили інші промовці, і тільки до його завантаженого міркуваннями мозку іноді протискувались гострі галасливі слівця: «Самі розвідуватимемо!», «Алмазні станки», «Компресори», «Перфоратори», «Термін», «Шкідники», «Центр сюди», «Покажемо», «Доведемо», «Преса», «Партія», «Будівництво». А коли його міркування вишикувались в окреслений план, він рухнувся, автоматично закурив цигарку і мотнув головою, скидаючи напосілі дрібниці, що деталізували йому здійснення задуму.

Глибоко затягнувшись, він глянув на трибуну... Ага... «Інженер Шільман», це відтіль, де, притиснуті до схилу кряжа, бідненькі будівлі, а неподалік — єдиний, почорнілий копер, що сиротливо стовбичив край бідної естакади і купи плямистого каменю, рудного браку.

Рудня «Допомога». «Допомога»! Колишня рудня капіталіста де Лонс, що мордував робітників у час хвилевого повороту білих...

— Що ж. Тяжко заперечувати іноді моїм колегам, що оперують науковими даними... Інженери Мазурик, Пальський кажуть, що нічого й ритися нижче шістдесятої горизонталі нашої шахти, бо там граніти, а граніт — це кінець руди. Але чим доведе колега, що під гранітом нема руди? Нарешті, коли б навіть так, то звідки він знає, що в тому місці, де робився шурф, граніт не має залому, під яким не тільки можлива, а, я певен, є руда! Врешті — це справа геологічних суперечок, що вони тяглись цілим віком, і про це ми тут не будемо морочити голову... Я от припускаю, що й під гранітом є руда... Хіба не можливе місцеве зрушення, що могло поламати породи? Але я це кажу тут для того, щоб розвіяти високі припущення деяких центральних занадто наукових спеціалістів, припускателів і наших тутешніх потакувачів, щоб цілком приєднатися до вимог та правдивості старих рудокопів і діячів тутешнього рудодобувного району, всіх робітників партії й будівників суспільно-державного устрою.

Маю сміливість сказати, що у моїх колег, спеціаліс-

тів центру, або не все гаразд у голові, або ж вони умисне обдурюють центральні керівні органи, розвівши безглузду, шкідливу агітацію про виснаження, а звідси й недбайливість до будівничих вимог рудного господарства,— говорив Шільман.— Я хотів би запитати у своїх колег інженерів і геологів цетру та тутешніх мовчунів: звідки вони взяли теорію про згасання? Звідки? — питаю я настирливо. Чи не з того, що великий геолог Форс, замість провадити розвідки, довбається у себе в саду під вишнею і на підставі цього робить висновки, мовляв, раз далі як на півметра під його вишнею нема руди, виходить, її ніде нема? Хижацькі капіталісти хотіли якнайхутчіш багатіти і шукали руду зверху, щоб не вкладати коштів! Ви звернули увагу на те, що наші шахти розроблені ще за старою системою і майже не перевищують глибини 100 метрів? А чи знаєте ви, шановні панове з цетру і товариші гірники, що руда, як ліс,— чим далі вглиб, тим може бути більш її? Ви знаєте, що від 60—100 метрів тільки починаються масиви рудні і на глибині 200 метрів, а на 500—800 і поготів, вона становить суцільні шари надр? Не знаєте. Так от я вам заявляю, що це — так. Я, інженер Шільман, не геолог, це кажу. До речі, ви не зробили ще жодної розвідки глибше 100 метрів від поверхні. Це однаково, що рибалці ставити ятері у ковбаннях на вулиці. Може, він там щось і піймає, тільки не рибину. Йому треба йти в озера, в ріки, там риба, так само, як нам треба розвідувати на всім просторі басейну і в глибину. Центр і управа позбавили нас можливості робити розвідки, і ми на це не маємо не тільки устаткування, а й коштів. Ми вимагаємо цього. І ми з гірниками вам доведемо, де лежить руда в необмежених покладах.

Білявому чоловікові промова Шільмана здалась надто гостренькою. Але він не міг ніяк заперечити її правдивості й чутливого піднесення. Тимчасова тиша знову дала можливість міркуванням посісти йому голову. І коли в залі загомоніли, він очутився й ловив, про що йшло друге питання.

— Коли центр і управа не в силах керувати руднями, це керування ми перебираємо на себе,— говорив рудокоп з рудні «Велетень»...— Наші гірники знають, що руди в нас вистачить на тисячі років. Ми її не пускаємо з рук. Що погане діло на «Допомозі»? Так

що ж? Допоможани не винні. Дайте їм кошти і устаткування для розвідок... Гей! Товаришу Шільман! — нараз вигукнув він до аудиторії, де посів своє місце завідувач «Допомоги». — Ми вам дамо устаткування! Адже так, товаришу Магілат?! Дамо?

На передніх стільцях занурений в ковнір тужурки гірник витяг голову й кивнув:

— Атож. Але біда не в брехнях, що розпускають приятелі доповідача з центру. Ми от, рудокопи, обчислили, так виходить, центральний трест нас обдурих. Обдурих нас і пролетарську державу. Нам дано завдання на чотириста тисяч тонн руди, а коли ми це обчислили в наших артілях та з свердліями й десятниками, так виходить, що ми можемо дати не чотириста, а шістсот тридцять п'ять тисяч тонн. Он що! Ми так і просимо записати.

— Хоч управа й намагається, аби ми не дали руди, скільки треба, та ми плана, що нам дали, на сто п'ятдесят тисяч теж відкидаємо, — промовляв слідом за рудокопом «Велетня» Тучинський. — Ми, обчисливши можливості, беремося зустрічно дати сто вісімдесят тисяч тонн. Так просимо голову зборів і записати: шахта «Допомога» дає сто вісімдесят... А як дістанемо молотки, компресори, алмазні станки, — можливо, й ще більше.

— Триста сорок, а не триста!..

— Не двісті п'ятдесят, а триста двадцять!

— Чотириста десять, а не триста п'ятдесят!

Представники рудокопів і шахт складали свої обчислення голові зборів.

— Виходить, не п'ять мільйонів, як дав завдання центр, а сім і сімсот! — зворушливим голосом промовив голова, коли люди посіли свої місця і в залі запанувала тиша.

— Так і пиши! Дамо сім сімсот!

Хай окуляри навчаться рахувати!

— Сім сімсот, і ні тонни менше!

— Сім! Сім мільйонів і сімсот тисяч!

— А не п'ять.

— А молотки дайш!

Аудиторія задоволено гурчала, і перегомін кількох десятків голосів зливався в джмеляче гудіння.

Автор признається: він не в силах зазирнути в душу

кожної людини, тих кількох десятків осіб у куценьких чорних піджаках, які незвично сиділи в залі, сповнені великих обов'язків свого рудодобування. Він мусить тут поставити крапку, щоб не розводитись відсебеньками про ті почуття, що тріпотливо охопили кожного з тих багатьох будівників, яких думки були там, в таємних земних надрах, біля вогняної «сірувато-буряної руди», в її якійній мінливості, мовчазній засмученості. Але рішучим переконанням ясніли їхні погляди про невичерпаність підземних джерел грайливої руди, що споконвіку бавиться з ними в піжмурки, раз у раз ховаючись в товстих напластуваннях інших порід.

Місцева газета «Червоний гірник» з доручення округового партійного керівництва розпочала кампанію. Дослідні статті пояснювали суспільству і робочим про підземні надра, їх можливе розташування, наводили історію дореволюційної здобичі, яким темпом вона посувалася тепер, тяжкий стан робочих, що напруженням фізичної сили, без достатньої допомоги технічних знарядь здобували цю важливу життєву поживу заводів. Обслуговуючи понад сорок тисяч пролетарів рудного басейну, газета заповзлася висвітлити перед пролетаріатом цілого Радянського Союзу рудну справу. В центральних органах — «Правді», «Комуністі» й інших часописах — раз у раз з'являлися її статті — перші статті за історію преси не окремої особи, а цілої округової газети. В найдрібніших деталях висвітлювалось становище рудного басейну, рудодобувної справи. Газета стала на герць із теорією невідомих пролетарському суспільству вчених про згасання. Статті, посилені доказами, розбивали вщент цю дивну теорію, разом з тим концентруючи увагу центральних партійних організацій, наукових кіл і пролетарського активу та суспільства до рудної справи, до тих нечуваних ентузіастичних процесів, що відбувалися серед гірників. Газета «Червоний гірник» загострювала в тих статтях болючі гірничі питання про постачання технічними приладами, наводючи щоразу приклади зловживання і роботи чиеїсь прихованої шкідницької руки.

Одночасно газета стала за організатора в самих руднях. Вона кинула весь свій редакційний склад під землю, де відбувалися процеси добування, вивчаючи

всі недоліки робіт, керівництва. Брала в стоси керівників рудень, технічний склад чи окремих гірників, що не відчували величезних завдань, які стояли перед гірниками. На кожній шахті, в кар'єрі, на ділянці виробітку й вибої були очі й вуха газети, і від неї не могло вислизнути ні одно явище. Щодня сила кореспонденцій з рудень, від техніків, старих робітників, кмітливої запальної молоді рясніли чорним шрифтом на її сторінках; діаграми, заклики, скарги й підбадьорливі статті збуджували кожного рудокопа до ентузіазму, думання, турбот, дбайливості за свої підприємства. На руднях, в клубах, на професійних, партійних зібраннях щоразу порушувано справу про напруження, про увагу до найменшої дрібниці, що посувала уперед добування руди, не чекаючи склавши руки, доки добудеться в достатній кількості технічне приладдя.

— Не дамо спровокувати нашої рудички! — мурчали бурщики, притискуючи перфоратор до породи... — Ми їм покажемо, як нема руди! Не п'ять, а сім мільйонів! А коли повітря не вистачало і компресори безсило стихали, рудокопи дбайливо одкладали пневматичні молотки набік і, не гаючи ні хвилини, бралися за ручні бури, молотки, за кайла. Тоді тріскотіння й гуркіт перфоратора заступало тукання молотків і гупання кайла, а вантажний лопатник ще хутчіше метав породу лопатою, сповняючи вагонетку, згруджуючи бутовиння в мертві засіки. І вагончики, поскрипуючи, котилися штреками до кліті; винісшись на поверхню, гуркотливо вивантажувались з високої естакади і, повертаючись назад, чекали в черзі інших передніших вагонеток, щоб знову загустити в провалля за якою рудичкою.

II

Пароплав, буруючи, ледве посувався вперед. Де-неде, ховаючись у воді, пливли за течією по ковбані крижинки, і легенький вітрець жартівливо шматував білі клаптики хмар.

— Ні, ти послухай, що тут сповіщається! — гукнув захоплено Орест і, схопившись на ліжкові, спустив ноги на підлогу.

Огей стомлено повертає голову і уважно, але бездумно дивиться на приятеля.

— Скажеш, це пусте? — труснувши газетою, провадив Орест. — Декрет. К чорту тиждень! Декада заводиться і п'ятиденний робітний день. Ціла революція! Шкереберть віками приховані й заведені звичаї, релігійні свята! В цій дрібниці світиться ґрунтовна зміна побуту, дикунських забобонів! Скажеш, ні?

Огей теж ізсовує з ліжка ноги, мовчазно бере газету і довго, уважно читає.

Орест знизав плечима.

— Я не розумію, чого ти хитаєш головою? — спитав він. — Не віриш? Не віриш у те, про що мусив би мене переконувати?

Огей здригається. В приятелевім тоні він чує докір і нотацію. Але його бере лють.

— А чому ти не віриш Корнієві, Суворому і наїжущся проти правдивого настановлення в літературі?

— Дуже просто. Я не вважаю те настановлення за правдиве.

— Здорово. Як же так? Адже те настановлення дає авангард робітничого класу! І ти вважаєш настановлення за хибні?

Орест зняковів. Згодом він провадив:

— Я не гадаю, щоб авангард робітничого класу був проти творів типу «Обломова» чи «Ревізора» сучасної епохи, щоб ними допомагати цілій країні, апарату винищувати пухирі на тілі суспільства і спрямовувати життя правдивою дорогою. Вони за солодке вихваляння і приховання всього гидкого. Це шкідливо. А вони вважають це за корисне.

— Одне діло гадати, а друге під машкарою ревізорщини засмічувати творчість ворожою ідеологією, — говорить Огей. — Читав я одну афінську байку, — по хвилині промовляє він. — В Афінах був закон, що ним заборонялося на базарах поливати водою свіжу рибу. Видано було його для того, щоб перекупки не дуже набивали на рибу ціну, вичікували лагідних на їхні ціни покупців, а швидше б її продавали. І що ж ти думаєш! Торговці принатурились. Баби перекупки одна по одній непритомніли, а компаньйони обливали їх холодною водою, щоб відживляти. Безумовно, вони не так лили воду на них, як на рибу...

Орест подивився на приятеля, як позирає лікар на хвору людину, і відказав:

— Гаразд. Не будемо про це говорити. Тобі стало соромно, і ти розвівся байкою. Ходім на чердак, адже ми пливемо повз славетні плавні, хащі казкового героїчного минулого.

Огей обм'якає, відхиляється спиною до дерев'яної перетинки і добуває з-під подушки цигарничку.

— Ти сказав діло, Оресте,— трохи чуло промовляє він.— Останні роки я справді дивним став. А колись я зовсім був іншим. От я їду сюди. Тебе потягнув. А в самого чогось ние серце, боязко, огортає сум.

— Мо', кохання? — урвав Орест. Він натиснув дзвоника, хутко скинув черевики, підібгав під себе ноги і лагодився слухати.

Огей хитає замислено головою і провадить:

— Ні. Мабуть, я застарий для того. Нема в мене ні серця, ні чуття, нічого, що зветься емоціями. І разом з тим, коли я думаю про оточення, сім'ю, дітей, у мене здавлюється горло і кривавою раною боляче стискається серце.

— Це хворобливе,— співчутливо відказав Орест.— Будь ласка, пива! кинув він до кельнера в заляпаному білому кітелі. А коли той зник, провадив: — Лікуватись треба. Нерви.

— Нерви? — усміхається Огей.— Ви можете творити, викласти душу, піднести якусь ідею, гасло, жбурнути в маси перспективу! А я? Моя робота обмежується мертвяками століть та безжурними каміннями надр.

— Але ж ти член комуністичного колективу!

Огей задубіло сидить якийсь час, заглиблений у себе. Прокинувшись із задуми, говорить:

— Є такий камінь — кварцит. Ти побачиш його. Це механічне поєднання залізної руди, глини й інших порід. Його зараз у нас не вживають. Багато треба мороки, щоб добути з нього залізо. Спеціальної фабрики треба на нього, щоб розмолоти, роз'єднати руду від домішок, злютованих віками в камінь. Отак, мабуть, і я — отой кварцит. Можливо, й ви усі. Дорого коштує пролетаріатові переробка нас на доброякісну руду. Оці чужорідні домішки у нас сидять. Тож хіба дивно, що цей кварцит почуває себе ніяково серед руди. Коли б ти прослідкував за грайливістю моїх почуттів, отих

емоцій, нервових рефлексів, що йдуть від кварцитного інтелекту,— ти міг би написати цілий роман.

— Психологічних творів твій Корній не визнає,— урвав Орест.

— Пусте,— провадить Огей.— Так отожд. Ти знаєш — мені сорок років. Двадцять з них пішло у мене на революцію, з яких дванадцять в шерегах пролетарського революційного авангарду. Але закінчилась громадянська війна, побачив я знову народження нового крамаря, глитая, веселоці й розкоші, що в них танули окремі одиниці з моїх шеревів, відчув мільйони вразливих, безглузких дрібниць, що, можливо, породжувались часом,— і я поволеньки замикався в себе, науку, пориваючи «морально», коли так можна сказати, з колективом. Мабуть, я прогавив і марксистсько-ленінські закони про розвиток суспільства на певних етапах, і те, що робив, відбудовуючи, цілий клас, вся держава. І оцеї раптової скік. Мені безмежно приємно, бо почуваю, що йдеться на те, що треба, а маючи отой прорив в часі, заглиблений у вразливі дріб'язки, мене, як юнака-новака перед рухливою машиною, проймає острах. І той сум, що допіру охоплював мене ще кілька день тому, зник, і його місце посів гнітючий острах. Цей острах породжує недовіру до людини, бо ще учора бачив її загрузлу у пуховиння, що виніжили її, призвичаїли до солодкого... От він, той калейдоскоп, що твориться в мені.— Огей замовкає і бере склянку, сповнену рудуватою рідиною.

Деякий час в купе-каюті панує тиша, іноді тільки булькоче з горла темної пляшки рудувата рідина, сповзаючи через вінця склянок білястою піною.

Огей, притиснувши до заплющених очей розтопірчені пальці, сидить, проіннятий внутрішнім спогляданням.

— Єрунда. Минеться,— кинув згодом Орест. Він хутко взув черевики, і за хвилинку його постать мигтіла на чердаку повз вікна.

Зауваживши відсутність приятеля, Огей плентається обважнілою ходою до дверей.

Корабель тепер весь двигтів, хутко мчавши за водою. За кормою вода кипіла, як у казані, і пінясті хвилі розбігалися геть. Лопасті люто вдаряли об воду, і білясті вали крутилися в зеленій глибині, немов кусень густого полотна на валку ткацького верстата. Сонце

поволі ховалося за скелі, простягаючи на ріку їхню широку тінь. А як зовсім зникло, блакитне небо відбило свої фарби на поверхні води, і перед пароплавом, скільки око бачить, прослалася голуба скатертина, з китицями на кривих краях від силуетів берегових дерев, яких від часу до часу прорізали білясті клаптики піску, чорні пастки ярів межі скель. Низько над водою обважніло пролітали плямисті гагари та запізнілі білогруді полярні нирці. Позад пароплава, буруючи, відпливали з золотавим відблиском ясно-сині хвилі.

— Прекрасно! — вигукнув Орест.

Але Огей не відповідає. Він безтямно дивиться на потемнілі береги, зливаючись з ними сумною темрявою свого настрою.

Біля дверей Огей спиняється і пильно дивиться на ярус новеньких мішків із цукром. Ярус мішків лежав на вогкому, і потічки масної, чорної слизини протікали зісподу.

— Капітане! — гукнув Орест до особи, засмученої спогляданням берегів: — Ви гадаєте, цукор буде солодший і важчий від додатку до нього рідкої грязюки?! — І він простяг руку до яруса мішків, набубнявілих гострими грудками цукру.

Заклопотаний внутрішнім «я», начальник подивився на вказівний палець Ореста, потім на ярус мішків і байдуже одвів погляд на хмару диму, що виповзала з димаря.

— Ти можеш зрозуміти стоїчність цієї особи, якій доручено державою напруженням добути народне добро? — запитує, спинившись, Огей.

Але почервоніле обличчя Ореста змінилося на синювате, потім бліде. Він похапцем підійшов до споважнілого начальника і рвучким помахом натягнув йому на самісінькі очі блискучий кашкет.

Капітан нараз стріпонувся, відкинув кашкет на лоба і озирнувся навколо. Крім Огея, близько не було ні душі. Тоді він перевів погляд на Орестову спину, який вже простував до дверей, і твердою ходою подався вздовж поручнів на другий кінець свого корабля.

Пароплав спинився недалечко самотньої пристані. Коли до нього під'їхав з берега дубок з двома зіщуленими пасажирами, до каюти увійшло двоє матросів і наказали Орестові забирати свої речі.

Ні Орест, ні Огей не сперечалися. Адже справді

капітана ображено в час виконання службових обов'язків. І приятелі ніяково мусили стрибати до човна, що хутко відплив до вкритого темрявою берега.

III

Дядько довго чухав потилицю, перепитуючи, куди треба їхати, колупав пужалном у землю і врешті вимовив таку цифру, що, мабуть, і сам перелякався. Але сказаного не вернеш, і він кілька хвилин дивився десь убік, обтяжений сторонніми турботами. Огей і Орест мовчали, безсилі що-будь відказати і жахаючись самої думки упустити єдину на березі підводу. Вони зіткнули і, промовивши підземними голосами «гаразд, гаразд», згодились на ті двадцять карбованців за десять кілометрів мандрівки до ближчої станції, куди він мав їх одправити.

— На те й шука в морі, щоб карась не дрімав! — раптом виголошує Огей, кладучи на підводу свою торбу.

— Між іншим, — зауважив Орест, — у морі, кажуть, ні щук, ні карасів не водиться. Не знаю, як по інших морях, але в Чорному, досвідчений рибалка казав, такої рибини нема й ніколи не було; ці тварі солодководні.

— Ти тепер розумієш, що значить індивідуальний господар? — запитує Огей, коли віз, хитнувшись, поповз на дорогу. — Індивідуальний господар, — веселим тоном провадить Огей, — це необмежена можливість дикунської хамуватості, здирства, свавільності, хижачького накопичення або жахливої нужденності для тих, хто прислужує цим конярам, не маючи ні воза, ані коня.

Дядько мовчав і від часу до часу нокав у темряву.

— Землеміри, чи що? — згодом кинув він у повітря і без діла оперіщив батоном шкапу.

— Атож, — підсміхувато одказав Орест. — Оце їдемо у ваші краї землю перерізати... Ви з якого села?

Дядько затаїв дух. Мабуть, його голову нараз посіли невеселі думки. Потім він обережно помацав своїх пасажирів:

— Виходить, переділятимете, так? — ледве тремливим голосом спитав він.

— Авжеж, переділятимемо! — рішуче відказав Орест. Його нараз охопила лютість, і він наважився її вилити на цього здирника, що в його тоні запитання піймав тривожні нотки.

— У Гадючій Балці теж обмірятимете? — спитав він і нетерпляче засовався, наче раптом його припекло під сідалом.

— Ще б пак,— байдуже одказав Орест.— Цього ж тижня. Ви що, звіди? Як там? Вже приїхав новий голова?

Темрява густішала, і колеса, з'їхавши з колії, чіплялися за низенький чагарник. Орест штовхнув під бік Огея, і той, нараз зігхнувши таємниче, вимовляє:

— М-да!..

— Та куди ти, чортяка б тебе взяла, вернеш? — розлючено гримнув дядько і щосили смикнув віжками.

— Це ж куди ви?.. У сполком, чи що? — знову запитав він.

— Та ні,— кинув Орест.— Ви курите? — Він припав сирника та вдивлявся в цього селяка, що невірними пальцями тримав біля губ цигарку і по-дитячому пихкав нею, силкуючись припалити.

Орест бачив перед собою хитрувату фізіономію — одчайдушний тип людини, що їх він безліч здибав на своєму житті і які здібні на неймовірні злочинства, поверхово здаючись сповнені принади й доброти. Такі люди уміло ховають в ріденькій борідці й загадковій усмішці кримінальні риси.

— А чий будете? — допитував далі Орест.

Дядько знову не чув, поскикував віжками, поцмокував губами і міркував таємничу думку. Мовчазно падали цигарки і приятелі.

Згодом дядько цвіркнув крізь зуби і, удаючи веселого, проказав:

— А здорово я з вами пожартував... П'ятірку, а то й трояк, чи що, там дасте, і годі.

Хіба ми не знаємо,— спокійно відказав Орест.— А як тут у вас з колективізацією?

— Нема охочих,— шпарко відказав дядько, мов ждав такого запитання.— У нас самі плавні... Та й людям неспідручно... Робив, робив, господарював, дбав-дбав, і нараз — оддай усім. Не виходе діло. А ви як нарізатимете? кожному окремо, чи як? — цілим потоком слів розщедрився дядько.

— Та ви ж знаєте, як постановили у вас? — відказав Орест.

— Діла багато. Не доводилось бути у сільраді... Ми ж хуторами живемо.

— Це одрубними? — допитував Орест.

— Колись були. Тепер, як і всі. По три четверті на душу.

Віз виїхав на рівний шлях і заторохтів по твердому. Дядько торкнув шкапу, і вона шпарко подалася сіруватою смугою шляху в напрямку далеких вогників.

— Так ви ж, той... Як будете міряти в Гадючій Балці, до мене паняйте. Іван Лоборіз звуся,— скинувши шапку, сердечним тоном проказав візник, коли спинилися біля станційної будівлі.— А нащот грошей: що дасте, то дасте, а то й так обійдемося...— І він умисне пішов до коняки лагодити черезсідельник.

«Це одна з галузок старого режиму, що з часів хабарництва квітли серед куркульсько-урядницьких взаємин,— подумав Орест і додав сам собі: — Це одне з тих створінь, що в аграрно-радянським господарстві має зватися шкідливою твариною».

Він ткнув у руку дядькові кредитку на три карбованці і хутко подався за Огеєм до вікна, що крізь його брудні шиби ледве блимала лампка без скла.

IV

Гозберга Ісаака Мойсейовича на базарі тепер звали просто і чомусь Йоська. Він був низенький, присадкуватий, живий, рухливий. Його зрідка хто бачив голеного, прилизованого — це траплялось, може, разів два на місяць. Цупкі, русяві волосинки, як висмикана щітка, обличьовували його привітну подобу. Вже тридцять років він не виїздив з Кривого Рога, коли не вважати двох-трьох разів, як йому доводилося переховуватися на селі у своїх приятелів, колишніх його спекулятивних компаньйонів в постачанні царському інтендантству скотини та хліба.

Хоч вони й були антисемітами, але Ісаака Мойсейовича вони вважали мало не за православного. Коли «все» минуло, а його твердокамінна дружина стерпіла всі напасті, що падали на голову буржуїв, він знову був у місті. Та, леле моя, він був не настільки цивілізо-

ваним капіталістом, щоб переховувати свої накопичення в чужоземних банках. У нього тільки й залишалося, що царські займи та кількасот червінців золотом, які він добре приховав, як тільки почув гасло, що всі надземні і підземні багатства є приналежністю трудящого люду, власністю держави. Історія його добробуту й кризи надто коротенька. Бувши дрібним поставником скотини й хліба у військо, він частенько навідувався до криворізьких сільських багатіїв і не одну ніч перебував в їхній компанії, поділяючи з ними «хліб і сіль». Він намагався тоді обдурити вайлуватих хитрунів дядьків, а вони його. За милими бесідами любо гаяв він із ними час свого ділового перебування. Але одного разу його клієнт, кмітливий одрубник Гога, після десятої чарки не стерпів і, ляснувши по плечах свого старого приятеля, ляпнув:

— Та бувши я на твоєму місці, Ісааку Мойсейовичу, бувши вільним птахом, не прикованим до землі,— хіба я не одкупив би, скажім, у Мурзи Івана шматочок горбуватої земельки, що недалеко неї англієць Кол виколупус з надр неабияку породу... З того, як він розростається, мабуть, не на збитки йде вся його робота...

І Гозберг, одразу зметикуювавши, на що натякав його сільський друг, напружено замислився. Потиху він сходив на ту горбкувату землю, і його голова просвітіла від блискавичного і цілком певного рішення. Після могоричу він купив той горбкуватий клопоть землі і потім ніколи не забував згадувати Гогу добрим словом. Де там. Він навіть раз чи два на рік запрошував його зі старою до себе в гостини в Кривий Ріг, куди й зовсім переїхав на життя. Не раз навідувався й сам до нього, бо ж своєї старої професії комісіонера-хлібоскотаря він не покидав. Таким чином, на бутрику з'явилася пова шахтина, що дала її володареві, Гозбергу, чималенький прибуток не тільки для того, щоб виховувати у столицях своїх двох синів, а навіть, щоб міркувати й про другі участки й акції того французько-польського залізоплавильного заводу, що збудовано було на другім боці містечка і до якого він, без особливого клопоту, збував свою руду.

І раптом рудокопи, ті, що були у нього за робітників, взяли владу в свої руки. Шахта стала державною,

а він мусив тікати на якийсь час на село до свого приятеля Гоги.

Та гірники не мстиві люди. Вони забули, що Гозберг їх колись експлуатував. Вони взялися до свого діла, полишивши Гозберга з його дружиною в місті, переселивши тільки в якусь похилу халупу рудокопа, що посів разом з кількома іншими його колишнє вигідне приміщення.

«Як ти думаєш, Саро,— часом запитував він дружину, коли мав добрий настрій.— Чи повернеться нам «Золоте дно»?» (Як звав він колись свою рудню). А тому, що мовчазна жінка, понівечена внутрішніми жіночими хворобами та турботами за своїми, тепер чужими, як казала вона, синами, мовчала, невиразно зводячи очі до стелі,— він закладав великі пальці за вирізи камізьки і, зітхаючи, сам собі відказував: «Я так думаю, що ні». На цім кінчалися його міркування про шахту, а згодом і зовсім зникли, коли на сусідній, колись акційного товариства, великій шахті побудовано механічні спорудження. Він уже знав, що під його «Золотим дном» вже йшли квершлаги та штреки від тої розбухлої під землею рудні.

А ранком, як і кожного дня, чвалав, не поспішаючи, на базар — чорну біржу — до кого-будь старих знайомих і провадив комерцію.

Гозберг нічого не цурався: перекупити й продати з рук до рук яку худобину, бочонок оселедців, ящик мила чи кілька низок цибулі. Завжди він мав якийсь прибуток і часом навіть посміхався з «легальних» приватників, що мусили платити податки.

— Не розумію я цього,— філософськи розводився він, як про те заходила балачка.— Для чого платити податки, мати клопіт, бути на очах доглядачів закону, коли я, безробітний, безпритульний, колишній буржуй, можу й так собі заробити на шмат хліба із маслом! Ви гадаєте, сам податковий інспектор одмовиться від окосту доброї свинини, кавалка швейцарського сиру, коли я йому принесу на квартиру і заправлю на 10 копійок дешевше, як коштує на базарі? На тім же виграє його господиня! Слава богу, Йоська ще знає людську натуру! — зітхнувши, повчально провадив він.— Доки люди мають шлунки і хочуть їсти смачне,— вони без Йоськи не обійдуться. От і зараз на базарі немає цукру, доброго мила. Ви міркуєте, коли

Йоська принесе цього добра додому податковому,— він одмовиться і не дасть заробити копійчину? Пхе! Треба знати людей. Один одмовиться — дев'ять ні. І так живе собі Йоська, годуючи сам себе, свою стару і людей.

Скрізь були Йосьчині приятелі. Їх в'язало одне минуле, однодушність і спрямованість. Коли який з них прокрадався й зникав з обрію за ґратами, тоді Йоська, сидячи з дружиною за чаєм чи зустрівшись з ким «своїм», трохи прихилив голову набік і, зводячи брови, байдуже казав:

— Чули? Сулама вже скочив. Дурень, що й казати... А втім,— співчутливо додавав він,— хіба людина бог, хіба вона знає, коли на неї впаде з даху цеглина?

Коли сини, що «відмовились» від нього, живучи десь в Сибірах, Кавказах, спізнялися присилати його дружині, а їхній матері грошову допомогу (бо ж вони «від батька-буржуя відмовилися», а не від матері), він добував із таємної схованки золотого червінця або й два і спродував їх своїм надійним людям за радянські гроші за курсом чорної біржі.

Одного вечора, коли Йоська з своєю покірною і спокійною дружиною кінчали пити чай, заварений «справжнім» цейлонським листом, до хати увійшло троє людей. Серед них був і той білявий чоловік, сповнений натхнення на зборах активу рудень, відомого читачам вечора.

— Ви Гозберг? — звернувшись до господаря, запитав він. Йоська одразу зрозумів, з ким має діло, і, сповнений спокою бувалої в бувальцях людини, кивнув головою. Доки двоє робили в єдиній Йосьчиній кімнаті трус, господар добув чисту філіжанку та, сповнивши її чаєм, запропонував старшому. Той усміхнувся і не одмовився.

— Скажіть мені, будь ласка: чим ви живете? — ковтнувши запашного чаю, запитав він. Його тон був такий лагідний і безпосередній, що Йоську раптом пойняв звичний йому гумор, і він відповів:

— Чим? — хитнувши набік голову і звівши брови, перепитав Йоська.— А хіба ви не знаєте? Чим може жити позбавлений буржуйського майна буржуй?

— Де кошти берете на життя? — пояснив бесідник, ковтаючи чай.

— Живу на її кошти,— удавано зітхнувши, відказав

Йоська і кивнув головою, вказавши очима на байдужу до всього дружину.

— А вона ж де бере?

— Коли у вас є нещасна матір, а ви її син, що має заробіток, ви ж допомагаєте матері? — запитав Йоська.— А вона ж має двох синів. Правда, вони од такого батька, як я, одмовились... буржуй... Пхе! Буржуй! буржуй, що дав їм освіту й життя. Але, слава богу, од мене ще не одмовилась дружина, а їхня матір. І так ми собі перебиваємось. Знаєте, як казав один знаменитий єврейський філософ: «Що може робити бідний єврей? Крутиться». І Йоська, піднісши вертикально вказувальний палець, кілька раз черкнув у повітрі коло.

— Нема нічого, окрім ось цього, товаришу Видний,— звернувся до білявого один з його товаришів, що провадив трус. І він подав копичку товстих паперів, білих, жовтавих, синюватих.

Видний довго й уважно роздивлявся товсті листи, покреслені лініями, діаграмними стовбиками. Дбайливо склавши їх, він запитав Йоську:

— Де це ви взяли? І чому вони у вас переховуються?

Йосьчина подоба мінілася, як у людини, що захоплена на місці злочину. Його непокоїла думка: «Арештують чи ні? Арештують чи ні?»

Тепер за столом стояв Гозберг, колишній початківець-капіталіст, сповнений спогадами про втрачену шахту, що плани її, як і багатьох інших колишніх володарів, таких, як і він, втеклих у світі, були у нього.

— Як чому? — запнувся Йоська...— Адже це була моя шахта, я не криюся... Хіба коли було розпорядження чи декрет, щоб здати такі папери? Врешті, що для мене ці плани, коли шахти у вас? — затурбовано доводив Йоська і, передихнувши, не втримався від гумору: — Ех, товаришу! Що таке план підприємства, як ти не маєш того підприємства!

Видний усміхнувся:

— Так-то так. Але чому плани, розвідки інших, не ваших шахт, у вас, га? Вони залишили вам на схованку, чи що?

— Авжеж. Коли б ви тікали, пробачте на слові, з якогось небезпечного місця, кому б ви доручили ваші такі-сякі документи? Свому близькому приятеле-

ві. Ви думаєте, ці папери мені потрібні? Будь ласка, беріть їх,— зауважив щедрий Гозберг.— Вони мені так потрібні, як голодній собаці муха.

Видний загадково посміхнувся, витяг один із синіх паперів з білими окресленнями і, торкнувши в нього, спитав:

— Рудня Тодді і Шербурга? Де це?

Гозберг знизав плечима:

— Тодді і Шербург — мої добрі знайомі, хоч вони розумніші за мене буржуї. Але де їхні шахти були, чи є, от ніяк не можу сказати. Знаю, що на тім боці, десь тепер за Пролетарською чи Карапатовською... Ви що, думаєте, я криюсь? Ви так дивитесь недовірливо. Який сенс мені ховати їх? Я вам скажу. Моя рудня вже порізана штреками від «Велетня»... так ви гадаєте, я радів би, коли б Тоддівську або Шербурзьку ще не займали?..

— Гаразд,— відказав Видний, запаковуючи папери.— Ви, мабуть, думали — арештуємо вас?..

— За що? І не подумав,— не моргнувши оком, відказав Йоська.

— Завтра, так по обіді, годині о четвертій, будь ласка, навідайтесь до мене. Там вам скажуть, як проїти. Тільки не дуже лякайтеся. Може, згадаєте ще щось,— захопіть із собою. Ви мені дещо мусите пояснити.

Кивнувши на добраніч, Видний з товаришами залишив Гозберга допивати чай.

— Що ти на це скажеш? — збентежено запитав Йоська дружину, по впливі якоїсь хвилини, як залишилися вони самі.

— От запруть тебе, тоді знатимеш, як переховувати Тоддів та Шербургів,— байдуже відказала дружина і занепокоєно почала підкладати під камфорку шмат паперу.

— Ну, ну! — тільки й найшов що сказати Гозберг.

V

Містечко розташувалось у балці форми кривулястого рогу і, мабуть, тому й прибрало назву «Кривий Ріг». Це був той центр залізорудної промисловості, що про нього свідчили розкидані ген навколо по сугорбах

і гірських плато чорні стовбуваті чотирикутні шапки-копри й темні бурти-могили видобутого з надр і покинутого напризволяще кварциту.

Ще донедавна містечко виглядало хирлявим тимчасовим селищем, закинутим долею, серед якого височило над низькими будівлями кілька пошарпаних кам'яниць, а на кривих, недбало розташованих вулицях не було навіть ліхтарів.

Капіталісти, виснажуючи підземні надра довколишніх земель, і не гадали потурбуватися за пристойність того містечка, де перебувала їхня агентура та часом проживали й вони самі, приглядаючись, чи гаразд здобувається руда, чи дбайливо виснажується робоча сила. На майданах, вулицях лежали купи гною, а попід хатами — звали всілякого непотребу. Заощаджуючи копійку на підводах, хазяї рудень, спекулятивні агенти споживчого постачання звалювали сміття під житла, на пустельні городи, що прямували до вуркотливої мілкої ріки.

Містечко росло прийдешніми робочими, що віддавали свою міць околишнім рудням. Біля них росли і неодмінні співдорожні робітника: постачальники, торговники, перекупники, дрібні урядовці — і просто обивателі, ладні поживлятися копійкою недбайливих до накопичення робітників та тим, що впаде поживного з столу хазяїв цих робітників. Так виростало містечко, розповзаючись по смітниках, городах та повзких узгір'ях, дряпаючи на гору, спадаючи по ярах, залляте грязюкою, похилене пронизливими вітрами.

І раптом, коли робочі одбили у буржуазії і капіталістів та їхніх допомагачів свої рудні і спільно з іншими пролетарями безмежної країни взялися за будування нечуваного, казково омріяного життя, щоб знищити класи; життя чудесного, щоб позбавити людство нестатків; життя грандіозного, щоб усі були робітниками і разом з тим панами над природою і технікою; життя безмежностейного, щоб усі були рівні й усі високоосвічені; життя прийдешнього, вільного користування усіх людських надбань і знання, — з того часу сіреньке, брудне містечко освітілося ліхтариками, і їхні проміння кидали любовну усмішку на новий початок.

Кривулясті, забруднені вулиці взялися бруком, потріскані, похилі набік, пропахлі гноем хижки поступились місцем новим кам'яницям, а затьопані колодязі

й просяклі зовнішньою слизиною поіржавілі, розхитані фонтани знесилено порипували важелями останні свої хвилини, коли їх замінить новітній водогін. Будівлі росли, і світлішало містечко, на предиво виростаючи поволі в індустріальний город. Метушились діловиті люди, кидаючи хазяйським оком навколо; сунули від чорних копрів чи до них в рудих, сірих убраннях, певні свого людського призначення — виробники; галасливо безтурботно пирскала, дзвінко сміючись, малеч.

Цього надвечора головний проспект і кілька бічних вулиць захрясло людом, сповненим споглядання великих процесій, що рівними шерезами поволі посувалися бруком. Від часу до часу музику переривали громовісні вигуки тисячі голосів, що, зливаючись з нею на мить, рвали повітря переможним зойком.

Молодь. Юнацтво. Хлопці й дівчата. А над ними червоні прапори й широчезні, на всю довжину вулиць, рухомі плакати:

7 700 000
7 700 000 тонн руди!
7 700 000 тонн руди на рік. Дайош!
7 700 000 тонн руди на цей рік мусять дати
рудокони Криворіжжя!
Ні дня прогулу!
На злість бюрократам! На лютість хижакам-
імперіалістам —
7 700 000 тонн! 7, 7, 7, 7, 7, 7, 7 мільйонів сімсот
тисяч тонн
пролетарська мирна країна вимагає від нас,
рудокопів, рудички!
7 700 000! Дай! Єсть!

Дзвінке «Єсть!» розтяло повітря і покотилося вздовж вулиці поверх голів, підхоплене іншими гуртами і зникаючи далекою луною в суміжних суточках, захряслих людом.

Огей і Орест остовпіло сиділи на візкові. А візник безсилий був звернути чи спонукати чвалати далі своїх зморених шкап. Оточені зо всіх боків людом, вони байдуже похнюпили голови і, здавалось, послули, сповнені тихої байдужості.

«Що? Сім мільйонів?» Яких сім мільйонів сімсот

тисяч? Мигтіли цифри перед очима приятелів і ляцало в ругах дзвінке, могутнє: «Єсть!» І вони обидва часом перезирались, занепокоєні невідомістю.

А коли місто сповнилось героїчною мелодією боротьби, Огей мимохить підводиться і скидає шапку.

— Га? — спитав Орест, глянувши на візника.

— Хочуть од саветської власті за руду сім мільйонів,— авторитетно зауважив візник і байдуже поліз у кишеню за табачницею.

Огей посміхається і бурчить:

— Ви давно візникуєте?

Візник тішився з нетерплячості сповненого цікавості до своєї особи пасажира, уважно заліплював червоними губами цигарку, виважуючи хвилину, коли треба сказати відповідь.

— Атож,— нарешті, вимовив він.— Ще оті на світі не родилися, як я вже возив тут із рудні на рудню справжніх власників копалень.— Візник зневажливо повів рукою в сторону демонстрантів.

— Сім мільйонів?! Хм! Жарт сказати. Спробували б вони вимагати за старих часів... Їм показали б кузькину матір!

Візник зловісно блиснув очима і повернувся на своєму місці. Він рішуче взяв віжки і щосили потяг бато-гом по конях. Дарма, що перед ним була непереможна жива стіна люду, візник, користуючись із щасливого випадку скалічити кого-небудь з ненависного йому натовпу, бадьорив своїх змарнілих шкапенят прокладати собі серед людей шлях.

Ще довго Орест і Огей чули енергійні вигуки, музику за вікном свого приміщення, де пахло свіжою фарбою, вапном нової будови, і все це разом відживною свіжістю впливало на обох приятелів. Кожен із них почував і в тих юних зойках, і запахів свіжої фарби щось оновлююче, живе, і дивна бадьорість хутчіше обертала кров в їхніх організмах. Вони обидва, не перемовившись і словом, почували подих весни, що оживлювала їхні задубілі чуття, припалі порохом дрібненьких турбот. Втома з довгої плутаної подорожі, врешті, забирала друзів в обійми сну, і, засинаючи, вони все ще чули приглушені стінами зворушливі дзвінки, юні голоси демонстрантів.

Світлий ранок, сповнений золотосяйного сонячного тепла, хутенько звів приятелів з постелей.

Огей механічно, за інерцією хутко вдягається, відчуваючи раптову полегкість від гнітючого тягара, що якимось суцільним пластом лежав на ньому. Він навіть кидає невизначні репліки на напрочуд дивну воркітливості свого приятеля, а згодом виходить слідом за ним на вулицю. Його охоплює неясне, тривожне і разом з тим допитливе чуття чогось невідомого, проте дуже близького, жаданого. І коли він нараз скидає очима навколо, йому здається: і метушлива вузька вулиця, й розпочаті будівлі, і уважний міліціонер на розі, і затьопані візники — таким близьким, давно знаним. «Але ні, він тут ніколи не був!» — спадає йому до голови. Коли Орест, спинившись, придивлявся в далечінь степового простору, що підносився вгору за рікою, Огей переводить туди свій погляд. По сугорбах маячили темні силуети рудневих ковпаків, бурти, довгі вали землі, припишклі, випростані високо над сугорбамі будівлі копалень і ледве помітне комашиння людських істот.

— Ото там добувають руду? — проказав Орест.

— Атож. Там добувають руду, — в тон йому промовляє Огей.

— А отут-о?.. Ось, де будують оцей кількоповерховий будинок, скрізь тут, де ми стоїмо, під цим містом, будівлями і отим молодим бульваром — там теж є руда? — запитав Орест.

Огей хвилинку стежить за помахами руки приятеля, потім озирає півколо і якусь мить заглиблюється в свої міркування.

— Гадаю, мусить бути. От бачиш копри, що на досить далекій відстані один від другого тягнуться довкола кривої балки містечка, там під поверхнею — руда. Вона тягнеться в надрах підземними смугами, часом перериваючись або розходячись хвилястими фалдами вниз чи вгору. Ти знаєш слоїні пиріжки? Оця вдавленість долини, балки, межі гір — те ж саме, наслідок тиснення і зрушень земних надр. Тут теж тягнуться оті рудні поклади. Геологічна історія точно ще не знає правдивої причини цих архідавніх підземних явищ. Але припущення, що це є наслідком колись величезних масивів гір, що під впливом зовнішнього розмивання і внутрішніх зрушень утворили такий вигляд.

— Але руда, саме руда, — що вона, власне, за матері-

ал й його походження? — перебив неясні міркування Орест.

— Руда? — задумливо перепитує Огей.— Це потребує довгих пояснень. А втім... Руда — це розчинене чи роздрібнене залізо. Це суміш мінералів різних залізняків, скалинця з глиною, вапняком тощо. Це утворилось за мільйонновічної давнини... Ото бачиш, недбало накопичене сіро-темнувате, плямисте каміння недбало побудованого паркана? То — кварцит, ота суміш, тільки з меншою домішкою заліза. Там є до п'ятдесяти відсотків заліза. Цей кварцит — зараз непотріб, але всі оті паркани, підмурки, брук і амбари, напівзалізні, я б сказав, залізогранітні. І такого заліза, як бачиш, у цих будівлях та отих буртах, що ото височать,— десятки мільйонів, а може, й мільярди тонн,— вказує Огей рукою вдалину, де темніли бурти каміння.— Між цих кварцитів в надрах здебільшого й лежить руда.

— Виходить, що це теж залізо? — підійнявши каменюку і виважуючи її в долоні, проказав Орест, дивлячись на плямисте сіро-темно-червонувате каміння.

— Атож. Це залізо,— зітхнувши, відказує Огей.— Шкода тільки, що у нас і досі ще не беруться як слід виробляти з цієї бідної руди залізо. Але це каміння, кварцит,— теж руда. У нас звикли звати рудою той склад породи, що має не менше як 50 відсотків заліза. Тоді вона сірувато-темна або червоново-слив'яна. Але в цій каменюці теж є залізо, тільки менше на кілька відсотків... Мабуть, в капіталістичних країнах її вже збагачують і топлять залізо.

Орест запитливо зиркнув на Огея.

— Тобі неясно, як то збагачують? — запитує Огей.— Ось бачиш оці білясто-сірі плями? Це каміння, кремій, глина, вапняк тощо змішалися разом із залізом. Щоб видобути з усього цього залізо, треба розмочити або розмолоти на порошок все це каміння і відокремити від непотрібної мішанини залізо. Таких способів є два: мокрий, як роблять із золотом, і сухий, магнетний,— притягненням. Ото і є система збагачування. Нам треба взятись за це, щоб не викидати на смітник таку дорогу руду, як оцей кварцит.

Огей і Орест стояли перед дверима їдальні, захоплені темою, майже не звертали уваги на кількох у поруділих куртках рудокопів, що, спинившись біля них, уважно слухали їхню балачку.

Двері ідальні раз у раз рипали, і люди заходили й виходили, випускаючи надвір пахучі клубки пари.

У низенькій довгастій ідальні було повно люду. Серед гамору й дзенькоту посуду заклопотані люди нашвидку спорожняли тарелі й поспішали до виходу.

Огей озирає залу. Її вогкість, недбайлива нечепурність знову огидним тягарем посідають його чуття, і він уже не промовляє ні слова.

Він сидить, заглиблений у себе.

Орест, кілька часу згаївши у черзі, приніс у пощерблених жовтуватих тарелях страву і, поставивши на столі, сів поруч.

Огея знову опановує сум. Він мислить: «Невже і тут, в центрі робітничого життя, той же дикий бруд, злодійська недбайливість, що труїть душу, принижує людську гідність,— панують над усім високим інтелектуальним і могутнім прийдешнім?» А люди, стомлені від роботи, і виспані, готові до роботи, байдужі до всього того, хутко спорожняли з напівбрудних тарелей їстівне, щоб знову братись за працю і йти на відпочинок для праці.

Вони їли заклопотано, поспішно, не зводячи очей з своєї посудини, мов позбавлені цікавості один до одного і всього навколо.

— Їм противно все це! — буркає Огей і теж, як і вони, заглиблюється в тарель.

Він тільки тепер ловить уламок процитованої Орестом фрази. Той вже встиг упоратися з своєю стравою і проглядав невеличкого формату на кілька сторінок газету.

— «Рудокопи одностайно вирішили: цього року видобути не 5 900 000, а сім мільйонів сімсот тисяч тонн».

— Ми це вчора читали на плакатах комсомолії,— буркає Огей і, зачепивши пучкою кінчик волосинки, тягне її з грудок каші.

— Волосся — ворог кухні! — зауважив Орест і вичитував далі: — «Рудотрест має постачати рудням механічне устаткування. Він безперестанку гальмує це діло. Ні копрів, ні клітей не виготовано. А про вантажі, підйомні машини й говорити нема чого. Попсовані перфоратори не змінюються. Потрібних компресорів не дано. Повітропровідне устаткування вже цілий рік десь заплуталось у дорозі. І цей трест дав план рудням 5 900 000 тонн! Рудокопи обурені. Зараз вони не

мають часу добратись до того тресту, щоб наскубти чуба, й оголосили свій план добування на цей рік не п'ять, а найменше сім мільйонів! Комуністична партія підтримала ентузіазм гірників, затвердивши їхні завдання цього року на 7 700 000 тонн руди.

Гірники з піднесенням зустріли цей план.

Хто проти?

Рудний трест.

Хто за?

Гірники.

У чім же заковика? — питає редакція «Червоного гірника».

А заковика визирає, як шило з мішка, з позалаштункових трестівських балачок про загасання руди, гальмування справи технічного обладнання для хуткішого переходу рудень на механізований спосіб добування.

Ха, ха!

Чули?

Ми чуємо притишений сміх з-за моря, знайомі нам голоси колишніх концесіонерів-капіталістів...»

Орест поклав край столу газету і витяг цигарничку. Він кинув погляд на плакати, обсиджені мухами, з написами: «П а л и т и з а б о р о н е н о», але зауважуючи, що одвідувачі смаковито пихкають, і тютюновий дим синіми струмами тягся до дверей, — похапцем запалив цигарку.

— Он у чім річ? — сам до себе промовляє Огей і додає: — Тепер розумієш камінці, зворушливий лист Степана до Віллеса і вчорашні плакати?

Нараз він замовк. За сусіднім столом голосно розважалось троє гірників в просяклім рудною фарбою убранні. Двоє молодших мотали один перед одним кулаками, а старший, винувато озираючись, мов просив пробачення за гамір своїх приятелів, іноді клав свої долоні на їхні руки і спиняв нервову жестикуляцію.

— Та ти зажди, — висмикуючи руку з-під важкої долоні літнього гірника, вигукував юний його сусіда. — Він каже, більш як десять вагонеток ніяк не можна. Чотирнадцять хочеш? Б'юсь об заклад. Та що в заклад! Ми робили сім. Нам дано десять... А ти віриш, скільки ми встругнули? Чотирнадцять!

— Та йди до біса. Це й покурити ніколи.

— Е, брат. Покурити? Коли нам кажуть, у вас руди нема, ви більше, як дев'ять, не дасте. Покурити?! Ми їм покажемо нема! Ми їм покажемо, більше не зможемо! А покурити... і куримо. Тільки не сидимо склавши руки. Провадимо й куримо. Сьогодні наш Михальченко наготував для другої зміни породи найменше на тридцять п'ять вагонеток. О, брат, як працюють!

— Це ж яка артіль? — запитав літній гірник.

— Яка... сто двадцять четверта.

— Здорово. А нам доводиться чекати лісу цілими годинами, — зажурено зауважив він.

— Диваки! — вигукнув юнак. — Ви так зробіть, як ми. До десятника. Дайош ліс в час перерви! Та як ми: в газету його!

Орест секунду мовчав, він зовсім не розумів балачок гірників. Він тільки почував, що вони турбуються за своє рудокопне діло, за своє виробництво.

— Чорт забери!.. А ми!.. Про що ми там турбуємось, про що клопочемось?! — вирвалось у нього. І він рвучко підвівся.

Друзі не все знали. Випадок, коли вони здибали демонстрацію комсомольців, і похапцем прочитана допіру статейка в місцевій газеті кидали надто бліде світло на гірничу справу. Заклопотані своїми внутрішніми спостереженнями недосконалості оточення, особисте Огесве моральне пригнічення, і Орестове барбання у похибках культурних ватажків різних угруповань заставляли заглиблюватися в дрібниці господарських зрушень, що хвилястою смугою тяглись через усі шпаринки нового будівництва країни. Що там недосконалість якогось гірничого району? Хіба був у них на те час? А такі дрібниці, як огріхи на ріллі недосвідченого хлібороба, визирали на всій ниві неосяжної країни.

Справа була досить складна, і вирішення її лежало майже виключно на пролетарях того району, де вона була невід'ємною частиною робітничого життя.

Незначна смужка земельних просторів півдня України півсотні років тому виявилася як багатюща площа, що в надрах своїх ховала залізні багатства. Колись ці землі посідали войовничі скіфи, згодом зламани в боях персами, греками, македонцями. Дві тисячі років тому тут отаборились миролюбні сармати, яких поглинули

готи, а тих змели гунни й монголи; далі їх заступають хозари, печеніги, половці, а тих знову монголи, татари, а потім уже одчайдушні запорожці, побудувавши серед стратегічно кривулястої мережі річок, в лісах, на островах і суходолах Січі, завершуючи своїм існуванням кочівний період східних і південних племен. Цілинні степи, густощі ліси з звіром і птахом, повноводні ріки з силою риби не дарма приваблювали всі народи до цих просторів. Історія котилася своїм шляхом.

Зарослі травом степи, густолісі суходоли оберталися на ниви, що під ними в надрах і надібано врешті дорогий мінерал, що його назвою уславлено і останній вік, вік заліза. В землях обдарованих Кочубеїв, Потьомкіних та інших володарів над людом знайдено залізну руду. Капітал розпочав своє кротяче діло накопичування багатства і створення рудного пролетаріату. Долини річок Інгульця, Саксагані й Жовтої вкрилися пастками-гробовищами, кар'єрами для добування руди.

Дрібні капіталісти, з'єднавшись у великі закордонні акційні товариства, окремі багатії, маломіцні підприємці силою карбованця кинули під землю тисячі новостворених пролетарів.

Застугоніла земля, обдаровуючи шукачів своїми прихованими багатствами.

Так поволеньки працею рудокопа розросталися гірничі капіталісти. Жадоба до наживи, хуткішого накопичення спонукала підприємців без особливого технічного внеску в виробництво, користуючись навалом голодних збіднілих селян та безхатніх пролетарів, якнайхутчіше здобувати руду шляхом кар'єрів, не дуже заглиблюючись в земельні надра, що потребували техніки, великого капіталу. І раптом пролетар розтрощив панування царату, капіталістів і взяв усі ці багатства в свої руки. Нова, пролетарська держава, плануючи залізометалеве виробництво, розрахунки свої зробила на ці рудні простори, взявшись до удосконалення видобутку, поліпшення умов та спрямовуючи свої плани до знищення важкої фізичної праці, заміни її технікою. Капіталісти повтікали, залишивши розриті баюри, частково забутивши початі шахти. Пролетаріат, добуваючи належну йому крихту з бідного державного бюджету, розпочав відновлення рудодобування. Поволеньки, але упертою працею збудовано кілька елект-

ричних станцій, і струми електроенергії вже допомагали видобуванню руди в зовсім інших гігієнічних, фізично-виробничих умовах. Споруджені машини, кліті хуткішим темпом підносили руду на-гора, звільнивши робітників від страху перед загадками надр, їхніх газів, води й зайвого напруження м'язів. Пневматичні молотки — перфоратори, зберігаючи сили робочого, ворушили напластування, заощаджуючи час рудокопа для особистого вдосконалення, людяного живоття. Хирляві, закопчені, брудні хибарки, намети, казарми, колись будовані капіталістами для людей, перетворилися на свинюшники, а на вигідних майданах, в балках біля річок, в долинах серед молодих садів, парків, виростили нові будівлі, кам'яниці, житла робітників. Театри, клуби, книгозбірні, школи, технікуми своїм народженням усували в небуття дикунські звичаї, породжені нуждою і гнітом, змінюючи побут і перетворюючи людину на пана природи й свідомого володаря шостої частини земної кулі.

І от одного разу, мов злякавшись великої будови, десь там, у центрі, загальмувало. Той, хто мав регулювати справу поновлення цього району, застрайкував і хитро, поволеньки точив будівлю, як шашіль, занурившись у дерево. Новій шахті не приставлено кліті, і сотні робітників мусили знову братись за колишне, давнім способом спускатись під землю... Застряла десь машина, двигун і квершлагги, штреки окутувались у темряву, що їй треба було розвіювати не щедрими на світло лампками. Повітрогін спинявся й виганяв на поверхню робітників, не закінчивших роботи. Виснажені часом компресори, не маючи заміни, припиняли роботу пневматичних молотків — перфораторів, і робітник знову, як і колись, брався за ручне долото-зарубок. До всього того дослідувачі в центральних газетах, наукових часописах готували опінію: колись багата на руду місцевість — виснажується... Чи ж варто державі витрачати кошти на устаткування, щоб воно за який рік мертвим матеріалом заросло бур'яном у покидьках рудних порід?

І це тоді, коли пролетарська країна, підчинивши зруйновані часом металургійні заводи та збудувавши поволеньки нові, потребувала руди. Це в ті часи, коли країна, перейшовши етапи свого існування: пологодження руїн, відбудови старого, — ступнула в епоху

перебудови цілого господарства, стала однією ногою в добу початку соціалізму.

Партійний комітет хутко взявся за розв'язання цього діла. З допомогою своєї газети почав атаку. Перед робочими-рудокোпами стала ясна картина чийогось ошуканства, шкідницької роботи, і під їх натиском захиталися докази центральних учених і дослідників.

Рудокопи і їхня преса, за доказами своїх дослідників, доводили, що надри їхньої площини мають запасів щонайменше на сто років з інтенсивним добуванням, а ті бурти кварциту, що його мільярди тонн лежали без ужитку, потребували збагачення. Газета день у день розкривала недбальства центрального тресту в керівництві рудним басейном, наводячи жахливі картини злочинства, що діялось там десь, у рудному центрі.

Гірники з захватом підхопили заклик газети і вступили в боротьбу, що розпочала їхня партійна організація. Здавалось, єдина мета поїняла всіх, від редактора до відкатника, від табельника до цілої верхівки округового партійного комітету — виявити, перемогти, знищити ворога. І як контрнаступ на брехню про виснаження — гірники заповзялися на цей рік дати не п'ять мільйонів дев'ятсот тисяч тонн, як планував рудний центр, а сім мільйонів сімсот тисяч, як обчислили вони, як ствердила Комуністична партія.

Про це ще нічого не знали ні обтяжений сумом комуніст і геолог Огей, ані безпартійний літератор Орест, заклопотаний мистецькими настановленнями й міжгруповою боротьбою.

Під гнітючим впливом неустаткованої їдальні і під враженням бесіди трьох рудокопів вони мовчазно чвали в напрямку гори.

VI

Огей пильно дивиться на застиглу воду, на чорну стіну скелі край води і на похилий, глинястий берег, на якому, примостившись біля скельки, самотній чоловічок сидів над кількома вудками. Вудив рибку.

— Копальня,— муркає Огей і поволеньки йде низеньким берегом довкола озера. Раз у раз він стинає плечима, а дійшовши до рибалки, спиняється, зітхає і, покивавши головою, люто примовляє:

— Здорово! В копальні рибку вудите?

— Атож,— відказав повний чоловічок з технічним значком на кашкеті.— Карасики є, тільки щось не беруться.

Орест наївним поглядом подивився на приятеля, раннього рибалку, і його подоба пойнялася напруженням збагнути незрозумілу для нього диковину.

Але Огей провадить, звернувшись до нього:

— Коли ця рудня не вибрана і має руду, а це так,— відтворити її справа двох декад. Зверни увагу. Огей берег стоїть щонайменше двадцять п'ять метрів над рікою. Бачиш? Проривши вузький глибокий рівчачок чи тунельчик в озеро і спустивши ним воду просто в ріку, ти матимеш вільну від води на стільки ж метрів рудню. Припустім, що вона глибша, але то вже робота добрих смоків.— Огей усміхається і додає: — Я певен, що тут нема шахти. Рудня розроблялася кар'єрним способом, і залізо тут лежить, як тісто в макітрі.

Орест поханцем запитав:

— Так у чім же справа?

Огей низує плечима і з іронією в тоні відказує:

— Спитай рибалку.— І видирається стрімкою стежечкою на гору. З гори він дивиться на свого приятеля, рибалку й застигле озеро. Йому здається все це якоюсь казкою, музейною диковиною, як відкрите сховище.

— Чого ви дивуетесь? — спитав рибалка в кашкеті техніка, поглянувши на гачок і закидаючи вудку: — Я тут уже десять років карасів тягаю. А як припече сонце, тут і човник з ловкенькими панночками побачите.

— Ви ж, мабуть, гірничий технік? — гукає з гори Огей, і з його вуст не сходить усмішка.

— То що? Мо', скажете, мчати вулицею й кричати пробі? От, мовляв, рудня затопилась! Я ще хлопцем пам'ятаю: тут кар'єр був. Нічого. І без цього кар'єру вистачить руди.

Приятелі не чули, що там гомонів рибалка-технік. Орест побрався слідом за Огеєм на гору.

— Ти знаєш, друже,— звертається Огей до приятеля.— Я, не перебувши тут і двох днів, вже почуваю: наскільки даремно ми всі там витрачаємо час. Особливо я, я, вчений геолог, чорти б мене забрали! Коли я дивився на отой, залитий водою кар'єр, я почував

себе якимось злочинцем і перед тими трьома робітниками, що сперечалися за видобуток, і юнаками-демонстрантами.

Орест мовчав.

За кілька гін темніли бурти руди, а над ними зводилась башта. Нижче, в долині, по схилу гори розсипались низенькі дерев'яні будівлі з дахівками, поспонованими дротом.

...Приятелі недовго плутались. Курбалу тут знали всі. Жив він, як і всі сімейні робітники, в невеличкій будиночку, що ділився на два приміщення, в одному з яких і притулилася його родина. У малій кухні, нахилившись над ночвами, хекала, мнучи шмаття, його дружина. Вона хутко витерла об спідницю вогкі руки з рожевими долонями і запросила гостей у другу кімнату.

Переступивши через відра, ослінчики з накопиченим на них шматтям, приятелі опинилися в малюсінській комірці. Кілька стільців, стіл, пристінна шафа, набита книжками, тапчан, ліжко за параваном дешевої тканини,— являли собою багатство невибагливого господаря. Над дверима висів мальований олівцем портрет людини з кайлом у руці. В його рисах ледве помітна була подібність на Леніна. Це була єдина оздоба біленьких стін.

— Сідайте. Він скоро прийде. Адже, мабуть, перша година? — проказала господарка і причинила за Орестом і Огеєм двері.

З підлоги підвелось мале хлоп'я, тримаючи в одній руці ножиці, а в другій великий шмат чорної толі, подірявленої таємничими округлостями й трикутниками. Обіпершись на бильце тапчана, хлоп'я уважно розглядало гостей.

— Що ж ото ти робиш? — запитує Огей, і його подоба світиться приятню.

Хлопчик пильно оглянув ієрогліфічні вирізки на толі і, побачивши якусь хибу в одній із дірок, присів на долівку і, дбайливо тримаючи долонькою чорний клапоть, другою ножицями намагався вирівняти округлість. Закінчивши цю процедуру, він почухав крайком ножиць свою тоненьку шийку, промовив:

— Шахта.

На якийсь час його погляд спинився на Орестових червоних черевиках. Не зводячи погляду, він підсунув-

ся до них і любовно термосив крайки гладеньких шнурочків.

Що творилося в винахідницькому, до всього цікавому мозкові маленької істоти, тяжко було збагнути. Хлопчик раптом підвівся і сердито проказав:

— Дай мені.

Орест ніяково усміхнувся і зашарівся. «Що ти йому скажеш?» — майнула в його голові думка. Сповнений турбот та ніяковості, він почав нишпорити по кишеньках. Зітхнувши з полегкістю, витяг цукерку, що дивом залишилася в нього від вокзального чаю, і простяг її хлопчикові.

Хлопчик розгорнув її, все ще недовірливо подивляючись на Орестові черевики, і повернувся до свого клаптя толі.

— Це в тебе шахта? — запитує Огей, підсідаючи до нього. А оце що? — торкає він пальцем округлу дірку. — Кліть?

Хлопчик, погризуючи тверду цукерку, кивнув головою.

— Так, провадить Огей. — А оце що за трикутник? Вагонетка? Гаразд. Молодець, — говорить Огей, коли хлоп'я знову потакливо кивнуло головою. — А що ж оце? — показує Огей на якусь кривулясту прямокутну дірку, подібну на футуристичне окреслення крил. Хлопчик раптом заціпив в нерухомості ротик і руку з цукеркою, якусь мить позирав очима на Огеїв ніс та на дірочку в толі, куди тикнув Огей пальцем. Нараз хлоп'я іронічно посміхнулось і з подивом проказало:

— Не зна? Компресор! — Останнє слово воно аж вигукнуло, і Огей зовсім присідає на підлогу.

Орест залився юнацьким переможним сміхом, а в дверях з'являється прибранна в чисту блузку і спідницю господиня.

Славко! Що ти так розмовляєш? — вигукнула господарка, спинившись посеред хати. Вона удавано погрозливо похитала головою, наче справді її Славко чим завинив. Хлоп'я підвело догори обличчя і якусь мить дивилось на матір.

— Ти знову витяг у батька шурупик? — грізніше проказала вона. Мати нахилилась і взяла з долівки блискучий шматочок заліза. — А як же ми тата пізнає-

мо? — вже сумним тоном додала вона, дивлячись на шурупик у долоні.

Приятелі презирнулися. Вони не зрозуміли нічого з останнього зауваження господині.

— Це батько завжди має в кишені. Щоб пізнали, якби трапилось нещастя,— проказала вона до Ореста.

— Як? — запитав Орест.

Господиня зітхнула.

— Коли ми були ще на вугільних шахтах, вибухом там понівечено аж дев'ятеро душ. Тільки одного пізнала мати... У посмаленій одежі знайшли ключик від хати. З того часу мій завжди носить у кишені цей шуруп. Як трапиться що — пізнаємо...— Вона поклала шурупик на стіл і присіла край тапчана.

— А ви що? Чи не з кооперації будете? Ось уже тиждень як дають гнилувату рибу. Ниток нема. Мила не питай. Коли це скінчиться? На тій неділі мали давати борошно. Ждали від зорі. А привезли — крохмаль. Коли вже їх провчать? Василь, — це наш старший син, — у фабзавучі тепер, — з погордою пояснила господиня, — каже, а ви самі контролюйте... Отакої? А ось цього на кого кинеш? — вказала вона на Славка.

- А садочка у вас нема ще? — поцікавився Орест.

Господиня безнадійно махнула рукою.

— Куди нам! Це молодицям хіба. По хазяйству хто буде? Ось коли б їдальню, пральню зробили... А так...— Вона, щось згадавши, хутко підвелась і винеслась у другу кімнатку. Приятелі чули, як там торхтіли рондлі, бряжчало залізо плити.

Славко тим часом розсівся на підлозі, і, розкарячивши ноги, розважливо міркував над своїм подіривленим шматком толі, смакуючи тверду цукерку.

Огей мовчазно дивиться на хлопчика, і в його уяві проходить згадка минулого.

Це було давно. Ще тоді, коли він не почував обжареності. Бувши ще юнаком-студентом, він жив у робочім висілку кільканадцять кілометрів від рудень. То була невеличка сім'я: стара, парубок-рудокоп і мале дівчатко, Орися. Щоночі о третій годині мати будила свого сина, щоб він устиг одягтися, пройти аж вісімнадцять кілометрів, щоб встигнути у свою копальню до гудка. Стара лишалася вдома з малою Орисею, що поволеньки зростала серед вуличної дівчачої понівеченої зухвальством і недитячими іграшками. Сморід ву-

лиць, темінь побуту і одчайдушні сп'янілі розваги парубоцтва. Потім він, Огей, і кілька кремезних рудокопів. Таємничі збори, червонослівні книжечки, тремтливі надії. Недовірливий Марко, парубок, зморений роботою, байдужий до запальних слів. І раптом дев'ятсот п'ятий рік, повний таємничих сподіванок і сміливих зворушливих стрибків. Огей пригадає темінь ночі і шахтарів, що їх обличчя, освітлені лампками, полискують відвагою і рішучими намірами, шахти, копри, поліція, козаки, зрадливо блискучі шабляки, переляканий господар, а навколо розгойдане море людських постатей. Одчайдушний бій, захоплення станції, мандрівка до міста і зустріч з тисячами інших, сповнених надій, рішучості рудокопів... Згодом знову військо, каміння, блиск з рушниць, мертві тіла і поранений Марко. Огей копається у спогадах і пригадає себе, студента, обдертого, заляпаного грязюкою, пришколого біля постелі пораненого Марка, вираз Ориси, сповнений невідомості і дитячого переляку. Потім втеча в степи, до куреня, до одчайдушного панського наймита, що пас отари овець, худоби, переховуючи листівки й тихцем постачаючи ними здичавілі села, притуплені «людські» маєтків. Лякливе ховання по заулках і мандрівка назад у столицю, до інституту, до набундючених професорів, сповнених переможної пиши й самовпевненості.

Огей зітхає і намагається прослідкувати загуслу темряву часу з тої пори і до нової зливи, коли повторним розмахом все це: і шабляки, і нагаї, і гармати — безсило лежали на землі, покинуті володарями. Огей дивиться на Славка і в його спокійних руках відчуває міць і тверду впевненість. Марко... Де ж він, кам'яний парубок, рудокоп? Невже, не в цей Курбала — він?

Огей раптом чує мелодію гармонії, і вона чомусь стискає його серце.

«Йех яблучко, да!» — витинають розважно баси. І ритмічно їм вторять баритональні ноти: «Да куди котісся!» А їх підхоплюють верескливі дисканти. І вже «да, попадьош, ех, шахтарям! І не воротісся!» зливається в звучний вихор повної покори й перемоги мелодії.

Баси гармонії вуркотять своє погрозливе і переможне, зливаючись з розлюченими вихрястими баритонами.

В цій мелодії Огей чує революцію одчайдушних мас, що сприйняли її, як розважливо настирливу необхідність, і, повні покори, встряли до неї з танком у ногах і веселістю душі.

Нараз мелодія затихає, і хрипливі звуки гармонії, хряпнувши, замовкли.

— Гуляєш? — ледве долітає крізь вікно, знадвору.— Літаєш? А як же руда? Як же план? — гримав докірливо чоловічий голос, а згодом ніяковий юначий:

— Сьогодні обіцяв справити... Тому не прийшов... Два тижні справлялась... А план? Побачите завтра. Наздожену й пережену! Йй-бо! Не сваріться, дядьку Степане. Та ви послухайте, як справив? — і кілька акордів гармонії заглушають голоси бесідників.

...Курбала, примруживши очі, поглядав на Кирила, його товариша, і нервово посмикував у руках карбідкою.

— Стерви, стерви! З вами збудуєш соціалізм!

Парубки, винувато потупивши очі, стояли перед ним принішклі, засоромлені. Курбала безнадійно махнув рукою і повернув до ганку, а парубки, потупцявшись на місці, пішли за ним.

Курбала довго вовтузився на кухні, хекаючи, скидав одіж, взуття, передягаючись у чисте хатнє, потім хлюпотівся у тазі з водою, пирскаючи ротом.

Що? — пробурчав він до парубків, які тихо стояли на порозі, і, кинувши сірий рушник на ослінець, пішов до дверей.

Огей якусь мить дивиться на зніяковілого кремезного Курбалу. Але ні, це не був Марко, що про нього згадав він, хоч у поставі й рухах почував таку ж міць.

— Так! Здорово. Ну що ж, сідайте! — промовив Курбала, прочитавши листа і запихаючи його в кишеню. Він оглянув гостей і дружньо стиснув обом руки.

Ні Огей, ні Орест не відмовились від обіду. Вони залюбки торохтіли ложками в полив'яному полумискові, сподіваючись на слово від господаря. А він тільки витирав вуса, хекав, потирав руки і мовчазно торкав ложкою чи вилкою до страви, запрошуючи тим гостей призволятися.

Дружина вовтузилася у другій хатині, і від часу до часу там чути було бурчання двох юнаків та гострі докори господині, повні зневаги до гультяїв.

А як пообідали, Курбала підніс сінка під стелю і,

поклавши його животом собі на голову, бурчав, крутячи головою:

— Брр!! — І Славко заливався дрібним сміхом, мотляючи в повітрі рученятами.

Парубки сиділи на тапчані поруч Ореста. Огей за столом, а Курбала поволеньки походжав по хаті, часом спиняючись проти Огея.

Славко в кухні вовтузився біля гармонії, безсило намагаючись надавити «ногу».

— Так ви геолог? — врешті звернувся Курбала до Огея.— Бачте, якось воно по-чудному вийшло... Віллісові я писав згарячу. Хіба не напишеш, коли голова обертом пішла. Ви, мабуть, знаєте, які чутки про нас пустили: згасає, мовляв, Кривбас... про нашу шахту теж... І як на біду, справді у нас на таке хилиться...

Огеєві соромно було признатися. Він нічого не знав ані за провокаційні відомості про згасання, ані про дискусію з цього приводу. Ті уривчасті звістки, що довелось йому тут почути, кидали надто бліде світло на справу. І він заціпеніло слухав Курбалу, щоб зрозуміти хоч поверхово, що турбувало цього старого гірника.

— До того гірники нашої шахти заповзялись видобути цього року сто вісімдесят тисяч тонн. А як на гріх, що не виробіток — гніздечко руди, а решта — мертва порода. Он Кирило знає, цей робітничок, що покинув сьогодні робити, щоб взяти свою гармонь. Розвідувати в глибину ми не маємо засобів, ані алмазних станків і до останнього дня коштів... А поземно, — скільки не лізь, — м'яка порода або кварцит, і все. На руді я яких кілька років. Добре не знаю місцевості. Наші вчені ані пари з вуст. Доводиться самим догадуватися. — Курбала на хвильку замислився, вдивляючись у Кирила, наче в нім бачив усю провину за всі турботи, що обтяжали його. Одірвавши погляд від свого лопатника, провадив:

— Завал у нас був... Стрибнула мені в голову думка. Чутки різні були. Ото й добув я кілька камінців... Підозрілою здалась мені та місцина. А втім, і самому смішно. Згарячу, кажу. Надто принадна думка спала до голови. Химерна думка. Це ж недалеко нашої шахти. Квершлагом можна з'єднати. Проте і сам бачу — пусте. Нічого не може бути. Так, може, шурф був... А руди треба. Наша шахта ж найбідніша. Зовсім не

глибока... Кудюю йти, де її надибати... Ото морока. Лізеш, як сліпий.

Огей дивиться на цього рудокопа з кремезною, наче зливою із каміння статурою, укритою легким убранням, і йому нараз стає боязко. Він зневіряється свого знання, свого досвіду, сили чим-будь допомогти цьому рудокопові, такому мужньому і разом безпорадному в своїх припущеннях. Огей ніяково зводить погляд на приятеля, парубків і ловить їхні безпорадні вирази, пожиті цікавістю, дитячою наївністю. Огей напружує мозок, чуття і намагається розвіяти свою лякливість.

— Добре, добре,— муркає він.— Давайте подивимось, що воно.

Курбала стенив плечима і несміливо промурмотів: — Як хочете.— Звідси недалечко.

Орест тільки зовні здавався спокійним. Всередині у нього все кипіло, і блискавичні думки стрибали в голові. Йому хотілося якнайхутчіш вибратися з хати. І шахти, і оточення навколо, і хата рудокопа з її устаткуванням, і малий Славко, що метикує над шахтою з шматочка толі, і ці парубки, що одного Курбала так запросто взивав хуліганом, і самий Курбала, кремезний, загадковий велетень, певний себе, своєї рудокопної справи, все це надавило Ореста, як важкою сталеву ситтю, що скинути її або не відчувати тягара її він може тільки тоді, як збагне хоч трохи таємниці, що про них він допіру почув. Він поглянув на Огея, придушеного думками і все такого ж недовірливого, лайдакуватого. І йому хотілося рухатись. Куди — однаково. Чи туди, куди каже цей рудокоп, чи назад до міста або в поле, чи до в'юнкої ріки — байдуже. Геть швидше на повітря! І він підвівся.

Курбала нараз заметушився, його обважнілість і серйозність де й поділися. Юнаком метнувся по хаті, витяг десь з кутка чумарчину, шапку, копірснув ногою стілець до столу і, вдягнений, стояв серед хати...

Огей, все ще обтяжений, сидить на ослінці. Йому байдуже все на світі: і ці розмови, й люди, і цей грізний Курбала. Та раптом його погляд ловить крізь двері у другій хатині Славка, який, набундючившись, нап'яв на себе ремінь гармонії й намагався обхопити рученятами всю її, чорну велику, зібгану, з потертими краями. Огея охоплює легкість, він усміхається сам до себе, тріпає головою і простує до дверей. Проходячи

в сїни, легенько торкає Славкову голівку і кидає йому «до побачення». Славко подивився йому вслїд і потім знову заклопотано оглядав клавїші гармонїї, перебираючи по них пальчиками.

Надворї Огеї озирається і бачить в руках обох парубків і Курбала лопати й кайла.

— Що ж, копнемо! — вигукує він і, чємно вклонившись, обережним жестом відбирає у Кирила кайло й грайливо змахує ним догори. З цим помахом він відчуває давно знану, рїдну, приємну насолоду дослідника.

— То Віллїс став великою людиною? — звернувся до Огея Курбала.— Атож, кожен мусить бути на своєму місці. А ми?! — Курбала на мить спинився і обдав докїрливим поглядом парубків.— А ми гуляємо? Сьогодні наша артїль недодасть сїм вагонеток... А коли завтра й позавтра таке? Гїрники ми чи хулігани?! Га?! — визвїрився він на Кирила.

Кирило хворобливо пересмикнувся, а його товариш удавано закашляв.

Огеї їде твердою, швидкою ходою спереду всїх, його наче тягне вперед магнїт накопиченої біля естакади руди, а мозок бореться з хаосом нових думок, що вивернулись з-під уламків песимїстичного чуття втомлених клітин.

Біля низенької сїрої хатинки, що притулилася до темної стїни башти, стояли, сидїли у сїрих поїржавїлих куртках рудокопи. Вони курили, перекидалися скупими словами, а деякі оглядали бури й забурки та ладнали карбїдки.

Коли до них надїйшла компанїя з Курбалою на чолї, деякі з них наблизилися і уважно розглядали двох стороннїх осіб з шахтарськими знаряддями в руках.

— Що це ви? — кинув Курбала до ставного лїтнього рудокопа з блїдим обличчям.

— Ще крутиться! — відповїв той, а хтось із гурту їдко додав:

— Ну й вентилятори, чорти б його забрали! Вже цілу годину чекаємо.

Сїрі постатї рудокопів заворушилися, загойдались, а згодом вони вузьким колом оточили Курбалу, Огея, Ореста і двох парубків.

— Да-а... — протяг Курбала і пучками почесав неголену щоку.— Вентилятори у нас, той...

— Отак добудеш сто вісімдесят тисяч! Чорта лисого! — зітхнувши, проказав хтось у юрбі.

— Учора мій молоток задирчав — і стоп... півгодини, ані руш! — вкинув зарослий волоссям присадкуватий рудокоп.

— А свідерка тупі, як макогін! От і бури! — додав юнак.

Рудокопи здогадливо позирали на Ореста і Огея, шукаючи у них розгадки на свої вболівання.

— Нічого, товариство, — кахикнувши, проказав Курбала. — Бідні ми ще... що ж... Не встигають наші майстерні гострити палиці, не встигають... Молотки закордонні... Де їх наберешся... Ось побудуємо свої заводи... Хе! Тоді вибирай перший-ліпший! Атож, треба якось самим виходити з біди... Вийдемо! — І це «вийдемо» Курбала вже вигукує.

— Та вийдемо, — незаперечливим тоном гомонить кілька душ.

— А все ж, товаришу Курбала, ага, ось і Тучинський, — повернув голову набік ставний рудокоп із блідим коноплястим обличчям, — я так думаю... Там десь, той... Адже на Ралянській рудні, де мій син, там нічого, справні молотки.

— Не молотки... Молотки скрізь однакові, — втрутився Тучинський, — там новіша повітропроводка.

— Ну да, я ж і кажу, — провадив своє блідий рудокоп. — Коли б нам справні молотки, дивись, не сто вісімдесят, а двісті тисяч хватонули б. — І він запитливо озирав рудокопів.

— Ще й як. Душа вон — хватонули б! — кинув парубок із свідерком під пахвою.

— Хто проти цього сперечається. Може, й чотириста. Але зараз тільки сто вісімдесят! — втрутився в розмову Тучинський. — Я знаю, що, коли б деякі свердлі не сиділи склавши руки, дякуючи компресорові, що стане, а, скажім, допомогли б лопатникам, кріпильникам чи колію справити абощо, тобі б воно непомітно було, а замість яких 20—30 вагонеток, дивись, 40—50 пішло на-гора!

— Це правда, — згодився зарослий бородою гірник. — А то на нашім виробітку он було зіпсувалась колія. Нема вагонеток, і лопатники сиділи й чекали, доки хтось там колись справить. Взялись би самі, за-

мість чекати десятника. Ото діло. А то й вийшло, що в цю зміну недодали половини того, що треба.

— Правильно розподілити роботу треба. Диви. Он дано на їхню і нашу ділянку сто вагонеток. А я знаю — наша може дати сто п'ятдесят, а не сто. Треба уважно розподіляти, а не в піжмурки грати...

— Або в нашій виробітку — п'ять свердліїв. Для чого, питаю, коли там і трьом роботи вистачить. А два нехай допомагають лопатникам, чи що. Ото діло.

— І таких десятників, що досипають у шахті, треба вимітати геть із рудні, як нашого Варнаку. А через недогляд, породу засипаються свідерка, валяються шланги.

— Треба так зробити, щоб кожен знав точно свою роботу, а закінчивши її, допомагав другому.

— Тоді ми не сто вісімдесят одвалимо. Порядку, порядку треба і не діло завідателів метатися шукати для когось свідерка чи зниклий попсований молоток. Треба завідателів ділянок, десятників поставити на місце. Кожен робітник мусить бути начальством над своїм ділом, щоб відповідати...

Пропозиції, зауваження гуркотіли в натовпі одна по другій, і Тучинський пожадливо вбирив в себе кожне слово своїх товаришів.

— А знаєш, Тучинський! — проказав тихо до юнака присадкуватий рудокоп, обережно торкнувши його пальцем у плече. — У моїм виробітку — нема. Третій день довбаємось — нема. — І присадкуватий, одступивши, мовчки почав крутити цигарку.

Орест всотував кожен погляд, вираз рудокопів. Він нишпорив очима по обличчях, і в його душі все збільшувалась тривога. Він почував неблаганну силу в кожній цій людині землі і міць в їхньому скупому на слова гурті. Йому ставало боляче від одної думки, що ці люди, які носять в кишені гвіздки, шурупи, ключі, щоб їх пізнали рідні «на випадок нещастя», можливо, покладали надію й на нього, далеку від їхньої кремезності людину, чужу їхній професійній психології. І коли він намагався вгамувати свою лякливість перед цими людьми, пойннятими єдиним жаданням добути рудичку, Орест вже не чув окремих реплік, що поволеньки зливались у розважливому гомоні гурту підземних людей.

А в тім гомоні зовсім нічого не було страшного.

Рудокопи далі ділилися своїми спостереженнями над рудою, що, як гадюка або кріт, то з'являлась, то зникала в нашаруваннях після того, як добирався хто з них до її тулуба. Вони ставили питання, зауваження, ловкенькі щипки, що в них був єдиний зміст: якнайбільше добути руди, якнайхутчіше її вивезти на поверхню, якнайдосконаліше пристосуватись до умов роботи за малою й зрадливою допомогою техніки.

— Нічого. Як розпочинали рудні після революції — що було? Руїни! — лагідно доводив Тучинський. — А почали ж і не гірш, як до революції, провадимо. І ці злидні переборемо... І молотки, і компресори, і машини, і алмазні, — все самі зробимо, — кидав він, ласкаючи поглядом кожного рудокопа. — Треба тільки не складати рук, а, винищуючи безладдя, якнайшвидше її визискувати і вчасно подавати на-гора. — В їхніх виразах він почував правдивість своїх сподіванок і запоруку непереможного майбутнього.

— Єсть! — вигукнув від копра дзвінкий хлопчачий голос. І за цим магічним гаслом гурт загойдався і поволеньки розвіювався в напрямку дерев'яної почорнілої башти. Деякі рудокопи світили карбідки, на мить присідаючи; натягали на голову кашюшон, розправляючи руки.

— Де це ти? — поспитав Тучинський.

Курбала перевів погляд на Огея, Ореста, парубків і ніяково, сором'язливо відповів:

— Та туди ж, на горб.

Тучинський мовчав. На його обличчі грала посмішка, що з'являється у дорослої людини, коли вона потакає витребенькам дитини. Він потиснув Огеєві і Орестові руки, знайомлячись, і поволеньки пішов поруч Курбали.

— Товариш каже — то добра руда, сланець, кварцит і невідомий шмат — може, міді, а мо', й золота, — черкнувши в сторону Огея, проказав Курбала.

— Ну то що ж? Мало їх розкидано по полю, — обережно спитав Тучинський. — В лабораторії те ж сказали.

Огей на мить спиняється і встряє в розмову:

— Бачте. Коли б там не було паленого сланцю й охри... а це ж порохнява порода, тоді інша річ... та коли з землі вискреблено і шмати руди, і кварциту — це вже щось. Звичайно, може, дітвора занесла.

— Де тут дівтора візьметься! — сердито буркнув Курбала.

— Або дядьки для багаття, щоб їжу зварити, якщо там оранка, — провадить Огей. — А втім, хоч би й так. Чому б не спробувати було вашим дослідникам?

Він нараз замовкає, почувавочи, що безпричинно кидає тінь на своїх місцевих колег.

— Спробуйте, — лагідно проказав Тучинський, пасучи очима рудуваті постаті гірників, що один по одному зникали за прибудовами шахти. Він нетерпляче подав руку і рвонувся слідом за рудокопами. За хвилинку, повернувшись, гукнув:

— Степане! А вчора — сто дві тонни недобору. Треба наздоганяти! — І зник за копром.

— Знаю, — зажурено відказав Курбала, обдавши Кирила презирливим поглядом.

Маленька фігура Тучинського хутко мигтіла межі штахетами сходів. Він хутко збігав на естакаду. Потупивши голову, Огей простує за Курбалою полем, що все вище й вище підноситься в далечинь.

— У нашому селі, на одній леваді, дядьки мастять чоботи якоюсь грязюкою. Чоботи як дьогтем беруться! — зауважив парубок, Кирилів приятель... А Кирило додав:

— Хто й зна. Мо', то дьоготь. А ніхто й не копне.

Їх не слухав ніхто! Орест і Огей були сповнені уваги до того, що розповідав Курбала, про те болюче, що безпорадним тягарем висіло над копальнями. Зношені машини потребували заміни, а їх не було, вагонеток не вистачало для всіх шахт, і слюсарі, ковалі власними силами чинили те, що вже годі було ремонтувати, відсутність алмазних станків позбавляла можливості розвідників і рудні досліджувати глибину, розхристані, попсовані молотки вибивали з роботи бурщиків і загрожували спинити добування, компресорів не вистачало, а ті, що були, виносились, не давали жодного ефекту, повітропроводка не відповідала вимогам шахтової системи розробок, не було правильного переслідування руди.

На обличчі Огея виступає холодний піт, і він мовчки слухає Курбалове пояснення.

— Атож, тільки ентузіазм рудокопів розвіює морок, що сповиває наш зір і попускає руки.

Смутне оповідання тягарем лягло на всіх, і трое

гірників та двоє випадкових туристів, трохи зігнувшись, поволеньки посувалися від темних бургів та чорної башти в далечінь поля.

— Тут! — нараз проказав Курбала, кинувши сперсердя лопату в ледве помітну западинку на сугорбку з слідом змертвілої торішньої травиці й бур'яну.

Кайла, розчалуючи мокрий чернозем, копирсали землю, а лопати кутенько розчищали яму, все глибше риючи ковбанку.

Огей раз у раз підхоплює чорні шматочки землі, тріє їх в руках, а його подоба не виявляє жодної ризику надії чи безнадійності. Чотири чоловіка без відгалу довбали землю, і легенький парок звивався над зігнутими постатями. Чорний шар землі край ями все збільшувався, насподі сірів новий шар мішаної породи, покращений білими й рудими цятками вапняку, глини. Кайла й лопати вже шипіли, вгрузаючи в суміш твердого грузу й пустої породи. За лопати взялись Огей і Орест, змінюючи зморених рудокопів. Люди важко дихали, і в цьому прискореному диханні чулось хвилювання сподіванки. Копачі, згаявши кілька часу, знесилено опустили струменти, обліплені в'язкою зеленувато-рудою глиною.

Всі стояли мовчки і дивилися в баюру з безнадійною глиною. Кожен з них знав, що це звичайний другий, природний споконвічний шар під черноземом.

— Нічого! — проказав Кирило, витерши рукавом спітнілий лоб, ледве помітно зиркнувши на засмученого, зняквовілого Курбалу.

— Але де ж тут узялось оте бутириння? — прохрипів Курбала, не дивлячись ні на кого, втомлено кивнувши рукою на купу строкатої породи, що лягла зверху невеличкого вала чернозему на поверхні круг ями.

— Дядьки завалювали вириті гарматнями баюри, от і привезли, — пояснив Кирилів приятель, беручи з Кирилових рук табачницю.

Орест мовчазно стежив за Огеєм, шукаючи здогадки: який же висновок подасть його приятель?

Огей якийсь час мене в руці вогку грудку в'язкої породи, озирає місцевість, примружує очі, вдивляючись в неї, нахилиється до ями, сідає навпочіпки і довго уважно розглядає глинястий шар, потім стрибає

в баюру і уважно переминає між пальців рудувату слизьку глину.

Часом він заплюшує очі, мнучи між пальців породу, і викликає іронічну посмішку на обличчі Кирила.

Огей відчуває між пальців не зовсім суцільну слизькість, трапляються непомітні для ока, але чутливі для доторку порошинки, шматочки твердої породи. Розчистивши від глини слиною на долоні кілька порошинок, простягає заслинену, брудну долоню догори, до рудокопів і коротко, тихо проказує:

— Тут був або шурф, або шахта.

За мить Курбала прожогом стрибнув в баюру, ледве не збивши з ніг Огея, щосили всунув лопату в глину, люто притискуючи її ногою. Могутніми помахами він викидав землю догори.

Кирило і його друг, спочиваючи, палили кручанки, і на їх обличчях грала усмішка недовіри і спокою.

Огей стоїть, притиснувшись до стіни ями, і часом вихоплює в повітрі глину, що суцільними кавалками летить на поверхню, знову мене її між пальцями, близько підносячи до очей.

Раптом під лопатою Курбали розляглося притишене гупання об тупе, тверде, і Курбала спинився.

- Дерево! — кинув він догори і, відсапуючись, важко дихав. Огей теребкається нагору, до ями стрибас Кирило, а слідом за ним його приятель. Коли перед очима всіх на яких півметра завширшки засіріли дошки, близько притиснені одна до одної боками, що в довжині своїй ховались під ґрунтом глини, — у яму посунувся Орест.

— Що, е? — розлігся над шукачами голос.

Біля округлого валу стояли Видний, помічник завідача шахти, й двоє у поіржавілих куртках гірників з лопатами.

Сірий день поволеньки насуплювався, заволокуючи сутір'я, темні бурти і житла в вечірній сутінок.

Довжелезні дошки вкривали собою короткі обаполи, що стирчали з боків, мов велетенські ікла. Накриття ховало темну безодню, з боків якої видавалися залізні рейки.

Курбала хихотів щасливим юнацьким сміхом і часом ляскав по плечах Кирила.

Темрява поволі згущалась, коли гурт людей широ-

ким кроком перетинав поле між копром і будівлями селища.

Орест ішов, заглиблений в самого себе. Його груди розпирало живе повітря, таке легке, приємне, сповнене пахом заліза. Йому на мить здавалось дивним, якимось чудним сном все те, що він покинув позад себе, там, серед десятків людей, пойнятих скорботами й дивними вболіваннями за літературну форму, досконалий вираз, туманне розуміння літературного майбутнього, мистецьких шукань і честолюбних сварок за гегемонію в провідництві. Яку ціну має все те в порівнянні з відкритою таємною шахтою, що одразу припинить болі сотень рудокопів, яких душу точило терпке питання: а що ж завтра? Чи синітиме кварцит і червонітиме водичка, що за цими ознаками рудокопи відчують рудичку...

«Рудичка», яке чудове слово, повне змісту і людського великого майбутнього. Рудичка! Чорт забери! Та у цьому ж могутня сила.

І Орест, забувши, що він не рудокоп, а тільки «списуватель», як кажуть чехи, нараз розтяв повітря піснею:

*Ми ковалі,
І друг наш — молот!*

Огей здригається, але його усмішки і щасливого виразу Орест не бачить.

Темрява обкутала все, і тільки повз шлях, яким вони простували, поблискувала холодним вилиском річечка.

Ззаду їх, де вогники несиметричними блискотівками мигтіли серед похмурих осель, нараз тишу ночі прорізала гучна гармонь.

Погрозливо і упевнено гриміли басы Кирилового інструмента, заливаючи дріботливими дискантами і розважливими баритонами гірниче селище.

Вдалині, нерівним півколом, подібним на кривий ріг, сяяли електричні вогники міста.

VII

Другого дня спозаранку Огей і Орест тупцями довгим коридором партійного комітету округи. Робітничий час ще не вибив своєї години, і приятелі никали

туди й сюди, перекидаючись за уваженнями про плакати, які висіли на стінах, закликаючи до давно минулих кампаній.

— Я не розумію одного,— проказав Орест, розглядаючи діаграму поповнення округової організації рудокопами.— Невже партія і місцева влада не в силах усунути всі ті недоліки, що ми бачили й чули про них? Адже, напевне, то є наслідок чиєсь злочинності або недбалства.

— Це складна справа,— муркає Огей. Його міркування вертяться біля відкритої шахти. Авжеж, зараз там, мабуть, сидить комісія і складає акт, члени комісії заклопотано видивляються в темну пашу і боязко перезираються, кому лізти першому на дно прірви.

Повз приятелів похапливою ходою пробігла зібгана суха постать. Згодом в просторому коридорі лунали бадьорі голоси. Свіже повітря струмами повзло слідом за службовцями, нагадуючи Орестові й Огеєві, що робітний час почався. Біля них виринула суха постать чоловічка з пожмаканим довгастим лицем, посідланим пенсне.

Сухорлявий чоловік тримав висохлими пальцями папірець, нервово жмакаючи його, і гострими побляклими очима вдивлявся в Огея.

— Що ж ви й досі тут крутитесь? — люто промовив чоловічок, і його голос був подібний на рип нових черевиків.— Знаєте, що поїзд іде о дванадцятій, а зараз дев'ять. Ідіть, беріть документи!

Огей озирає сухорлявого чоловіка лагідним насмішкуватим поглядом і відказує:

— Не біда. Адже до поїзда ще три години.— І тихо додає: — Товариш Титан ще не прийшов?

— Нема чого й чекати на нього! — одрізав сухий чоловічок.— Беріть папери й паняйте!

Орест із здивованням вирячив на Огея очі і, здавалось, от-от заребоче.

— Пощо мені папери? — грайливо одказує Огей.— Вам власне, кого треба? Я Огей.

Сухорлявий чоловік блиснув люто очима і зник в заулках коридора.

— Хто це? — спитав Орест.

Огей знизує плечима і, роздумуючи, протягає:

— Якийся старорежимний урядовий пацюк. Мабуть, тут за діловода, або що.

Орест невиразно хмикнув і одсунувся від стіни.

— Не знаю, як хто, — відказав він, — але я й хвилини не тримав би таку потвору в апараті авангарду робітничого класу. Адже один погляд цієї особи може зіпсувати кров і притупити діяльність кишок.

— Да, видно, штучка! — гомонить сам до себе Огей і простує коридором. Повз них проходять люди, деякі з них, певне, приїжджі, підвівши голови, приглядалися до написів на дверях і сторожко бралися за ручки.

— Ніна! Товаришко Ніно! — вигукнув повний сил дівочий голос в даліні коридора. — Скажіть сухореброву, щоб телефон вимкнув. Дзвоню півгодини, і ні звука. — Голос замовк, а за мить повз приятелів пронеслася огрядна дівчина, осяяна здоров'ям і юною силою. Вона мимохіть обдала приятелів товариською усмішкою й хряпнула дверима.

На порозі вона здибалася з присадкуватою літньою особою. Дівчина одступила, простягаючи руку. Хвилинку вона щось мурмотіла, ніяково знизуючи плечима.

— Пішли! — мовить Огей і простує в двері, де зникли літній чоловік і дівчина. В передній кімнаті за столом, зігнувшись над паперами, мов під тягарем вантажу, сидів сухорлявий чоловічок. Але він, зиркнувши на приятелів, знизив очі і тільки, коли Огей взявся за двері в другу кімнату з написом: «Секретар», чоловічок схопився на ноги. Але вже було пізно. Огей і Орест увиходили до кабінету секретаря.

Титан стояв посеред кімнати з склянкою в одній руці й пляшкою боржому в другій і кивав до приятелів, щоб заходили.

Дівчина на мить припинила мову, кинула погляд на гостей і провадила:

— Так, але комсомольці вимагають, і, гадаю, мають рацію. Коли комуністи з поверхні полізуть у шахти — це тільки додасть всім ентузіазму?!

Титан допив бульбасту воду, поставив склянку на стіл і потермосив свою русяву борідку.

— Хіба для цього треба наказу, незрозуміло само собою? — спитав він. — А що комсомольці молодці — ніде правди подіти. Далі? — запитав Титан, почувачи, що вона мала ще щось сказати.

— Комсомольці висунули групу, — запинаючись і

недовірливо поглядаючи на Огея й Ореста, провадила дівчина,— і просять дозволу перевірити рудоуправу... — Здорово! — промурмотів Титан.— Йй-бо, молодця! Це все Чемерис їх накручує. Добре, хай приєднаються до комісії Видного. Він сьогодні тут буде. Всю роботу хай пов'язують з ним. Ясно?

Дівчина хитнула головою і винеслась за двері.

— Гаразд, гаразд! — мурчав Титан до листа, що йому подав Огей.

— Так це ви там відкрили нам шахту? — тихо проказав Титан, одкладаючи на стіл листа і обдарувавши приятелів ласкавим поглядом.

— Не ми, а рудокоп Курбала,— одказує також тихо Огей,— ми тільки підбадьорили його... а врешті, однаково... Видний вже мав план і відомості про неї.

— Він тут скоро буде. Тоді краще розберемося...— промовив Титан. Але він не договорив. До кабінету увійшло двоє робітників і почали викладати справоздання про наслідки перевірки постачання на рудні. Дирчав телефон, входив сухоряленький чоловічок і чекав, доки Титан переглядав принесені папери, телеграми.

Орест дивився на цього присадкуватого чоловіка з подобою, помереженою синюватими смугами і застиглим рум'янцем. А той чоловік, сповнений простоти, розв'язував надто складні питання, давав на предиво кмітливі поради, і його лагідний голос заспокоююче впливав на присутніх. І люди заклопотано-нервові, вайлакувато-лагідні, струнко чіткі і простенько наївні, що змінjali одні других біля невеличкого стола, вкритого зеленим сукном, за яким у кріслі сидів секретар Титан, виходили з кабінету, сповнені упевненості і легкості. Орест помічав, що вони, коли виходили, мали твердішу постать і бадьоріший вигляд. Спантеличувало Ореста особливо те, що в цій особі присадкуватого, з куценькою русявою борідкою, в Титанові — концентрувалася сила знань практики і досвіду найрізноманітніших питань господарського, педагогічного й наукового порядку, що їх так мастацьки розв'язувала ця спокійна людина.

Для нього стали наївними свої міркування про недосконалість вивішених плакатів і противність сухоряльового чоловічка. Все це було ніщо. Непомітною порожинкою в колосально велетнім оточуванні і державнім

господарстві. Заглиблений у міркування, він навіть не примітив, що за столом, схилившись над синім папером, симетрично почерканим білими рисками, стояли Огей, Титан і вчорашній знайомий — білявий чоловічок у напівшкірянім кашкеті.

— Вся справа виявити, чия то була шахта, — голосно промовляв Видний. — Коли Тоддівська — значить, ця. Плани у нас, мабуть, усі, і на тій дільниці, що ми встановили, мала бути шахта Шербурга-Тодді, оце і є її план. Як видно, рудня майже нова і мало розроблена.

— Атож, — стверджує Огей, приглядаючись до плану. — Нова. Один квершлаг і два тільки намічені штреки. Можна поєднати цю шахту з «Допомогою», прорізавши продольну, коли б не було потреби розробляти її незалежно від «Допомоги».

— До колишнього заводу руду підвозилось із шахти Тодді і Шербурга підводами, а з Карапатовської — вагонетками, — пояснив Видний, розглядаючи записну книжку. Він сів у крісло, запалив цигарку, замріяно дивився примруженими очима на велику географічну карту округи, покреслену синім і червоним олівцями трикутниками, колами, дужками.

- Це той завод, що стоїть мертвий за річкою? — питає Огей Титана.

— Атож. Завод діяв до вісімнадцятого року, але він був французької акційної компанії, і німці, що прийшли на Україну, одної ночі з'явилися на завод і наказали робітникам загасити піч. Вони розігнали робочих, і розплавлена руда тисячопудовою суцільною лавою застигла в печах. Тепер ті печі нікуди не здатні. Їх можна тільки зруйнувати. Отже, і стоїть завод мертвим кістяком.

Огей перегортає сині листи.

— Вам Карапатовську, залиту водою, треба? — вгадуючи Огеєву думку, запитав Видний і висмикнув з купи пожовклий край листа. — Ось! — промовив він, знову застигши в міркуваннях.

Огей довго уважно розглядає план.

— Чорт забери! — тихо скрикує він. — Та це ж, як видно, багатюща система покладів.

Видний рвучко повернувся на кріслі, уважно дивлячись на Огея. Огеїв вигук викликав у нього шерегу асоціацій з клубка тих міркувань, що він присвятив їм не один час, сидючи над планами і відомостями, що він

їх мав, пов'язаних з планами, таємними особами і тисячами невідомих звичайному громадянину шкідливих впливів, вчинків, дій, нитки яких зникали за межами радянського кордону. Перед ним у всю велич виростали знані йому відомості.

— Що ви хочете сказати? — не стримався він.

Але Огей вдивляється в покручені ризики плану. Він мацає очима кожний закапелок рудні, так ясної для його ока, заллятої зараз водою, де карасі та окуні мають тихе пристанище і технік сидить над нею з вудками.

— Рудня відкрита, — промовляє Огей, — вона досліджена, і штольню намічено у схилі заляглої товстої рудної жили.

Видний запитливо подивився на Титана, чекаючи, що мав він сказати, хоч для його, Видного, справа була ясна, як день, і діло тільки було за ним, керівником партійної організації.

— Воду можна спустити через вузький тунель або глибокий ярок із рудні, перерізавши горб, що ділить на кілька метрів рудне озеро від долини ріки. — На мить Огей замовк, придивляючись до нового плану, що опинився в руках.

— Це щось подібне до мідної рудні, чи що? — роздумливо, з подивом проказує Огей.

Видний, моргнувши крайком ока в його бік, кивнув головою.

— Атож. Мідна. Але де вона? З якості паперу і шрифтів плану він подібний до планів донбаських шахт. Можливо, це десь в тих краях. А втім, ми дізнаємось, де вона завалена, — уривчасто кидав Видний пояснення, занотовуючи собі до книжечки. Не доказавши своїх слів, висмикнув з купи невеличкий план.

— Це вже стара, невелика, вироблена донбасівська шахта. — Огей, згортаючи папір, зрівнює штрихи, письмо на плані і мурчить: — Справді, наче одна рука креслила.

Титан з ухмилкою позирнув на Огея й Ореста.

Непоборний острах скував Ореста, коли йому спало на думку, що Видний є представник Державної політичної управи, а він став свідком невеличкої таємниці її роботи.

Але цей острах, що він всмоктав в себе безліччю

дрібниць від впливу обивательщини, нараз зник, і натомість його обійняла тепла приемність до цього чоловіка. Адже він належав до установи, якої невисипує око зорить скрізь довкола й викриває приховані від рудокопів багатства, допомагає Курбалам, цілому суспільству хутчіш розв'язувати болючі питання з рудою, усуваючи небезпеки, шкідництва. Орест почув до Видного урочисту пошану, ту повагу, якої в час небезпеки сповнені пасажирки пароплава до кожного моряка рятівничої команди.

Видний наче відчув це і, закривши книжечку, гучно ступнув кілька кроків до вікна і кинув до Ореста:

— Як вам подобається? Мідна рудня! Га! Вона на Донбасі. Звичайно, захована, а план тут! От чортові проди!

— От що, — промовив Титан. — Ти, Видний, паняй до рудоуправи, до речі, комсомольці висунули до твоєї комісії групу для допомоги. Залучиш її до своєї комісії... Потім, коли все буде для тебе ясно, а парторганізації на руднях пророблять підготовчу роботу, ми зберемо актив та спеціалістів і тоді в'яяснимо, що й як... — Телефон туркотливо урвав Титанові міркування.

Що? Одрита нова шахта? Що ви кажете?! — з удаваним подивом проказав Титан у трубку. — Курбала? Кирило хуліган? Що за хуліган? Гаразд, гаразд, товаришу Чемерис... Звичайно, роздувайте. Ясно. Це дасть нових сил... Добре, добре, крийте їх, катових синів! Я теж думаю — в рудному центрі щось не тее. Ти не зважай, не давай їм дихати. Чи інформувати? Безперечно. Рудокопи повинні бути обізнані з усім чисто! Лякатись нема чого.

Титан поклав трубку і якусь мить дивився на присутніх. В його очах мигтіла втома, він, мабуть, забув, про що, власне, точились балачки? Але це була одна мить. Його погляд піймав сині клапті планів, і він докінчив думку: — Паняй, Йосипе. Ввечері мені подзвони. А я з гостями трохи розвіюсь. — Він дружньо потис Видному руку і прошився по кімнаті.

— Гадаєте, справа в відкритій шахті? — спинившись на мить, запитав Титан, усміхнувшись. — Ні. Ми добре знаємо, що це не остання. Але ми точно дізнаємось, де вони саме є. Розумієте? Планів не було. Як бачите, переховувалися в одного колишнього дрібного капіта-

ліста, якому залишили його колеги-втікачі. Але все це пусте в порівнянні з тим, що нашій державі почали туркати в вуха: кінчається руда. Знаєте, що це значить?

Титан присів на оббиту цератою канапу і простяг короткі ноги.

— Це значить — паніка, а паніка — дезорганізація. Ви уявляєте собі: дезорганізувати все або хоч частину металургійного виробництва? Це передсмертні корчі. Біда в тому, що до революції магнітові дослідження були в приватних, розпорошених руках капіталістів, які ховали один від одного, а ще більше від суспільства досліди підземних руд. Хіба наша пролетарська держава могла встигнути досконало дослідити, щоб мати всі, як на долоні, підземні багатства? І таємничі сили, користуючись з цього, через щілинки нашого апарату пустили струмок цієї безглуздої чутки. Знайшлись навіть учені, що взялись доводити правдивість цих чуток. А втім, це звичайна річ. Контрреволюція, гадаєте, спить? Вона живе. Коли їй не вдалось подолати в одвертих боях, вона принишкла, перешикувалася, одягла захисного кольору одіж і точить живе дерево тут, серед нас, на кожному кроці, на всілякій ділянці нашого господарства.

Титан посунувся до спинки канапи і уместився вигідніше. Він провадив:

— Сьогодні ви чули двох робітників, які виявляли на перший погляд дріб'язкові речі: в кооперації не було дублікатів, щоб викупити вагон просолу, і він лежав на станції, доки поіржавів. Станція мусила призначити торги на попсовану рибу. Там десь забули прислати того дубліката. Дурничка. Винним виявиться якийсь регістратор... Або розпис поїздів на вузловій станції, де навіть нема доброго приміщення для пасажирів і так зроблено, що кожному, хто їде, треба чекати майже добу, щоб переїхати сюди... або декаду не було вагонів під руду, і під естакадами скупчилось її понад півтора мільйона тонн... А оце зараз до тисячі вагонів порожняку забили всі колії, і нема місця де розминутися вантажним поїздам, а рудням не вистачить снаги і сил навантажити одразу таку силу вагонів... Те саме твориться і там, на заводах, куди йде наша руда. Таких дрібниць тисячі. Контрреволюція діє, і нам усім треба надзвичайних зусиль, щоб подола-

ти все... Ви гадаєте, ота попсована риба не створює погоди серед мас? Звичайно, робітник з одного слова розуміє, в чім річ... Але ж його сім'я своєчасно не мала риби, що призначалась для неї. Все це вимагає часу, мороки, щоб усе виявити, пояснити... Тут з отою кампанією про вичерпання руди — те саме... Гаразд, що в цім басейні випадково ще раніш досліджено загальні масиви, і ми маємо тої чистої руди в надрах мільярди тонн, тобто при найінтенсивнішому видобуванні її вистачить на сотні років... І що ж, зловісна чутка і неспокій снує в повітрі, нервує металургійні заводи, планові органи, все робітництво. Ми мусимо мобілізувати всіх і поставити на ноги. Наша преса бомбардує центральну, вчені сидять за викладами, ми вимагаємо втручання до справи центральних партійних органів, робітництво запально впряглося в цей процес і майже пазурами тягне руду з цупких об'ємів кварциту, а тим часом розподільчі апарати не встигають постачати найнеобхіднішою технікою для робіт... Ми не маємо в достатній кількості інженерів не тільки практиків, а навіть практикантів... А рудні ростуть, росте робітничий колектив... О, це неосяжне велике поле для діяльності і творення нового!

Титан охопив голову руками, і в його замисленій постаті було магічно могутнє, переконливе. В ній скупчена була твердокамінна воля того класу, що взявся за перебудову шостої частини земної кулі.

Під впливом Титанових слів, спокійних його рухів Орест почував тремтіння цілого організму. Він, як зачарований, сидів, і в його закутках мозку просочувався до свідомості докір: «Ти злочинець, що гаєш час на дріб'язковість групових сварок і під'юджування до цього інших, не розуміючи ані завдань часу, не відчуваючи велетенської будови нового. Хто читає твої твори про хворобливих міщан, про мереживосайних жінок, сповнених привабами, про красу небесного обр'ю й вразливе щебетання пташок? Що це все в порівнянні з тим великим, що ти одним крайком ока побачив тут, почув і відчув? Ніщо». Він нервово зарухався в кріслі і пересохлим горлом попросив дозволу запалити.

Титан лагідно кивнув головою. Він не палив. У нього труться організм від тютюну, як пояснив він.

Огей безперестанку кусає губи. Він міркує про свої

мамутові кістки, археологічні кістяки, про бідненький музей підземних багатств країни, що залишився там, у центрі. Раптом він пильно приглядається до Титана, і в його лагідних очах, виразі поточеного безугавною втомою обличчя почуває щось знайоме, близьке. В його мозкові вихором пролітають спогади часів революції, громадянської війни. Де він бачив це обличчя, звідки він знає ці грубезні руки, тихий застережливий голос? — І його охоплює тремтливе хвилювання. Він ледве шепоче:

— Скажіть, будь ласка, чи не знаєте ви Марка?..

Титан хвилинку дивиться на лису голову, бліде брижнясте обличчя, потім тихо підвівся:

— Неростій?

— Марко? — майже разом вимовляють вони і якусь мить тримають один одного в обіймах.

— Постаріли, друже. Здорово постаріли, — проказав Титан і зиркнув на Ореста. — От ви зовсім ще молодик проти нас, — провадив він до Огеєвого приятеля... — Ну, підем, чи що. Бач, скільки... Мабуть, двадцять п'ять років тому... Чверть віку! Правду кажуть: гора з горою...

Титан гомонів, запахуючи в шухляду папери, без діла здуваючи порошинки зі стола, придивляючись, чи не забув чого...

Похмуре небо сипало дрібненькі росинки. Було тепло і пахло юною весною, коли забуваються люті замети, зла віхола й терпкий холод минулої зими. Це тепло, прикраплене тихим дощиком, пророкує сонячні дні, відживлення природи й поновлення задубілого чуття людини.

І Орест, і Огей, як і його підпільний друг юнацтва, колишній парубок Марко, шахтар, брат Орисі, — тепер секретар округового партійного комітету, Марк Титан, — почували живодайну легкість і радість. Зустріч старого забутого приятеля, колишнього студента, навіяла Титанові згадку за минулий важкий пройдений шлях, а з Огея впало запинало гнітючого суму. Орест почував себе далеким від цих двох істот, чужим всьому тому, що бачив, намагався усвідомити. Гнітючий біль опанував ним, біль жадання бути всьому тому і цим двом друзям близьким, рідним. Кожен з них по-різному почував оновлення свого «я».

Орест з насолодою і увагою письменника прислухався до спогадів, оповідань Титана й Огея.

Як в кіно, посувались кадри краєвиду, раз у раз змінюючись написами, так в оповіданні, уривках, спогадах проходила картина дорослого життя Титана.

Після того, як Огей зник, коли революція була придушена і розпач загасив огні сподівання, перед Титаном, як і перед усіма палкими, постало питання: що ж далі? Та це було недовго. Робота підпільних гуртків відновилась, але вже з точнішою диференціацією угруповань партійної приналежності. Титан зрозумів глибше свої завдання, він взявся до теоретичного вивчення справи світових революцій — їхніх поразок і перемог. Соціалістична наука, знання економічних законів зміцнили його, як і багатьох, що не втратили мужності. Відтоді він уже був активним діячем. Шерега років проходила в підпіллі, арешти, тюрми й заслання мінілись на втечі, мандрування по закутках колишньої імперії, потім війна, фронт і в нових умовах під щохвилиним доглядом начальства пропаганда серед війська. Потім революція і ще одна революція, Центральна рада, махновщина, петлюрівщина, денікінщина, врангелівщина, запекла боротьба з ними!.. Все це було просякнуто новим барвистим калейдоскопом тремтливих змін запальної борні. Врешті, остаточна перемога. У всіх цих картинних діях Титан всюди вкраплювався як чинна цятка, рухливий дійовий атом робітничого активу, більшовицького діяння.

Це розповідалось Титаном так просто, наче він читав відомості з газети про події, що мало до нього стосувалися, без хвилювання, захоплення, гоноровитості й страху чи радості. З його слів це все видавалося такою звичайною необхідною річчю, як звичайним є зміна дня вечором, ніччю; ночі ранком і ранку днем.

Оресту спало до голови порівняння. Отут, у своїй кімнаті, Титан був звичайнісінькою собі людиною, правда, повною минулого, картинного, тривожного, але такою простою, що Орестові навіть дивно стало: невже це один з тих страшних більшовиків, що він згадує їх за часів співжиття з родиною в оточенні міських обивателів, сполоханих більшовицькими нечуваними гаслами, що за ними на предиво йшли усі робітники, що за їх помахом, знаком, спинялось міське життя, весь промисловий господарський, муніципаль-

ний рух? Невже це був головний партійний ватажок округи, що його уявляв собі Орест неприступною, суворою, аскетичною, позбавленою людяним рис особою? Атож, це був собі звичайний чоловік, тільки з нервами, душею, серцем, мозком, скраєним з іншого матеріалу, ніж у Ореста і багатьох людей.

Титан втомлено зітхнув, обвів поглядом свою маленьку кімнату і спинився на застиглих склянках чаю.

— От який я хазяїн! — кинув він і, полапавши чайник, поніс його в коридор.

В квартирі була тиша, і тільки десь за стіною шумів примус.

— Ну, а як же ваші літературні діла? — тоном, яким кажуть, аби щось сказати, запитав Титан мовчазно зацікавленого Ореста. — Між іншим, — додав він, підсунувши на край стола пачечку цигарок, щоб призволялися гості, — як зараз у ваших мистецьких когортах? Є літератори-пролетарі? Нам треба завоювати і цей, я сказав би, не передостанній фронт нашої соціалістичної перебудови. — Титан не закінчив думки і, замислившись, одкинувся на спинку канапи, що, як видно із зібганої з краю загорненої в ковдру постелі, правила йому за ліжко.

Орест одкашлявся і взяв цигарку.

— Трудно щось сказати, — невиразно відповів він. — Багато угруповань, і всі хочуть вважати себе за пролетарські...

— Атож. Різноманітні угруповання. За підвалину для свого існування вони іноді вважають постулати мистецького спрямування, що виходять з невизнання звичайних зворотів людської мови або прибирання для себе форми писання творів без крапок і великої літери... — Титан, усміхнувшись, зітхнув. — Для пролетаріату не є спірним питання, яке саме кріплення треба в шахті — чи соснове, чи березове, хоч закон кріплення визнає сосну. Головне для пролетаріату — це руда. Здобування її. А якими засобами — аби чим ліпше. Отже, це не пролетарська суперечка, я гадаю.

Орест міркував, що відповісти цій людині, як відповісти про ті течії, що існують у літературі, про бійки на її фронтах, які часом переходять у фізіологічну ненависть. Але він згадав найголовніше в тих боях і зауважив:

— Є стара генерація літераторів, що в силу свого

старого економічно-психологічного коріння далека сучасній епосі. Потім проміжні митці, що свій початок волочать за собою від старої генерації і йдуть її шляхом. Частина з них, одірвавшись від того коріння, намагається наблизитись до сучасної епохи, до завдань пролетаріату, хоч психологічно ще й не розуміють тих завдань або не можуть ними просяктися, будучи дітьми старого коріння, що наповнило їх своїми соками. От, скажім, як я.

— Звичайно, про це не може бути й мови, — відказав Титан. — Це ясно, як ота лампка, що горить і що вона годується енергією нами вже збудованої електростанції. Епоха відкине їх з часом, як рудокоп відкидає з руди непотріб. Але недосвідчений гірник, чи перевантажений, заклопотаний роботою, іноді не зважає на грудки не дуже помітного непотребу, і він вантажить на завод з доброякісною рудою... А втім, коли буде все раціоналізовано і таким чином робітник матиме більш часу для догляду, цього не буде. Непотріб піде на звалище. Але не про це йде мова. От наша пролетарська література? У мене, самі бачите, дуже мало часу залишається, щоб стежити за нею. Так, іноді прочитаєш для розваги щось... В руки потрапляє часом непотріб, часом руда.

Титан усміхнувся і, обважніло підвівшись, пішов у коридор. За хвилинку він повернувся з чайником і поналивав склянки.

Орест міркував над Титановим порівнянням. Він почував, як і в цім специфічному питанні цей кремезний чоловік ставав навчителем. А Титан, звернувшись до Ореста і подаючи йому склянку, зауважив:

— Я зовсім не до діла урвав вас. Прошу.

Тоді Орест обережно провадив:

— Вас цікавить пролетарська фаланга літератури чи те, що зветься пролетарською літературою? Перш за все про пролетаріат у літературі. Такого в нас, оскільки мені мені може бути відомо, ще надто мало.

— Сучасні діячі пролетарської літератури, — урвав його Огей, — це, здебільшого, вихідці з дрібнобуржуазного кола, але своєю громадсько-політичною роботою, безпосередньою участю в громадянській війні за справу пролетаріату довели, що вони порвали з своїм корінням і пройнялись завданням пролетаріату. Та ніде правди подіти. В революції пролетарській, де ясні на-

становлення і де безпосереднім проводирем був і є пролетаріат та його авангард,— там ці елементи силою впливу постійного оточення не могли хибити в протилежний бік, а коли й хибили, їх хутенько виправляли, якщо в своїх похибках вони не заходили далеко і їх не відміталось з сталевих шерех борців. Але в літературі, де вони запанували, в щоденній їхній роботі безпосереднього учасника, пролетаря, не було,— там вони, безумовно, робили, роблять і будуть робити на кожному кроці помилки. Звідси оті угруповання і безугавні «проблеми» про те, що важливіше — кріплення чи руда. І через суперечки про кріплення руда подається поганой якості або лежить незрушена в надрах.

Титан невиразно кивав головою, іноді поглядаючи на Ореста, що замислений, спантеличений слухав свого друга. Розмову часом перебивав телефон, і Титан тоді лагідно простягав руку, просячи пробачення. Він телефоном давав вказівки, слухав, муркаючи сам до себе, або хвилювався й довго читав нотації невідомій приятелям особі, що зверталась до партійного керівника за порадою. Орестові з цих Титанових розмов було одне зрозуміло: і звідси, з свого приміщення, цей справді титан направляв життя округи, різних організацій, далеких районів, де щось розлагодилося і тамтешні будівники нового життя не могли самі дати ради.

— Є одне невід'ємне в пролетарській літературі,— взяв собі слово Орест.— Це, що вона має служити тим великим завданням, які стоять перед робітничим класом. І от у цьому розумінні завдань у літературі виходить плутанина. Деякі тлумачать їх надто широко, так далеко, що чіпляють старі ліберально-революційні філософування богеми в умовах буржуазного ладу. Інші розуміють завдання вузько аскетично, міркуючи, що пролетарський клас — це є представники пустельників, які в літературі вимагають знищення усього земного. Звичайно, разом з тим є окремі діячі, які, керуючись вказівками від авангарду пролетаріату, правдиво розв'язують питання творчості, не схиляючись ні в той, ні в другий бік. Я можу тільки зазначити: багато нас, пойняті фанаберією митця, часом не розуміють керівництва і залізають у такі хащі, що керівникам доводиться звідти витягати їх за вуха. Але люди, як люди, митці, як митці, і оскільки вони творці,

кожен з них міркує, що тільки він правдиво аналізує перспективу розвитку.

— Але пролетаріат пробачливий, правда? Він часом дивиться на таких творців як на пустотливу дитину, і коли треба — бере її за руку й одводить від прірви або нетрів. Чи не так? — скориставшись перепинкою бесідника, зауважив Титан.

Орест на момент спинився і концентрував свою думку. Йому здавалось, що надто неясно він висловився. Титан хитнув головою, зауваживши:

— В чому ж, головне, полягає ота розбіжність серед вас усіх?.. Ну, скажім, у вас особисто?

Орест почервонів. Він калатав у склянці ложечкою і теж міркував: «Справді, в чому полягає моя опозиція?» — і відказав:— Можливо, в дріб'язках, що я їх і сам не доберу гаразд, але мені кажуть, що ця різниця полягає в моєму нерозумінні епохи і завдань кожного громадянина суспільства, а літератора зокрема.

— Шкода,— загадково відказав Титан.— Що ти на це скажеш, Огею?

Огей стрепенувся. Тепер ним панував могутній дух легкості. Розвівши руками, наче відгорнувши навколишній мул, що в нім сидів, одповів:

— Я сам такий. От я, одірвавшись від пролетаріату, як творчо виробничої маси, і занурившись у смердючі кістяки, теж знаходжусь у полоні їх спорохнявілого повітря. Треба бути кремезними... Такими...— він обвів кімнату поглядом і, спинившись на приятелеві юнацтва, додав: — Такими, як Титан. Тоді нас ніщо не буде гнітити і ніякі злодійкуваті люди, про яких думає, а не говорить Орест,— не зіб'ють з правдивого шляху...

— Знаєте, друзі мої,— після недовгої паузи, що панувала, проказав Титан.— За останні роки я мав діло не з одним підприємством і установою, і завжди, де склад осіб був з інтелігентського чи напівінтелігентського прошарку,— я кажу в дрібнобуржуазному розумінні цих прошарків,— там майже завжди вчинялись якісь помилки, дивні міркування й хилитання. І як тільки пролетаріат просякав у те середовище, цей анархізм, я б сказав, обивательщина зникала. Гадаю, це можна застосувати й до того, про що йшла мова. Зараз робітництво прозирає у всі професії. Ви й не почувете, як з оцих наших гірників виїде не один літератор. Ви от марудите про щось дивне і разом не знаєте, не

почуваєте, як з середовища рудокопів ідуть до вас нові сили. О, ви не знаєте моці й невичерпних можливостей пролетаріату. Ви сперечаєтесь, вигадуете дивні теорії, а робітництво само, без вашої допомоги, вчиться. Настане час, коли воно вам покаже місце... Ні, може, не всі ви однакові. Кілька часу тому з вашої когорти, якого угруповання,— не знаю, знаю тільки, що з того, певне, яке розуміє завдання літератури в цю велику добу, тут хтось був, не пам'ятаю навіть прізвища. І що ж ви думаєте, які наслідки? Підіть до нашого редактора, він теж не літератор, він вам розповість цікаві явища з життя новин у фазетнім ділі. Знаєте, що нашу газету творять виключно гірники? Я не знаю, наскільки газетне діло менш трудніше письменницького, але прогляньте числа газети, і ви здивуєтесь прекрасні вірші, що навіть я захоплювався, людина, далека від смаків літературних. Ви здивуєтесь там прекрасні дописи, що не поступляться перед цілим томом яких творів... І це до деякої міри — завдяки тому приїзду літератора, що живе разом з епохою, всім класом.

Титан передихнув і провадив:

— Література. А життя, це величне будівництво, хіба не література? Тут тисячі мистецьких форм, хоч і один зміст, тисячі сюжетів, мільйони фабул. Ось наша гірнична справа. Наші дослідники, за інерцією старих капіталістичних вимог «дайош руду» щонайвище до поверху, щоб рентабельніше було експлуатувати (я вже не кажу про умисно шкідницький бік справи), довбалися тільки на поверхні або 20—50 метрів в глибину. Нікому й до тямки не спало полапати, що ж за 200—500—1000 метрів є? Чи не лежить вона там суцільним пластом? А на мою думку, хоч я й не геолог, воно так. Досвід одного-двох шурфів, глибоких свердловин це стверджує. Ти не віриш? — спитав він Огея.

— Якраз я теж так думаю,— похапливо відказав Огей.

— Маєте. Наші шахти будовано допотопною системою вимог хижачьких експлуататорів. І ці шахти ми мусимо пристосувати до нових завдань. А чи спало хоч одному вченому подумати над новою системою побудування шахт? Мабуть, тільки робітник, гірник, що стане вченим геологом, інженером, про це подумас і зробить.

— Або кварцити,— вкинув слово Огей.

— От-от,— провадив Титан,— ми доки їх зовсім не використовуємо. А це ж залізо. Це теж руда, що має до 50 % заліза. Хіба може дозволити собі пролетарська країна, щоб це багатство гинуло без діла? І ми мусимо побудувати фабрики, заводи, щоб з мільярдів тонн цього каменю видобути залізо. Раніш такий матеріал, як сланець, гинув у надрах і на поверхні. Ми мусимо, і вже робимо це, з нього зробити потрібний матеріал. Адже аспід постачав нам закордон. Або охра, каолін, паливні сланці,— все це багатства. І тут потрібно рук, зусиль, голови, бажання, щоб усе використати. Все, що добувається пролетарською працею, не може загинати. Ти от, Огею, натякав про ідальні, про бруд, brutальне поводження службовців. А це все не потребує оновлення, перетворення? Що, це само собою спаде, зміниться? Ні, для цього треба праці, енергії. А втім, це дріб'язкові неприємності на нашому шляху, що усунуться, знаєш, як ото в засміченій хаті, що стає, як виметеш, вимиєш,— чистою, привітною, і забувається навіть, що були оті смітникові неприємності, які псували настрої. Зараз ми в цьому невеликому місті будуємо вищі освітні наукові заклади, будинки культури. За три-чотири роки вони дадуть тисячі нових, з вищою освітою, діячів. І це будуть робітники, командири будівництва. А доки їх нема, будуть оті всякі шепотіти про вичерпання, плітки про мило з людей, затримка риби, щоб завонялась, попсовані молотки, нестача компресорів, непотрібні балачки про теорії літературні, бо на цих ділянках ще сидять виховані в буржуазному дусі панки й підпанки, чи обивателі, їх постійні супутники, хиткі, як очерет, і зрадливі, як вовки. Звичайно, я не кажу про окремі одиниці, що порвали з цим усім і пов'язали свою долю, життя з пролетарським класом і завданням, що лежить на цьому класі.

Електрична лампка нараз лагідно почала притушуватись, а потім засяяла рівним світлом — знак, що незабаром цей район буде вилучений від світла, бо подвою енергію передається на копальні, де почалась нічна подвійна зміна.

Під впливом Титанової мови, Огей думками перенісся в квершлагги, штреки, виробітки. Перед ним постали

сотні мовчазних, сповнених свого завдання рудокопів,— і його раптом потягла туди непоборна сила.

— Пішли! — промовив він, шпарко стаючи на ноги.— Засиділись ми в тебе, Титане.

В Титановім потискові Огей відчув рішучість і нестибну певність.

Орест винувато підвівся і якусь мить оглядав затримані одна в одній руки двох близьких людей. Його приголомшила блискавична думка: «Адже я чужий для них». Але ласкавий Титанів погляд розвіяв його похапливу гадку.

VIII

Наступного дня Орест і Огей з легкою поспішністю перетяли двокілометрову відстань від міста до рудні. Для них тепер ця мандрівка не породжувала невідомості, як перший день їх одвідування. Перед ними були ясні окреслення будівель, що ще вчора наче були запнуті поволокою туману. І кожен почував тремтливе захоплення, усвідомлення своєї мети, що слалася стежкою до почорнілого копра, темних бургтів.

В конторі згрудились люди в цивільнім і робочім одязі. На їхніх обличчях світилась присмна задоволеність. Як давнім знайомим, люди дали їм дорогу, а Тучинський, що був серед гурту цивільних людей, простяг до них руки і радо вітав. Тут були численні комісії з міста й рудної управи, завідатель шахти і декілька осіб технічного персоналу.

Дослідження відкритої шахти виявило майже нову малорозроблену рудню, до розробки якої мали незабаром узятись.

Як порушене появою Огея й Ореста засідання поновилось, Тучинський провадив:

— Редакція «Гірника» правдиво розв'язує справу. Це не плани, а цифри для архіву. Для рудокопів, для діла треба ясно накреслити. Треба, щоб кожна ділянка, вибій, а звідси й кожен рудокоп знали, що треба, скільки. Точне обчислення, урахування всіх дрібниць, і тоді кожен командир, кожен гірник відповідатиме за свою ділянку, частку роботи. Не так, що десятник не знає своїх обов'язків і точних вимог на призначений термін, а щоб він відповідав за свою роботу. Тільки

тоді не буде гаятись час гірників на біганину за свідерками, а кріпильники вештатися без діла, що лісу не подано тощо.

— План точний, не цифровий, а простий план.

— Тільки так! Тільки так! — гукнули гірники, а людина в кашкеті з технічним значком і меланхолійним виразом (о, це ж був знайомий Огеєві й Орестові рибалка!) згорнула папери на колінах і, зітхнувши, звела очі на Шільмана.

— Завтра це буде! — коротко одрізав Шільман. — Ми таки справді чортзна-як по-старому працюємо. Годі, Дерик, — повернувся він до техника, — годі рибку ловити!

— Ви розумієте, — провадив Тучинський, — коли у вас в одному місці збилось кілька свердліїв, а в другому не вистачає їх, там не завантажують, а в другому місці не вистачає вагонеток, на проход тридцятій поземини гезенок закрито гнилими обаполами, а в п'ятнадцятій артілі штрек зовсім не закріплений, до чого тут ваші цифри?

— Але в нас же людей не вистачає, — все сперечався Дерик.

— Людей? Та ви розумієте своєю головою, коли у вас в одному місці замість двох, п'ять свердліїв, коли кріпильники без діла вештаються, — до чого тут люди. Хай кожен себе почує відповідальним. Кліть скрипить, як старий розсохлий віз, а ви про людей... Та невже треба ще тут про це вам говорити? — Тучинський блиснув на техника-рибалку очима й замовк.

— Правильно, Тучинський, — проказав рудокоп, а другий додав:

— Треба просити, щоб редакція тут створила штаб, тоді ми швидко виб'ємо нехлюйство.

— Товариші, — зауважив лагідно чорнявий засмаглий юнак, що сидів біля Тучинського і своєю подібністю до нього скидався на його близького родича, — редакція вже тут створила штаб і не виїде звідси доти, доки не буде певності, що свою частку з 7 700 000 тонн — 180 000 ви викопаете!

— Оце діло! — задоволено промурмотіли гірники.

— Ну, товариство, — звернувся до присутніх Тучинський. — Сьогодні ми намітили все для адміністрації. Завтра точно роздивимось нового плана. А поки що до діла. — Він підвівся й підійшов до Огея й Ореста.

— Ви хтіли побачити нашу рудню, вибій Курбали? Зараз рушимо.

Атож. Огея й Ореста тягло до старої рудні, де день і ніч і зараз люди здобувають руду, де виник Курбалів біль, де рудокопів огортає розпач і захоплення за здобуток рудички. Огея тягла магнітна сила заліза, а Ореста ненажерлива цікавість літератора, в якого раптом стався злам свідомості, виявивши нові почуття й прагнення.

В тісній комірці — роздягальні — Орест з подивом зорив за своїм приятелем, що одягав гірничу одезу так легко і звично, наче він споконвіку знався на цьому. Він навіть допоміг Орестові, поладнав свою й Орестову лампки, налагодив карбідку Тучинського, проробивши над нею кілька простих маніпуляцій, та прочистив дірку крана.

Орест, дивлячись на сіру постать свого приятеля, почував тепер себе таким, як і всі рудокопи, що їх він бачив напередодні, і тягар, що давив його, коли він був ще вчора серед групи гірників у своєму цивільному зграбно крайньому убранні, тепер розвіявся. Він не почував, як хутко вони дісталися копра і ступили на мокру підлогу залізної кліті. Кліть двигнула і посунулася вниз. Темряву ледве розвіювали проміння лампок. Орестове обличчя обвіювали струми повітря, що холодили всю його істоту, і які раптом зникли, коли кліть, м'яко спинившись, відкрилася і йому в очі вдарило сяйво електрики. Він почував у собі напружене збудження, наче з ним тепер почало творитися нове, до того ніколи не відоме, але таке бажане, тремтливе. Слідом за Тучинським і Огеєм він кинув на добре здоров'я стволочому і почвалав осяяними електрикою підземними суточками за Огеєм, тримаючись ближче до стіни кріплення, як повчав Тучинський. Повз них промчалася валка вагонеток, сповнених рудою, і Орест зауважив гнідого коня, що нісся вперед, тягнучи мініатюрний поїзд, яким керував погонич, сидячи на вагонетці з батоном у руці. Зиркнувши вслід, Орест помітив, як кінь блискавичним привидом метнувся набік, у невидиму діру, і поїзд пролетів рейками сам, все стищуючись, а згодом за допомогою вагонника, що, увиваючись біля коліс вагонів, затримував їхній біг, і зовсім спинився недалеко кліті. Огей і Тучинський повернули в темний штрек, а Орест уже ледве бачив

їхні постави. На мить Огей і Тучинський спинилися, і коли підійшов Орест, постать Тучинського раптом звелася догори, і він тільки бачив у вузькій дірі блиск лампки, що в темряві окреслював його зігнену рухливу постать. Тучинський поволі підіймався догори, як темна примара.

— Хоч воно й тісенько буде, але треба лізти,— пробурчав лагідно Огей.— Ця діра-гезенок матиме виступ, добре роздивляйся. Лізь! — наказав Огей і допоміг Орестові піднятися на драбину.

Орест, як уві сні, намацав руками товсті, вогкі від грязюки щаблі і, обережно ступаючи з щабля на щабель, дряпався догори. Гезенок був тісний, і вогкі боки твердої породи стискували незграбну Орестову поставу, що незвично теребкався догори. Щоразу світло карбідки Тучинського зникало, потім зразу виблискувало десь у неосяжній темряві, але згодом Орест домислився, що то були виступи гезенку, що в дальшій своїй повищенні підносився не простопадно, а трохи відступав правіше чи лівіше. Часом Орест чув знизу лункий Огей голос, щоб він швидше ліз. Тоді Орест похапцем квапився мовчки по щаблях, аж піт капав йому з лоба.

Нарешті Орест побачив Тучинського, що сидів у темряві, схилившись на суху стіну породи, з ухмилкою на юному лиці — спочивав, чекаючи на гостей. Це була округла западина, що звисала гранистим склепінням.

— Вироблений штрек,— проказав Тучинський.— Тут треба обережно. Схиляйте голови. І він, хутко підвівшись, рушив. Орест ступав по нерівній буграстій породі, зігнувшись удвоє і майже схиливши голову до землі. Над ними, увігнувшись, висіли порепані дошки, обаполи. Вирячивши білі щітки зламів, вони вигнулись коромислами, стримуючи масив породи, що давила на них згори, ввігнавши по боках у землю стояки дебелих соснових стовбурів. Але дерев'яне рідке склепіння, увігнувшись дугою й порепавшись посередині, все ще тримало мільйоннотонний тягар породи, що непереможно все нижче надавлював кріплення. Іноді глухо, наче важко старечо зітхаючи, рипіла обтяжена деревина, і тоді все ество Орестове поймалося таємничим жахом, а холодний піт вкривав йому чоло.

А Тучинський, як в'юн, хутко плазував уперед, ухи-

ляючись від зламаних дощок, полін, що стирчали в породі і, наче застрягли вивернуті руки, погрозово затримували подорожніх. Долівка штреку, як опухле пузо довгої потвори, вигнулась догори, й здавалось, от-от з'єднається з схиленою над нею стелею. Коли Тучинський випростався і підняв карбідку, Орест відчув кінець цієї жахливої подорожі.

На обличчі Тучинського все грала мила ухмилка.

— Ну як — цікаві катакомби? — спитав він.

Але Орест не відповідав. Йому затягло дух, і він щосили боровся з цим непоясним для нього жахним чуттям. Тепер йому стало зрозуміло, чому Курбалова дружина так турбувалася за сталевий шуруп, що Славко необачно витяг з батькової кишені. Атож. Це смерть. Це знати щохвилини, щосекунди, що твоє життя у владі цих важких масивів. І нараз Орест усвідомив свою мізерність перед кремезно-спокійним Курбалою, перед юним з лагідною ухмилкою Тучинським і всіма добротливими рудокопами, що їх непокоїли тупі забурки, несправні молотки, зниклива руда... Напруженням мозкової волі він струсив із себе в'язкий страх і сміливо глянув Тучинському в очі. Юний проводир повернув у бічний суточок. Вдалині чулися глухі вдари й шелест руди, що десь у бічній стіні ходком спускалася вниз до люка. Попереду замерехтів вогник, освітлюючи рудокона, що вовтузився в темній купі породи.

Над упадиною, де рудокоп одгортав породу, із товстих обapolів височіло рівне рідке склепіння. З темряви неслись притишені голоси та гук м'яких ударів.

Тучинський подав голос догори, і, коли там стихли удари і звідти відказали «лізь», — слідом за Тучинським, звівшись на руках, піднялись і приятелі.

— Ну що, як? — поспитав Тучинський, ставлячи свою лампу на купу землі, навалену на штучний поміст з обapolів.

Старший рудокоп, зарослий округлою борідкою, присипаною пилом надр, одклав набік кайло і висякався.

— Щось не видно. Так, чортівня якась, а не порода! — прогомонів він сердито і підніс велику грудку бурої землі. — Отаке скрізь буде. Я вже бачу, — додав він, вдаривши грудку об кайло. Грудка розвалилась, і бородатий рудокоп помацав маленький шматочок, піднісши його до світла. Його молодший товариш теж

одклав кайло і, поставивши ближче лампку, підсунувся на купу набитої породи. Він мовчки поглядав на нових рудокопів, і в його запитливих очах світилась цікавість про цих двох не з гірничими подобами осіб.

Блакитне світло карбідок обдавало сяйвом темну вугласту округлість розпочатого догори виробітку ходка.

— Це новий гезенок до сорокового горизонту,— зауважив Тучинський і витяг залізний порттабак.

— Я так думаю,— сплюнувши густою слиною набік, проказав бородатий рудокоп, оглядаючи Огея,— на цім виробітку не бачити нам руди. Гезенок-то ми зробимо, але руди... Знаєш: не синіє кварцит, не червоніє водичка...

— Не буде й рудички! — вкинув слово молодший рудокоп.

— Атож. Тут тобі ані кварциту, ані води. Одна, можна сказати, вогкість.— Старий промовляв тоном людини, що рада перекинутись словом після довгої роботи. І доки він розважав, Огей розглядав біля світла грудочку породи, мнучи її в руках. Згодом, підвівши голову до старого, зауважив:

— А це, знаєте, залізо!

Старий неймовірно подивився на нього, і Огей пояснив:

— Глинуватий залізник. В цім шматку дуже мало заліза. Більш глини, а все-таки залізо. А оце,— взяв він другу темну, крихку грудку,— це сланець, і його можна топити в спеціальних печах.

Старий узяв грудку, ударив її об обух кайла і протяг:

— А все ж не залізо — не руда.— І він досвідченим, упевненим поглядом озирнув видовбану нору. Огей погодився із старим і тихо пояснив складники цих порід. Старий мовчки кивнув головою і, коли Огей скінчив пояснення, примруживши очі, спитав: — А от скажіть,— я бачу, ви знаєтесь на ділі,— чи буде справжня руда, чи ні? Га?

Огей хвилинку вдивлявся в хвилясте нашарування, що густо кривулястими бганками проходило у видовбі стіни, відповів:

— Думаю, буде. Ось дивіться! Оця хвилястість згинів іде наче сторч догори, вона, мабуть, потім зверне десь круто набік. Нема сумніву, в цім місці були

колись силувані зрушення, а між ними в прощілинах чи западинах майже завжди мусить бути руда. Про це свідчить і цей глинуватий залізняк. Адже ж не дарма оця глина взялась залізом.

Старий зухвало хитнув головою й зручніше сів, підбавши під себе ноги.

— Здорово! — вигукнув він задоволено. Його очі заблищали захопленням, і він, хутенько обтерши руки об зворотну сторону поли куртки, почав крутити цигарку.

— Так, кажете, буде руда? Диви! Здорово, здорово! — Він поспішав палити, турботливо позираючи на гранисте склепіння, мов хтів швидше закінчити цю цигаркову процедуру, щоб потім нагнати згаяний час.

— Агов, дядьку Йване! — гукнув знизу юначий голос і жартівливо додав: — Що ви там загулялися? Мені вже й робити нічого. Дайош породу, дух вон, кишки набік! Ще й чотирьох вагонеток не набрали! Дайош на дванадцять вагонеток! Нічого байдики бити! Агов, дядьку Гуща, чуєте?

— Отакої! — протягнув старий рудокоп. Він із серцем заток цигарку і взявся за кайло.

Тучинський зиркнув на старого, наче просив пробачення, що одволік від діла. В його мозкові одразу виникла цифра: сто вісімдесят тисяч тонн, що вони мусили дати, і болючі наклеси, начебто... їхня рудня вичерпується. Він полохливо рухнувся і зграбно посунувся в діру помосту.

— Так коли ж, дядьку Йване, до партії? га! — прогомів він уже знизу.

— Пожди, пожди, — замурмотів старий. — Хай от цього місяця як виженемо п'ятнадцять тисяч... візьмуть за грамоту, тоді я покажу оцим молодим шмендрикам! — кидав він у бік свого юного співтовариша. — Грамотний. Чоловік, як чоловік, а й досі байдики б'є. Побачиш, яким Іван Гуща буде комуністом, побачиш! А то, подумаєш, теж ударник, «і чотирьох тонн не набрали»... Сам знаю. Яйця курку вчать. — Старий хекав, обережно довбучи породу навколішках, і, схилившись набік, довго незадоволено бормотав на свого молодшого рудокопа та лопатника внизу. І коли Тучинський, Отей і Орест спускалися гезенком у нижчий горизонт, вони тільки ледве чули тихе гупання дядька Йвана.

Тепер уже Орест не почував ані страху, ані пересто-

роги невідомого. Він зручно ліз слідом за Тучинським, і йому не тільки не здавалось, що ці темні суточки межі стін сплющують його в своїх обіймах, а навіть чомусь хтілося, щоб таке сталося.

Ізлізши до штреку, Тучинський затримався на хвилинку, доки підійдуть Огей та Орест, і гукнув угору: «Вже!» А зразу за його вигуком крізь гезенок прорвався шмат породи і з шумом хряснувся на землю. Третій помічник Гуці старанно одгрібав породу.

Орест думав про бородатого рудокопа, що мацав очима й руками породу, бажаючи найти руду, хоч його й діла було, що продовбати гезенок до вищого штреку. Він уже не тулився боязко до темної стіни, міцно зливої з кварциту, що губилась у підземній темряві перед ним: ні, навпаки, він, як і Тучинський, вільно чвалав по мокренькій жорсткій долівці, часом підіймаючи над головою карбідку й озираючи блиском вкриті сірувато-червоні стіни й округлу стелю штреку.

— Ти бачиш? Це кварцит. Оце й є він — та кремінна порода, що має в собі чимало заліза,— проказав Огей. І коли Орест на мить приглядався до злютованої плямистої камінної маси, Огей провадив: — Не дивуйся, що не бачиш у ній заліза... Заліза в породі нема... воно топиться з руди у спеціальних печах... Це, так би мовити, задубіла смола, змішана з камінним пилом. Тільки смолу можна топити й на свічці, а це потребує спеціальних печей і хімічно мінеральних додатків...

Орест, вислухавши пояснення друга, запитав:

— А мідь теж хімічний складник? О! бач, блищать у шматку, мов мачинки міді чи золота або срібла...— спинившись, присвітив він стіну.

— Це шматочок руди! — відказав Огей.— Він затиснувся між кварцитом... Мідь, питаєш? Золото, мідь може бути й самородками. Залізо — ніколи. Його завжди треба робити з руди. А втім, теоретично я припускаю, що й залізо є: тільки в глибоченних надрах.

— А що ж, крім заліза, в цих руднях нічого немає? — провадив Орест.

— Ні, є ще охра. Ти бачив червоний порохнявий камінь,— з нього виробляють фарби; часом сланець, що про нього я казав дядькові Іванові.

— Але кварцит. Коли там, кажеш, є майже половина заліза, чому ж його не здобуваються? — приставав Орест.

— Щоб добувати з кварциту залізо, треба перепустити його через спеціальні збагачувальні фабрики, що їх, мабуть, ніде в світі ще нема, бо досить ще є руди залізної, з якої вигідніше і легше добувати залізо. Проте ти пам'ятаєш Титанове пояснення — тут будуватимуть таку фабрику.

Тучинський усе простував далі, минаючи видобуткові закутки, де мигтіли ліхтарики, снували тіні рудокопів, вагонеток, торохтіли пневматичні молотки, обкутуючи в куряву сяйво лампок... Він прислухався до Огеєвих пояснень, кидаючи погляд на виробітки рудокопів, далекі вагончики, кріпильників, міркуючи про успіхи чи неполадки. Звернувши у бічний розкос, він спинився.

Двоє кріпильників звичними рухами ставили раму, приладновували трами, густо вкриваючи дошками стелю. У вибірку, осяяному двома ліхтарями й стеариною свічкою, приліпленою до камінного виступу, спершись на лопату, стояв Курбала, а під ним навколішках Кирило, обидва пильно приглядаючись до сріблястої стіни... на хвилясту смугу блискучатої жили, що лежала, ніжно спочиваючи в нашаруваннях.

Тучинський проскочив під схиленим обаполлом в руках кріпильників і опинився біля Курбали.

— Є! Чорт забери! А! якось несамовито скрикнув Курбала до Тучинського. — А Пальський доводив, що в цім куті кінець! Ти бачиш? бачиш, який кінець?! Казав — клин кінчається, і вже. — Він ляснув долонями і, звертаючись до всіх, провадив: — Авжеж, не було... ми от з ним, — торкнув він Кирила в плече, — рішили: а давай поліземо сюди, що воно буде?.. І ось маєте... Гніздо. Та ще яка руда!.. Їсти хочеться. Посахарений мак, а не руда!

Курбала пізнав Огея, Ореста і потиснув їм руки.

— Подивіться на черево! От тобі й наука! Не вгадала, — простягнув він руки до блискучого шару.

Огей присвітив стіну й пильно придивлявся.

— Бачиш, товаришу Курбала, геологічна наука має найрізноманітніші погляди й докази утворення порід. Геологія — наука про землю, — пояснив Огей, — ця наука зазнала всяких протиріч і заперечень. Знамениті природознавці, астрономи тощо доповнювали, деталізували відкриття своїх попередників, і дальші відкриття доходили до нечуваних висновків. Геологія ж не

була така щаслива. Прихильники одної теорії спростовували другу. Ще й зараз діють як закон, скажім, досліди й теорії одного знаменитого вченого, який доводив, що в утворенні різних земних порід і в тому числі залізних руд, основну роль відігравав всесвітній океан, що, на його думку, заливав усю землю.

— А чому ж тепер тут сухо? Де поділася вода? — поспитав Кирило, що, пересівши до стіни, сповнився увагою до Огеєвих пояснень.

Огей з подивом глянув на парубка і відповів:

— На думку того вченого, колись до землі, мабуть, наблизилась якась планета і вкрала, перетягла до себе частину того океану разом з атмосферою... Отже, на його думку, утворення йшло шляхом хімічної еволюції під впливом того океану, і перша порода, що утворилася, був граніт, лупаковий сланець тощо, потім уже вапняк, а згодом сіль, гіпс, вугіль і, нарешті, глина, пісок, торф. Того-то й помилився ваш Пальський, коли його помилка не була навмисною.

— А залізна руда як? — підтримував бесіду Кирило.

— На його думку, вона формувалася потім, в процілинах землі, сповненням її мінеральними та рудними накипами. Наступні досліди інших вчених довели, що могутнім чинником перетворення надр був внутрішній жар землі. Тобто, що шляхом колосального вулканічного тиснення утворювався й перетворювався вигляд землі, як і її надр. Інші вчені, досліджуючи живі організми, що жили на землі, довели, що в формуванні землі, товщі порід відігравали роль ті живі й рослинні організми, що існували. І тут-то якраз і стало ясным, що земля не має часу меж свого існування, її вік треба рахувати мільйонами й мільярдами років.

Оповідання Огея відразу приглушило цікавість рудокопів до знайденої руди Курбалового видобутку, і всі вони півколом обсіли його, а Огей, мов на лекції, викладав свої міркування, підносив карбідку і, проводячи пальцем по смугах шарів, пояснював закони створення їх. Часом він спинявся, і тоді слухачі затаювали дух, боячись порушити тишу, що в ній лектор набирався спогадів і сили для цікавого цим підземним людям оповідання.

Але Огей схаменувся. Він згадав, що тут не місце для балачок, і глянув на годинника.

— А як же з жилою? — запитав Курбала, перевівши погляд з Огея до виробітку.

— Жила? — повторив Огей.— Це, здається, східна сторона від стовбура шахти?

— Атож. П'ятдесятити горизонт, мабуть, на схід метрів двісті з гаком буде,— зауважив Тучинський.

— На мою думку,— провадив Огей,— це гніздо є уривок з пласта, що йде від тої, одкритої шахти, як її...

— Тоддівської? — спитав Курбала.

— Атож. За день-два, як виберете, видно буде. Попри все, треба стерегти її в напрямку тої шахти. Цим пластом, напевне, можна дійти до неї.

— Я так думаю,— зауважив Курбала,— наші вчені дещо помиляються. Хіба ж це система гнізд? Я домислююсь: вище до поверхні руда лежить без ніякого плану. Закон руди починається знизу, де лежать безмежні шари, суцільні пласти її. І чим далі, тим чистіша руда. Я теж певний, цей шар тягнеться, можливо, з перервами, до Тоддівської рудні. Тут, під нами, багатороще дно руди. Треба тільки до неї докопатися.

Огей з захопленням слухав Курбалові міркування, і коли той скінчив, проказав:

— Очевидно, так і є.

— О Кириле, тепер ми виконаємо. Наздоженемо й переженемо,— вигукнув Курбала.— Хай!

Підійшов десятник і помічник завідателя шахти.

— Сьогодні ми без молотка шматували,— заявив Кирило, показуючи на купи наваленої породи.— Он до чого докопались!

Помічник завідателя невиразно посміхнувся, розглядаючи нове рихтування кріпильників.

— Тут поперечини треба густіше слати, бач, яке сипке,— махнув він лампкою догори.

Справді, крізь рідку стелю звисала крихка порода, і, коли десятник торкнув свідерком поперечний обалол, зверху посипалась бура земля.

Замислений з оповідань, кріпильник очутився, зиркнув догори й винувато почухав за вухом.

— От коли б хмиз був! — кинув він у просторинь.— Чули? У Донбасі один кріпильник вигадав рихтувати від крихких порід хмизом. Це діло.

— Хмизом? Здорово. Ото до ладу. Проста вигадка, а нам і до тямки не спало! — мурмотів десятник, ви-

пробовуючи штовханами залізної палиці міць закріплених рам, трамів.

— Котра година? — запитав Тучинський і схопився.— Пішли!

— Дядьку Степане! — скрикнув кріпильник.— Я теж пристаю до вас.

Курбала озирнувся і, усміхнувшись, відказав:

— Молодець. Всім треба так, тоді ми покажемо, як нема руди...

Міркуючи про свої пояснення і згадуючи запитання, розмови рудокопів, Огей почував, що його приковує до рудні, до цих сповнених відповідальності за гірниче діло людей. Він пригадував байдужі обличчя своїх колег, асистентів, замкнутих у музей давнини, наче їхнє внутрішнє я було прип'яте до потойбічного світу, чужого оточення, далекого всьому живому, творчому. Його музей потонув у сутіні спогадів, і натомість свідомість опанувало настирливе бажання залишитися тут, серед свіжих брил породи й напружених, цікавих до знання живих істот, які своїми головами мудрують над таємничими нашаруваннями надр, під якими сховалася жадана рудичка.

ІХ

Боротьба за руду йшла на всім терені рудного басейну. Кожна рудня невсипущо прагнула розвинути здобич. Десятки тисяч рудокопів виявляли блискучий приклад захоплення і, на предиво прихованим ворогам здобутку, щохвилини підносили на поверхню свіжі стоси руди, розвіявши сполох робочих залізоплавильних, металургійних заводів. Поклади руди не тільки збільшувалися, але розвідки окремих рудень виявили колосальні безперервні масиви непорушних покладів, що тільки за мінімальним підрахунком становили мільярди тонн високоякісного каріння. «Червоний гірник» щодня давав докладні матеріали розвідок, видобутку, робочого піднесення. Газета не обмежувалася відомостями. Вона втручалася в справу організації робіт, вимагала притягнення до суду винних шкідників, стьобала тюхтіїв і за допомогою гірників спрямовувала на вірний шлях роботу цілих рудень, шахт, ділянок, виробітків, вибоїв, артілей. Редакційний склад, як ме-

теори, метався скрізь, де потребували втручання сторонньої дійової сили, сили преси й настирливості. Газета була барометром гірничої маси, тою лабораторією, загоном, що виконував волю великого гірничого колективу, заощаджуючи його сили в боротьбі з недоліками, бюрократизмом, дурістю, безгосподарністю й безвідповідальністю. Рудокопи організовували ударні бригади, а юнацтво, захоплене почином старших, виявляло варті зачудовання намагання не тільки не пасти задніх, а й переганяти своїх батьків. Комуністичні колективи, що працювали на поверхні, свої вихідні дні віддавали підземній роботі, втягаючи до змагання і позапартійних рудокопів-поверхників.

В боротьбу рудокопів за руду хутко втрутились центральні партійні органи, розчистивши шлях серед керівничої господарської верхівки до нормального піклування про рудні, виявивши безглуздість інсинуації про вичерпання. Невсипуще око — Видний — незабаром виявило руїницьких діячів, зв'язаних таємничими дротами з закордонними капіталістами та їхніми імперіалістичними генеральними штабами. Кілька судових процесів, де на лавах державних злочинців сиділи Пальський, людина з золотою обручкою на пальці, та кілька приятелів Мазурика, наочно довели, звідки походили всі ці каламутні інсинуації про вичерпання та причини гальмування робіт на руднях. Тепер для кожного шахтаря стало ясным, чому не вистачало молотків, чому не було вагонеток, чому десь мандрували компресори й не ставало коштів на шурфи, бункери, допоміжну робочу силу.

Це все дало новий струм запального ентузіазму, і рудокопи, сповнені піднесення, що від них вимагала залізна епоха будування нової країни, країни соціалізму, — ішли до лав Комуністичної партії, до ударних бригад, створюючи разом нечувані темпи й наслідки видобутку. А поруч з тим поширювались рудні, реконструювались для глибшого видобутку, рентабельнішого використання техніки, її вдосконалення. Тепер уже кілька рудень перейшло на електричну тяглову силу, машинізоване подавання руди й кварциту на поверхню, сортування й вантаження.

Все це трапилось не за кілька років чи місяців. Все це сталося на протязі кількох декад. Коли Орест, поки-

нутий Огеєм, що копірсався, як звичайно, десь на розвідці, подався одвідати найпотужнішу рудню, що розвилками своїх штреків сягала вже під базаром на горі, він скам'яніло стояв, вражений, зачудований.

Біля копра височіли дивацько пазуристі машини, що, як привиди, розводили своїми довгими кривулястими руками, дбайливо сповняючи вагони рудою, занурюючи лікті до стовбура. Товсті дроти послунали надзем, і по них повзли самі, без керування людини, пузаті вагонетки, зникаючи за буртами й темними залізобетонними бункерами. Навколо рухалось, двигтіло залізне життя без жодної ознаки присутності тут людини. Машини заміняли людину, давши їй можливість спуститися вниз, до товаришів рудокопів, які, сповнені гордощів з наслідків своєї роботи, занурювались усе глибше й глибше в надра землі на нечувану світові глибочинь, твердо керуючи машиновими приладдями.

Орест отетеріло стояв перед цими гігантськими спорудами і почував себе безсилим і нікчемним. Перед ним, гримучи, працювали машини, що для створення їх, устаткування чи про їх потребу він особисто не приклав ніякісіньких зусиль. Йому до голови впав образ Курбали. Той стояв, одпочиваючи в сутіні розкомого гроту, запнутий у куряву і з ухмилкою поглядав на нього, Ореста. Орест знітився від приголомшливого чуття і, як тать, тихо повернувся й почвалав по скісному боку узгір'я вниз до міста.

Образи купчилися в його мислях, як мультиплікат кінокартини. Він намагався пригадати своїх друзів у центрі, але ці спогади немічно хирлявою плівкою танули в барвистім малюнку гірничого життя. Він ішов довго, не помічаючи шляху, не бачачи ґрунту, яким іде, незважаючи ні на зелену травицю, що чарівним килимом усрала все навколо, не відчуваючи яскравосонячної години й не чуючи відживного запаху юної весни.

Раптом його вразило незвичайне видовище. Кількадесят малят з червоними краватками виринули з-за рогу. Вони захоували мовчазний спокій, так незвичний для гурту піонерів, вишикуваних у стрункі шереди.

За командою юного командира вони нараз розтанули в селищі, зникли в хатах, гуртожитках.

— Прогуляники, на роботу! Гей, батьки, брати, дядьки! Рудокопи ви соціалістичної Батьківщини чи гультяї й помічники ворогів пролетаріату?! — чулись їхні вигуки.

Вони метались по хатах і часом, коли який вибігав і гукав: «Ось тут вилежується прогуляник!» або: «Ось тут гультяї смалять у карти!» — тоді кільканадцять душ збігалися докупити й хутко зникали в тім приміщенні, про яке виголосував їх юний товариш. І Орест чув, як з дверей, розчинених вікон виривались на повітря їхні дружні заклики, картання:

— Хто, хто в часи великого напруження дезертирує з фронту соціалістичної будови?!

— Дядьки, брати, батьки! Сором, ганьба сидіти вдома, коли держава вимагає рудички! До рудень, на свої місця кличемо вас ми, малосильні юнаки!

— Хто за соціалізм — на роботу, до вибою!

І Орест помічав, як з різних кінців висілка, засоромлено похнюпивши голови, але шпарко виринали в рудуватих, червоних спецодягах молодики з карбідками, лампками в руках і хутко простували в напрямку далеких копрів. Інші рудокопи, що повертали додому із зміни, спинившись посеред вулиці з такого видовища, лагідно всміхалися, промовляючи:

— Молодця, піонери, молодця! — А літній гірник з запорошеною подобою, підхопивши одного з малят на руки, високо підкинув угору, гукаючи: «...Слава! Так їх, ледарів, так! Хай не ганьблять імені рудокопа!»

Підбадьорені малята ще хутчіш металися по висілку, закликаючи зледарілих, забулих про обов'язок одиниць до праці.

«А чому ж я тут вештаюся без діла?» — спало Орестові до голови. Коли він очутився, перед ним височіли рівні струнки дерева, а за їхнім риштуванням біліла величезна будівля.

«Так. Це ж клуб», — згадав Орест і поволеньки пішов до нього. Всередині було людно й шумливо. В головному залі, в кутках між розсунутими кріселками стояли, сиділи молоді й дорослі робітники, святково вбрані хлопці, дівчата. Вони доводили одні одним якісь вигадки, жартували, раптом замовкали, і тоді кілька з них встрявали в сутичливу розмову, що знову уривалася, і кілька душ бралось до співу, в інших гуртках ішли еквілібрстичні вправи й навчання. Від цих людей біла

жива сила, енергія й живодайна радість. З цього залу репетиції Орест тихенько проходив далі; він минув вітальню, сповнену тишею й заглибленими в читання людьми, пройшов прибраний килимами зал відпочинку, де кілька гуртків глибокодумно змагалися в шахи, доміно, якусь невідому Орестові гру на строкатих листах, а кілька гучномовців наповнили зал мажорною мелодією, що заглушувала вигуки грачів і навіювала бадьорість. В довгій кімнаті-книгозбірні між кількома ярусами сторчових шаф металося двоє жінок, дбайливо занурюючи руку в темні ряди книг. Біля стола над шухлядами схилилось кілька юнаків і дівчат та між ними бородатий дядя... Орест увійшов до округлої кімнати. На підвищеному пілку гурт людей слухав дівчину, що, розмахуючи зневажливо книжкою, запально доводила безглуздість теорії, що викладав її автор.

Орест притишено підсів до гурту і намагався зрозуміти, про що точиться дискусія в цьому «залі думок».

Але його тривожні мислі були все ще там — біля залізних, дротяних, машинових споруд рудні, біля Огея, що, певне, засукавши рукава, допомагав робітникам крутити свердло, щомить слідкуючи, як ідуть штанги, як рипить бур.

— Сороміцьке малювання про жінку й чоловіка! Дуже це потрібно. Нема більш нічого на світі, як споконвічне колупання в серцях, почуттях з різними безглуздими вигадками ситуацій... А далі — психологія! На чорта вона здалася, ота психологія, копірвання в якійсь мізерній душі його, чи її чутливе коливання...

— Але на тих колупаннях і брудно-сороміцьких ситуаціях ми можемо дізнатися про ті прошарки людей, що існують, — зауважив юначий голос з гурту. Його урвав другий, дівочий:

— Хіба нам не треба про це знати? Або про оті огидні довбання в психології — хіба вони на нас чи на всяку тверду в переконаннях людину можуть вплинути? Тим часом ми з них дізнаємося про другу породу людей, що існує.

— Звичайно, це так, — доводила дівчина з книжкою в руці. — Та не забудьмо — книжку читають багато ще хитких людей, що шукають в ній загартованості для себе... А така хіба може загартовувати? Вона здатна тільки скалічити крихку, необізнану людину.

— Як же тоді нам... от мені, тобі, всім, що не цураємось вивчати цю чужу хворобу людей, викривлені ситуації. Коли ми їх викинемо з нашої шухляди, звідки я, ти знатимемо, вивчимо цих покручів життя? Адже вони є? А коли є, треба їх досліджувати, знати, щоб боротись.

— Чи не краще було б, якби таку літературу давати читачам з вибором. Бібліотека мусить знати, дослідити свою читацьку масу і вже тоді давати, коли певна того, що тій людині від того не буде лиха,— несміливо говорив тихий, застуджений голос.

Дівчина недовірливо здвинула плечима, наче цим рухом хотіла сказати, що саме вона доросла, щоб читати таку літературу.

Потім говорив знову юнак. Він розважливо поділив сучасні побутові твори на три частини, а саме: на вигадково-штучне настановлення, реалістично-правдиве і експериментально-дослідницьке. Особливу увагу він приділив вигадковим творам, що, на його думку, запозичалися не з життя, а з творчості інших літераторів. Він навів кілька разючих прикладів із сюжетної побудови деяких авторів і незаперечно дійшов висновку, що треба тільки набити руку на писанні, щоб узятися кожному з тут присутніх за це. Правдиві твори, він уважав, ті, що, на його думку, були відбитком життя. Він тільки був незадоволений з того, що частогусто в цих творах читачеві важко зорієнтуватися, де ж справжність, чи в картинах, що їх дають автори, чи в тих спрямуваннях, що вони підсилюють ці картини. Тут доповідач спинився на аналізі течій, і Орестове вухо ловило дивовижно оригінальні висновки цього юнака. Приміром, він доводив, що його, як читача, може з підвищеними вимогами, не задовольняють тематичні примітиви, бо він хоче почути не тільки з газет, а в белетристичній формі нові думки, глибокі настановлення. Він вважав до того, що преса, висвітлюючи заходи держави, партії, часом іде далеко передніше літературного мистецтва. Роз'яснення на сторінках газет про п'ятиденний робітний день дає більш думання й захоплення людині з розумом, яка заглиблюється в майбутнє, ніж багато сучасних творів. Проте він погоджувався, що поезія є конденсованіша форма літературної творчості.

Юнак сипав термінами: стиль, сюжет, фабула, римо-

ваність, мажоральна динаміка, пролетарська естетичність. І все це говорилося так просто, зрозуміло.

Орестову голову обсіли думки про це предивне для нього явище, і він тільки очунявся тоді, як хирлявий, уже літній парубок почав читати невеличкий шкіц із шахтарського життя (він був шахтарем на вугільних копальнях) про злочин одного клітьового, через що загальмувалась робота цілої шахти.

Орест сидів і не вірив своїм вухам. Це була якась чудова мелодія, а не новела, і в її змісті визирали проблеми дисципліни пролетаря, бажані перспективи технічного удосконалення і перебудови побуту. І це читав Хастів, кривенький літній парубок, що не пишався знанням мистецтва, що не вивчав законів побудови, логіки й краси слова!

Вірші, що продекламувала дівчина з ненависною їй книжкою в руці, не сподобались Орестові. В них не почувалось ані ритму, ані краси, ані логіки змісту... «Але ж це робітники — рудокопи!» — схаменувся він і, тихо підвівшись, посунувся до дверей. Він не чув нарису сухорлявого дядька, що своєю зігнутою поставою сполучав у собі обтяженого турботами роденівського мислителя і самовпевненого гордія.

Одначе Орестів рух раптом зауважив цей читець. На хвилину він спинився і приглядався до його. Слідом за ним повернули свої голови і інші.

Тепер Орестові стало ніяково, а за хвилину він був у полоні зворушливих самоуків, рудокопів — мислителів, літераторів.

Вони оточили його, потягли в своє повне енергії коло. Орест, розчулений, не пручався, відчуваючи, як схолоділе його серце раптом розтавало, зігріте теплом оточення.

Х

Щодня, як тільки Орест прокидався, його тягло туди, до білого будинку «Металіст».

П'ятиденка створила в житті робочого колективу нові побутові звички, ламаючи архаїчний, психологічний мир — наслідок тисячолітньої релігії дикого побуту. Тепер щодня були вільні люди. В цей постійний відпочинок, що з нього без перерви користувалося

робітництво, одні по другім, маючи день відпочинку, йшли до клубу, до свого культурного огнища. І тут Орест щоразу, доки не минуло кількох п'ятиденок, зазнайомився з тими юними хлопцями й дівчатами та дорослими рудокопами, що їх тягло до науки, до літератури, мистецьких розрядок. А їх було не десяток-другий, а сотні сильних у своїх жаданнях, упертих у своїх настановленнях. Дивно. Балачки, не досить переконливі суперечки, що часом точилися межі літераторами про нерушені колосальні можливості саме пролетарських шарів, до того здавались Орестові якоюсь безгрунтовною утопією. «Літератори-митці з безпосередніх шарів робітництва». Смішно і дивно! Але тепер він наочно зачудовувався протилежним. Та незрушена лава з шерег робітництва родила, витворила життям і наукою Титанів, Курбал, Тучинських, Недаєвод — будівників. У цьому білому новому будинку кувались на ковадлі мистецтва, літератури нові енергійні кадри митців і літераторів. Орест з подивом відчував могутній зріст цих молодих паростів, що нечувано хутко росли, благодійно зрошувані оточенням, умовами творення нового суспільства. І він розумів, що ці парості виростуть на кремезних дубів і свого часу заступлять його, Ореста, і всіх його друзів, що, як і Шільман на виробництві, хоч і намагався бути другом і відбивачем виробничих інтересів рудокопів, та його в свій час змінить Тучинський, Курбала, яким не треба намагатися бути приятелем своєму класові, бо істотно вони являли собою цей клас.

Додому повернувся він пізно вночі і застав Огея вже вмитого, прибораного.

Приятьель насистував веселеньку мелодію.

— Докопались! Чотириста двадцять метрів... Руда на сімдесят процентів! — було першим його радісним покликом.

— Ти пам'ятаєш Кирила-хулігана? — нараз спитав Огей. — Так знай. Це майбутній геологічний, але пролетарський Вернер. Де там Вернер! — Огей тихо засміявся і задоволено потер руки. — Кирило тепер править на розвідці за керівника. О брат, ми мало знаємо, які багатющі сили таїть у собі пролетаріат! Хуліган! Ха! Тепер проти цього колишнього хулігана Щавель... Та що Щавель? Я ніщо. Побачиш, що буде з нього за рік...

Непереможний соціалізм йшов потужними кроками вперед, несучи з собою могутні сили людських можливостей, людських здібностей.

Орест тепер розумів: все те, що було з ним там, серед друзів і суперечливих недругів, була тендітно тонка папіряна бутафорія, яка розлізалася від найлегшого подуву вітерця, від руху цих нових лав, які йдуть до літератури, мистецтва. Вони вже шикувалися в стрункі шерехи. А поки що, як і на будівництві, Шільмани мусили їм допомагати, бо без відчуття участі в спільнім куванні нових одиниць шерех Шільманів, як і Орестів, обкутувала мертва порожнеча. Раз ставши в лави пролетаріату,— зрозумівши непереможну його силу,— ховатися за сугорбки, штучні кущики не було чого. Треба сміливо, одверто, із запалом іти разом з ними вперед, який би кострубатий шлях не був.

Ореста щодня тягла туди, в білий будинок, громадська магнітна сила. Серед рухливих, пойнятих кипінням юнаків і дорослих він вивчав їхні болі, поясняв створені закони мистецтва, аналізував їх разом з ними, перевіряв укупі їхні вправи і свої недоречності, ділився надбанням, що мав, і всотував у себе їхній здоровий глузд, розуміння, відчуття. Часом він почував у собі біологічні закони, переродження мозкових атомів, пожвавлення електронів розумових клітин. І ці процеси десь усували геть намул неспокою, незрозумілого божеського песимізму. «От де лікується нервова система мозку»,— добрав він висновку.

І з переконливою усмішкою іронії на устах пригадав лікарські рецепти терапевтів.

Гарячий час з невеликою домішкою запашного вина зогрів приятелів, вони, попихкуючи цигарками, в пасажах сизого диму приглядалися до навіяних спогадів, що викликали асоціації, а ті породжували нові картини, мізкування.

— Власне, чого ми тут сидимо вже кілька декад? — раптом висловив думку Огей. Він на мить заплющив очі, і перед ним застрибав зраділий синок, донька Ялу.

А коли за мить його погляд зустрівся з Орестовим,— мабуть, за цілий довгий час їхнього знайомства,— він зрозумів свого друга. Тільки тепер вони відчули один одного.

— Взавтра рушаймо! Хочеш? — спитав Огей. Він

хутко підвівся й легенькою ходою подався в коридор до телефону.

Титан не заперечував. Хіба він міг його затримувати? Адже він центральний працівник і приїхав добровільно на день-два... Засидівся так довго? Ну що ж?.. Авжеж... Він не заперечував, хоч і вважав, що Огеєві вартіше бути тут серед живого діла, а не мертвих кістяків. Коли зачоче, хай приїздить. Він, Титан, буде радий бачити його, а виробництво тільки вигідає на цім. Кістяки ж з музею можуть зачекати чи обійтися доки і без нього.

Ранок був сонячний, привітний. Кожен з них, передчуваючи тепло майбутньої зустрічі вдома сім'ї чи близьких знайомих, покидав своє тимчасове пристанище готелю з засмученою надією. Адже ж тут вони усвідомили своє поновлення. Тут Огей розвіяв порох обивательського смутку й інертності. Орест відчув справжнє життя, що для нього варто існувати, тут він придбав своє, хоч ще й не визначене, але нове я.

Головною вулицею, нерівними, ще недоладними шерегами йшли жінки. Літні жінки, юні молодичі.

Вони несли прапори, і на їхніх червоних тріпотливих фонах вилискували яскраві написи:

МИ, ЖІНКИ, ДРУЖИНИ ГІРНИКІВ, ХАТНІ
ГОСПОДАРКИ, ЙДЕМО В ЗАБОЇ, НА РУДНІ
ДОПОМАГАТИ СВОЇМ ЧОЛОВІКАМ!
КРАЇНІ ТРЕБА МЕТАЛУ!
ПРОЛЕТАРСЬКІЙ НАШІЙ БАТЬКІВЩИНІ ТРЕБА
ДОПОМОГТИ!
ОГОЛОШУЄМО СЕБЕ РУДОКОПАМИ!
Б'ЄМО ТРИВОГУ!
ВСІ НА РУДНІ! ХТО ЗА НАМИ?

Огей і Орест знітились. Нараз одна жінка в чоловічій сірим рудокопнім одязі махнула до них рукою, гукнувши:

— А ви ж як?

Обличчя було знайоме, овіяне врочистою і відважною рішучістю.

— Та це ж дружина Курбали! — вигукнув Орест.

І приятелі урочисто зняли кашкети.

А втім, у них в кишені були залізничні квитки.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Огей довго тряс Орестові руку і дивився кудись убік. Він був сповнений енергії, бадьорого піднесення.

Весна слала тепло, свіжий аромат відживної юної зелені сповняв повітря.

Орест зажурено дивиться на друга, і йому терпне серце. Ось роз'єднуються їхні руки, і він посується в холодну самотність.

А Огей наче глузував і, сміючись, гомонів до нього приязним тоном, кудись запрошуючи, призначаючи десь побачення.

Орест нараз розуміє. Адже перед ним, Орестом, не Огей — той смутний, поточений злими зморшками приятель. Ні, це стоїть він сам, Орест, завжди веселий, сповнений енергії, бадьорості.

Безтямно він кидає останнє «до побачення» й тихо чвалає в напрямку вулиці Свердлова.

«Що сталося?» — намагається з'ясувати собі Орест. Повз нього швидкою ходою майнуло кілька молодиків з книжками, рисувальними приладдями під пахвою, голосно перегукуючись. Орест чує уривок балачки:

— Джек Лондон? Це місто в Англії.

— Де там? А до чого ж тут Джек? Теж Лондон.

— О, не встигли вскочити в робфак і вже хочуть знати, що воно Джек! От візьмемось до англійської мови, тоді...

Останні слова долітають до Ореста вже з далечини, і вони тануть в брязкоті трамвая, що з гуркотом летить вулицею і за мить зникає за рогом.

Перед Орестом виростають юнаки, рудокопи з білого палацу, і згадка за це штовхає його вперед.

На мить йому здається, що то вони, оті юнаки-рудокопи.

«Так, — резюмує Орест, — їм нема часу зараз дізнатись, що таке Джек, вони обтяжені турботами вивчення рисувальних вправ, початкових знань, що ведуть до брами секретів вищої техніки». Поволеньки його смутну голову посідають спогади про рудні, спорудження, рудокопів; він зазирає в найдрібніші деталі десь за шістисячу кілометрів бурхливого життя. Мимохіть обводить очима довкола, і йому стає чудним усе те;

і метушливі люди з засмальцьованими торбами, кошиками; і спокійний візник, що його зморена коняка ледве тупцяє бруком; і двоє елегантно вбраних джентльменів, які запально щось доводили один одному. Їхні високі котикові шапки на головах нагадували чернечі ковпаки. Орест не відчуває життя в усій цій метушні й спокою.

В трамваї, що довго тягнеться на Холодну гору, йому здаються дивними сварливі пасажири, зле обличчя кондуктора і його поклики, застережливі об'яви, розліплені по шибках про повчання, як ходити вулицею. А коли висідає і по інерції шалабудить вузенькими суточками, його раптом душить кашель. Ні, він не хворий — він певний, але йому не хочеться йти додому. Він знає, що в самотній кімнаті його ніхто не чекає, одімкнувши її, він побачить припалі пилом широку, високу шафу з книжками і червоного дерева ліжко, що його пара десь самотно стоїть у якогось перекупника, а може, такого ж, як і він, самотного митця. Потім канапа біля стіни, уквітчаної хатніми виробами українських гончарників, ткачів. На столі у теці незакінчений твір про «Селянський бунт» часів Котляревського, що забрав у нього півтора року часу й праці.

Його міркування уриваються покликами:

— Ти диви! Орест? Звідки?

Перед ним поет Панський і художник Саян.

— А, так, — мурмотить невиразно Орест. Художник тиче йому перед ніс шматок дикту, на яким намальовано дівчину з відрами в староромантичному строї, на фоні густої зелені. Базарний лубок.

— Ні, ти поглянь на примерклий вираз дічини з голубим обличчям! — гукнув поет Панський. — Хіба ж це не самородок новітньої формації!

Обидва зареготали, а Саян пояснив:

— Несемо оцю халтуру в подарунок Будинкові літератури! — Панський тримав Ореста за вилогу і таємниче туркотів: — Ти нічого не знаєш? З неба звалився. Калощ нема! Сало подорожчало в п'ять разів. І дрібних грошей нема! Троячки не беруть! Мила нема — ми тиждень не вмивалися. Голод! От так догралися, браток! Оце тобі Дніпрельстан, Будинок промисловості й колективізація! Сальники з капусти! Нема чим платити гонорару! Черги! Поглянь!

Орест переводить погляд на риг, де біля цистерни

вишикувалися жінки, чоловіки, підлітки з відрами, якимись непомірно великими залізними банками...

Панський задоволено потирає руки, мов радіючи з того, що його інформація мала наочний доказ.

Орест поперемінно вдивляється в їхні обличчя і... почуває, що перед ним чужі люди. Утримуючись, щоб не вибухнути гнівом, він тихо говорить:

— А ти, коли устатковував своє сімейне кубельце меблями, килимами, хіба не дозволяв собі поголодувати й ходити в подраних черевиках? Чому держава не може собі поголодувати й якийсь час ходити без черевиків, щоб устаткуватись?.. Атож! Дніпрельстан, Дніпрельстан!

Орест чує, що реве на всю вулицю, і лють стискає йому горло.

Панський і Саян, примруживши очі, підозріло дивилися на свого приятеля поглядом людей, що бачили перед собою хворого чоловіка... Вони боязко простягли йому на прощання свої білі долоні.

Орест почуває, що йому палають щокі, і хутко біжить до себе на другий поверх. В задушливій кімнаті шпарко роздягається, кидаючи набік своє пальто, шапку, і, зденерований, ходить по хаті. За хвилинку стоїть біля розкритого вікна, глибоко вдихаючи весняне, відживне повітря.

«Ха, ха! Мила! Дрібних грошей!» Перед ним пропливають верткі люди, дядько підводчик біля Дніпра у подертій пальті, Гозберг на рудничному базарі і ухмильні обличчя Панського та Саяна.

Але нещодавно, місяць тому, він, Орест, разом з ними навперейми кепкував з недосконалості життя, побуту... Чому він тепер так розлютився на Панського?

Орест нервово перебирає пальцями по підвіконню, втопивши погляд в дахівки протилежних будівель, де заклопотано пострибували горобчики, безупинно цвірінькаючи своїх веснянок. Він пригадує Курбалу, Кирила, Титана, своїх юнаків з білого палацу, і вони губляться в масі підземних і надземних рудокопів... На тих напливають темні штреки, саморушні машини, безупинний рух гірничого життя.

— Мила! Ха, ха! — вигукує Орест і раптом прислухається. За стіною тягнеться жалібна мелодія, дбайливо виконувана майстрами музичної техніки. Фортепіано, скрипка і віолончель.— Ноктюрн. Нічна музика...—

спадає Орестові назва такої спокійної смутної мелодії. Він прислухається і почуває в ній засинання, вимушений смуток безнадійності.

— К чорту! — вигукує він і твердою ногою виносить з кімнати.

Музика спинилась. З-за фортепіано підвелась з кошлатою головою людина. Вона зиркнула поверх пенсне на увійшлого і стомлено проказала:

— А! Довго не було.

Композитор Бранець і його двоє музик з капели «Гадка».

— Чув? Як подобається? — запитав Бранець, трясучи Орестову руку.

— Казна-що! — кидає Орест. — Навіщо ви тягнете жили? Пощо виволуєте стогін містичних катакомб, впливаючи на емоції тужною безнадійністю?

Бранець, задравши догори голову, закликає, стояв, кліпаючи очима. Орестове зауваження збило його зовсім з пантелику, і він скам'янів, не розуміючи свого сусіду. А Орест порадив:

— Що ви плывете в течії скигління обивателів, що все життя сприймають в світлі півмертвого, а в майбутнє дивляться із засмальцьованого кошика базарної перекупки! Прокиньтесь, Бранцю, і зиркніть трохи далі краєвиду з вікна, що з нього тільки й видно поіржавілу дахівку давниною похиленого будинку. Порийтесь в надбаннях минулого і добудьте мелодію, що бадьорила б душу, розвіювала запліснявілу буденщину і штовхала до великого діла, що в неймовірно важких умовах творить робітничий клас.

Двоє скрипалів уважно стежили за Орестовим обличчям, сповненого незрозумілим для них захопленням.

Бранець кліпав очима. Для нього було дивно чути все це від Ореста. Хто перед ним? Чи той самий Орест, що його знав як сусіду ось уже два роки і який завжди в веселому гуморі вигукував у такт мурмотливого невдоволення з недосконалої часу, людей, химерності їхніх вигадок. Чи це був хтось інший, сердитий, пойнятий люття, що накидається на нього, Бранця, й колишнього самого себе?

А Орест, немов відродивши в собі когось невідомого, викладає Бранцеві свої міркування. В складних тлумаченнях він говорить про людство, всесвіт, величезну

місію пролетарського класу, цілої Радянської влади і про ті труднощі, що послалися на шляху до здійснення великих завдань. Але в його мові нараз тануть всі ті труднощі, що лякають несталих людей, людей, що в їхніх головах, чуттях, сидить тільки мініатюрне сьогодні, а не завтра... що їхнє мислення обмежується турботами про шлунок. Промовець будує перед музиками велетні — споруди, які виростають перед музикою, покликані в цю велику епоху бадьорити будівників і, фіксуючи труднощі, надавати сил перемагати їх.

Орест почуває, що його слова, мова — розхристані, можливо, цю думку Титан, Суворий виклали б ясніш, але він не в силах був утриматись; він мусить зворушити цього дивака-музику. І мова безупинно летиться з його уст.

Бранець розгубленим поглядом нишпорив у копицях нот, навалених на саморобних полицях, шукаючи відповіді на все, що він чув від Ореста. А Орест все говорив, карзав, умовляв.

Нараз віолончеліст, що нетерпляче пас очима двері, кинувся до них — і до кімнати увійшла Аксель, сповнивши її свіжим повітрям. На обличчях музик заграла лагідна ухмилка. Бранець здригнувся і ступнув двічі назустріч.

— Здається, ми знайомі,— простягла вона руку до Ореста і якусь мить приглядалась до його похмурої подобі.— Запізналася? Ні,— проказала вона, зиркнувши на годинник-браслетку. Хутко кинула на руки запобігливому віолончелістові своє легеньке пальто і розгорнула скручені в трубочку ноти.

— Не подобається мені оце все,— приязно усміхнувшись, звернулась вона до Бранця, розправляючи неслухняні листки.— Музика, може, й нічого... але... слова... Всі ці «підківки», «барвіночки»: правда, вони дзенькають, пахнуть, та дзенькіт той якийсь церковний, а запах барвінку нагадує...— Аксель блиснула променистими очима і, не договоривши, засміялась...— Може, у вас знайдеться щось таке... знаєте...— вона клацнула пальцями, замріявшись на мить...— Щось могутнього, нового, сильного, глибокого і разом легкого... От, скажім, як Будинок промисловості. Він такий могутньо великий і zarazом повітряно легкий на вигляд, як пір'інка. Все це породжує в душі силу й приємну легкість.

Бранець спантеличено дивиться на Аксель, а потім перевів погляд на Ореста. Хотів щось сказати, але, розвівши руками, сів до піаніно. Кивнувши головою до скрипалів, він граціозно простяг руки над клавішами, легенькими дотиками пальців розмотуючи нижні візерунки мелодії смутку. Віолончель підтримала його вступ, а скрипка підсилила жалісливі варіації туги. Музики захопилися чудовим мереживом звуків, зливаючи їх різноманітність в гармонію Шопенівського «Ноктюрна».

Аксель замріяно слухала часинку, але, зиркнувши на Ореста, що з саркастичною посмішкою дивився на Бранця, підвелась.

— Ні, не це, — проказала.

— Ось слова, — урвав її Бранець, висмикнувши папірець. — Спеціально аранжировано для нього.

Аксель перебігла листок очима і віддала назад.

— Ні, все це не те. Хоч воно й про робочий відпочинок говориться, але і слова, і музика — це правдивіш буде спочивальна туга, аніж відпочинок. Може, ви аранжируєте оце або знайдете щось подібне чи створите.

І вона зробила рух до піаніно. Бранець поступився їй місцем, і Аксель заграла. Її голос сповнив велику кімнату звуками теплої приваби, він полонив слух, переборював чуття, ламав опір думки, переконливо підіймав емоції, палив серце, бунтував розум і кликав до великого, світлого. Її голос руйнував усякі сумніви і спонукав линути вперед. Атож. І мелодія, і слова, й могутній голос, що передавав найніжніші звуки, кликали до ясного майбутнього, яке ось-ось здійсниться разом з закінченням мелодії.

Орест усвідомлює, що все, може, нескладно говорене ним Бранцеві, якраз і є те, що потрібно музиці. Атож, він тепер відчуває, що треба для життя. Непереможна воля класу й великого будівництва там, на руднях, приголомшили все його внутрішнє дріб'язкове, хитке й легкокрійне минуле, сповнивши новою могутньою силою, як сповняється порожній шар незримим потужним газом, переможцем неосяжних надземних просторів.

Аксель раптом урвала, метнулась до пальта. Тримавши в руках клаптики паперу, вона проказала:

— Тут я захопила кілька уривків. Ну хоча б ось з Еллана.

*...Сентиментальність!
Хай загине
І пам'ять ніжних на землі.*

*.
Нам треба нервів, наче з гроту,
Бажань, як залізобетон,
Нам треба буряного льоту...*

— Правда, воно, мабуть, краще для чоловічого голо-су... а втім, чому не спробувати жіночим? Що дивитесь? Хочете лірики? Будь ласка!

І Аксель перегорнула клаптик на другий бік.

*Ти пробач мені, любов моя, ти, дівчинко,
Я з тобою і нерівний, і розкиданий,
Се тому, що я боям довіку відданий,
Се тому, що я шаленим бурям рідний.*

— Або оця, молодого поета:

*Ми ворога зустрінемо
Кулеметним вогнем,
В атаку ринемо —
Блищить багнет...*

*.
Проти чужих навал таки
в тривожну білу рань,
в суворий вітер Балтики
виходять крейсери,
а чорні люди штормами
високий берег б'ють,
й на морі он на Чорному
нам силу вже кують.*

— Але ж це з газети!.. Сьогоднішньої газети,— промурмотів Бранець.

— Ну то що?! — вигукнула Аксель.— Зауважте, скільки тут матеріалу для музики! Вибирайте, що подобається! — і Аксель кинула на стіл списані олівцем листки.

— Орест. Я пригадала тепер,— звернулася до нього Аксель.— Ми знайомились у мого свояка. Так? Вам казали, мабуть... хочу спробувати сили... от і вправляюсь. Ваш один приятель подав думку.

Орест дивиться на неї, і в його мозкові виринають спогади. Атож, це та дівчина, що він бачив її в Суворо-

го. Мрійлива дівчина. Але її міркування! Хіба це не його думки? І він кидає до неї:

— Ми сьогодні разом приїхали... з Огеєм!

— З Огеєм? — мало не скрикнула Аксель, і її очі взялися вогниками. Та вона одразу опанувала свій надпорив і, байдуже кахикнувши в долоню, звернулась до музик: — Що ж, почнімо?

Орест тихо одступив до дверей і ніяково вклонився.

Під скрипалями засовались стільці, неспокійний віолончеліст енергійно притиснув колінами віолончель.

II

Ранок був ясний, теплий. На Римарській було зовсім тихо, і тільки в кінці вайлакувата пара дебелих коней потягла навантажену широку платформу-віз.

Вікна будинків, затягнуті фіранками, запнуті внутрішніми віконницями, вигравали на сонці блиском шиб. Ще було зовсім рано, і люди досипали останні хвилини. Але сповнені весняної енергії горобці, гави металися поміж вітами звислих над парканами дерев, низьких будівель, зникаючи в напрямку саду-парку, що тягся за кам'яною огорожею.

В завинуті холодочком суточки до суспільного саду почвалало кілька нянь з немовлятами на руках; поперед стрункої дівчини, вигукуючи, помчало двоє малят.

Огей вдихав свіже, весняне повітря і почував, як його груди сповнюються радісним, бадьорим струмом. Він спостерігав кожну дрібницю навколо і пригадав, що майже ніколи не звертав уваги на ці суточки біля його будинку, сповнені влітку нічним гармидером, шумом юних голосів, бадьорих вигуків, а часом положливим вереском. І Огей мимохить попростував слідом за нянями.

В саду кипіла робота — чистили алеї, пушили грядки, понівечені за зиму дощані халабудки, лави. Алеями, залитими сонцем, метушилась щаслива дітвора, а бабуні й молоді дівки з різнокольоровими клуночками на руках, що з них визирали рожеві, воскові писочки немовлят, сиділи поспіль на лавах, захоплені бесідою.

Огей скинув капелюх і, віддавши голову сонячним промінням, не поспішаючи чвалав кривулястою алеєю.

Тільки тепер він спостеріг, наче це був не той сад, що він його знав ще два роки тому. Замість малюсінького садочка на кілька алей, рідко порослого занедбанними деревами, він тепер розкинувся величезним парком, порізаним доріжками, обабіч яких на певній відстані височіли дерев'яні альтанки китайсько-японського стибу — штахетчатих побудовань. На широкому майданчику піднеслись плутані будови для гімнастичних вправ, а вдалині — величезні будівлі театрів, читальень... Його око губилося в густій сіті дерев, між якими мигтіли садівничі.

Огей пройшов крізь пукату браму і опинився в університетському паркові. Як далеко простягся профспілковий сад, захопивши в свої володіння частину парку. Широкою алеєю поспішали робітники-металісти в своїх синіх одягах, мулярі, теслярі, аж до підборіддя замотані в традиційні сірі фартухи, хатні господарки й робітничі з кошиками, шкуратяними або шпагатовими торбинками. На лавах сиділи мамки, няні в широких довгих спідницях і теплих куцинах з майбутніми громадянами на руках, старша малеча лазила по землі, виписуючи на ній паличками, совочками й лопатками мудрі малюнки та ієрогліфи.

Споглядаючи ці метушливо зосереджені створіння з білими, руськими пасмами волоссячка, що вибивалось з-під беретів, кашкетиків в світлих, дбайливо шитих убраннях, Огей почував внутрішню силу й твердість. Адже це плазувало те покоління, що кінчатиме і розвиватиме далі могутню будівлю соціалізму. Йому пригадалися малий Курбалів Славко, рудні, шахти, кривулясті надрові нашарування і йому уявилося, що знаходиться в продольній найпотужнішої шахти. Він бачить її далечінь, і його мислення заглиблюється в невідому науці глибину земних надр. Він уявив себе за машиною, невідомою ще фантастичною машиною, що, як кріт, посувається в глибину, а потім спрямовується на південний схід і рие безмежно довгий тунель. Над ним хлюпочеться сірий Дніпро, Перекоп, Диктатура пролетаріату, холодні води Чорноморської затоки, з одного боку, й Азовського — з другого. Він посувається вже під мілинами зеленого Азовського моря і, згодом, прорізавши поховання старовини, виринає біля Керчі, недалеко чугуноплавильних заводів. На своїм фанта-

стичнім підземнім шляху він бачить соковиті залізні руди, невідомі ще світові мінерали... Потім чує двигіт підземки, що мчить безупинним шляхом: Кривий Ріг — Керч... а можливо, Москва — Харків — Кривий Ріг — Керч. Фантазія заглиблюється в найдрібніші подробиці цього нового досвіду, можливого до здійснення тільки за радянських умов, за умов, коли всі багатства краю волею пролетаріату спрямовано на безмежно велике будування нового світу. Пробудившись від цих думок, як від солодкого сну, Огей зауважив пам'ятник. Справді — пам'ятник, що він його ніколи не помічав.

О, тепер Огей все помічав! Будівлі стилю Відродження, поковбаний сторчкуватим сіряком брук вулиці, замощуваної тепер рівним чотирикутним фармаком. Коли проходив повз порожні вітрини склепів, колишніх торговельних закладів, що колись вилискували різноманітністю приваб, його вже не гнітила досада і не точила серце туга безнадійності. Тепер він відчував за цими порожніми вітринами розподільні склепи, що не потребували з своїх вітрин милувати око перекупок. За цими склепами він бачив ті нові спорудження, що, мов за помахом казкової палички, виринали з-під землі... перед його очима постали могутні будови Дніпрельстану, потужні електровні рудень, довгасті, лапасті машини біля естакад шахт, нове місто тракторів... Теплий струмінь бадьорості розливається йому по організмові.

Він прискорює ходу.

Дубко! Атож, це Дубко,— переконається Огей, тримаючи за лікоть огрядного чорнявого поета, що заклопотано кліпав очима, спрямованими вздовж вулиці.

— Що це ти? На базар? — запитав Огей, торкнувши невеличкого, ловко плетеного кошика в руках замріяного поета.

— Розумієш, два тижні не міг добитися картки на хліб! Чортзна-що! І вигадують! Картки! А в мене дружина хвора на ноги... От і бігай!

— А... Правда. Картки,— протягнув Огей.— Справді? Два тижні? Бюрократи сидять, падлюки! А ти їх у шори! Розумієш? У шори візьми! Вірш патетичний на ту наволоч! А картки... Це потрібно. Соціалізм — це планове господарювання. Ми ж з тобою мусимо знати, скільки чого треба. Особливо зараз, в перехідову добу.

Дубко зміряв Огея мутним поглядом і здвигнув плечима.

— І ти теж за картки? Нічого не розумію! Показалися!

Огей усміхнувся, і перед ним замість Дубка виринула фігура дядька підводчика з Дніпра, а потім засмальцьовані перекупки. Він потряс приятелеві ліву руку, і Дубко, наче переляканий, метнувся в хвіртку парку. Огея нараз вразила думка. Але ж це він сам був нещодавно майже такий самий, як Дубко, лютий на все навколо і в кожній дрібниці бачив недосконалості буття. Мисль викинула думку: всяка людина хворіє... атож, хворіє на різні хвороби. І він пригадував назву тої хвороби і не знаходив. А втім, він розумів, що це була причина одірваності від завдань і щоденної роботи пролетарського класу. Але як саме цю хворобу назвати,— він не міг вигадати. Це не травма, не інфекція, не застуда... Ні. Це прострація. Психологічна прострація!

Пішоходи сповнялися людом, службовцями, тими особами установ, що з їх рушійної, вранішньої лави двірники позначають час коло восьмої години ранку. Проти комсомольського парку Огей довго споглядав похилену набік баню з хрестом на церкві, тої церкви, що колись з ласки своїх господарів умостилася в центрі головної вулиці. Огей пригадав старших школярів із школи, де вчилася його Ялу, які приходили до нього агітувати, щоб він погодився на знесення цієї будівлі, вогнища забобонів й дурисвітства. Авжеж. Мулярі не встигли зламати голову цій будові, що дурила людей протягом десятиліть. Завтра від неї залишаться руїни, а на тім місці виникне грандіозна будівля столичного театру масового дійства. Це ж бо частина була того нового, що трощила старий побут і закладались підвалини великого.

Огей ішов вниз вулицею Лібкнехта, звертав у бічні сучочки, вулички, оглядав все навколо, наче новоприбулий турист. Атож, він почував справді себе людиною, яка за кілька літ розлуки бачила Харків уперше. Уперше бачив він той Харків, що так старанно і досконало вивчав його за науковими матеріалами. Але, згадавши асистента, що поринув у вивчення комахи третинного чи девонського періоду, голосно засміявся.

Дивне чуття. Огей міркував хвилинку, що вигнало

його так спозаранку на вулицю? О, це вже не було тікання з хати від гнітючого настрою безнадійності, моральної пригніченості. Ні. Його охопила зворушлива радість, коли він навшпиньках підійшов до сонних дітей, дружини і на їх подобах бачив щасливу ухмилку спокою. Він почував потребу рухатись, бачити оточення, людей, з кимсь поділитися своєю радістю, наздогнати згаяне. Він був людиною, яка злочинно бездіяльно жила і про це не знала ні сама, ні його великий колектив, до якого він належав.

Огей наддав ходи. Він почував внутрішнє тремтіння, а в голові билась думка: тільки застати б когось, коли не ціле бюро. Але ще було рано.

В інституті були тільки секретар — юний Кончук — та технічний виконавець — старий Велін. Вітаючись з Огеєм, він з подивом зорив на осяяне урочистістю його обличчя і, стискуючи руку, тільки й міг промовити:

— Що, вже? Приїхали?

Слухаючи Огеєве оповідання про мандрівку, роботу на руднях, його участь і зворушливу ситуацію, він навіть покинув переглядати папери, що готував до засідання бюро. Ще б пак! Перед ним стояв інший Огей. Зовсім не той похмурий учений, що уривчасто кидав розлючено репліки та щоразу ухилявся від участі в важливих справах колективу, покликаючись на досліди, нагальну роботу в музеї, виставці. Ні, перед ним була інша, бадьора людина, запальний юнак, відданий член колективу. Поволі надходили інші члени бюро, і Огей повертався знову до з'ясованого, поясняв, резюмував, кидав шереху зауважень, вартих пристосувати в роботі специфічного наукового закладу, інституту, кабінетів, станцій, музею, виставки й самому осередкові.

Хо! Він не тільки не відмовлявся доповісти на цілому осередкові, де там! — він уважав це за конче потрібне, як потрібно для кожного члена колективу глибоке усвідомлення тих процесів, що відбуваються в суспільстві, тої щоденної роботи, яку спрямував цілий робітничий клас і його партія.

Вийшовши на вулицю і прямуючи до свого музею, Огей почував цілковитий спокій, наче там, за стінами, він позбавився того гнітючого тягара, що давив його ціле ество.

Сонце з усією силою, спроможною просякти атмосферу й досягти землі, виливало своє тепле сяйво навколо. Повітря сповнялось випаруваннями зогрітої землі, каміння, асфальту, надаючи Огеєві весняних юних сил.

На виставці вже метушився дідок Фальський, безперестанку туркочучи двом молодим аспірантам про розташування мінералів, діаграм. Він юнацькою ходою перебігав од вітрини до вітрини, де в дбайливо прибраних ящиках-футлярах спочивали мінерали серед частинок порід, властивих кожному в природнім оточенні. Побачивши Огея, Фальський забув за свій обов'язок. Він, як і двоє юних аспірантів, закам'яніло слухали Огеєві зауваження, нові оригінальні думки, поради як тепер треба урядити музей, провадити роботу. Невичерпною енергією дихнуло від цього закисло-го було вченого комунара. Дідок Фальський тільки розводив руками, міркуючи про свої помилки шістдесятилітньої людини, що вважала до того свого колегу Огея не більш, як за споглядально мовчазного «комісара». А від цього «комісара» тепер пашіло життям, глибиною наукового мислення і на предиво оригінальними пропозиціями. Правда, ці пропозиції були трохи незрозумілі для Фальського. Він ніяк не міг збагнути потреби найтіснішого контакту з видобувним виробництвом, напівписьменними рудокопами і цілим робочим, рудним колективом. Йому трохи дивним було і настирливе домагання Огея пов'язати теоретичну, наукову роботу з практикою соціалістичного будівництва. Для дідка було непереможно тяжко з'ясувати потребу вивчення діалектичного матеріалізму та марксоленінської науки. І це — йому, вченому специфічної галузі роботи! Але Огеєві докази, приклади і пояснення були такі переконливі й логічні, що дідок Фальський теребив пальцями свою, сивою щетинкою вкриту неголену щоку й уважно поглядав на своїх молодиків асистентів зором, що говорив: «Зрозуміли? Глядіть же мені, зятяте і добре беріться за все це».

Провівши Огея до дверей, дідок узяв «комісара» за лікоть і тихенько проказав, застережливо озирнувшись:

— Так, той... Може, справді, я зазнайомився б з тою наукою. Ви напишіть про книжки або пришліть... А втім, я сам зайду до вас по них.— Він потер у

долонях свої посинілі пальці й бадьоро потупцяв у глибину зали, напакованої вітринами, скляними шафами й зразками багатств, що ховали від людського ока земні надра.

Огей зауважив присадкувату, довгу, похилу набік будівлю, що, похнюпившись, наче тужно замріялась про своє кохання і колись викликала в нього сумний жаль. Тепер ця будівля колишнього корпусу поховальних бюро не викликала того співчуття. На цім місці ще збереженої жалісливої будови старого він бачив майбутній палац науки про землю, науки, що зараз, немічна й хитлива, принишкла в холодних стінах колишнього синодального управління.

Ні, Огей не в силах був спинитися на будь-чому. Перед ним повільно проходило минуле, і він намагався аналізувати себе, свою психіку, підсвідомість, що тримала його в полоні тужливого настрою. Думки виштовхували одна другу, і він, ловлячи їх, не помічав нічого навкруги. Механічно чвалав пішоходом вулиці Вільної Академії, минув майданчик, що діяв театр «Березіль» від спадистого бульвару до ріки, зиркнув поверх нього вниз, в далечінь долу, й ухмільнувся. Його погляд майнув по фарбистих будівлях далекого базару, і на мить виринула гадка: чи не звідти, з того середовища, що ще збереглося від старих умов економічного минулого, віяв на нього струм задушливого повітря, що труїло його свідомість і, здіймаючи пиляку, застеляло ясний краєвид у майбутнє? Там ще блукали люди з таємничо бистрими очима, зосереджені в самих себе, далекі від суспільного, творчого. Вони тихо шалабудили, полохливо здригаючись, мов почували скорий кінець свому паразитичному існуванню. Як живі трупи, вони ще ворухились, нагадуючи новим людям про гнійні рани, що точили минулу громаду. Навантажені й порожні драгалі раз у раз перетинали майданчик, поступаючи дорогу хутким вантажним авто. Бульваром густою лавою сунули робочі з засмаглими лиснявими подобами, в темних одягах, поспішаючи від верстатів домів на спочинок.

Огей відчув енергійний дотик до ліктя і, озирнувшись, побачив перед собою засмалене обличчя жінки в короткій робітничій курточці, темній коротенькій спідничці і не по теплу легких сандаліях. Тільки коли

робітниця засміялася, виявивши дівоче обличчя, Огей скрикнув:

— Невже? Кого я бачу?!

— Атож. Я. Наді. Чого це ви не заходите? Мама дуже зраділа б...— проказала Наді, витерши лоб рукавом, що з нього визирала бронзова рука.

— Що з вами? — гукнув зачудований Огей.

— Нічого. Я тепер на заводі. На токаря вчусь. Досить байдикувати... Награлась — і годі.— Наді якось по-чоловічому махнула рукою в повітрі.

— Приходьте! — простягла вона руку.— А про те... про дурниці із заміжжям — забудьте. Сон. Дурний сон був, минув і нема. Треба будувати соціалізм.

Огей довго тряс руку Наді, приглядаючись до неї, не вірячи своїм очам, що вони бачать, вухам, щочують.

Наді зникла в гурті юних і літніх дівчат, жінок і чоловіків. Огей почув її дзвінкий короткий сміх. Він згадав свої останні одвідини сивої Кряжен, і гарячий подув радості пройняв його цілого.

Біля свого будинку він хвилинку затримався, міркуючи, чи зайти одвідати Карпа, чи ні, і, наче магнітною силою потягнений, подався до в'їстя своїх сходів. Беручись нагору, йому манулось якнайхутчіш побачити своїх близьких: дружину, дітей; колись сумну, а тепер таку милу, вигідну кімнату.

III

Орест шалабудить по мистецьких закладах, спорожнілих, притихлих, у чеканні нового, великого; чимчикує вулицями, базарами, чуючи дивне тепер для нього шипіння, животне незадоволення. Не дістаючи здачі на базарі, в лотошника, відчуваючи зникнення дрібної срібної монети, не знаходячи собі пачки цигарок, він розумів, що провокації дрібного буржуа проти державних заходів розподілу творили неспокій. Але цей неспокій обурює його і загартовує чуття, бо перекоонує, що все це боротьба! Боротьба за соціалізм, боротьба за підмуток нового життя. Одні будували, другі прагнули зруйнувати, загальмувати цю будову. Він відчуває себе тут манекеном, бо все його єство було там, звідки він приїхав, там, серед рухливих істот

з палкими очима, твердою мовою, непереможним жаданням.

Все: і дивні метушливі люди в чергах, і засмальцьовані баби з злими очима, — для нього ніщо. Він почуває порожнечу серед них і неясність свого самотнього животіння. Дивно. Якимсь сном поринули в безвість всі його суперечності з оточенням.

Його тягло до Огея. До того, що був щільно пов'язаний з цим новим життям і всіма тими, що, байдужі до шипіння, творили нове величезне діло.

Так, він почуває самотність чужоземця серед людей іншої, не знаної, не відомої йому мови. Багато знайомих, що він мав, — це були тепер для нього дивні тубільці.

Орест щодня навідується до своїх друзів, але ні Карпа, ні Платона ще не було. Вони мов потонули в бурхливій вирі нечуваних зрушень сільської перебудови. Орест почуває, що Огей не дасть йому розради: надто радісне було його прощання. А одного разу, йдучи довгою Пушкінською вулицею до Будинку літератури, щоб у десятій раз почути, що нікого ще нема, він бачить на площадці трамвая Корнія, схудлого, зарослого білявою щетиною, але бадьорого, радісного. Той привітно кивнув до Ореста рукою, і він бачить у другій Корнієвій руці невеличкий дорожній сак. Орест увесь стріпнувся. Йому хочеться наздогнати важкий тремтливий від ваги трамвайний вагон, скочити на ганок, почути хоч слово від прибулого Корнія. Та він пригадує, що вони ж літературні вороги, — і спиняється на півкроці. Ніяково кинувши Корнієві у відповідь привітання, тихо простує далі. Вагон поволеньки віддаляється, і згодом Орест бачить його в далечині — мініатюрний, як дитяча іграшка.

«Адже він має рацію, цей юний насмішкуватий ентузіаст Корній», — міркує Орест. Він згадує про Карпа, Вакула, цих старших, загартованих у боях комунарів, що жили в Орестові, Платонові, Ливареві й інших групових приятелях натхнення їхньої, а не Корнієвої та його групи правдивості. Орест почуває себе поганим учнем, веденим за руку навчителем... і, отямившись від замріяності, шкодує, що не порушив громадського закону, не скочив під час руху в трамвай.

Механічно відчиняє важкі дубові двері, різьблені мереживом староукраїнського стилю, і підводиться

східцями до вітальні, вимальованої стилізованими статичними візерунками. Було тихо й затишно. З вузьких рам, розвішаних на стінах, на нього дивляться в мовчазному спогляданні літературні, мистецькі діячі, мальовані палким художником Прецьким, що, з цигаркою в зубах, своїми відкритими юними очима дивиться з дубової рами кудись в невідоме. Орест зазирає до порожньої читальні, береться нагору, до великої зали. Тиша і безлюддя. І в цій тиші Орест ловить напружене чекання на тих, що повернуться сюди з багатими новинами. Темної бронзи величезна кругла люстра, уквітчана білими шарами, як велетенське фантастичне гроно, звисла зі стелі на потужних ланцюгах. Орест хвилинку всотує в себе мовчазний затишок і, зітхнувши, виходить геть.

— Орест! Що замріявся? — розбуркує його соковитий баритон, і Орест бачить на роздоріжжі Вілліса. Атож. Вілліс. «Це той, що спрямовує культурні процеси», — міркує Орест і відчуває енергійний потиск душою руки.

— Ви були з Огеєм? Чудово! Ну, як? — промовив Вілліс і, не чекаючи на відповідь, простягає йому зелений листочок. — Ходімо. Адже, мабуть, ні разу не був на з'їздах? — провадив Вілліс, взявши Ореста під лікоть.

Орест раптом розводиться поясненнями про рудні і в тоні чує нотки неспокою й захопленості. Він не помічає, як минули довгенький сквер, покручені вулички й опинилися перед присадкуватою будівлею опери, обряженої червоними прапорами, оперізаній широкими стьождками з привітальними написами, гаслами. Повз гірлянди зелені, що уквітчували вхід, проходили купками й поодинці в довгих свитках, кожухах, куртках делегати, вкриті строкатими платками, в легеньких осінках — делегатки, на мить затримуючись біля дверей, щоб показати мандати.

Орест слідом за Віллісом чвалає в бічні двері і за кілька хвилин сунеться в густій лаві делегатів до зали. Вілліс десь зник, і Орест, почувачи себе безпомічним серед досереджених державних людей, не відомий їм, повертає до ложі, сідає там у темному куточку і якусь мить стежить за довгим столом, вкритим червоною скатертиною, придивляється до заклопотаних діячів країни. Він бачить знані ним з портретів обличчя,

а між ними знайомого йому особисто Суворого; заглиблюється в споглядання свого внутрішнього маленького я, яке він уважав до того неабияким, бо ж воно було часткою творіння культури. Орест іронічно усміхається сам до себе і зіщулюється на стільчику. Думки течуть йому, не залишаючи сліду в свідомості, як стрічка телеграфу з темними рисками й крапками, таємничі сторонньому глядачеві й ясні байдужому телеграфістові. Його мозковий апарат стає, і перед ним вибита стрічка його життя. Він бачить себе серед оточення дрібних кустарів, урядовців, пойнятих турботами про наступні дні безгрошів'я, вулицю, насичену робітниками, напівселянами, напівторгівниками продуктів свого виробу. Потім себе, малого, захопленого таємничою літературою про царський деспотизм, експлуатацію. Революція проходить поза його ясною свідомістю. Як сотні, тисячі, він кидається в ню, аби щось робити, десь витратити енергію. Далі — більшовики. Сердиті, розлючені і неймовірно тверді. А він, безсилий, безпорадний, пригадує свій перший вірш. Гурток одчайдушних хлопчаків, голови яких сповнені образів. Калейдоскоп подій, боротьби, крові, уболівань, а потім затишку, організації, влади. Перед ним пощерблені шафи, розхитані столи, пошматовані папери, бруд, холодні кімнати, а він серед заклопотаних людей у сірих шинелях, підраних піджаках, обгризених кожушках. Його поема, потім нарис, новела про щось майбутнє, йому самому незрозуміле. Вечірки, турне до центру, нове оточення серед таких же розхристаних, але сповнених енергії юнаків, студіювання канонів мистецтва. Карпо, Вакул і десятки митців, натхненних новим життям, що йшло повз них і в яке вони своїми творами, теоретичними метикуваннями хотіли внести якісь поправки, зміни. Суперечки, запальні баталії на сторінках преси. Нараз — Огей і мандрівка на рудні. Він аналізує відомі йому міркування Суворого, Вілліса, Корнія і шерегу супротивників, що він їх уважав за людей, які не розуміються на канолах мистецтва, спрямовуючи його до загибелі. Орест тепер розуміє, як далекий він був од життя, хоч у своїх метикуваннях чванливо доводив своє розуміння його. О, він почуває, як щипкий рум'янець сорому обкутує йому лице. Ні! То не було мистецтво! Оту чванькуватість породила одчайдушність. Це він усвідомив там, в середовищі

рудокопів і тих юних, нових людей, що йшли в мистецтво, з запалом гаяли вільний час у білому палаці культури й відпочинку. Для них не було нез'ясованим оточення і його перспективи. В їхній свідомості це було неподільне ціле, як в крові білі й червоні тільця, як день і ніч в його краях, як повітря й сонце. Вони тільки зміцняли діалектичні закони, велику науку, що накреслила шлях розвитку пролетарського суспільства, вивчали формальні вправи володіння словом, щоб, опанувавши його, кликати людство до перспектив і запалювати в нім вогонь боротьби, великих поривань і відваги. Атож. Ці нові сили йшли в життя, на зміну йому, Орестові, йшли на зміну Дубкам, які, відбувши свою чергу в первопочатковім суспільстві, мусили одійти в забуття. Орест розуміє тепер це, як непереможний закон буття й розвитку соціалізму. Він має або стати осторонь, або, перейнявшись глибиною незламних законів і опанувавши їх, злитись з цим прийдешнім юним, щоб разом творити оце нове, що народжувалось на його очах і якого він не міг до сього часу зрозуміти. Так, так. Інакше й бути не може! — доходить Орест висновку. Про це яскраво свідчить і оця тисячна аудиторія, що керує країною, спрямовує її на рейки соціалізму й рухає вперед.

Орест витирає з лоба краплинки холодного поту. Розтріпані безладні нерви поволеньки гублять силу. Орест не помічає, як довго припишло сидить він у темному куті ложі. Він тільки тепер, звільнившись від тягаря зворушливих думок, звертає увагу на сцену.

На трибуні від часу до часу один делегат змінює другого. Робочі в простенькій одежі, селяни в кожушках, чоловіки, жінки нескладними реченнями висловлюють волю своїх трудящих виборців. Орест, як у розкритій книзі, читає, слухає про труднощі будівництва, радощі досягнень, і перед ним проходить ціле господарство країни в стислих деталях. Він чує з уст людей праці про буйний зріст господарства, як воно змінює подобу, як мільйони людей, колись забитих, темних, безпорадних, стають гідними владарями й будівниками нового життя. О, він чує з уст селянки-колгоспниці, якої думка щоразу ломиться в словах, про цілий світ, пригнічене людство, жадання знищити цей гніт і побудувати всесвітнє соціалістичне господарство. Він не йме віри своїм вухам! А воно так! Жінка

допіру рік тому навчилася грамоти. І от вона, ця жінка з зеленкуватим лицем, в широкій свитині, читає стислу лекцію, як треба боротися від нападу імперіалістів і, тріпнувши крилами, майнути на допомогу пригнобленим...

Орест переводить погляд до зали і бачить суцільну масу, тисячі люду, таких же представників робітництва, селянства, які напружено слухають, пройняті ентузіазмом промови своїх співтоваришів. Це найкращі з кращих тих мільйонів люду, що він їх бачить у руднях, на селі, в колгоспах, всюди, де було життя, робота. Авжеж! Робота! Не на окремих концентраторів багатства, а для цілої країни, сотень мільйонів люду. О, він чує молдавську, німецьку, польську, єврейську, татарську, хінську мови! Він чує, як з брязкотом падають пута національної різниці й виростають крила віри, солідарної любові між усіма національностями.

Орест пригадує своїх приятелів, себе... дивацькі дискусії, і йому стає непереможно боляче. Ось де життя! Ось хто будівник! Ті, що торік, позаторік були безграмотні, тепер, опанувавши і грамоту, і закони людського життя, — є творці соціалізму! Соціалізм! Який глибокий зміст у цьому слові. Зовсім не те, що він осягнув дотепер з дивацьких, дріб'язкових балачок, гарячих суперечок друзів.

Він слухає делегата з металургійного гіганта про те, що робиться з рудою після того, як вона зникає з рудень. Орест тепер знає різноманітність її якості, що треба для найкращого її використання, і бачить, як з того мінерала родяться машини-гіганти і мільйони життєвих, господарських дрібниць. Перед ним проходить картина зміни села, простягнені ниви в різноманітних чотирикутниках з різкою зеленню, численними гатунками сільських продуктів. Делегати складали справоздання за свої ділянки господарювання — заводи, колгоспи, села, фабрики, винахідництво, науку, освіту...

Коли оголошується перерва, Орест якусь мить сидить під гіпнозом, зворушений, прибитий. Потім хутко підводиться і в тісному оточенні тисяч поволі посувається до виходу. Приглядаючись до делегатів, він помічає в їхніх палахкотливих очах, лагідних ухмилках, турботливих рисках — близьких і рідних йому. Нараз

з нього спадає порохнява півка минулого, і він почуває в собі свіжі сили й упевненість.

Нарешті Карпо був дома. Орест пригадує свою зустріч з Корнієм, і йому раптом спадає до голови положлива і разом бажана думка: невже вони разом приїхали?

В снігах він мимохіть спиняється біля плямистої суки й плеще долонею по її гладенькій спині.

Сука, радісно заскавуливши, йде слідом за ним аж до дверей свого господаря.

Карпо довго тиснув Орестову руку, і в його погляді світилася ніяковість, прихована таємничість. Довгий час вони обидва застигли в застережливим мовчанні, кожен чекаючи першого слова від другого.

Орест міркує про свого чорного друга, і йому ніяково признатись, що він, Орест, веселий, повний енергії й пустотливої жартівливості,— вже зовсім не той Орест. Йому боляче про це сказати комунарові. Дивна річ! Він, Орест, зрозумів своє призначення, як частку культурного процесу, а цей його друг Карпо, що віддавав життя в запеклих боях за справу соціалізму, йде тепер дивними шляхами, і слідом за ним чи поруч, а може, й спереду йшов він, колишній Орест, мертва істота, далека соціалістичному суспільству особа. А цей кудлатий літературний друг, термосячи розчепіреними пальцями свої чорні патли, задумливий, збентежений, ходив по хаті, здригаючи плечима, і міркував, у який спосіб розпочати оповідати своєму приятелю — тому, що разом з ним він тяг за собою волок шкідливих для пролетарського суспільства помилок...

В який спосіб почати з'ясовувати своєму приятелю про нове, оте відроджуюче, що трапилося з ним ще раніш і зміцнене в клеботливому змаганні «Хто кого» — чи соціалізм, чи глитай? І він тихо промовив:

— Знаєш, друже Орест! Все те, що ми витворяли на літературно-мистецькому фронті,— був жахливий помилковий злочин. Ми мусимо стати в шерехи борців за нове суспільство, бути справжніми будівниками соціалістичної культури...

Орест переляканими очима дивиться на Карпа, скам'янілий, зворушений. Що він чує? Він хапає Карпові руки і в нестямі трясє їх, дякуючи за могутньо

велике, що так легко розв'язало його внутрішні муки, розітнуло гнітючий морок, який сповивав його.

Наступної хвилини вони сиділи поруч на канапі і в нервовому збудженні навперебій оповідали один одному свої враження з подорожі.

Перед Орестом розкривалась завіса великого нового, що творилося в сільських оселях, селах, на безкраїх ланах, де виникали-росли фортеці соціалістичної моці; серед пустельно жорсткого минулого аграрного дрібнобуржуазного господарювання виростили оазиси, валились форти капіталістичної сили і глитаї як клас зникав з обрїю нового життя.

IV

Весна насувалась з поспішною похапливістю. Дерева вже вбралися в зелені тремтливі шати, несучи з собою всьому живому надію й приховану радість прийдешнього.

Огей, Карпо і Орест спокійною ходою чвалали до Будинку літератури й мистецтва. Кожен з них почував, що сьогодні має відбутися те, що завершить сумне минуле й кине ясне проміння на майбутнє. Але ніхто не хотів про це говорити, навіть Огей, що з не відомих йому самому причин хоч і пасивно, а втягся в метушливе життя своїх друзів-літераторів. Приятелі перекидалися уривчастими слівцями, що стосувалися більш природи, баченого навколо.

— Наука доводить, що сонце — розтоплена газова маса,— торочив Орест.— Це доведено на підставі того, що сонячні проміння кольорові. На думку дослідників, це походить від того, що розпалену центральну частину сонця оточує плівка з мішанини палаючих газів. Проміння, що лине з центральної частини сонця, просочуючись крізь плівку, в залежності від їх хімічних складників доносять нам кольорове проміння. Таким чином дізналися, що на сонці, крім натрію, є водень, барій, кальцій, золото, цинк та інші простенькі тіла, тобто те саме, що й на землі. На основі вивчення цих фарбистих проміннів і прийшли до думки про газову його природу, що походить з розтопленої маси. Мовляв, коли б цього не було, не було б фарбистих про-

міннів. Це підтверджено й дослідженням вогняних проміннів у заводських печах.

— Ну, то що? — запитав Огей.

— А те, що з логіки мислення я приходжу до висновку — це помилка. Сонце не є звичайна собі комета, майбутня планета. Це концентрована палахкотлива електроенергія, що сповняє теплом і сяйвом на неосяжну відстань космічні простори, в тому числі землю й нас з вами. Вчені забувають або ще не встигли дослідити і тому помиляються: кольорова уява сонячного проміння не тому, що воно справді барвисте і на підставі того, мовляв, походить з газів, а тому, що це електричне проміння проходить через атмосферу земної планети, сповнену цими газами, видиханими землею. Бо інакше нічим пояснити зародження електронів, що є, на мою думку, дітьми сонячної електроенергії.

Карпо задоволено усміхнувся, зиркнувши на Огея поглядом, немов хтів сказати: «Ану, друже, викручуйся!»

Огей поплескав Ореста по спині і відказав:

— Гарзд. Я не хочу сперечатися вже тому, що це твої припущення. От коли ти візьмешся за вивчення цієї галузі науки, тоді тобі залюбки повірю, знаючи з досвіду, що багато в науковому світі є ще невисвітленого, як треба... Он, погляньте — за садом спалахнуло сяйво! Що то: газові ліхтарі засвітилися чи електричні? Я гадаю — то електричні, бо газових у нас нема. Може, Орест доводитиме, що то газові?

З відчиненого вікна, пдвз яке проходили друзі, вийшло легеньким запахом оцту, і в вікні з'явилась постать молодої жінки. Вона тримала між пальцями кілька стеблинок, на яких коливалися мініатюрні ясно-сині квіточки. Жінка сповненими розпуки очима дивилась на панель.

— Весна, — сказав Карпо.

— Витребеньки, — підказав Орест, а Огей жартівливо додав:

— Розгубленість і розкаяння.

Десь у темній височині прошуміла, радісно перегукуючись, хмара запізнілих кроншнепів, а бруком тихо прошипіло, м'яко вгинаючись, блискуче авто. Назустріч приятелям сунув гурт юнаків — хлопців, дівчат в робочім строї, а в їхніх покличах, дружніх дотехах

вчувалась бадьора надія й притишена сила прийдешнього.

— Невже ми старі?! — вигукнув Орест, поглянувши на друзів.

— Але ж серце ще молоде! — в тон йому відказав Огей. — Знаєш? Всякий мінерал стає тоді здатним до вжитку, стає корисним, коли його обчистити від лему. Щоб зробити з руди залізо, треба її перетопити, позбавити чужорідних властивостей. Не раз, а два! Мабуть, так і з нами. Адже ж ми не золото, щоб тільки промити чи розтовкти й промити?

— Атож. Навіть не руда! — вигукнув Орест. — Ми кварцит, що має в собі злятовану масу піску, глини й іншого непотребу, але між якими є й залізо, корисний метал. Та, щоб з нього тільки добути руду, треба багатьох технічних маніпуляцій, праці й часу.

— А на мою думку, — вкинув Карпо, — ми індивідуалістичне господарство, що потребує втручання робітничого класу, аби воно перетворилося на соціалістичне.

Над дверима Будинку літератури ясно виблискував електричний ліхтар, кидаючи півколом перед дверима біле сяйво.

У вітальні було повно люду: літератори, журналісти, художники, музики, актори, режисери, підсобні діячі мистецтва і побічні керівники; молодші й старші, з сивими головами й з пушком на губах юнаки, чоловіки й жінки. Кріселок, канап не вистачало, і люди стояли тісно, гуртом, наче боялись відділитись від маси, лякались самотності. В цій невеличкій залі панував шум, приглушений гамір.

Огей, Карпо й Орест протиснулись в гурт, і біля них одразу згуртувалося кільканадцять осіб. Тут були Платон, Ливар, Юник і безліч близьких Орестових друзів, що разом з ними він пройшов літературний шлях. Балакали про погоду, театр, виставку, літературні новини, і коли хто з них кидав знані Орестові заявлені саркастичні фрази на адресу літературних супротивників чи хтось починав про консерви, що їх не міг знайти на закуску в розподільчих закладах, — Орест почував, що знову, як і колись в кутку ложі театру, його подоба вкривалась рум'янцем ніяковості, і він намагався не чути цих далеких йому тепер вигуків чужого оточен-

ня, спорожнявілих людей минулого або байдужих до сучасного.

Електрика моргнула кілька разів, і суцільний натовп посунувся у двері, по сходах нагору, до великої зали. Білі з голубим відтінком шари, що рясним гроном обліпили темну люстру, палали золотим жаром, сповнюючи залу лагідним сяйвом.

З гори над трибуною, зсередини хорів, пофарбованих цинамоновим кольором, дивився вниз на присутніх поет-комунар Еллан... Його передсмертна усмішка випромінювала запитання:

«З ким же ти? Із сучасним життям чи з тими, хто намагається руйнувати його? Чи, мо', дивитимешся навколо поглядом сфінкса?»

Говорив Суворий. О, старий недаремно скликав колись до себе цих жерців «музи», що намагались впливати на культурно-суспільні процеси. Він говорив повагом, нишпорив очима по залу й, зазираючи на сповнені людом хори, немов шукав знайомих облич. Він розкривав перед аудиторією минуле культурницьких і культурних процесів, по ниточці розкладав течії, як мініатюрні статуетки, брав у руки кожного діяча минулого й сучасного, роздивлявся на нього з усіх боків і розповідав, показуючи аудиторії недоладності кожної фігури, хиби минулого й недосконалості сучасного, Суворий часом брав кілька таких фігурок у жменю, і Орест серед тої купки бачив себе, жалюгідного й немічного, заблукалого в часі. Суворий говорив довго, довго. Серед загуслої тиші кількохсот робітників літератури й мистецтва витав дух неспокою, болів, образ, розкаяння, усвідомлення. Орест почував, як йому стугоніло в грудях і тремтіли пальці. Він знав, що мусить теж говорити і вилити свої внутрішні муки, показати нове нутро, заявити з трибуни своїм друзям, Панським, Дубкам, що він... о, він тепер уже не той, що його вони колись знали! Що вони самі, як ще не переродилися, мусять, конче мусять збагнути велич часу, вилізти з баюри бридкого минулого й стати на шлях до великого світлого.

І Орест попросив слова. Він майже не контролював своїх думок. О, для чого їх контролювати, коли вони линуць з уст вільним струменем чистого признання й бадьорої сподіванки. Сходячи з трибуни, він одразу

відчув, як йому стало зовсім, зовсім легко й сором'язливо затишно. Він запам'ятав між слухачів три обличчя: бліде, розгублене — Платона, й лагідне, поійняте усмішкою,— Корнія, та Карпа з бадьорим блиском чорних очей.

Орест нервово крутив цигарку, тямлячи одне: його спільні друзі тепер уже не ті. Давній друг Платон став тільки знайомим, а натомість близьким другом стає колишній ворог Корній. А Карпо? Адже він теж із ним... А відсутній ще Вакул, а Лейбман і ціла шерега друзів? Можливо... Напевне, можливо. Віднині розбиті на партизанські купки літературні сили з'єднані в єдину могутню армію. А Іваськи, Дубки? Вони мусять або глибоко поійнятись великою епохою соціалістичного сьгодні, або мають бути викинуті життям, як непотріб, як бутювнина породи в руднях.

Кварцит. Атож. Ми кварцит, мішана маса, що потребує перетворення на руду, залізо.

В перерві на східцях стояла Аксель. Та дівчина з прихованою таємничою енергією, що Огей розглядав її колись крізь задимлені окуляри своєї смутної душі.

— Мовчите? Що ж. Не пізнали? Негаразд...— злегенька тремтливим голосом мовила вона.— А я послуhalась вас і пішла на камерний спів.— Вона дивилась на Огея своїми ясними, дитячими очима, що ховали нез'ясовану кмітливість і волю.

Огей провів рукою над очима, мов здійсмаючи незриму павутину ніяковості, і лагідно відказав:

— Це добре. Виходить, ви теж ідете в життя. Я колись вам, мабуть, дурниць наторочив. Для мене містєцтво — що для коня географія. Чуттям його беру, а не розумом. А втім, гадаю, це спроба. Чи не так? Головне, щоб воно підіймало люд до великих дій, ентузіазму.

— Я так і розумію свою мізерну місію,— відказала Аксель.— Послухайте моє виконання і скажіть свою думку. Проте бачу по ваших очах,— ви не будете слухати, і ми не побачимось після концерту. А мо', й ніколи.— Вона притишено зітхнула й додала: — Добре. Затямила. Я ваш друг. Тільки друг далекий, що в своїх спогадах має куточок приємного чуття і де хорониться тиха приязнь. От і все. До побачення! — Вона простягла руку і з пошаною, як учень, що здибав

давнього вчителя, про якого збереглися приємні спогади, тихо проказала: — Чула, ви назавжди, чи що, виїдете на рудні? Як буду там у турне,— не тікайте з концерту, як сьогодні, а приведіть дружину й дітей. Гаразд? — Аксель вирвала руку і подалась нагору.

Починався концертний відділ. Але Орест, Карпо й Огей не залишилися. На вулиці вони здибались з Платоном, Івасем, Ливарем, що, розгублені, тупцяли біля входу, не знаючи, чи повертатись, чи йти домів... Всі гуртом мовчки йшли вуличкою до рогу Пушкінської і спинилися біля ліхтаря. Платон не в силах був видати з себе будь-якого дотепу і тільки поспитав:

— Ви кудую?

— Ми? — перепитав Карпо. — Ми просто! — мотнув він рукою. — Леніною вулицею!

— Вулицею Леніна? — замріяно спитав Платон. — Але такої ще в Харкові нема.

— Нема? — грайливим тоном проказав Карпо і додав: — Є. Це ми й досі не знали.

— Ну, а ми... сюди... праворуч,— мотнувши вгору до Басейної головою, одказав Івасько.

— Мені, власне, з вами по дорозі...— звернувся Платон до Карпа. — Але я, мабуть, подамсь ліворуч.— І він, мотнувши рукою вниз Пушкінської, додав: — Тільки не зрозумійте це ліворуч алегорично. Мабуть, або я замакітрився, або світ став догори дригом! Піду до Янка. У мене визрів план. Чи не поїде він зі мною у далеку подорож. Є місця, де на протязі тисячі кілометрів нема живої душі. Озера, ріки, скелі, риба і дичина.

— Теж непогано! — вигукнув Огей. — Там ще не досліджені нетрі.

— Маєш рацію! — виголосив Платон і, похитуючись, бистрою ходою подався вниз, повз блискучу трамвайну колію, що зникла в темній далечині вулиці.

Кожен пішов своєю дорогою.

— Карпо! Орест! — гукав ніжний голос. Приятелів наздоганяла низенька зігнута постать.

— Вадя! Лейбман! — одночасно озвались друзі, спинившись, доки низенька постать приєднається до них.

Метикуючи за свій зниклий песимізм, Огей в смутних згадках уздрів його початок серед поплутаного чужого оточення часу перепочинку відбудовної епохи. Він уявив себе між мілким багном і скелястою горою, охоплений розпачем: кудюю йти. І раптом могутній поклик. Він слідом за мільйонами каменярів сунув на стрімку гору, з-за якої визирало сонце, огріваючи своїм теплосяйним промінням узбіччя того боку гори, де треба було приготувати площину для нової великої будови.

Огей струсив з себе минуле. Перед ним стелився ясний, хоч кострубатий шлях. Лагідна ухмилка прояснила його подобу. Він помітив сінка, доньку і дружину — з немовлям на руках, занурених в складні новітні ієрогліфи ребусів. Приплив нестримного почуття любові й рідної близькості до усіх цих чотирьох істот сповнив його цілого.

Йому стало смішно за себе й за ті початкові чуття, породжені розпукою, що прагнули заповонити його в порожні обійми Акселиної приваби.

«Які дурниці!» — хотілося пустоголаво скрикнути йому, і посунувся до рідних створінь.

О, тепер вони вже не дивувались за його активну участь в розгадці складних ребусів. У них радісно блищали очі, випромінюючи вічну любов. Вони бачили свого «татка» таким, як він був колись, ще три роки тому, повного запалу й рідної ласки. Атож, він приїхав зовсім іншим. І вони не тільки не заперечували рушити туди з ним, а навіть приспішали цей від'їзд.

На пероні вокзалу, серед заклопотаних пасажирів, що здебільше розгублено металися по перону, купкою стояли Карпо, Лейбман, Вакул, Корній, Барат, Вуглик. Ворожнеча, що панувала між цими людьми протягом кількох років, розвіялась, згасла в минулому. Вони тихо перекидалися словами, пронизуючи очима метушливий натовп і шукаючи того, задля кого вони з'явилися.

Огей, навантажений валізою й малим синком, поволі йшов до вагонів, що перемовлялися шипінням тормозів, мов питаючи один одного, чи все гаразд, щоб рушити в далеку путь. Слідом за Огеєм поспішала

дружина з немовлям і її хатня буркотлива помічниця Горпина з невеличкими паками. А попереду всіх, пустотливо розмахуючи руками, підтюпцем дріботіла донька Ялу. Вона раз у раз спинялась, щоб зиркнути на своїх батьків, висловити своє спостереження про поїзд, великий годинник, саморухливу вагонетку й шерегу дрібниць, байдужих дорослим і на які з захопленням реагує юний мозок.

Товариство кинулось Огеєві на допомогу, а він, зворушений такою несподіванкою, розгублено щось мимрив, шукаючи свій вагон. Коли родина посіла свої місця, а синок уместився на столику біля вікна спостерігати обкутаний парою паротяг, що посувався сусідньою колією, напуваючи з довгої кишки вагони,— товариство вернулось на перон. Розмова ніяк не в'язалась, окрім вимушених слів, запитань, зауважень, що не стосувалися ані мети Огеєвої подорожі, ні того глибокого чуття єднання, що привело всіх на проводи.

Мов блискавична розрядка ніяковості всіх, залунав Огеїв голос, спрямований до натовпу:

— Орест! А ти ж куди?!

Пероном нісся Орест. Пола його легенького пальта тріпались між ногами, відлітали геть, кепі зсунулось на потилицю, а обличчя лисніло потом. Він поставив межі ніг валізку і похапливо потиснув усім руки.

— Куди це? — поспитав Корній. На цей раз у тоні його запитання не було звичайних його мові ноток іронії.

— Я, той... — запнувся Орест, засоромлено поглянувши на Карпа й Огея.

— Кварцит перегреплювати? — усміхаючись, вкинув Огей.

— Авжеж. Авжеж! — рішуче повторив Орест. — Що критись. Йй-пра!.. Я ненадовго... Обіцяв юнакам приїхати... До речі, побачу будівництва нової фабрики...

— Кварцитопереробної? — спитав Огей.

Орест уважно подивився на нього і засміявся. Дріботливий сміх виприскував радісно бадьорістю юнака, що тільки-но скінчив іспити і, звільнений від учбових тягот, іде в життя, щоб узяти в нім активну будівничу участь.

Паротяг застерезливо загув. Орест поспішно шугнув до східців, енергійним рухом посунув на площадку

валізку і скочив слідом за нею. Вже на площадці Огей ще раз потиснув приятелеві руку.

— Не забудьте про кварцит! Вам доведеться його переробляти! — гукнув він із площадки вагона до товаришів на пероні, коли поїзд рушив.

Карпо, Корній, Вакул, Барат, Лейбман і Вуглик верталися з вокзалу разом.

1929—1930 рр.

АЛАЇ

ПОВІСТЬ

І. ЖАХ

Багровий рум'янець спалахнув жаром сонячного проміння й за мить розвіявся на білястій блакиті небосхилу.

Визирнуло привітне сонце, обдарувавши весняну природу лагідним теплом і сяйвом.

Темно-зелена травиця заблищала срібляним килимом перлинок. Легкий вітрець своїм подувом розвіяв ранковий подих юної зелені.

Було ще надто рано, не чути людського руху, гомону. Здавалося, цим світлим, прекрасним днем людство, щасливе із свого існування, солодко спочивало в спокійних обіймах сну.

Урочисту тишу іноді лише порушувало сонне вуркотання весняних фарбистих фазанів, що з ранковою зорею принишкли в куцах.

Раптом десь у недосяжній для ока далечині щось по-дурному бамкнуло, і за мить, розрізавши прозоре повітря, на землю гепнуло метеоричне тіло...

Земля, важко застогнавши, зігнулась під його силою і з страшним вибухом шалено кинула в повітря шматки свого пораненого тіла, що з бурим димом, вулканічною хмарою звелось до небес.

В ту ж мить зачувся людський галас, шамотня, немовби живі істоти принишкло чекали на цей знак.

Хмара рудого диму оповила півнеба, вона заволокла контури зелених дерев і поволі розтавала в повітрі, розкривши величезну пащу в землі.

— Бризантний! — ліниво промовив сирій жовнір, що підійшов до видовбаної глибочної ями.

Він стомлено почухав потилицю, подивився на свій казаночок у руці й поволі пішов.

Крізь запинало зелених дерев на галявині фільварку заметушились сірі фігури жовнірів, чорні — козаків.

Під небом глухо гуркотів сталевий птах. Осяяний

сонячним промінням, він виблискував, білий як сніг, мчачи над землею і залишаючи по собі білясту смугу.

Раптом обіч нього повітря розірвала вогняна зірка, породивши клубочок димової хмарки... Раз, два, три... Часто-часто замигтіли вогники навкруг аероплана, ореолом клубочків облутуючи його напрямом.

Але сталевий птах спокійно простував уперед. Ось він уже над фільварком. Сталевий птах зніс і випустив світле яйце, що поблискуючи на сонці, мчало вниз.

— Бомба! — зарепетували хрипкими голосами сірі постаті на фільварку. — Ще одна!

У цю ж мить новий вогник блискучими гострими язиками лизнув кришталевий живіт піднебесного птаха, оповивши його серпанковим клубочком туману.

Аеро блиснув крилами, спалахнув вогнем і, закрутившись у полум'ї, полетів униз, туди, де велетенське яйце торкнулося землі, вибухло рудим, змішаним із пилякою вогнем, розітнувши купу дерев і просвердливши в землі величезну яму.

— Так йому й треба, падаюці! — промовив хтось із офіцерів, що збилися на ганку панського будинку.

Кого це стосувалося — невідомо: чи полум'ям обхопленої птиці — розтрощеного ворожого аероплана, чи повислої на похилому дереві пошмагваної сірої постаті, без голови, із стиснутим у руді казаночком...

Смуглявий козак-кубанець лагідно тримав у жменях маленькі книжечки й жадібними очима зорив за нервовим рухом юнака-жовніра, що нишпорив у скриньці, щось вибираючи. Час од часу жовнір тикав кубанцеві брошурки: синенькі, жовтенькі, червоні.

Врешті юнак зачинив скриньку і, витерши спітніле чоло, промовив до козака:

— От і все!

Кубанець обережно, немов яку хрустку річ, вирівняв у жмені купку книжечок, дбайливо засунув їх за пазуху, підтягнув паска на чемерці й стиха промовив:

— Дякую. А коли ще навідатися? — запитав він жовніра. — Бо знаєш, брате Шешелю, цього й на місяць не вистачить...

Солдат, не відповідаючи на запитання козака, заважав:

— Тільки знову не забудь нагадати: обережність

і обережність. Хай хлопці не забувають, що зараз війна. Фронт. Знаєш, яка за це кара!

— Нічого. Вже рік — і нікого не піймали. Погано ти знаєш наших людей.

— Гаразд. Але нагадати не зле, — стурбовано виправдався Шешель. — Ага! — додав він. — Оце, будь ласка, завезеш Пронці до 202-го полку. Я забув ще того разу передати, а ви їх читали вже. — Шешель добув із шухляди столу кілька складених газеток. — Ну, бувай здоров... Адже ж ти, певне, маєш одержати там пошту для бригади?

Кубанець похапцем стиснув руку, що протяг йому жовнір, і поволі вийшов, кинувши з дверей:

— До побачення!

— Шешель у канцелярії? — почув жовнір гомін з вулиці. За мить до хати увійшли два фронтові жандарі.

— Вас прохають до штабу, — звернувся один із них.

Шешелеві щось ризонуло всередині. Миттю кинув оком по обличчях штабних посланців.

Що ж дивного, що кличуть? Це ж звичайна річ, що його кличуть, коли він там потрібний, вихором майнуло йому в голову. «А чому їх двоє?»

Істинктивно кинув погляд на похідну канцелярську скриню та, згадавши, що в хаті два посланці, схаменувся, спокійно одяг кашкета і вийшов.

Надворі згадав: «А чому один із них лишився у хаті?»

В серці йокнуло. Розум, що намагався бути спокійним, боровся із збентеженим чуттям.

До командира корпусу? Але ж це буває надто рідко — тоді, коли немає Шешелевого начальника — генерального штабу поручника Липського. А тепер же він тут...

Шешеля пройняла невимовна злість. Йому все стало ясно як день.

Він бачив прапорщика Вольфуса, що струнко стовбичив серед кімнати перед командиром корпусу, тримаючи в руці листа — Шешелів розкритий конверт.

Шешелеві було байдуже до зблідлого генерала Махметова, з козинячою борідкою начштабу майора Школова та інших штаб-офіцерів, що переляканими очима,

але повними ненависті й злості, їли його, штабного жовніра.

Він ніби не чув запитань, що котилися разом із слиною з пащі генерала Махметова, ні реплік та роблено стриманого бубоніння штаб-офіцерів, що намагалися виявити перед начальством свою ненависть до такого жовніра. Шешель лише міркував: як міг цей прапорщик Вольфус, його приятель, той, хто вже два роки був йому за зв'язок із Петербургом, виказати на нього?

«Вислуга! Прапорщик хоче мати ордена, вищого чину, рангу! Цей адвокат, ліберал-революціонер хоче мати офіцерські кадрові галуни».

Шешелеві хотілося реготати, харкнути в обличчя цьому приятелю, та, згадавши про свою штабну валізу з листівками, брошурами, раптом схаменувся... Його охопив невимовний сум. Хіба йому допоможе відмовлення від своєї роботи? Хоч із листа нічого не можна зрозуміти, що виказало б на товаришів у Петербурзі, та хіба це допоможе справі? Адже у нього зроблять трус, і ті листівки, брошури, жажливі для царизму, що знайдуть у нього, з'ясують усе...

І замість відповіді на істеричні генералові вигуки та сичання генштабістів він усміхнувся. Йому тепер було байдуже до них. Мозок свердлила думка: яким чином виплутати адресата з Петербурга? В який спосіб дати знати по фронту, щоб не приїздили до нього на гачок штабних жандарів і не виявили полкові осередки?.. А коли до кабінету корпусного жандарі внесли в похідних ряднах знайдену літературу, од якої генерал затрясся, як від пропасниці, Шешель лише промовив:

— Лист не має ніякого відношення до цього, — і наївно додав: — Що ж, ми маємо різні переконання: ви — монархічні, я — навпаки.

— Але ж війна, виродку! Війна! Хіба в такі часи можна бавитись у революцію? — заверещав допитливо корпусний тоном, ніби він не перечив, щоб це робилося за мирного часу.

Шешель блимнув дитячою усмішкою і, докірливо зиркнувши на прапорщика, відповів:

— Війна — кому чини, а кому смерть або вічне каліцтво за чужі ранги...

Втома радості облила серце Шешелеві. Кубанець-ординарець ще не поїхав до своєї бригади й бачив, коли

жандарі вели його, заарештованого... бо ж Шешель, проходячи повз нього, коли той стирчав на порозі, встиг йому прошепотіти:

— Сповідати усіх! Тепер байдуже: по фронту кінці у воду буде поховано.

Його навіть тішило дивитися на сивого генерала — корпусного, що увечері прийшов умовляти: хай викаже всіх на фронті, з ким мав зв'язок, і він, генерал інфантерії, виклопоче йому полегшення; інакше можуть розстріляти, мов злочинця, або повісити, як шпика. Війна як війна, а генералові, бач, шкода такого юнака.

Що за невміло улесливої пісні співав корпусний!

І хоч генерал потім тупотів ногами, верещав на всю темну арештантську, Шешелеві було смішно. Його навіть бавила скаженість сивенького монархіста, уквітчаного орденами.

Він міркував собі, коли той пішов:

«Однаково колись треба гинути... А загинути за революцію — це ж неабищо». Його охопила невимовна радість. Цілі віки хтось гинув! Гинуло краще з людства — гинули спартаки, паризькі комунари, гинули декабристи, гинули сотні, тисячі в 1905 році, гинули, гинуть щодня тисячі людей на необмеженому обширі імперії. Загинути, як вони, — це вища насолода!

І коли його перевели до штабної імпровізованої тюрми, він уже був насичений розумінням потреби загинути.

Йому було приємно запально агітувати коменданта штабу корпусу — полковника Гульбу, старенького дідуся, якого син, із його ж пояснень, теж загинув, устрявши до подібної «злочинної» революційної організації.

Шешель розумів, що він не загітує монархіста-полковника, але відчував приємність потріпати нерви дідусеві, нагнати на нього холодного жаху революції, що все ж таки буде, що вона-таки винищить це офіцерське монархічне падло!

Але лагідний жартівливий тон Шешеля зник, коли одного разу комендант запитав, що воно за ієрогліфи написано в його щоденникові.

Хоч Шешель і відповідав, що, мовляв, то грецькі вірші, та хіба повірить комендант? Невже він не метикує по-грецькому? А що скаже польовий суд, коли

розгляне ці «вірші»? Розшифрувати ці ієрогліфи — призвища й адреси товаришів по фронту та з краю! Хіба він не поклав собі вмерти за революцію? Хіба він не жив цим останні свої юнацькі роки ще раніш, ніж його забрано на фронт, на війну?

Адже хіба даремно ніхто не знає, навіть вартові, за що він сидить? Хіба ненавмисне прохоплювалась у корпусного кваліфікація революціонера, як шпика, зрадника держави? Хіба не будуть приводом ці нез'ясовані ієрогліфи, адреси товаришів, як шпигунські письмена?!

Загинути з тавром шпіона?!.

Шешеля охопив жах. В голові роїлося нерозгадане: «Як бути?»

Він не міг спати... Голова палала — мозок шукав виходу із жахливого становища. Йому хотілося вийти на повітря. А вартові дивувалися: чому арештант Шешель так часто проситься до виходка? Вони не розуміли, як ото приємно йти довгими городами, вдихаючи кисень, од якого приємно прохолоджується істота, свіжішає голова.

Дивно!.. Шматок газети. Шматок старої ліберальної газети. Це ж його газета. На фронті таких ніхто не читає. Вже тиждень Шешель нічого не читав. Жадоба друкованого слова прикувала його зір до цього старого заяложеного клаптика.

У скроню загепали прудкі хвилі крові. О леле! Хіба там не було написано: «Революціонер Одинецький втік із Сибіру й тепер у Сполучених Штатах редагує революційну газету»?

Рої думок загули у мозку. Свідомість запалала бажанням жити, боротись. Але він відчував, що крила приборкано. Нараз підсвідоме чуття викинуло блискавичне гасло: «Тікай!»

Тікати! Це захопило всю його істоту. Розум уже палав, шукав різних шляхів здійснити це...

Коли прийшов до своєї тюрми — колишньої маєткової пральні, — поглядом почав нишпорити навкруги. Аж тепер він зорієнтувався: за його дверима у присінку — сторожа; вона вартувала вихідні двері: за стіною — житло загону жандарів, що день і ніч вартують маєток од небезпеки. Це їхня робота ловити «дезертирів». Напевне, це вони вартують вночі стелю його хурдиги з проткнутою рурою для пари з колишньої

пральні; а тепер він зауважив за єдиним загратованим вікном у садок вартового. Але куди оці другі двері останньої стіни, замкнені на внутрішній замок?!

Коли вартовий на мить одвів свій зір од вікна, він устиг зазирнути в щілину замка: то була кімната з вікном на вулицю.

Мозок ухопився за двері, за внутрішній замок. Хіба в нього тут, у валці другого розряду, нема свого товариша, жовніра ветеринара Вінника? Хіба він не зможе добути відмикачку, посвідку й коня, щоб уночі дремувати в запілля... Адже іноді цей жовнір присилає йому кави, чаю, цукру і навіть білої булки, коли за начальника варти буває добрячий унтер Семко? Хіба Шешель не одержав од нього олівця й паперу? Хіба Вінник іноді не чекає його десь на стороні, ніби оглядаючи якусь шкапу, щоб співчутливим поглядом підбадьорити його, Шешеля? Хіба він не може кинути Вінникові записку, скручену маленькою цигарочкою?

Чи до сну тій людині, коли вона сподівається другого дня дістати відповідь, а можливо, і виконати свої жадання?

Ясно: жовніри не помітили, коли Шешель випустив собі під ноги цигарочкою скручену записку. Вінник бачив! А коли мимохіть побачив це капрал, начальник Вінника, то невже він зважиться виказати?

Ледве ранковий серпанок розвіявся днем, Шешель відчув полохливий гомін серед варти. Чулися остроги, вигуки «шикуйсь».

До камери увійшов комендант і його помічник капітан Карпін.

Шешель тремтів од внутрішнього холоду.

Крізь туманний серпанок, що заволік його погляд, він ледве відчував, що капітан тряс перед ним його запискою, тупав ногами, на яких пронизливо дзвеніли остроги. Хай не буде він капітаном Карповим, коли він не закує його, Шешеля, в кайдани; нарешті на перше бажання втекти застрелить його ось із цього браунінга!

Та полковникові, мабуть, обридла капітанова лайка, а може, йому була огидна свавільність його підлеглого капітана над йому дорученим арештантом. Він припинив аудієнцію, сказавши: «Можливо, дійсно то не Шешель писав...»

— Кхе, кхе, кхе... не він? — закректав капітан, з дороги ще раз показавши Шешелеві револьвер.

«Закують у кайдани! З капітаном це може статись. Але що ж далі? Як бути?» — свердлило Шешелеві мозок.

Напіврозвалена піч! Невже там, де був казан, нема якої залізяки, щоб продовбати долівку туди, під стіну сусідньої кімнати?

Підсвідомість завжди має рацію. Атож, коли добре двигнути, оця залізяка буде в руках.

Як смеркло й темінь затьмарила пильний догляд вартового у вікно, Шешель уже мав залізяку в руках.

«Так... отут, у куті... Яка тверда долівка!»

Бита цегла, міцно утовчена з землею, нестерпно різала пучки, пальці... Подерта сорочка, обмотана навкруги примітивного рискаля, не давала можливості скреготати залізяці серед розгортаних камінців. Вони шипіли із злості й ледве виприскували з-під заліза та цупких пучок.

«Чи чує це шарудіння вартовий, що стоїть отут, за півметра од підкону, за стіною? А ця проклятуца тиша навкруги. Хоча б дощ, хуртовина».

Шешель чує, що вартовий переступає з ноги на ногу, що він, певне, ненароком гушнув лежєю об землю; ось хтось обійшов навкруги хати; за стіною, де жандарі, щось зарухалося на пілку, де вони відпочивають; щось зашемеріло на стелі...

Десь у далечині прохрипіли другі півні. «А всього лише кілька сантиметрів ями».

«Швидше закласти!»

«Ще півгодини — і зоря відкриє очі дозорцеві».

Вже вишкрябану землю з дрібним камінням перенесено до пічки; ось уже вибій закладено цеглою, засипано мотлохом, притрушено назгрібаним порохом, що його так густо скрізь по долівці.

Ранковий світанок тьмяно повив вікно.

Але Шешелеві не до сну. Він мусить простежити за своєю штучно затятою баурою... Як по-мистецькому зроблено! Наче закладав серед денного світла. Тепер нехай зміняється варта, хай новий начальник варти відчиняє двері й дивиться з вікна вартовий — майстерно замаскованого початого тайника ніхто не зауважить.

Втома сліпить очі, і за хвилину рундук має на собі вкрите ковдрою сонне тіло жовніра Шешеля.

Це штовхає один із вартових, що приніс обід,— підсвідомо, крізь сон, відчуває Шешель.

Вони вже звикли, що він спить до обіду: вони навіть дивуються, щоб жовнір, та до того ще арештант, міг так безтурботно спати. І хай собі спить: менше клопоту вартовому коло вікна зорити за кожним його рухом.

Тепер він мусить прокинутись — це ясно... бути бадьорим до самого вечора.

Шешель їсть принесений кислий борщ, кашу... Він навіть не забуває лишити половину всього для вартових... Адже він знає солдатське півголодне животіння.

Правда, він і собі залишає грудочку каші, бо мишка, ота єдина його приятелька, знову вилізе з-під рундука й подасться до середини хати, щоб з'їсти свою щоденну порцію, що їй приготує ця добра людина.

Коли врешті вона вилазить, спокійно шамотить лапками по своїй мордочці, потім, зирнувши на Шешеля, що сидить на вкоченій йому, замість стільця, дривітні й зорить за нею, бігцем котиться до самого місця за кашею.

Шешель знає її: вона не жахається, як було спочатку їхнього знайомства, вона вже не тікає під рундук із кожним його рухом; він знає, що мишка, ця сіренька, чистенька тваринка, вже не боїться його і зараз буде шамко уминати крупіці кашки, іноді підводячи свою мордочку, щоб перевіритись, чи це та сама добра людина, чи, може, інша, зла, якої жахаються всі миші? Шешель знає, що ось вона поїсть кашу і, присівши на задні лапки, почне копирсати собі в носі, вичищаючи замурзану мордочку; вона побігає трохи по підлозі, понюхає його підощву, він знає— він повинен тоді нахилитись і покласти їй цукру, а вона тут же почне хрумкати. Шешель відчуває, що тепер можна прогулятися по хаті: від дверей до вікна. А мишка хай собі нишпорить по підлозі, по закутках. Треба тільки бути обережним, щоб випадково не роздавити її, адже вона ніби відчуває його сум і, щоб виявити свою приязнь, шарудить у нього під ногами.

«О любя мишко! Любе сіреньке створіння. Коли поцастить мені втекти? Як ти сама лишишся тут?»

А робота так тяжко посувається: півтора тижня — і лише півметра завглибшки. Рахуба!

Дубовий оцеп стіни обіперся в підваляні на груди дикого каменя — брили. Зашкарублені пальці відчують сухі шпаровиння. Ось вони намацали шпарину. Залізний патик щосили рухнув між нею...

Сполох охопив усе ество. Грудка рухнулась, і шпаровиння з гуркотом сипнуло в якийсь сухе провалля по той бік стіни, що задвигтіла від виваленої у вибій груди.

На мить Шешель онімів, за стіною нервово ворухнулись ноги вартового. Щось зашаруділо за дверима, де варта.

«Все! Кінець! Почули!» — майнула жахлива думка.

Але це була одна мить. Знову настала тиша.

Коли Шешель, затаївши дух, нахилився до баюри, його рука відчула в фундаменті пащу, що відкрила невідомий простір по той бік стіни, гладко зашпарованої цементом.

Зараз тікати!

Химера! За кілька хвилин розвидниться. Щоб замаскувати тайник, пішла сила цегли; у ньому втовклась і кирея, поверх якої він щільно замостив усе землею, але пороху на долівці вже не вистачало — він ледве намів його кілька жмень.

Коли надворі засіріло, Шешель відчув у грудях жахливе калатання: пороховишня не вистачало цілком притрусити тайник, і вогка земля плямою відрізнялась од сухої долівки.

Сон тяжкою вагою забирав свідомість, а вона боролась із важкими повіками, тіпала йому нерви, хапала за серце: «Що то буде?»

Нараз Шешель почув: у сінях, де варта, задзвеніли ланцюги, знявся гомін, поклики...

«Йдуть! Викрили! Сповіщено капітана, і тепер несуть обіцяні ланцюги-кайдани!»

Серце обірвалося. Почала трусити пропасниця. Втома, сон поринули в безвість. Він укrywся з головою.

Одмикали двері.

Ось крок, два, ще два — його схоплять і закують.

Дивно! Ланцюги пронесено через хату. Загупали молотки, і залунав гук, брязкіт.

Нишпорили коло замкнених дверей.

Інстинктивно відхилив ковадру: легка радість охопила все ество. До других дверей, тих, що через них ото

він хотів тікати, приробляли новий замок, приковували другий, подвійний, обшивали двері залізом.

«Ідіоти! — мимохіть майнуло у Шешеля. — Вони та- ки дійсно припускають, що я можу відімкнути!»

Та раптом серце захололо: коло самого тайника стояв вартовий. Він стеріг одчинених дверей, доки приладновували замки, і його ноги були на краєчку підкопу, маленький рух назад — і він провалиться у замаскований вибій!

Мозок спалахнув. Шешель миттю схопився, вдягся і почав ходити по хаті: од дверей до тайника. Єдина думка: «Посунути вартового хоч на крок далі від тайника».

Вартовий перейшов на інший бік дверей.

Од серця одлягло. Але Шешель, мов очманілий, ходив і ходив од рундука до дверей, що поділяли тайник од вартового й ковалів.

Він устиг затямити: за дверима біла кімната — комо- ра, вікно, з одною рамою, на вулицю.

Прийшов старший, щоб зняти вартового, тепер той був непотрібний: двері були замкнені на два замки й оковані залізом.

Шешель завмер і безтямно стовбичив коло рундука, вирячивши погляд на старшого. Той командував вартовим, а його закаблуки вп'ялись у вогкий краєчок підкопу.

Старший одступив, здивовано поглянув на закаблуки. Загадково глянув на Шешеля.

Подих спинивсь у грудях. «Кінець! Зараз піде й розповідь капітанові!» — закалатало до мозку. Шешель чудово бачив, з яким поглядом вийшов цей товариш Семко.

У Шешеля зникло всяке бажання про щось міркувати.

«Все загинуло!» Напружені нерви не видержали, повили мокрими нитками.

Мовчки сидів і чекав. Незчувся, коли принесли обід. Але жодної ознаки про викриття.

«Невже, невже той не зауважив? — знову напружувались нерви. — Невже?» Жадоба жити, тікати, бути на волі охопила його. Мозок уже вигадував різні комбінації втечі. Йому треба заготувати посвідку. Тут, у фільварку, напевне, є шпиталь — треба печатку, інакше фронтові й запільні вартові затримають. «Авжеж, іду

із станції Сіркачі до станції Молочної: князь послав по бланки, печатку забув прикласти, повертатимусь — поверну посвідку». Потім закаблуки відбити на чоботях: легше, швидше йтиметься.

Хаос думок застилає свідомість. Витяг олівця, папір, написав посвідку, поклав до кишені.

Коли смеркалось, вовтузився з залізом над закаблукми, доки відтяв. Але треба, щоб зранку не побачили, коли змінитиметься варта і новий начальник зазирне до кімнати; треба більше виграти часу, хоча б до обіду.

Обережно розібрав маскуванія, позносив цеглу на рундук. Груду — замість голови; з киреї і цегли спорудив опудало, укритий його з головою ковдрою, чисто вимів навкруги підлогу, притяг до вибою дривітню-стілець. Обережно просунувсь у тайник і загув у провалля. Громом заторохтіла серед сухої порожнечі льоху якась спорохнявіла бочка. Од жаху не дихав. Але навкруги було тихо.

Шешель підвівся, тяг на підкіп величезну дривітню... Як добре уладналась вона — ніби притислась до стіни! Намацав руками отвір із льоху, напружив м'язи — і був у коморі. Ще момент — висадити вікно... Але розбите скло, тріск рами? Охопив первовий сполох. Та ба! Вікно защепнуто на гаки. Обережно зняв горщики з посохлими рослинами, відчинив. Як далеко земля! Стрибати з такої височини — явна смерть. Перехилився. «Треба тихо впасти,— метнулось у свідомості. Схопився за підлокітники, заплющив очі.— Чи буду живий?»

Але його ноги стояли на землі. Свіже повітря обвіяло гарячу голову. Хата ж мала один поверх, і вікно було так низенько.

Обережно прихилив половинки вікна й поволі почала ліворуч повз ставок до гаю туди, де мав бути фільварок.

Місяць холодним світом тоскно відбив силует вартового в садку коло заграбованого вікна.

Ось уже і гайок. Дві тіні жандармів стирчали на моріжку і стиха гомоніли. Шешель засвистів улюблену капітанову пісеньку із «Сільви»...

Жандарі, одхитнувшись у сутінь дерев, принишкли. «Жахаються самої капітанової мелодії»,— усміхнув-

ся Шешель, пройшовши темрявою алеї недалеко повз них.

Хіба можуть затримати вартові жовніра зі штабу, що захеканий питає їх, де шпиталь, бо комендант нагло знепритомнів?!

Двоє урядовців шпиталю, вислухавши Шешелеве оповідання про санітарний потяг та князя Голіцина, начальника потяга, — хіба могли відмовити жовнірові, що йому погрожувала кара «за недогляд і затримку виконання обов'язків»? Хіба вони теж не були жовнірами?.. Хіба їм не доводилося скуштувати мордасів, доки добились галунів резервних урядовців?

І Шешель, із печаткою на посвідці, бронєю від усіх подорожніх вартових, швидкою ходою по вулицях, бігцем по полю, мчав до станції.

Мозок палав, груди розтинала тепла радість: «Вільний!» Спотикався, біг, ішов інохіддю, знову мчав прямою дорогою, почувуючи іноді ґрунт під ногами, як цупке гальмо.

Сонні патрулі тільки зиркали при короткому блиску сірника на яскраво відбиту печатку посвідки, стомлено на знак дозволу кивали головами — і Шешель мчав далі.

Тільки почало сіріти — він уже був біля залізниці. Поїзд рушав точно о четвертій годині, цебто за десять хвилин. Уліз до вагона з відпускниками, вмовстився серед них і миттю відчув, як йому відпадають ноги, руки й голова поринає у м'яку пуховицю.

Коли прокинувся і озирнувся навкруги — сну як не було, до скроні закалатали артерії!..

З вагона швидко вистрибували відпускники.

«Котра година? Чи там уже настала зміна варти? Чи викрили втечу?» — майнуло в його голові. Одкотив рукав, глянув на годинника-браслетку, що був коло ліктя. Було дев'ять. «Дев'ять! Час зміни!»

Хутко вистрибнув і подався за хвостом одпускників до пасажирського поїзда.

«Чи викрили? — стискалось серце. — Коли нова варта зауважила, то телеграма повинна вже бути тут... Може, вже шукають?! Проклятий телеграф! Як точно і хутко передає він відомості через вайлуватих тюхтіїв саперів!»

— Документи! Документи! — гукав суворий голос жандара, що швидко простував по вагону і зором

нишпорив по обличчях зустрічних жовнів. Десь удалечині теленькнуло три дзвінки, і жандар похапливо шугнув геть.

Вагон, хрумкнувши, рушив.

— Ха-ха-ха! От дивак! — зареготав у срібло-блакитному куцику студент. — Правда, ідіот? Тікати з фронту тоді, коли ми ще не розквиталися з німцями? — звернувся він до чорнявого юнака в окулярах, що задумливо походжав по кімнаті, припадаючи на одну ногу й час од часу нервово шарпаючи рукою вилогу свого урядового кітеля.

Юнак-урядовець спинився на мить, ніяково глянув на сміюна, перевів свій дитячий погляд на цивільного і мовчки сів до столу.

— Ти не смійся, друже... То не дезертир... а революціонер. Йому треба допомогти, — повчаючи, спалахнув цивільний до студента.

— Хм... які можуть бути революціонери під час війни?

Всі мовчки сьорбали чай.

— Бачив? Чув? — спинив свій погляд на урядовцеві цивільний, коли студент пішов і вони лишилися на самоті. — Отак усі! Хто бавився у революцію до війни, тепер став занеклий патріот. Навіть не розгадаєш, чи чорносотенець він, чи ні?

— Атож... Уряд чудово розуміє, в який спосіб спинити запал людської революційної зливи, — відповів урядовець.

Його зуби дрижали, він нервово м'яв між пальцями кінчик цигарки.

— От що, друже Шешелю, — порушив мовчанку цивільний. — Ти виїзди завтра в містечко до Келіхар і там будеш одбувати свою гадану «відпустку», а я навідаюсь до всіх наших приятелів колишнього гуртка. Адже сам бачиш: тепер хто був свій, став царський... Війна!

.....

Шешель відчував цілковиту самотність... Бо ж на квартирі в Келіхара всі — і господарі, і їхня вродлива донька — гадали, що його вакаційне перебування у них є тільки прихований намір до майбутнього одруження... він відчував, що не може з'явитися майже ні

до кого з колишніх приятелів та відомих йому революційних людей і діячів. Вони тепер були переобтяжені проблемами війни, перестановкою прапорів на мапі, суперечками про час, коли буде капут німцям. А ті відомості, що постачав йому «цивільний» приятель, друг дитинства, потверджували це...

На «благо отечества» навкруги було жахливе шпигунство і добровільні провокатори. Його мозок палав бажанням швидше тікати звідси, де його можуть здибати знайомі, шпики, що, напевне, вже знають за його втечу.

Він згадав студентів саркастичний сміх... «Ха-ха-ха! Революція під час війни?!»

Шешелеві стало моторошно й самотньо, самотньо..

«О, коли б швидше паспорт і трохи грошей! Подалі, світ за очі від цього проклятого центру з приятелями, де революціонери стали монархістами, де на кожному кроці зрадник, царський шпик... Людей заморочено ідеєю війни «до переможного кінця». Яке безглуздя, ідіотизм!»

Його ество перейнялось надмірним бажанням жити. «А я хотів умерти! За кого? За цих тварин... Але ж мос ім'я вкрилося б ганебним найменням...»

Жити! Жити! Він тепер знову відчув, що слово «життя» було йому наймиліше за все. Психоз перестороги охопив його розум, чуття! Він уже не вірив нікому. Нікому в світі. Тікати!.. Далі, далі, у безвість!

.....
Чому ото внизу сидить іродів жандар?.. Саме йому треба їхати в купе, де молодь? Ач, як позирає з-під козирка на кожного!

Можливо, той уже дізнався, що й він, Марко Шешель, тут... і стежить за ним?

Від цього Шешелеві замуляло під боками. Його мозок хоробливо реагував на кожну дрібницю, а жахливе чуття стискало серце. Здавалось, що й паровоз неабичому пихкає із знесилля, смиконувши свій хвіст вагонів! Адже він несподівано може спинитися. Проте на першій станції оцей жандарм, напевне, арештує його, посадить до тюрми... Потім Сибір, каторжні роботи...

Але жандарм не рухається і тільки водить своїми баньками... Певне, чекає на допомогу...

«А ці веселі, не знають горя!» — гадав Шешель про

юнака й дівчину на нижній полиці, що вели веселі теревені, підсолоджуючи розмову задьористим реготом.

Чи розуміють вони ціну життя, невимовне жадання жити, бути на волі й болісно почувати кожну мить, що за тобою полюють, хочуть позбавити цього...

Це розуміння колихало чуття, струнами натягувало нерви, і кожен підозрілий рух, зір, позіхання відбивалося на них жахливим спокоєм небезпеки.

О, тоді очі плутають колір, вуха відчують рух раніше, ніж його зроблено, інстинкт ревматичною раною відчуває негоду задалегідь.

Але все це приборканою пташкою плутається в зіпсутих нервах.

Пероном бігали люди. Нервовий гармидер пасажирів, залізничних службовців ще більше завдавали йому туги.

Але ж чортяка його вхопи! Треба жити, а не рюмсати, — почув він іронічний поклик юнака, що розважав вертку дівчину.

«Треба жити!» — стукало до мозку Шешелевого.

«А дійсно, чому я отут лежу й чекаю, доки з'явиться допомога отому онудалові жандарові?»

«Треба тікати!»

Він мимохіть підвівся. Але жандар запитливо зирнув на нього, і Шешель знову безвільно простягся на своїй полиці.

Паровоз знову свиснув і рушив.

«Що за знак? Не арештував ще... певне, чекає великої станції? Ясно: на тій нема тюрми».

«Тепер-о дременути — жандар не дивиться».

— Ви хочете вставати? — підвівся жандар, взявшись однією рукою у край Шешелевої потилиці.

— Ні ще... я так... — у Шешеля помутилося в очах.

— А я гадав... той... лягти на ваше місце, — промимрив собі під ніс жандар, знову сідаючи.

«Хотів лягти?! Туману напуска».

В голові щось плуталось і тільки від часу до часу до мозку стукало: «Треба жити».

Шешель зирнув у вікно: аральські краєвиди, солончакові луки, нивки, передіски, озерця мигтіли сіро-білястими плямами.

«Як прудко мчить поїзд! Стрибнути? Не залишиться й кісток! Але чому він так дивиться на мене? Невже

в мене на бровах і голові фарба вилізла?» Шешель натягнув свого урядового кашкета, мацнув тремтячою долонею по бровах. Шарудить. Окуляри теж на місці.

Знову підводиться! Шешель заплющив очі... Йому одубіли руки й ноги... Він почував, що стає непритомний. Кінець!

Але жандар поліз на вищу полицю.

Шешель уже не розплющував очей... Не в силах бачити осоружну пику, що ото дивиться на нього з верхньої полиці, що навпроти.

— Дозвольте! — хапнуло його щось за ногу.

Шешель затремтів. Із двох боків: жандар — згори, а кого той чекав — знизу.

— Білет! Ваш білет! — загукав до нього суворий голос, власник якого незграбно смикав його за ногу. Шешель похапцем добув паспорта. Жевріла малесенька надія — адже документ хоч і не його, але дійсний, не фальшивий.

— Ні, дайте квиток залізничний! — усміхнувся контролер.

Щось тепло розлилось усередині. Крижані кліщі випустили прищіmlене серце, і жах вилетів із нутра зітханням.

«Але хай дивиться ірод згори, хай читає, що тут написано: навчитель, колезький секретар Павло Михайлович Воронцов...»

І він розкрив поперед себе паспорта і тримав, аж доки контроль повернув квитка.

«Прочитав, іроде! Принишк!»

— Ей, ви там, квиток! — гукав до верхньої полиці кондуктор.

— Хто? Солдат? У відпустку? Солдати теж повинні мати квитки. Злізайте, добродію!

— Затримати! — гукнув до кондуктора контролер, відходячи.

— Помилуйте, пане кондукторе! У мене вкрадено літера. Тут лишилося небагато — три зупинки! — прошився солдат, злазячи з полиці додолу.

«Любий! Ти не жандар?» — зачаровано дививсь Шешель в спину ставного жовніра.— Яка радість!.. А я гадав...»

Напруженість одпустила Шешелеві молоді нерви, і його миттю опанувала втома.

Які чарівні пригоди сняться звільненій од жахливої

дійсності голови! Що твій опіум, а наш і інші східні зілля забуття?! О, в такі часи людину опановує довгий солодкий сон. Спиться доти, доки розбудить яка нахаба, що знову почне перевіряти квитки.

Ці немилосердні кондуктори! Самі не сплять і свою злість зганяють на бідолашних пасажирях.

— Як? Я проїхав свою станцію?! — витріщив Шешель заспані очі на кондуктора.

Його окуляри світилися недобрим вогником. Він увесь тремтів: «Що тепер зі мною буде?»

— Винуват, ваше благородіє... Але я, здається, будив вас, — трохи перелякано мурмотів кондуктор, витріщивши очі на Шешелів урядовий кашкет. — Та тут лише дві зупинки. Ви хутко можете першим поїздом дістатися назад.

Шешель миттю схопив з-під голови свій сіренький саквояж і вискочив з поїзда.

Джалал-Абад.

Навкруги сонно вешталися люди в довгих різнобарвних свитках з якимись млинцями на головах або обмотані рушниками.

«Нема сиз-ти-лазем?.. Яман... Малейкум сала... урус».

Чудна мова загуманила йому розум. Він стовпом став проти дверей і чекав на людину, якій він міг би сказати пару слів «по-людському»...

О, знову жандар... Огрядний, спокійний, гордий своєю величністю.

Холод збігав Шешелеві поза шкірою. Набрався духу, насупив брови й пошкандибав назустріч. «Йому треба тепер шкандибати: це теж дає деяку гарантію, що не впізнають...»

Жандар поважно підвів до кашкета руку. Адже перед ним був не хто-небудь, не якийсь там сарт, а руський урядовець.

— Поїзда до ночі жодного не буде. Але в цьому селі є руські люди, і ви можете там перебути, — чемно відповів він.

«Виходить, не лише не підозрюють, а навіть шанують», — перебігало в голові Шешелевій, що швидкою ходою із сіреньким саквояжиком у руці тюпав туди, до гайків, де мало бути село.

Люду, люду — мов черви... Скільки халабуд, коней,

віслюків... Якись дивовижні піддашки, і все ті самі тубільці із своїм «салам-алейкум».

«Де ж руські? У кого розпитати?»

Невже? Він протер пальцем окуляри. Так, серед барвистих халатів на чийсь спині теліпався піджак. Володар його про щось гарикався з бородатим узбеком, що тримав у руці кольорове ряденце.

Коли «спінжак» купив ряденце, матюкнувши бородатого, що приємно усміхнувся і задоволено промовив «обдан», Шешель підійшов до «спінжака».

— До мене, ваше благородіє, до мене! Де ж ви тут спинитесь? Та тут, крім учительки, нікого нема, руських усього кілька душ, бідують серед оцих вонючок.

«А що, коли він шпик?! — ідучи поруч «спінжака» і не слухаючи, що він белькотів, міркував Шешель. — Ну, що ж, нехай. Адже всякому шпикові та ще за тисячі верст не присидають фотографій?»

— Слава тобі, господи! Хоч одну православну людину побачила! — звівши руки наперед, ніби благословляючи гостя, привітала Шешеля господарка. — Ми зараз самоварчик, сідайте, ваше благородіє...

А «спінжак» уже зник. Ярмарки не так часто тут бувають, щоб йому гаяти час.

Настирливий шашіль точив Шешелеве серце.

«Ні, не може бути, щоб шпик», — вирішив Шешель.

З белькотіння господарки він довідався, що це курортна місцевість — Свята Вода, що до станції, де він має їхати, три зупинки, що поїзд буде ввечері. Але навіщо поспішати? Адже ж тут є молода вчителька... Чоловік неодмінно знайде сказати їй.

Дійсно... Коли тут нема жандармів, чому поспішати? Не однаково, де бути? Правда, він має адресу до когось там...

На порозі спинилась в'юнка жіноча постать.

— Ось і вчителька, Наталя Семенівна! — зраділа господарка.

— От чудово! Лікуватися? — вже захопила в полон урядовця Наталя Семенівна. — Увечері неодмінно — до мене.

Вона встигла розповісти Шешелеві, як тут марудно, про те, що «вчи десяток руських, а решта узбенят теж хочуть знати руську мову».

Молода, в'юнка. Чому вона тут? Напевне, політична висланка... Хіба Шешель не чував, не читав про таких?

— Так глядіть же, сьогодні ввечері! — загадково наказала вона.— Преферанса кинемо. Буде земський із дружиною... урядник.

Шешелеві немов заціпило. Він навіть не відповів.

«Чудний юнак! Що значить хвороба. Та хіба бідолаха вилікується в цих «святих водах»,— міркувала Наталя Семенівна, цілуючи господарку в щоку й даючи їй пораду, як краще берегти опару.

«А проте молоденький»,— майнула гадка про Шешеля, коли кивала йому через двері на побачення.

«І тут, у такому закутку, де лише оці «довгополі халамидники»,— і тут вони — земський... урядник...»

Мов на голках, сидів він на ослінчику, сьорбаючи чай. Як довго тягнеться час! А туди, на станцію, жандар. Зацікавиться — спитає, хто він, чому тут. Зауважить нафарблені брови. Шешель хапався за саквояжик, полохливо переносючи свої думки в його середину: чи не розлилася пляшечка, не зламався гребінець, щіточка, не розсипався порошок?

Нервово розкрив його. Все на місці, ціле. Замотав у сорочку.

— Та той... Дякую... Оце за чай.— Поклав коповика на стіл...— А я так, пройдуся... Заберу валізку, що лишив там, у жандара...

— Та ви цю тут залишіть. Чого тягатиметеся з нею? — зауважила господарка.

— Ні, я цю там лишу... а з іншою прийду...— і миттю подався з хати.

«Який жах! Земський урядник і... вчителька.

А що, коли вона скаже їм?

А що, коли вони доміркуються з господарчиних оповідань, що я за птах, та прийдуть на станцію?

Прокляте сонце! Як довго стримить воно на схилі!.. Швидше б вечір!»

Коли б міг міркувати отой байбачок, що ото виставився на горбику й замилюється з сонця, пересвистуючись із своїми приятелями на зелених могилах, полискуючи зелено-жовтим хутром, він би подумав: «Диваки оці люди! Ну, дивись: так прекрасно на луках проти сонця. А він, бач, принишк коло кущів у ярку. А ще урядовець!»

«Доки дійду, буде темно»,— і Шешель крадькома виліз із своїх кущів.

Жах пересилював усе.

Ніяково підійшов до каси. Йому здавалось, що серед гомону цих довгополих хтось стежить за ним, стежить за кожним його рухом...

Чому так подививсь і дивно усміхнувся до нього скарбник? Невже він що помітив? Шешелева рука мимохить черкнула по бровах.

«Знову жандар... Прокляте царське насіння!!»

Але той пройшов. Навіть кивнув головою, мов старому знайомому...

Станція двигтіла... Важко дихаючи, до неї присунув поїзд.

Хіба Шешель міг помічати, що йому, урядовцеві, який повинен дотримувати авторитет влади, не варто було, як навіженому, лізти до вагона, де вхід наголою з гармидером брали довгополі тубільці.

Проте темний куточок вагонових брудних ослінців сховав його від уїдливого блимання залізничної свічки...

Миттю проскочив три зупинки... О, коли б він довше їхав. Так гарно гойдатись у цьому темному куточку, де тебе ніхто не бачить, де з тобою ніхто не може заговорити, не розуміючи по-твоему і жахаючись твого урядового кашкета та кітеля з блискучими гудзиками...

Обережно вийшов із вагона і, на диво тубільцям, у їхньому натовпі хутко проскочив крізь вокзал.

«Але куди я зараз піду, не знаючи міста? Та ще із саквояжиком! Зразу пізнають подорожнього. До готелю? Може, по всіх готелях уже чекають на такого». Звідки він знає, що паспорт не підроблено? Адже той чоловіча, що приносив його приятелеві, надто довго вдивлявся у нього, Шешеля? Хто ручиться, що то не шпик? Хіба не чув він, що поліція сама видавала іноді паспорти через треті руки?

На вулиці, в садочку ночувати? Урядовцеві, та ще з кошиком?

— Геть із вокзалу! Тут ночувати не можна! — гримнув хтось звідти, ніби у відповідь на Шешелеві думки, що шукали всяких комбінацій вилізти з такого скрутного становища...

— Валізу можеш здати до комори перехову! — знову почув басило, що там гримав на когось.

Шешель одійшов од дерева, до якого прихилився із своїми міркуваннями. Затуркані люди дали дорогу до переховної комори. Адже урядовець іде.

Він хутко здав саквояжик і дістав квіток.

А тепер куди? На адресу? Гасові ліхтарики підсліпувато блимали в темряві вулиць.

«Напевне, маленьке місто»,— міркував він, озирючи перехожих та задрипаного візника, що його тарайка бряжчала й гупала по піщаних вибоїнах вулиці.

Молодий узбек, що тягнув на плечах якийсь кошик, звідки пахтіло шаптулом, на Шешелеві запитання вишкірив зуби і ткнув пальцем просто поперед себе...

«Невже це та сама вулиця? Немов вимерло все... Кого докладно розпитати? Зайти в крамницю?» Але, глянувши у віконце, звідки визирали нанизані на мотузок персики, що поміж них обсіли на нічний спочинок шерехи мух, він побачив узбека, який куняв на ослінчику...

Питати тубільця?

Що він може подумати?

Поліцай, присівши на ящик край панелі, спокійно жував диню, смачно облизуючи пальці.

«Добре, що не помітив,— міркував Шешель, прискорюючи ходу.— Просто зайти десь до будинку, де руські, і спитати... удачі суворого... Нічого не помітять, треба бути сміливим, бадьорив він себе.— Он туди, де світиться крізь одчипені двері...»

В коридорі метушився смуглявий чолов'яга. «Певне, господар. Не руський,— подумав Шешель,— але цивільне убрання, краватка, піджак, все як слід... мусить знати по-руському...»

— Спитайте нумерного,— коротко кинув той до Шешеля й заджеркотав до юнака узбека, що тягав у коридорі якісь валізки, наказуючи тому по-тубільному, де їх ставити.

«Якийсь купець або вояжер. Це ж нумери,— зміркував Шешель, кинувши оком на довгенький коридор із чистими дверима по обидва боки.— Мерщій звідси, а то ще!..»

Втома пересилювала його нервову напруженість... Та куди йти?..

Двірник! Руський — руда борода! Цього можна спитати.

«Руда борода» одним духом погасила лампу, що блимала у кривенькому ліхтарику над низенькою хвірткою, і поволі відповіла, що вона не знає такої

вулиці... Де її вночі знайдеш? В участкові, може, знають...

«Що за натяк... Хамло!..»

І Шешель поспішив геть.

В чистенькому скверіку було тихо. Місяць, вилізши на нічний огляд, залюбки освітлював порожні ослінчики.

«А чи дозволяють тут уночі? Адже на вокзалі забороняють. Отак до ранку гуляти? — міркував Шешель, повертаючи на околиці міста, назад.— А може, й ходити не можна вночі? Хто зна тутешні порядки? Бач, ані душі».

Турчок луною одбився в далечині, зудом пройнявши Шешеля.

Втома підгинала ноги. Страх стискав серце, і невідомі передчуття мутили мозок.

«От візьму та й піду до готелю... Адже я маю в кишені ще дві десятки. Зважусь та й піду... Піду-таки! — гіпнотизував себе Шешель.— Ось до цього, із широкими дверима, крізь які миготить десь згори лампа... Хіба вночі пізнають?»

Заспана жінка одчинила двері. Ідучи за нею, він не чув скрипу східців та підлоги коридора... Мовчки відкрила йому двері... засвітила свічки і, прохрипівши «зараз», пішла геть...

«Що зараз? Прийде льокай? Одбере паспорта? Віднесе до поліції?»

В коридорі зачувся легкий сміх. За мить до кімнати вихорком влетіло троє дівчат у спідніх сорочках. Щось кривилися до нього... припадали, вертілися...

У нього теж крутилось у голові... Він нічого не тямив. Що це? Де це?

— Скільки? — висунула голову заспана служанка.

— Одну! — гукнула гнучка дівчина, від якої пахло сморідною помадою.

— Це готель? — ніяково запитав він чорняву.

— Атож... Хіба не знаєте? — зареготала дівчина, виливаючи в чотири склянки принесену пляшку вина.

Шешель, мов маніяк, випив. Йому закрутилось у голові... Адже він не їв два дні.

Ідея! О, він вигадав: у нього трохи заболіла голова. Він попросить їх на годину залишити його, а потім уже...

Клацнув ключем за здивованими дівчатами і, як підрубаний, звалився на ліжку. Хай тисяча жандарів приходять — він не відчинить дверей! — встиг він зметикувати крізь сутінок сну, що миттю захопив його у свої обійми.

Він не чув ні грюкоту в двері заздрісних одна до одної дівчат, що терпляче чекали аж до світанку, доки виспиться заблуда, ні сварки за дверима їхньої господині, що раз у раз мусила їх одганяти... Адже там не який-небудь гулящий купець-тубілець, а урядовець, що йому треба дати повну волю для відпочинку!

Він спав як убитий.

Вже сонце висмажило не одну поливанку бруку та алей бульвару, що двірники робили за приписом поліції, вже звернуло воно на полудень, аж тоді боязко відхилилися двері кімнати, і Шешель навшпиньки вийшов до коридора. Мовчки ткнув у руку трохи зляканий служанці троячку і миттю, немов за ним гналися, подався геть.

«Диліжанс», — промайнула перед очима Шешеля табличка по той бік вулиці.

«Диліжанс — це те, що перевозить людей. А куди? Хіба спитати? Адже, панське, мене будуть шукати по місту; лакей із готелю, певне, вже повідомив поліцію».

Бездумно повернув до диліжансового будинку. Обережно увійшов. Порожньо. Лише на стіні чорною рядиною висіла шкільна дошка, списана крейдою...

На Ош — увечері о 9-й...

Скобелев — ранком...

Джелул — увечері...

«Ош... Скобелев... Джелул... Де це? Що воно за місцевості? На Скобелев — уранці... Ош... Так, увечері на Ош...»

— Вам кудюю?.. — визирнув із дверей дідусь. — До Оша? Три карбованці. Речі можете лишити... самі, коли хочете, можете перебути там, у вітальні, — ткнув пальцем десь у бік передпокою. І старий зник за дверима.

«А що, як сюди прийдуть?» — стукало до скроні.

Він механічно переглядає заялозену позаторішню «Ниву» з подертими листками і малюнками з повидрапуваними фізіономіями.

«Може, не доміркуються... Ось візьму ляжу на цьо-

му тапчани — і край... Коли б заснути до вечора! Ще лише четверта година. П'ять годин чекати».

На вулиці загуркотіло. Було чути сердиту розмову... Кричав якийсь хлопчик, гепалося щось об землю. Все це наближалося до кімнати. Туди, де він лежить. Незнайома мова. Все тих, довгополих, з покришками на головах... Руська лайка. Невже вони?

Шешель зажмурих очі. «Не буду думати. Буду уявляти собі цей Ош... Ну, що ж, хай поліція... Адже в мене паспорт. Кому яке діло, що я тут? Тепер вакації. Хіба я не маю права їхати, куди мені забажається? От їду собі поглянути на Ош, і все! А може, ще там кумис є? Авжеж, їду собі кумис пити — і край».

Коло дверей зачувся гармидер. Але миттю стих...

— Урус... тсс,— засичав хтось. Шешель повернувся обличчям до спинки канапи. Хіба витримає він, отак лежавши із заплющеними очима і без сну?

«Людоньки добрі! Хто може уявити собі таку муку? — міркував він, дивлячись крізь напівстулені повіки на блощицю, що намагалася вилізти на слизький покіст спинки.— А це шепотіння тубільців за спиною? Підвестися? Нізащо!»

Що? Вже восьма година? Невже встиг він заснути?! А саквояжик, а фарби в ньому? Як можна без них?

Шешель миттю подався з покоїв...

— Урус, яман! ¹— хитали головами один до одного узбеки, перелякано підморгуючи на свої валізки в куті кімнати.

«Чи встигну забрати й повернутися? Ну що ж, коли ні — уранці їду на Скобелев»,— палало в голові. Вже не поспішав, йому навіть стало чомусь весело.

Та що за мана? Попереду замигтів його саквояжик... Не може бути! Галюцинація!

Присадкуватий чолов'яга в брилі гойдав у руці саквояжика... Сіренького саквояжика...

Що за мара? Мало є сіреньких саквояжиків?! Шешель на мить зняв окуляри, тремтячими руками протер їх полою і в цей час зиркнув очима без знаряддя — адже так чистіше видно...

Так, дійсно його саквояжик із газетним пакуночком, прив'язаним до держака. Він навіть пізнає свій моту-

¹ Погано, эле.

зок, що він ото ним зав'язував брудну сорочку в газету, прив'язавши її до саквояжика.

Халепа! Шпик! Поліція вже знає. Послала переглянути речі на станцію і забрала його саквояжик. Адже там фарби, мапа Азії.

А чолов'яга, мов навіжений, поспішав кудись.

«Мчить у поліцію... Але чому я йду за ним? — майнула думка. — Що, коли озирнеться й пізнає? Арешт!.. Нумо, назад до диліжансової контори! Ні!.. Там, певне, теж уже чекають... Кудись за місто? Переодягнутися тубільцем!»

Ось сюди треба, сквериком, а там...

Шпик збочив через невеличкий майданчик...

«Вокзал?! То він уже встиг побувати в поліції, тепер поспішає повернути, щоб захопити разом зі мною, коли з'явлюся».

Його охопила якась звіряча цікавість...

Повернув, посунувся темрявою осторонь шпика, спинився коло городчика, звідки видно в одчинені двері всю середину залізничної зали...

Щось заверещав шпик... Перелякалися поліція, собаки?

Присунувся ближче, щоб чути шпигунське репетування...

— Чорти б вас побрали! Шахраї! Перемініюте чужі речі?! Та я жандарові, поліції заявлю! Бач, яке барахло передали замість мого! Там краму, шовку на тисячі! — І чолов'яга жбурнув на підлокітника перехованої камери сіренький Шешелів саквояжик.

«Бреши, бреши, — міркував Шешель, — бач, дурить пасажирів!»

Але ж у службовця-охоронника насправжки перелякане обличчя. Щось молить чорнявого... А той, перехилившись через вікно, нервово гримас, вказуючи щось рукою:

— Он мій — жовтої шкіри! Це навіть не той номер!

І, забравши від переляканого сторожа саквояжа, чолов'яга, напружуючи під його вагою плече, подався назад із зали.

«Знайома пика, — майнуло у Шешеля. — Де я бачив? Та це ж той вояжер, що ото вчора в номерах командував молодим узбеком, де складати чемодани... Мій, виходить, теж там був?»

Коли вояжер зник у вечірній темряві, Шешель по-важно, діловою ходою увійшов до зали.

Сторож так само спокійно, немовби нічого не трапилось, одібрав у Шешеля квиток і передав йому сіренький саквояжик, що стільки нагнав переляку трьом особам.

— Фу! — легко зітхнули разом сторож у вікні камери й Шешель за дверима вокзалу.

«Чи встигну до відправки диліжанса? — свердлила єдина думка.— До ранку чекати не треба. Кляте місто!»

Диліжанс уже стояв готовий. Дідусь підсадив Шешеля всередину, промовивши: «Цілу чверть години зайвих чекали на вас».

— Габо! — гукнув він до візника. І четвірко коней поволі смиконули балагулу.

II. ВЛАДАРИ

«Чому це я тримаю саквояжик на колінах?» — спало на думку Шешелеві, коли він відчув, що тарахнувся потилицею об крайок піддашка — запинала балагули. Виходить, вона вже рушила, виходить, що вже ніч минула. Хто тут сидить коло нього і навпроти? Так тісно! А коли тут іде який шпик? Він же відразу пізнає!

Шешель зморщив для більшої суворості брови, розплющив очі і поважно почав озирати навкруги, ніби шукаючи місця, де б покласти свого саквояжика, від якого стомилися руки, потерпи коліна.

Дванадцятеро очей зорило за ним. Умить сусіда посунувся, запобігливо усміхнувся і, вклоняючись, вказав рукою на звільнене місце.

Узбеки — оті двоє, що бачив їх на диліжансовому постойі, та троє невідомих.

Вони легко зітхнули, що Шешель поклав свого саквояжика. Вони тепер були спокійні, бо ж коліна урусарядовця позбавлено такого тягара.

Що кожен з них тримав на руках якісь незграбні важкенькі валізи, то пусте — вони ж тубільці, а то — урус!

Сивенький узбек навпроти потер рукав об рукав і обережно, немов торкаючись тендітної рослини,

вистер Шешелеве коліно, де семишником прлякла пияка.

Шешель кивком подякував тому. Узбек вишкірився, а його молодий сусіда, що йому обличчя виблискувало від спеки, як бронза, щоб виявити своє поважання, хутко нахилився до саквояжика й мізинцем зручно збив додолу соломинку, що нахабно вчепилася до валізки уруса... Шешелів сусіда посунувся ще далі, потиснувши своїх приятелів на ослінчику, щоб дати більше місця саквояжикові.

«Ні, шпиків нема,— вирішив Шешель.— Бач, як запобігливо всі клопочуться, бач, як притислись усі, стиснувши навіть коліна, щоб зручно було йому сидіти».

Шешель задоволено простягнув ноги, відхилився корпусом на спинку сидіння й заплющив очі.

Хай думають, що він стомлений, що він хоче відпочивати.

Узбеки припишкли зовсім. А крайній перехилився до візника, щось залопотав. І той перестав голосно вйокаати на своїх ледачих коней; він тільки стиха прицмокував на них та лагідно ляскав їх віжками.

«Куди ж це я їду? метикував Шешель.— Чи довго буде їхати ця балагула? Коли б довше! Що це — місто чи село, куди я приїду? Що далі робитиму?»

Його думки стрибали радіоіскорками, як стрибала по вибоях нерівного кам'янистого шляху балагула.

«Яка шкода, що я не міг добутися того невідомого помешкання за адресою... А тепер сам без стерна і вказівок: куди далі і як далі?»

Він згадав, що у нього лишилося тільки одна десятка грошей. Чи надовго вистачить її? Ставало моторошно... дрижаки почали проймаєти всю істоту. Але що він міг зметикувати? Все плуталось у нього в голові... Серце колотилося. Він навіть почав жахатися, що це гупання почують подорожні. Та на щастя, ніхто з них не насмілиться з ним заговорити. Певне, вони добрі люди... «Ну, що ж,— почав він заспокоювати свої схвильовані нерви,— коли цей народ такий добрий,— певне, вони зможуть допомогти мені. От наважусь і розповім, що я зовсім не урядовець і нема чого їм мене жахатися, що я зовсім навпаки. Що я теж жахаюсь урядовців і тікаю від них...»

Спрямована у цей бік думка стихилась; солодка

надія запанувала в серці; сильніше, але рівно почала рухатися кров в організмі.

Що навкруги спека випалила всяку рослину, що пелюсточки сиротливих дерев непритомно повисли в тіні віт, що розпечений дикий камінь навкруги пашить вогнем і виідає вогкість з глибини землі, коні ледве плентаються під такою спекою, а люди, мов примари, тиняються,— нічого цього не помічав Шешель. Він навіть не зважувався прогулятися, доки підготують коні, а подорожні сидітимуть в холодочку постійної чайхани та, попоївши, питимуть чай з однієї піали...

Він навіть не відчував голоду... І лише коли доброзичливі подорожні подавали йому диню, перепічку та у спеціально вимитій піалі — чаю, він миттю все це з'їв і відчув нові сили. Йому стало веселіше... навіть заманулося піти туди, до тубільців, і приязно з ними побалакати. Але він стримався. «Хтозна, хто ще там є за люди!»

Він солодко спав, коли диліжанс під'їздив до якогось міста.

Шешель відчував, що його обережно штовхають.

Коло нього вже нікого не було, якийсь тубілець зазирає до балагули, чомно прогомонівши:

— Вже приїхали, ваш благородь!

Щось болісно різнуло всередині. Шешель полохливо зиркнув у бік саквояжа — його не було.

— Ми одні саквояжика на постой,— вклонився узбек.

Од серця одлягло... Миттю виліз із балагули, що самотно стояла серед двору.

У просторій світлиці на канапі лежав його саквояжик.

«Треба швидше фарбуватись»,— майнула думка, він попросив води.

«Чи зауважить тубілець, що мої вуса, і брови, і голова стали чорніші? — міркував Шешель, поглядаючи у своє маленьке дзеркальце.— Але як же тепер? Питати цього службовця диліжансової контори, що воно за місто! Ніколи!»

Вийшов надвір.

Узбецьке місто. Саманові хатки, з рівними дахами, поєднані вальковими стінами-парканами, викручували вузькі вулички. Ті ж тубільці, що ото в Джалал-

Абаді, узбеченята в довгополих хламидах, запнуті чадрами жіночі постаті.

Бездумно ішов і йшов, не помічаючи нікого й нічого... у скроні стукало: «Де це я? Що далі?»

Промигтіли знайомі письмена... Школа... Таблиця, по-руському... Руський будинок!

Там повинен бути вчитель... колега... Є причіпка... Зайшов просто познайомитися... Чого тут? Так, на вакації... Адже тепер час вакацій для вчителів... Був у родичів у Джалалі...

Серце калаталося, коли брався за держак дверей.

Його ноги лунко зачовгали серед порожньої, вкритої пилом школи.

Низенький, з притиснутим лобом чолов'яга висунувся із дверей і, отетерівши, дивився на Шешеля. Він незграбно заметушився, тупцявся на місці.

— Я, той, добридень, колего,— приглушеним голосом звернувся Шешель до вчителя.

Обличчя «колеги» знову стало сонним... Його пришелепуватий вигляд говорив, коли ця пришелєпа взагалі могла щось міркувати: «Певне, бреше, ірод!.. Приїхав інспектувати або хоче перейти на моє місце...»

Він вайлувато почав розповідати про те, що тут майже зовсім нема руських, лише узбеки, а далі — до Алаю — киргизи із своїм кумисом... Правда, ще кільканадцять кілометрів с — виключно руські і «хохлацькі» села... Варто туди поїхати... О, там, напевне, інтересно буде!

Шешель ковтав його оповідання, як зголоднілий — крихти хліба. Він, звичайно, поїде туди, неодмінно. От тільки грошей не вистачає — злодії на станції витягли! Ох, ці тубільці! Певне, великі злодюги?!

Вчитель порадив піти до землеміра — той, напевне, може позичити — добряга, та й дружина теж: старі, гроші великі заробляють... Де їм подіти їх? Вчитель розповів навіть, як пройти туди.

«Так, це, певне, і с... Садочок, а серед нього червоний цегляний будиночок. Проклятуці сумніви. Ну, чого ото так лякливо? Хіба я злодій який? Не піду ж я красти!»

Огрядна особа, дружина землемірова, пані Трундуліва, не знала, що його робити — чи зараз будити, чи пождати...

«Чоловік так любить відпочити по обіді...»

— Ач, як хропе! Не турбуйтеся! Не треба й вашого годинника у заклад. Ви матимете гроші. З усяким буває нещастя.— Вона, не вагаючись, заклопотано бігала з веранди, де сидів за столом Шешель, до покоїв і тягала на стіл страву, ласощі — пірижки, якесь печиво, конфітуру, прянички... Бо ж він з дороги!

Шешель уже забув, що він втікає... Він так приємно себе почував тепер.

— О-о-о! — прокректав хрипким зі сну голосом господар, ставши на порозі до веранди.— Оце чудесно. А мені сниться, ніби гостей, гостей наїхало! Ну, давайте почоломкаємося! — ступив він до Шешеля.— Хіба не варто?!

Шешель розгублено, немов маріонетка, дав себе розцілувати, покрутити на всі боки. Він поклав свою долю на «що буде».

— Ви уявляєте собі, юначе, що значить не бачити свіжої руської людини цілі місяці, доки не поїдеш до Ташкента чи Андїжана? Хе! — протягнув він руку до Шешелевого кашкета.— Що за околичка у вас? Хіба ж учителі зелені носять,— і господар загадково подивився на черешню, що гронами ягід звисла до веранди.

Шешель нічого не тямив. Він відчував, що ґрунт під ним провалюється. «Той щось знає... Певне, картуз не такого фасону, що повинні носити вчителі...» Його мозок прожогом хвилясто почав щось нишпорити по своїх клітинах, виволікаючи звідти яку-небудь думку, якесь виправдання.

— Та, бачте, коли починав учителювати, не знав, який треба, а купивши, не мінятимеш же...

— М-да... старенький кашкетик...— задумливо промимрив господар.— Так, кажете, вчителюсте? А проте що ж я вас допитую, мов слідчий! Феся,— звернувся він до дружини.— Ану, лишень добудь нам настоянчки та ще чогось, вип'ємо з дорогим гостем.

Зціплене лещатами Шешелеве горло відпустило. Він витер спітніле чоло і вимушено засміявся.

Кремезний землемір зиркнув на гостя своїми добрячими лагідними очима і провадив:

— Нічого, Павле Михайловичу... Адже так вас? Гроші викрадено, кажете? Ех, ви, чуперадло! Ви отак-о, як я ховаю! — Й землемір тут же почав демонструвати свого чобота, що зняв, де він за підклеюкою халяви ховає сам...— О, бачте,— помотав він витягнутими з

таємної халявиної кишені двома білетами по сто карбованців. — Молодість, досвіду нема! — докірливо прокретав він, взуваючи чобіт.

Випивши пару чарок, Шешель відчув себе якось чудно. Йому вже нічого не було страшно. Навіть коли б стало відомо, хто він, — йому байдуже. Чудна річ — ота вишнівка. Він ніколи не пив. Він згадав хлоп'ячі роки, коли він, десятилітній хлопець, випив чарку горілки — і його стало нудити від усього на світі. З того часу він гидував нею. Тепер, коли він випив третю, йому навіть було байдуже, що тут, у місті, є ще земський, суддя і один адвокат, про яких землемір розповів усякі вигадки. Хоч би там і жандарі були, то Шешелеві тепер наплювати! Йому було так хороше з цим добрячим Іваном Петровичем.

— А! Ось і наш правник! — гукнув землемір, кинувши через Шешелеве плече. — А у нас гість! От радість!

— Ні, ви уявляєте собі, Іване Петровичу, німці почали стріляти кулями дум-дум! — заклопотано тряс той газетою.

Він, навіть не глянувши на Шешеля, протяг йому руку, спорожнивши одразу дві чарки і сів до столу.

— Єдиний вихід — це треба всіх полонених потруїти. Тоді відразу ця німецька сволота спинить своє звірство! Хіба то війна — розривними кулями стріляти?! — нервово ренетував адвокат.

— Та покиньте німців — хай їм дідько! Ось гість з самої що не на є Європейської Росії прибув... Та й про війну може краще вашого «Руського слова» розповісти.

Адвокат ще випив пару чарок і захоплено почав тиснути Шешелеві руку. Він ніби аж тепер звернув на нього увагу. Аж тепер він почав його розпитувати про війну, про культуру, що там, у центрі, бо тут вони серед вонючих дикунів живуть... І, не чекаючи відповіді, почав розповідати Шешелеві всі, що знав, анекдоти.

За короткий час Шешель довідався про все. Про те, що в земського є дві доньки, що ніяк не знайдуть собі женихів; про суддю, що поїхав на повіт до узбеків поповнити свої кишені, щоб знову після приїзду засісти за шмендефер і програти до шеляга земському або Іванові Петровичу, яким везе, як дідькам...

— Одним словом, — заявив землемір, — ми не пустимо Павла Михайловича ні на які його оглядини кир-

гизьких станиць та руських колоній. Ми його оженимо тут! От радітиме земський! — вигукнув землемір, задоволено ляскаючи себе по халявах.

Його дружина теж приємно усміхнулась і потакувала чоловікові.

— Знаєте що? — підвівся адвокат. Він підніс чарку догори і ждав, доки його запитає Іван Петрович і дружина: «Що?» Але, замість спитати, землемір гукнув:

— Знаю! Залишити Михайловича тут і зробити прокурором!

Адвокат од задоволення присів і, цокнувши землемірову чарку, промовив:

— У нас із вами мозок з одного тіста!

Шешель зареготав, мов навіжений. У нього в голові все крутилось... А на душі було приємно-приємно...

«Залишитися тут за прокурора? Подуріли!»

— Що смієтесь? Гадаєте, не зробимо? — суворо звернувся до Шешеля землемір. — Та ви не знаєте, що губернатор і начальник палати наші приятелі. Коли хочете, завтра ж усі дамо спільну телеграму — і ви будете тут за прокурора. Екзаменуватимемо ж ми: земський, суддя і я — от і все. Прокурора вже другий рік нема. Ніхто не хоче їхати в цю діру. Дурні! А ми звикли — і чудово! От тільки людей живих нема. Все хамло, дикуни!

Шешель уже не сміявся — його охопив жах. З ними може статися! А коли дійсно пошлють телеграму?

— Так згода? — ліз до нього в обійми адвокат. — Павлуша! Заживемо! Чудило! Там такі чудові доньки — стиглі, мов персики. Першу-ліпшу бери...

Всі пили тост... Безперечно, завтра вони одсвяткують заручини...

— Маметка! — гукнув землемір.

Коло столу, мов з-під землі, з'явилося і стирчало хлопчисько-узбеченя. Воно блимало очима на господарку, а господар говорив якусь нісенітницю, змішану з руськими словами, — щось наказував.

Шешель не розумів, про що точилася між господарем і тим мовчазним хлопчиком розмова... Йому тільки стало тоскно, коли хлоп'я подивилося на нього і чомусь усміхнулось.

Хлопчисько зник. В голові Шешелевій щось палахкотіло, гуло. Господар змагався з адвокатом. Лише, коли

господарка поставила перед Шешелем кухоль якогось питва, торкнувши його за плечі і промовивши «випийте»,— йому стало нудно.

Він сьорбнув кислого питва.

Землемір щось уважно розповідав про користь брусквинового соку, і Шешелеві здалося, що йому стало легше.

Коли згодом прийшов ще якийсь у ясних гудзиках, у синім сурдуті, з сивиною в бороді і усах урядовець і він випив з ним чарку, веселий настрої повернувся до нього. Шешель навіть почав жартувати.

Але він добре не тямив уже ані розмови, ані суперечок, що ще точилися: він тільки пам'ятав, що всі лізли до нього чомусь цілуватись, а урядовець завів якусь знайому йому веселу пісню.

Коли Шешель прокинувся, майнула жахлива думка: де він? Що з ним? Спочатку він не розумів. На мить здалося, ніби він у в'язниці, і серце його хотіло розірватися. Потім він пригадав усе. Йому треба тікати. Негайно тікати... куди-будь — все одно. Заплатити службовцям дилжансової контори за ночівлю й тікати. Бо коли дізнається про нього земський, а він напевне вже має відомості, його заарештують.

Шешель поволі відхилив ковдру. Перед ним стояв землемір... Шешеля пройняв мороз.

«Кінець!.. Тепер я не викручуся!..» — жахливі думки вихором закружляли в голові.

— Довгенько спите, Павле Михайловичу! — лагідно промовив землемір, сідаючи край ліжка.— А я оце стою й гадаю — чи будити, чи ні? Вже пополудні...

Так, це був не сон. Він, Шешель, спав у землеміровій господі!

— Ми й саквояжик ваш забрали з постою,— додав землемір, запаливши цигарку.— Ну, вставайте. Треба похмелитись. Я вже встиг. Може, й адвокат надійде.

«Яке ідіотське становище! — міркував Шешель.— Грати дивну роль, і все тільки для того, щоб зберегти свою шкуру». Він тепер лише відчував себе в полоні постійної брехні, не потрібної нікому, щоб тільки врятувати себе самого.

— Та ну-бо швидше! — гукнув із веранди землемір.— Хазяйка пішла допомагати дівчатам,— підморгнув Шешелеві землемір, коли той вийшов на веранду.

«Дівчата?» — напружував пам'ять Шешель, безвільно випиваючи чарку горілки, що йому ткнули в руку.

Іван Петрович розповідав, що вони вчора умовилися з земським про сьогоднішній вечір, про телеграму до губернатора, до палати...

Шешелеве серце краялося на шматки... У скронях стукало, глотку щось перетинало. Виходить, отой урядовець був земський?

«Хм...— весело блиснуло в душі Шешелеві.— Коли земський уряджує вечірку,— виходить, не заарештовано! Виходить, що той про нього нічого не знає... Чого жахатися? Треба тільки перешкодити депеші, що може накликати халепу».

Шешель навіть сам налив ще по чарці й похапцем випив. Йому приємно було слухати щире признання старого, що чомусь так покохав його, Шешеля, немов сина. «Чудні люди є на світі! Серйозно балакають про одруження, про прокурорство людини, яку щойно побачили, навіть у паспорт не заглянувши...»

— Ви знаєте, Павле Михайловичу,— провадив землемір,— з вашою поставою і розумом ви далеко підете... Що трохи шкандибаєте — то дурне... Тільки викиньте з голови думку про те, щоб помандрувати звідси,— і він почав малювати майбутнє Шешелеве прокурорське життя.

З'явилася хазяйка. Вона вся розчервонілася. Ласкаво потріпала по щоці Шешеля і, підморгнувши чоловікові, подалася до покоїв, кинувши: «Вдягайся, Петровичу!»

«То, значить, дійсно щось затівається?» — міркував Шешель, сьорбаючи з чарки наливку.

У нього був веселий настрій. «Що б ото Шерлок Холмс учинив на моєму місці? — усміхнувся він до себе.— Чудасія!..»

Шешелеві зовсім було не страшно, коли він із землеміром і дружиною його підходили до будинку земського...

— Не гадайте, що він теж дворянин,— прошепотів на вухо Шешелеві Іван Петрович, ідучи з ним поруч...— Він із простих... з урядників вислужився: перевели сюди з Поділля. Але дочок своїх він виховував у пансіоні, це неабищо! Особливо Ніна.

І землемір луснув пальцями, задоволено прицмокнувши.

Їх зустрів сам земський. Тепер Шешель розглядив

його: тоді все троїлося — груба постать, хитрий, розумний погляд, урядницьке обличчя з сивими вусами й борідкою.

А що за дівчата! Це дійсно якісь кралі з манерами, що Шешель не дібрав способу, як треба й поводитися з ними.

Землемір миттю розвіяв настрій ніяковості. Він потягнув усіх за руки до їхньої дівочої кімнати, посадив рядочком і наказав поводитись, як з старим знайомим. Сам подався до господаря висушити шкалик.

Шешелеві було весело. Таке приємне товариство! У них є стільки цікавого розповісти йому про дику країну, про свої розваги, а в нього — про Росію, таку далеку від цієї азіатчини...

Надходили гості — адвокат із дружиною, суддя з довготелесою німкенєю і юнаком сином.

«Чому нема вчителя?» — міркував Шешель, і, ніби йому у відповідь, Ніна, старша дочка, чорноока краля, зауважила:

— Наш учитель такий вовкулака. Навіть людей боїться.

А в'юнка Діна додала:

— Він просто прихеленуватий і боїться жінки, що, від'їжджаючи на вакації, наказала йому з хати й носа не вистромляти!

Гості додали їхній компанії веселощів. А землемір, без сорому казка, одверто зауважив Ніні, що за весільного батька буде він...

Отже, хіба дивно, що на запитання Івана Петровича Шешель розповів, що прагне Ніни... Хіба вона, оця з жагучими очима, млосним поглядом, примхливими червоними устами дівчина не була ярка жінка?!

Іван Петрович реготав. Тягнув Шешеля за рукав до господаря Свирида Опанасовича, або, як по-тверезому звали, Северина Агатангеловича, щось шепотів йому тихцем; пив з обома і втрьох разом на брудершафт, чоломкався. Потім покликав рожеву од випитої наливки Ніну і примусив випити із Шешелем весільну.

Всім було ясно ще до вечері, а опівночі, коли випито було силу-силенну напоїв, стало цілком зрозуміло, що Павло Михайлович є зять Свирида Опанасовича, що наречений батько і мати будуть Іван Петрович та його дружина Єлизавета Вікторівна, що за шаферів будуть адвокат Філоктил Зеліонович та суддя Карло Франко-

вич, а решта бере активну участь у весіллі, що весілля буде на цім тижні в неділю, що П'авло Михайлович буде за прокурора округи...

Все це калейдоскопом вертілось у голові Шешелеві. Він навіть втратив будь-яку здатність думати, відчувати своє «я» колишнє й теперішнє.

Все так було просто й ясно.

«Чому ото стирчить дзеркало? На таку малу залу таке величезне люстро? Дивний смак у людей», — міркував Шешель, зиркнувши туди на свою фізіономію, що відбивалась там.

— Що дивитесь? — підморгнув йому адвокат. — Нічого! Будете за прокурора, вам тубільці не таке піднесуть. На всю хагу, коли забажаєте. А притиснете, то й цілу кришталеву стіну зроблять... Го-го-го! — реготав адвокат, п'яно коливаючись на стільці.

Але Шешель не чув. Якась дивна здалась йому фізіономія в люстрі. Вона вабила його. Підвівсь і миттю підійшов.

На нього глянула червона подоба з примруженими п'яними очима. Як погано він пофарбував вуса, брови. На них були біляві плями... Вихором майнуло в голові: чому? Адже він так добре пофарбував їх... Але згадка про горілку, спирт, що ними були засмаровані губи, руки всіх, пояснили причину. Хміль злетів, мов вітром здута пелюстка. Крейдяне обличчя дивилося з люстра.

«Треба миттю швидше звідси! Чи помітили вже?»

Щось потягло його до передпокою. Намацав капелюш. Коли наздогнали його Іван Петрович із земським, він щось мурмотів їм, болісно притискуючи до лоба руку; йому занудило, голова болить, негаразд. Він прохає пробачити. Хай уже іншим разом, сьогодні треба виспатись, бо це, певне, з дороги, з перевтоми.

Земський тискав йому руку; він не затримує, коли дійсно людині недобре. Та й на Ніну це може недобре вплинути. Хай іде спати; хай Іван Петрович одведе його додому, а потім швидко вертає, бо ж шмендефер вони повинні кинути.

— Нічого, Іване Петровичу, не турбуйтеся, я добре тримаюся на ногах. От лише голова той... Певне, мені таки треба виїхати на пару тижнів колонії оглянути, провітритись, а потім уже...

— Що ви? Нізащо! Завтра виїхати? Та що ви?..—

і Іван Петрович спиняв Шешеля, тримав його за комір, ліз з обіймами.

А до Шешелевої скроні локомотивами гурчала кров. Вона свіжила йому розум для нових вигадок.

Він тепер знає з розмови, що тут є староста Керім-Саїд, «своя людина, хоч і тубілець», що служить вірою російській вітчизні. Йому досить буде натякнути на земського — і він зробить усе.

Так. Він миттю піде до дилжанса, пошле службовця, щоб уранці з сизою зорею був кінь і провідник. Гроші будуть заплачені... А куди? На постої дізнатися...

Шешель механічно відповів на поцілунки Івана Петровича — той поспішав назад до шмендеферу. Вони з дружиною, певне, заночують там, у земського, а Шешель хай собі спить, мов у себе вдома...

Була вже перша година, за дві — світ. Він мусить зараз же, негайно йти.

Маметка не чув, коли вийшов Шешель із своїм саквояжиком.

Простір світлої ночі надавав йому сил. Його гарячу голову пестив тендітний вітрець і бадьорив надії.

На постої заспаний службовець покійно вислухав Шешелів наказ і, приготувавши йому лампу, зник, кинувши знаком — «все буде виконано». Для такого великого пана, що спинився в Івана Петровича, що сьогодні був на вечірці у самого земського (адже він усе знав од Маметки), все буде злагоджено миттю.

І Шешель уже спокійно фарбував свої білясті плями на вусах, бровах.

Він навіть не відчував втоми. Коли жах охоплює людину, коли голова палає, вищукуючи рятунок, — о, тоді втома тікає переляканим птахом.

Вікно повилося сірим серпанком недалекого ранку. На подвір'ї затупцяли коні, загомоніли люди. Серце закалатало частіше.

Слідом за служкою постою увійшов тубілець. Од його подертого вбрання тхнуло бараниною. Вимучене обличчя ляжливо поглянуло на Шешеля; тубілець лагідно вклонився і, ніби чолом б'ючи, обома руками попрохав гостя з хати.

Коли служка приладнав саквояжа в торбині коло чудернацького, немов перев'язана подушка, сідла, Шешель простягнув йому «на чай» і велів переказати

Іванові Петровичу, що він виїздить до колонії, а за пару тижнів буде назад.

Той запобігливо вклонився.

Слідом за шкапою провідника рушила й Шешелева конячина. «Як хутко розвиднілось,— майнуло в голові Шешеля.— Треба завидна вибратися за місто...»

Кивнув рукою і, коли тубілець спинив свою конячину, ніяково промовив до нього:

— За місто. До киргизів на кумис...

Тубілець напружено зморщив брови й мить дивився на Шешеля.

«Ой, який жах! Тубілець не розуміє ні слова поруському?! Як же воно буде?!» — стисло глотку Шешелеві.

Але тубілець раптом вишкірив зуби й кинув вимучену усмішку. Він закивав головою, промовивши:

— Киргиз... Алай...— і, ще раз кивнувши головою, смикнув за мотуз оброти й почав лупцювати ногами під боки свою шкапину.

Його сивенька миршава конячка, помахуючи хвостом, повагом пішла вперед, зовсім не почувуючи тих спонукань, що так енергійно вибивав ногами по її ребрах господар.

«Куди він повезе мене? Кивнув головою. Невже зрозумів? А де ті киргизи й той Алай, що лише чув про нього, але не мав уяви про його географічне становище».

Минули місток, і коні пішли луками понад узеньким рівчачком.

— Суак-Су,— гукнув тубілець до Шешеля, вказуючи рукою на рівчак. Він усміхнувся. Певне, хотів бути приятний з урусом — «великим урусом».

«Дар'я Суак-Су... Що б то воно значило? Треба зятимити». І Шешель вбивав собі до голови ці невідомі слова. Треба спитати. Адже варто знати, де він поїде.

Шешель покликав тубільця. Той усміхнувся і, кивнувши знову головою, промовив: «Секин-секин...» Шешель розповідав тубільцеві, але той винувато знизував плечима, ніяково усміхавсь і боязко мотав головою. Він боявся образити уруса.

— Дар'я Суак-Су, секин! — вигукнув Шешель і, замотавши головою, розвів руками, мовляв, він нічого не розуміє.

Тубілець раптом простяг руки. Йому заблищали очі.

Він щось зрозумів. Показав на Шешеля рукою і виразно промовив:

— Сиз — урус... — Потім вказав на себе й додав: — Мен — киргиз.

«А! Він метикує!» — і Шешель відповів, вказавши на тубільця:

— Сиз — киргиз? — А, ткнувши себе в груди, запитав: — Мен — урус? — і запитливо подивився на тубільця.

Той радісно вишкірив зуби.

— Обдан! Якші! — похапцем закивав головою і знов рухами повторив, що Шешель руський, а він киргиз.

Обдан якші... Він зрозумів... Обдан якші — значить, певне, добре, так...

Доброзичливий киргиз пояснив на мигах, що Дар'я — це річка, що Су — то вода, що секин — значить їхати помалу.

До полудня Шешель навіть не помітив, як вони згаяли час, їдучи секин, секин, доїхали до кишлака і спинилися коло чайхани.

Його примостили в холодочку на килимі під повіткою, а за хвилину він уже пив чай з неодмінними тубільними перепічками.

Як чудово вчити мову отак наодинці людям, що їм треба порозумітись, і вони не можуть. Тоді напруженість, вигадливість людської ксбеті доходить до апогею і люди починають розуміти значення слів навіть наздогад...

Тепер сон цілком забирав Шешеля до себе в полон. Спочатку він хотів розгадати, чому ото тубільці так обережно, навшпиньки переходили піщаним подвір'ям, ніби там було набите скло. Але він вже не тямив — його опанувало солодке забуття.

Коли б він не спав і розумів добре їхню мову, він би помітив, що навкруги його супровідника сіли пристойні узбеки, гостили того чаєм, перепічками та тютюном з водяного жбана — примітивного кальяна. А той оповідав, що цей великий пан-урус — урядовець, їде по селах до киргизів, до його земляків, оглядати, як ті живуть, — чи горе їм, чи біда... Ще багато вигадок розповідав киргиз цим осілим узбеко-киргизам, різні фантазії, байки, що на них такий багатий схід, а мусульман особливо. А ця фантазія точилась навкруги їхнього животіння, про те, що хтось ось їде дізнатися

про біду, щоб десь розповісти про неї, і їм буде легше, з них не буде знущань, здирств, що незаконно роблять урядовці-уруси та їхні наймити — старости, судді і узбеко-киргизи — аксакали...

Коли б Шешель умісно принишк, він відчув би, що до нього не раз навшпиньки підходив якийсь хлопчик або сивий дідусь і обережно рукою одганяв настирливих мух, що так раді напосісти на безвладну сонну людину. Але він не чув і того, як присмерком його хтось укрит теплою ковдрою, поливши навкруги холодною водою — від скорпіонів.

Будити його, урядовця-уруса, ніхто не мав права.

Коли він прокинувся, сонце ледве вилізло з-за обрїю. «Вже вечоріє!» — подумав Шешель, позирнувши навкруги. Але заспані люди, що почали свій день, розвіяли ілюзії. Він так довго спав! Похапцем схопився. Коло нього був його киргиз, а осторонь стояли вже посідлані коні. Господар постою теж був тут із мискою кисло-молока-сметани і з піалою гарячого чаю.

«Що думатиме Іван Петрович? — вертілось настирливо питання. — Що, коли спаде їм на думку дізнатися, хто я... адже й документа ніхто не питав? Що, як пошляють гінця слідом? А цими кіньми хіба далеко заїдеш? — І Шешель глянув на супровідникових хирних шкапин, що давно забули, як бігають коні. — Та служка ж заїзду не знає, кудою я виїхав!» — заспокоював він себе.

Пісня, що затяг її киргиз, надала Шешелеві бадьорості. Він навіть почав ловити її нескладну мелодію і підспівувати.

Киргиз озирнувся. Усмішка сяла на його лиці, він ще голосніше тягнув свою пісню «про зелені луки, коня вороного, про отари овечі, про кумис цілющий, про вітри жахливі...».

Врешті він поволі зііз з коня й пішов поруч. Дорога йшла під гору.

— Піч-Даг, — сумно кинув він у бік уруса. «Ножова гора», — метикував Шешель киргизові слова. Він глянув перед себе: дорогу перегороджувало сіре каміння, і вона витолоченою стежкою простувала вгору.

Перед ним була спичаста гора.

«Як же ми переїдемо через неї?» — міркував Шешель, підвівши погляд під хмари, де зникає шпиль цієї гори. Мабуть, треба зіізти з коня. Але киргиз, забачив-

ши його рух, миттю підскаочив і рішуче замотав руками, — наказав сидіти.

Коні так само поволі, як по-рівному, лізли по сипкому камінню дороги.

З провалля вихопився вітер. Немов захищаючи цей земний катедрал, він намагався звалити у прірву, що тяглася ліворуч, і коні, і цих двох диваків подорожніх.

Мандрівників оповила мряка. Густий серпанок мжички линув, мов із фонтана, водою, а потім сипонув град.

Шешель відчув себе в холодній купелі-гойдалці під крижано-перлистим душем.

Зуби його, незвичні до цокоту, ляскотіли, мов у пропасниці.

— Яман, Піч-Даг, — прогомонів киргиз, тримаючи Шешелеві коліна на коні, ніби боячись, щоб він не звалився з шкапи. Конячина провідникова на повіді покірно пленталася за господарем, тяжко сопучи.

Ще кілька хвилин жахливої зими — і сива хмара покинула гору.

Визирнуло знову сонечко і стало в герць із навісним вітром.

За годину висушені вітром подорожні вже спустилися на зелені луки, де знову спека, що розлучилася з ними по той бік гори, здибалася, хутко висушила й зогріла померзлі чотири створіння.

Киргиз знову затягнув сумну пісню, а немов акомпанемент до неї, навкруги із зелених горбків затюрюкали байбаки.

Там іззаду десь над височенними шпильями заклеотів орел.

«Як чудово навкруги! Скільки оце ми їдемо, і жодного тобі урядовця, жандара і взагалі всіх тих, що керують», — міркував Шешель.

Коли б і кишлаків не було ще, де є люди! Йому хотілося бути самому із своїм мовчазним провідником. От так одному серед цієї піщаної та гірської природи, де іноді прориваються зелені фарбисті луки.

«Де воно оце є? — так далеко, так дико. Нащо ото все тим урусам? Невже, щоб дати посаду якимсь двомтрьом урядовцям? Ой, ці урядовці і ці жандарі!» Серце знову повилось тугою. На мить Шешеля охопило жадання всіх їх понищити. Він згадав мандрівку судді по кишлаках за хабарами для шмендеферу.

Коні спинились. У вечірній сутіні маячила саманова халупка.

Доки киргиз заводив під повітку коні, Шешель зайшов до хати.

Пусто. З кута чулося важке хропіння. Засвітив свою світилку. В очах заблищали іскри.

На пілку лежала вкрита шинелею постать, з-під якої визирало ложе рушниць й кінець шаблюки.

Невже це якийсь кордон, вартовий пост?

Мерщій геть! Але куди? Як пояснити киргизові? Адже такого складного питання він ще не вмів пояснити.

Увійшов киргиз. Кинув оком на кут, пошепки щось забелькотів. Шешель міг тільки зрозуміти: «Урус дорогою... відпочити ліг. Хата... заїзд... Господаря тут нема... так, для мандрівників».

«А коли прокинеться цей! Хто він — жовнір, жандар? Що говорити? Негайно лягати спати і удавати сонного доти, доки поїде. Свого кашкета з кокардою покласти збоку на видному місці».

Ліг, укритися ряденцем.

Шешель відчував у темряві, як киргиз приніс чаю, хуркав на руки — певне, пекло. Знову пішов, приніс свого халата і вкрив.

Забуті спомини про жахливі часи втечі й колізію з жандарами раптом виплили до свідомості і свердлили мозок, одганяючи сон.

«Що, коли це об'їздний прикордонний?»

Думки знову закружляли і, обганяючи одна одну, напосідали на Шешеля серед цієї пустки, тишу якої порушувало хропіння ненависної особи.

Хропіння вщухло. Особа заворушилась, кркнула, плюнула набік і кинула соковиту руську лайку.

Крізь закриті повіки Шешель відчував уже світанок. Як нервово тремтять його щокі коло очей. Бо той, що прокинувся, уже підвівся й дивиться на несподіваного сусіда — на нього, Шешеля.

Ось він уже підводиться і йде до нього. У снігах щось захрустіло. Хтось увійшов... Киргиз.

Особа зашкунтилась до порога. Стиха вилаялася ще раз, бо ж вона ногу перележала... Киргиз щось почав шепотіти.

— А! — стиха протягнула особа.

Шешель чув, як знадвору лоскотали ранкову тишу щедрі руські матюки.

Особа крєктала, певне сїдлаючи коня. Врєштї верхівець поїхав геть. Шешель припав до щїлини й побачив козака із зеленими лампасами, що добрячим коником підтющєм подався в той бік, звідки їхав Шешель.

Легко зітхнув, ліг і поринув у забуття.

«Ще Карадаг — і ми серед киргизів на Алаї», — зрозумів Шешель з довгих пояснень свого супровідника, коли той гостив чаєм, зогрітим у мідяному жбані, що його переховувалося тут, у порожній хаті для подорожніх.

Минули кілька гонів, і за зеленими луками маячила чорна стїна, що розповзлася геть на схід, захід, скільки око бачить.

Коли їхали луками, вороні красуні, звірина-худоба — кутези¹ з лапчастими ногами, лев'ячими кучерявими шиями поважно походжали по зеленому килиму, іноді спиняючи погляд на подорожніх.

Дивні, чорні, гривасті, чубаті, лапчасті воли, ялівки!

Десь з-під куцїв виринуло двоє киргизів і попростували до провідника.

— Ігирма коп... пара², звернувся провідник до Шешеля. Той нічого не зрозумів.

«Певне, жєбраки», міркував Шешель. Витяг два злотих, дав провідникові.

Киргизи блиснули очима на долоню провідниковоу.

За мить двоє якїв, з чудернацькими дерев'яними сїдлами, стояли під горою, а киргизи накидали на шії коням подорожніх якісь налігачі, прив'язуючи їх кінцями до сїдел якїв.

Шешель зрозумів — йому треба сїдати на кутеза верхи.

Це було щось казкове. Він не хотїв сїдати. Він хотїв бачити, що воно буде. Для чого прив'язують коней до якїв?

Киргизи знизали плечима до Шешеля на його мову і вїокнули на якїв.

Тварини пішли на гору. Конячки теж поплентались слідом. Провідник ішов поруч Шешеля, турбуючись з того, де йому треба ступати.

¹ Як.

² 20 коп. грошей.

Аж тепер відчув Шешель, що Чорна гора була вогка, а чорноземля, мов присипкою, в'язким чорним просом вкривала гірський камінь.

Ноги сунулися назад, треба було великих зусиль, щоб не поповзти вниз. А кутези собі повагом ішли догори, натягнувши ливву до наліганих конячок. Шкапенята, витягнувши шії, старанно лізли слідом за якими.

Ось яки полізли просто на гору, мов миші на стіну. Аж тепер Шешель помітив, що гора ішла, мов вал цитаделі. Конячок кутези тепер уже тягли на мотузці за собою, а шкапенята, борсаючись, шпортаючись і знов схоплюючись з колін, ледве встигали тягтися за ними. Ось уже і якам доводиться тяжкенько; вони вигинаються в'юнами, мов еластичні спортсмени — морські леви,— й ще швидше лізуть.

Здається, вже коняки не йдуть, а волочаться за ними.

Шешель теж не міг іти — його тягло назад униз, та киргизи помітили це, спинили яків і колом в обхід допомогли йому добутися до них, посадовили на кутеза і знову рушили. Немов човном по хвилях, плив Шешель на якові, а той, вгрузаючи в чорну землю, охоплюючи своїми м'якими копитами чорний камінь під нею, плив і плив на гору.

Та й довго тягнеться гора! А яки без відпочинку, із сопінням паровозів та іноді важко хропучи, лізуть і лізуть.

Ось іще кілька хрумких кроків — і вони на верхів'ї Карадагу.

Знесилені коні пластом лягли, а засапані кутези важко дихають своїми барильчастими боками.

III. АЛАЙ

По другий бік чорної піднебесної стіни безмежним килимом прослався зелений степ — луки. Його далекий кордон десь зникав у сьайві, що колом із півдня на захід облямовувало блискучими піднебесними горами Паміру.

— Алай! — радісно гукнув провідник. Він велично, немов спиняючи гамір натовпу, простяг руку до зелених луків.

Двоє киргизів з якими одпочивали, озираючи дале-

чінь Алаю, чи нема яких мандрівників переправляти назад униз. Шешель і провідник уже спустилися кривлястою стежечкою червоноглиняного боку гори.

Дмухнув вітрець із Паміру. Холодом обвіяв і морозом пройняв легко вдягненого Шешеля. Провідник заметушивсь і подав йому свого теплового чайон-туна¹.

А вітер чимраз дужчав. Коли зійшли до підгір'я і з обох боків відкрились алайські степи-луки, вітер скаженим подувом пронизував істоти подорожніх. Коні ледве йшли назустріч цьому невпинному вихрові.

Подорожніх охопив осінній холод, зуби вибивали дрижаки, коні хитались, як кручені вівці.

«Далі їхати несила, ще хвилинка — і я замерзну», — ворухнулась думка в заляклій Шешелевій свідомості.

Але киргиз вйокав на свою сизо-попелясту конячину... Він звернув набік і, вициривши зуби до Шешеля, промовив: «Суук. Чей. Отао»², — і мотнув рукою в бік узгір'я, куди прямувала його шкапина.

«Певне, тут десь житло». Од самої сподіванки затишку Шешелеві стало навіть тепліше: кров енергійно пішла по організму і будила замертвілі клітини тіла.

За кілька хвилин напруженої боротьби з холодом коні в'їхали у затишне межигір'я, де в далечині маячили шатра. Одно, два, три...

Зачулося гавкання собак і мекання овець.

Пара десятків кучерявих присадкуватих собачат, охопивши колом подорожніх, мов навіжені, лящали, скавучали, гарчали зі злості.

«От коли б хто зліз із коня, бо ж коней не можна хапати», — чулося в їхньому верещанні.

Їхній лемент збуджував усю долину межигір'я. Навіть хмара овець, що вже були вистелили чорно-білою попоною зелену траву долини, посхоплювались і нервово тупцяли ніжками та мотали одна до одної головами, немов питаючи: «Що за причина? Що воно ото за чужі люди причвалали й порушують вечірню тишу?»

Із шатра вийшло кілька довгополих киргизів.

Старший сакал³ вклонився до Шешеля і повернувся до провідника.

¹ Халат.

² Холодно. Чай. Хатина.

³ Буквально: борода.

Шешелів киргиз щось енергійно пояснив тому, намагаючись криком перемогти собачий лемент, що й не подумали замовкнути з появою своїх господарів.

Врешті бородатий киргиз кивнув до хлопчика, що стовбичив проти Шешеля і спідлоба розглядав уруса, і юнак вихром крутнувся поміж ними, грізно вигукуючи. Лемент миттю вщух. Собаки задоволено відбігли набік і, позіхаючи та потягаючись, лемехувато пішли на свої місця, розташовуючись симетричним колом навкруги овечих отар. Вівці теж, відчувши поблизу своїх вартових, вкрили долину кучерявим кожухом.

Киргизи заметушилились поміж шатрами, дехто підскочив до Шешеля допомогти йому злізти з коня.

В супроводі сакала, що весь час давав якісь накази своїм людям, Шешель увійшов до порожнього шатра. За хвилину він уже сидів на теплих килимах, загорнутий увесь у теплі ковдри, і пив гарячий чай.

«Що за приємні люди оці киргизи,— міркував Шешель, сьорбаючи гаряче питво.— Невже вони так поважають руських? А може, гадають — у мене грошей до біса, гарно заплачу?» Та, згадавши силу-силенну овець — адже вони напевне належать цьому господареві,— він засоромився своєї думки. Шешель приємно усміхнувся до киргиза з ріденькою козячою борідкою — певне, старшого сина сакала, що сидів коло запинала й поважно прислуговував Шешелеві, стежачи за його піалою, щоб не була порожня.

— Обдан, ісиг,¹ — додав Шешель киргизові, кивнувши до піали з чаєм. Адже він знає кільканадцять слів, адже він може висловити свою приязнь цьому доброзичливому киргизові.

Той щасливо вишкірив перлові зуби.

«Тепер гаразд було б заснути», — метикував Шешель, запалюючи цигарку, мотнувши до киргиза: «Вже досить».

«Де провідник? Чому тут нема нікого? Невже я один буду в оцім шатрі?» — крізь дримоту роїлося ліниве міркування, коли киргиз прислужник зник разом із мідяним чайником та піалою.

«Як довго вовтузились з отією горою? Це ж ми

¹ Смачно, гарячий.

цілий день лізли на неї та з неї»,— спало йому на думку.

Згадка за пронизливо-холодний вітер примусила інстинктивно зіщулитись його у теплій ковдрі, і він потонув у забутті.

Коли Шешель одкрив важкі повіки, в шатрі блимав каганець, а коло нього навколішки стояв провідник.

Посеред шатра сидів сакал і той киргиз, що при-слуговував.

Вони приємно всміхались і запрошували до страви. Перед ними стояла величезна миска. Теплий дух баранини вабив до їжі.

Шешель мимохіть посунувся до миски, але, забачивши, що син сакала стоїть із жбаном та ряденцем, миттю зміркував: треба вимити руки.

Коли Шешель присів, сакал чемно показав рукою на миску, витягнувши звідти кавалок баранини.

Шешель здивовано поглядав. Як майстерно киргизи пучками хапали підсмажений рис і обережно, не розтрусивши ні рижиночки, клали його собі в рот.

Як ретельно обгризали вони кістки і смачно обсмокували масні пальці! Він миттю перехопив їхні зручні маніпуляції їдців; йому навіть здалося, що такий спосіб їсти надзвичайно зручний, і він уминав разом із киргизами смачну баранину, спеціально приготовану для гостя, смачний пілав — неодмінну приправу до баранини.

Врешті з миски все виїдено, кістки негайно кинуті собакам і їду запито чаєм.

Сакал щось мурмотів до Шешеля, щиро усміхаючись. Врешті він зітхнув до провідника, певне кинувши йому: «Шкода, що цей гарний урус не розуміє по-їхньому».

В шатрі лишився Шешель та провідник, що миттю скрутився бубликом на другім боці й захріп... Шешель знову запалив свої висушені, колись вимочені на Пічдазі цигарки, дивився на каганець і міркував: «Де-то завтра ми будемо?» Вихром майнули згадки про земського, вечірку, одруження. Що гадають вони тепер? Певне, сподіваються на мене; за тиждень будуть чекати назад. А я? Що далі робитиму? Розповісти цьому бородатому киргизові про себе, залишитись у нього? Прокляті мови, що через них люди не можуть порозумітись між собою. А тепер маєш! А проте хто й зна,

що воно за киргиз? Можливо, який старшина, цебто той самий урядовець царський, агент уряду межі киргизами, адже вони нехтують мовами тих, хто їм підлеглий?

Він згадав мимохить історію свого краю, наділення своїх панів дворянством, царськими милостями і тих, з вільних полковників, запорозьких осавулів, що перетворилися на чудових царських сатрапів. Чи не так буде, а може, й є, з цими киргизами? Чи не однаково царат їх голубить, утворює своїх агентів? Потім, як колишні осавули, полковники, вони будуть зрусифіковані і, знаючи мову «свого народу», будуть чудові посесори, «земляки».

Кіпот з каганця запаморочувала голову. Шешель погасив світло.

За шатром час од часу чулося шармотіння овець, що, певне, борсались, ховаючись краще од вітру. Хуга шаруділа верхом шатра, тріпочучи повстяними запиналами.

Гомін людей поза шатром після поклику сакала вщухав, і тоді чулося шепотіння.

— Джякси адем¹, — кивнув провідник до запинала.

Шешель одкрив очі... усміхнувся... Був ранок. Він відчував у собі силу, він уже не хотів лишатись у шатрі, боячись ворухнутися... він кивнув провідникові, що піде митися надвір, і вийшов із шатра.

Назустріч поспішав сакал.

Він запрошує до свого шатра — це Шешель добре зрозумів. Ну, що ж!.. Надворі така негода. Вітер, проклятуший вітер, що напинає на людей киреї і липневу годину обертає на листопад, — не хочеться вилазити з затишку!

В сакаловім шатрі півколом сиділо з десяток чоловіків, схожих один на одного, — певне, все діти і родичі. На одному боці шатра коло багаття вовтузилися жінки. Вони місили тісто на перепічки, гріли кілька жбанів і дмухали на кізяки. Бо ж гість у них — свято! Треба наготувати не тільки пілаву, баранини, а й перепічок.

Киргизи зсунулися один до одного в щільніше коло,

¹ Гарна людина.

давши місце урусові, його провідникові й сакалу баєві¹ — голові великої сімейки.

Великі гори м'яса лежали в ночвах-тарелях.

Гостеві перший кусень.

За м'ясом зникав пілав. За пілавом почався чай. Чай з однієї піали, та ще й з перепічками. Тільки в романах таке! Кумис? Хто п'є кумис у свято? Лише господарки-молодиці іноді припадають до бурдючків, що висять у них коло куховарського приладдя, навішаного на стінки шатра.

Приємні, веселі задоволені обличчя. Вони вже не бояться Шешеля — у нього така лагідна усмішка. Вони навіть мацають його кітель, кашкет, червоні черевики, його портсигар з кори чудової роботи, куплений у крамниці далекого Києва. А коли він, зворушений їхньою приязню, подарував сакалові цей порттабак, — radoшам не було краю.

— Джакси урус, джакси піланчи², — гомоніло навкруги. Деякі навіть заметушилися приміряти собі Шешелеві окуляри, і коли всі спробували й з дитячою радістю реготали, щось оповідаючи, а Шешель витяг кілька срібняків і подарував кожному по золотому, — втіха була безмежна. Той, що прислужував звечора, мотнувся із шатра і за момент притягнув свого гіджака³ з волосяними струнами.

О, яка то була чудова мелодія! Правда, її чутно було тільки в цьому колі, але її звуки, мелодія, що творив цей майстер, — було щось надзвичайне. Навіть жінки стихли коло свого багаття: всі зачаровано слухали.

Шешелеві згадався один осінній вечір... там, далеко на Україні... у товариша школяра. По склу заплаканого вікна дощ лив сльози. Вони просочувались крізь замазку шибок, і замріяний приятель пальцем викликав на склі якісь дивні мелодії — пісню чарівно-тендітної пташки.

Ніби кілька ос сичало в шатрі, і ці осі викликали сльози на очах киргизів.

Сумне сичання закружляло в хаосі чудернацького танку, і сумні обличчя тубільців розповзались радісною усмішкою, весело заблищали очі.

¹ Багатий хазяїн.

² Гарний руський, добрий урядовець.

³ Скрипка.

— Джякси, джякси! — гукав Шешель, тріпаючи за плече музику. Киргизи весело гукали, реготали; їм вельми приємні були радощі урусові, що з ними їсть, трапезує, розмовляє, хоч і напівзрозумілою мовою, та почуває себе з ними гаразд.

Але треба йти відпочивати. Після такої трапези неодмінно треба віддихатись, і киргизи гуртом проводжали славного уруса до одведеного йому шатра.

Як приємно лежати на м'яких вовняних ковдрах, що їх киргизи спеціально принесли для уруса. Вони якийсь час можуть і на землі переспати. Адже урус не киргиз — йому потрібні найкращі вигоди!

В шатрі було напівтемно, запинало було опущене, і тільки невеличкий отвір зверху шатра круглим решетом для повітря впирався в чудове небо, що лагідною блакиттю зазірало в сутінь шатра.

Шешелеві лізли до голови згадки про свою втечу, останні дні, пригоди, розмови. Вони гірким смутком повивали його серце. Він відганяв їх і намагався зосередити свій мозок на майбутньому.

Що ж далі? Це ж уже ніби Алай, киргизи... Лишати-ся тут? Його охопила приємна згадка про сьогоднішній бенкет. Вони всі такі добрі, так турбуються ним. Але для них він є урядовець-урус. Хіба сказати, хто він, розповісти, що він за урядовець, скинути до дідька кітель, одягтися в їхню одіж і залишитися пасти вівці?

Хаос думок про невідоме майбутнє опанував його. Він уже не міг регулювати логіку свого мислення. Виразно лише поставало: він киргиз, обріс бородою, став тубільцем... можливо, одружився... киргизенята... коні, вівці, кумис, пілав і чай... Невідомий до того жах охопив його. Перетворитися на наївдикуна? Жодної газети, книжки, жодного прояву культури, тільки животіння первісних людей? Його істоту пройняв мороз. Чи не однаково, що бути десь у тюрмі? Він почав порівнювати ці два перспективні животіння, та думки плуталися з підсвідомим прагненням жити, відчувати себе людиною, скільки сили є боротися з тими, що користуються з надбаних багатств культури, задушуючи других... Бажання бути хоч гвинтиком до великого визволення людства з ярма випадкових узурпаторів і створення умов для цих півдикунів, мати частку культури — двигуна розвитку людськості...

Логіка міркувань губилася в його мозкові. Він дивив-

ся на клапоть чистої блакиті неба в отворі верху шатра і почував, що поволі його опановує спокій.

«А що, коли цей сакал є агент уряду земського? знову спалахнуло в заспокоєному було жмуті мозкових нервів.— Але ж я не можу з ними порозумітися»,— переконував він себе, згасивши це жахливе сумління і одганяючи думку лишитися тут.

«Врешті зміст життя — в русі!

Далі, далі!

Куди? Дарма — аби не бути на місці».

Увечері, коли він сидів серед приємної веселої компанії киргизів — урук-танконів¹ сакала — і намагався зрозуміти фантастичні оповідання та пояснення їх, він знову відчув непереможне бажання лишитись. Адаже він зрозумів: йому пропонують хоч кілька днів перебувати тут.

Його провідник лагідним поглядом поділяв таке бажання,— йому теж добре сидіти отут-о, їсти смачну баранину, без жодних турбот, будь-якої роботи, бо коні його на пасовиську разом із кіньми сакала.

Шешель переміг себе і лагідно замотав головою, а провідник важко зітхнув.

Вранці, лише підбилося з-під Паміру сонечко, Шешель уже сидів на коні.

Киргизи сьогодні не виганяли, як звичайно, товар на пасовисько; вони всі стояли купкою коло Шешеля і дивилися на нього своїми лагідними очима. Сакал торкнув за лікоть Шешеля і злегка вклонився.

Коли рушили, Шешель озирнувся, вдячно закивав до них головою. Здавалося, він покидав рідних.

Киргизи мовчазно дивилися вслід, аж доки він зник за узгір'ям зеленої долини.

Попереду розлягався широчезний степ-луки. Око сягало навкруги. Просто перед мандрівниками далечінь степу облямовувало півколом, немов із пінявих білих хмар. Памірські гори, від яких через невеличкий вихил на північний схід пасмо гір, ніби завмерлий караван чорно-бурих велетнів верблюдів, другим півколом замикали цю чарівно-жовтаву, велично-широку долину. На степу,— ген-ген, куди око бачить,— комахами вовтузилася худоба; табунцями й поодинці во́на ледачо

¹ Сім'ї.

рухалась по зелених килимах поміж темно-сірих точок — шатер, розкиданих по цілому степу. Дорога йшла вгору. В повітрі зателенькали нудно, одноманітно дзвінки і хрипло-бубняві дзвони-калатала. А серед цього шуму зачулась жалібно-молитовна мелодія.

«Невже й у них, як у православних, дзвони викликають такі ж нудно-жалібні пісні? — майнуло у Шешеля.— Певне, тут, за узгір'ям, пристановисько».

Але з-за обрію яру виринула голова шкапини, а слідом за нею по шляху й поруч вільною ходою сунулись миршаві шолудиві віслючки, шкапенята безорил. Засмалений кашгарець їхав верхи на віслючку, штурхаючи його попід живіт ногами, ніби застерігаючи тварину не заснути часом.

Віслючок задрісно поглядав на своїх колег, що йшли, де хто бажав: збоку, низиною, узгір'ям, сонно час од часу поскубуючи стеблинки. Кашгарець не звернув жодної уваги на подорожніх. Він надто був зайнятий своїми думами. Задивившись на потилицю свого віслючка, він тягнув чарівно-смутну пісню:

*Ен хотан бір бала —
Ярим, ярим тос, тос!
Он беш яш та киз бала
О на яр, яр...
Хода берзке бермейдо
Ярим, ярим тос, тос...¹*

Провідник Шешеля зітхнув і, ніби захопившись духом сюруджи², і собі затягнув цю мелодію, що проймала душу. Шешеля охопив смуток. Він відчув зворушливу самотність серед цих зелених, тепер безлюдних луків.

А Памір ще так далеко. Здавалось, ось рукою подати до нього, що ніби біляста, мильна піна переливалась у золотім промінні сонця. Та минув день, а до нього ніби й на крок не посунулись.

Провідник схопив погляд Шешеля, уважно теж

¹ Приблизно:

*Ой красуня те дівча —
Літ п'ятнадцяти вона!
Та її бог мені не дає.
Ой горе, горенько мое.*

² Погонич.

подивився на чарівне памірське пасмо, замовк і відповів:

— Ге, ге, аліс юз лі!¹

Сто кілометрів! А так близько, ніби рукою досягнути.

«Але куди ми їдемо?» — спинив Шешель погляд на провідникові, що так упевнено прямував зовсім убік од степу.

Коли перебрали вузьку річечку з блакитною водою, степ лишився позаду, а спереду копичились узгір'я.

— Дарау урус бар², — зітхнувши, буркнув сам до себе провідник.

Шешеля знову схопила лихоманка.

«Знову руські! Хто вони такі?»

Шешель відчув дотик вітерця на своїх усах, бровах і голові. Адже він тиждень не фарбувався. Де там, навіть не дивився до люстерка.

І він нервово шарпнувся до сіренького саквояжика, що сиротою лежав у торбині з боку сідла.

Коли Шешель повернувся з-за скелі, куди зник, щоб пофарбуватися, коні пластом відпочивали на шляху, а провідник, схиливши до спини конячини свою голову, солодко спав, ніби жахлива спека була йому холодочком.

Коли надвечір спинилися на ночівлю, Шешель не міг заснути. Не тому, що у пристановищі для подорожніх, видовбаному в горі, муляло каміння під боки, — невідомість: хто ці руські, од яких тхнуло серед півдиких країн шпиками, урядовцями... Згадка про них позбавила Шешеля нормального мислення.

«Втекти... от так вийти з печери і непомітно для киргиза дременути. Так куди йти? А коли киргиз сповістить тим руським?»

Тільки засіріло, провідник обережно розштовхав його.

Пекельна спека палила буре каміння гір. Конячки ледве пленталися по гострих шпилях узгір'їв. Жага палила горло. Крутилася голова. Коні тяглися до кожного струмочка, що в'юнко сповзали по схилах і зника-

¹ Далеко: сто кілометрів буде.

² Незабаром будуть руські.

ли десь у проваллях, але киргиз не давав ні коням, ні Шешелеві торкнутися до них.

— Ямансу, террик кізун ¹, — повторив провідник, киваючи на рівчак, через який переводив він коні, позапинавши їм одежею голови і міцно тримаючи за оброти. Коні, переступаючи такі струмочки, хропли від млосного бажання напиться, але даремно — киргиз був немилосердний.

В далечині замаячили будівлі.

Серце Шешелеве закалатало дзвоном, а мозок шукав різноманітних вигадок, як пояснити цим невідомим руським свою мандрівку.

Ще хвилина — з-за скелі виринув ріг будинку.

Киргиз спинив коні.

В очах Шешелеві мутилося. Безтямно зліз із шкапини і, вдаючи сміливого, ступив до ганку.

Поштово-телеграфна філія. На мить од серця одягло. Та зір праворуч схопив серед гірської долини ще один дворик, а збоку спичастий мурований військовий форт, і до серця знов торкнулись отруйні стріли чогось недоброго.

На порозі стояла молодиця. Вона щось буркнула, вся зчервоніла з невідомих радощів і запрошувала до господи.

Шешель мурмотів невиразні слова, тискаючи її вогку долоню. Його свідомість ледве сприймала окремі її вирази: «Чоловік зараз погнав козу», «Тут живе комендант прикордонної охорони з козаками», «Жінка начальника митниці втекла, і він сумує»...

Хазяйка-поштарка вже метушилася коло варива. Вона рада була, що урядовець — учитель, який прибув до киргизів на кумис, — звернувся за порадою сюди, до руських, до своїх, де можуть його напувати. А ім'я Івана Петровича, Свирида Опанасовича, чи то пак Северина Агатангеловича, що згадав Шешель, цілком одкрило її людську добрість. Адже тут, у закутку пустель, уже два роки не видно було свіжої руської людини. Ще б не радіти! Вона певна була, що й комендант форту, веселий Зіновій Тимофійович, буде дуже, дуже радий. Вона неодмінно проведе Шешеля до нього. Ось зараз упорається з вушками і проведе. Тут два кроки.

¹ Погана вода. Хвороба. Пошесна пропасниця.

Заховуючи зовнішній спокій, Шешель почував, що його нерви тремтіли невідом на вітрі.

«Що то буде далі? Адже тут є й телеграф, і пошта. Невже сюди вже сповістили? А! — Його охопила злість.— До дідька! Гинути так гинути! Хай хапають!»

Він навіть відчув себе бадьорим... Ось він іде до мурованого форту, ось бачить козака оренбурзького, що відчинив їм браму,— і нічого. Він, Шешель, сміливо ступає брукованим двором.

В покоях було тихо. Лише коли поштарка гукнула, з бічної кімнати хтось муркнув «умгу».

Поштарка вже стояла коло спини схиленої над столом особи і щось, захлапаючи, туркотіла йому.

До Шешеля повернулося молоде біляве обличчя типового русака. Він підозріло оглянув Шешеля з голови до ніг, спокійно хитнув головою до нього й нахилився до столу, щось муркнувши: «Ось закінчу пошту...»

А поштарка знову тягла назад Шешеля, запевняючи його, мовляв, який радий буде Євген Симонович — начальник митниці,— коли дізнається. Шешель мовчки механічно уминав господарчині вушки-пельмені, хоча їхнього смаку не відчував: йому стукало до мозку: «Чому ото комендант так зиркнув на нього і не уважно взявся до якихось там паперів? Невже він має відомості? На кордоні повинні в першу чергу знати...»

Шешель намагався бадьорити себе, але настирлива туга підступила до серця.

Коли прийшов провідник з гори, де паслись його коні, Шешель виплатив належні йому п'ятнадцять карбованців і попросив у нього за троячку собі «на згадку» халата.

«Що він у латках і смердить, то нічого — знадобиться»,— сновигала в голові думка.

Чи міг він пити чай, до якого так настирливо запрошувала господарка? Комендант не виходив йому з голови.

В сінях зачувся брязкіт острогів, і за мить на порозі стояв офіцер.

Він був у новому одязі поручника, озброєний. За ним визирнуло троє чубатих козаків.

Шешель зомлів. А поручник суворо до господарки:

— Ну, шановна Маріє Ігнатівно, я мушу зробити вам неприємність — забрати вашого гостя.

О, який то був жахливо-погрозливий і роздратований тон!

Господарка з переляку застигла з рукою, протягнутою до стільця, куди хотіла запрохати коменданта сісти скуштувати гарячих вушок.

Шешель почував, що кров одлила від обличчя і завмерла душа.

Недаремно серце відчувало.

Та нараз поручник зареготався, зухвало ступив до Шешеля, дружньо стиснув його в обіймах, кілька разів почоломкав і, вишкіривши зуби до господарки, промовив:

— А ви що ж гадали? Я, комендант форту, дістаю щомісяця дванадцять карбованців мешкальних, на гостини подорожніх, а гостив два роки тому тільки консул, що приїздив до Кашгара, то хай у мене має притулок наш дорогий гість.

Він звернувся до козаків, і ті увійшли до кімнати забрати багаж подорожного.

На трьох не вистачало.

— От так багаж! — реготав поручник, взявши мізинцем за ремінь Шешелів саквояжик.— А я гадав, що принаймні дві скрині. Хе, та ви по-військовому, по-нашому, не так, як сім'я консула, що мала на душу по п'ять скринь.

Козаки теж співчутливо усміхались і задоволено винесли «багаж».

Поручник вже навздогін козакам наказав миттю покликати Євгена Симоновича, а сам доводив Шешелеві, яке безглуздя оселятись десь серед гідких киргизів. Він запевняв, що лише накаже своїм хлопцям — і Шешель матиме й тут кумису скільки захоче. Та, чого краще, він сам із ним, Шешелем, поїде на кілька днів до киргизів, покаже йому увесь Алай, добуде кращого кумису і взагалі... Чому ж їхати до них? Він, поручник оренбурзького війська, нізащо не відпустить од себе Шешеля!

Напружені нерви Шешелеві знову одпустило. Його тягнуло кинутися на шию цьому веселому комендантові... Братньо почоломкатись.

«Славний чолов'яга!.. Він не має жодних відомостей!»

Коли з'явився лагідний, з добрими сірими очима Євген Симонович, Шешель уже пірнув у вир щасливих

фантазій, навіяних спиртом, веселими оповіданнями поручника, безнастанними наріканнями на долю Євгена Симоновича, що його так жорстоко покинула дружина і втекла з помічником.

Шешель прокинувся у розкішній кімнаті, прибраній килимами та різними східними оздобами.

За стіною сиплий звук грамофона тягнув жалібну кавказьку пісню.

«Що це, казка Шехерезади? — міркував він, озирваючи своє ліжко — чудову тахту і всю барвисту кімнату.— Де я?» — пригадував він.

Двері одхилились, і поручник вже напідпитку ніс у руці великий кухлик червоного напою.

— Пий, Павлушко, на похмілля неодмінно треба. Нектар, а не настоянка.

Шешель викинув кислувато-солодке питво. Йому знов стало весело. А ще дужче повеселішав, коли з'явився Євген Симонович, поштарка з чоловіком — огрядним чорнявим землячком Шешелевим, що виявилось за чаркою. Грамофон витинав веселі мелодії, компанія, до краю впившись, викаблучувала веселої, починаючи од наурської, рідної Євгенові Симоновичу, до гопака і «Комаринської», рідних поштареві та Зіновію Тимофійовичу.

— Їхати тобі звідси? Та ти здурів! Знаємо, — шкільне навчання починається не раніше як з вересня. Ще маємо час! А ти киргизів й іншу наволоч ще встигнеш надивитися, — ліз до нього настирливий поручник.

Але п'яний розум не зраджував Шешеля. Він кожну мить відчував, що треба шукати виходу. Не буде ж отут-о цілий вік сидіти? Він пам'ятав, що волосся треба фарбувати кожні три дні, не менше... Тут така спека. Він розумів, що треба якнайшвидше орієнтуватися, де він є.

— Завтра, позавтрьому, коли хочеш, поїдемо до киргизів. Побачиш, як вони будуть коло вас упадати! — гукав поручник, виливаючи в рот Шешелеві кухлик каламутних напоїв.

Організм уже не міг витримати алкоголю. Шешель лежав колодою на своєму ліжку в комендантовій почивальні.

Люся, дев'ятилітній небіж поручників, що гостював тут на вакаціях, читав йому свої книжки, розповідав

про кадетський корпус, про жадликих начальників, до яких він не хотів би їхати на вчення цілий свій вік...

О, Шешель неодмінно поїде з ним на гори ловити метеликів, оглянути бескиди, глетчери, рівчаки, свіжі квіти...

А в душі роїлося: «Час фарбуватися».

Коли Шешель з Люсею ішли в гори, погоничі перегаляли «за кордон» величезний табун коней, навантажених старим залізом.

«Дивно,— міркував Шешель,— начальник митниці казав, що заліза не можна перепускати, а тут тобі цілий табунець». Він згадав екзотично вбрані кімнати Євгена Симоновича, його чудові різноманітні напої та чарівні дивовижні речі — і це питання вже більше не набридало. Його більш цікавила місцевість. Дременути отими горами, що праворуч, що з-за верхів їх маячить сніговий ланцюг Паміру,— значить десь загинути. Майнути через річку і скелястими узгір'ями — десь серед голих гірських пустель здохнути з голоду. Недаремно оповідав поручник. п'ять день доброї їзди верхівця по той бік пустельно-скелястого кордону — не можна здібати жодного житла... живої душі, опріч... ведмедів, вовків, тигрів.

Екзотика, невідомість того, що за скелястим кордоном, взяла в полон Шешелів мозок: «Тут лишитися до осені? Повернутися до Івана Петровича на прокурора? Вештатися поміж киргизами? Ні, це було все сіре, як оте каміння, що облямовує річку з рудою водою, нудне, як марудне життя киргизове».

А там, за тою закордонною скелястою пустелею, було щось невідомо-привабливе, що могло відкрити йому новий світ. Тут або розбещеність, пияцтво, свиняче животіння, а захочеш щось вигадувати, йти проти цієї розбещеності — викриють, і далі каторга, Сибір, а може... й на мить у нього в голові майнув образ закатованих з новели. Адже зараз воєнний час!

Люся, хлопчик, сіпав Шешеля за рукав і тягнув показати йому, як іде з долини на гору вода.

Міркування перервано, і Шешель з цікавістю оглядав довжелезний, ніби кінське корито, ярочок, що гадюкою виповзав звідкілясь із долини, підіймався чимраз вище, досягаючи в деяких місцях кількохсот метрів над безоднею, звідки йшов початок цього ярочка. Вода була чиста, мов кришталь, і коли Шешель

пив — із неї він бачив свої вуса, брови. Їх час фарбувати... Він це встигне зробити, доки Люся буде бігати за лапатами чавуновими метеликами.

Як швидко щезає фарба од цієї непереможної спеки, що потроюється розпеченим камінням навкруги.

«Фарба німецька,— метикував Шешель, розчісуючи гребінцем брови, і, стерши порошок, обережно фарбував їх.— Хімік, що її вигадував, певне, не уявляв такої спеки, що виїдає за пару днів усе чисто...» Шешель усміхнувся, згадавши етикетку «гарантовано на два тижні» і часи свого перебування на Україні, де таки дійсно ці два тижні фарба трималася чудово.

Коли поверталися до форту, Люся мав не один десяток різнокольорових метеликів з крильцями завбільшки як добра пара замурзаних долонь дорослого киргиза.

У дворі форту вже було посідлано десяток коней, біля яких сновигали козаки. Їм, певно, теж була приємна мандрівка до киргизів... Адже вони матимуть там усього досхочу... А їхній начальник хіба заперечуватиме їхнім бажанням?

Коли козацькі коні подалися вихром, виявляючи один перед одним свою спритність, поручник, стримуючи свого арабського, гукав до Шешеля: «Ого, Павлуша! Та ти молодець, тримаєшся в сідлі, немов справжній іздець!..» А коні, радіючи з такої розваги, що дасть їм набігатись досхочу, мчали вітром. Коли шлях заступала гора, по голому кам'яному схилу якої треба було їхати, їздці й тут ледве стримували коні; тим хотілося довести своїм господарям свою здатність погарцювати й по цьому голому стрімкому узбіччю. Але спад поринав просто до глибочезної річки із жовтою водою, і їздці не хотіли ризикувати. Недарма ж тут загинуло четверо козаків за ці останні два роки. Проте, коли вибралися на луки, верхівці мчали на всі заставки.

Сонце вже сіло, із-за гір хутко сунула чавунова тінь. Вершники доскочили киргизького шатра.

Тубільці вже чекали на «дорогих гостей». Таке тупотіння і гомін був знайомий киргизам лише в байрам, коли вони влаштовували гонитву своїми найкращими кіньми.

Перекладач — татарин-козак — щось грізно наказав сполоханим степовикам, і десятки людей кинулись до коней.

За мить Шешель і поручник були в шатрі. Козаки десь зникли по інших шатрах.

«Яке багатство!» — озираючи шатро, міркував Шешель, доки поручникові, що простягся на шовковій ковдрі, киргиз скидав чоботи.

Киргиз, стягнувши один, прів над другим, а поручник, стримуючи себе, щоб не зареготати, щосили вперся в коліно того і, загнувши п'яту, ніби намагався витягти ноги з халяви... Врешті він пустив ногу, і киргиз котком покотився геть до другого кінця шатра. Поручник реготав з своєї вигадки, а киргиз ніяково тер звихнуту шию.

Два невеличкі бурдюки кумису були до послуг Шешеля й поручника, а на порозі вже чекав з чаєм і чистими піалами господар. Він низько вклонився поручникові й поставив перед ним принесене.

— Це для нас спеціально бережуть, — гукнув поручник до Шешеля, згрібши купку цукрових ласощів... — Головне з цим бидлом — це строгість, суворість. Треба, щоб вони завжди пам'ятали: ми начальство для них... інакше...

До шатра внесено тарілки з м'ясом і рисом.

— Для нас виключно зарізали барана, — провадив до Шешеля поручник. — Для козаків теж зарізали, будь певен. Та вони й не те матимуть! — Поручник загадково підморгнув до Шешеля й запитав: — Хочеш?.. — Кров хвилию прокотилась Шешелеві по обличчю, і він замотав головою. Удавав веселого, але кисла усмішка кривила вуста.

— Так, правильно, при козаках незручно. Хай іншим разом, — зауважив поручник, ніби засоромившись. — Я отут уже три роки. Аби чого захотів, скажу козакам — і вмить є. Ти знаєш, їх, цих шатер, на Алаї більш як тисяча, десяток тисяч людей і сотні тисяч коней, мільйони овець. Що для них вівця чи десяток, а то й сотня коней? Ось завтра оглянемо їхні оселі, побачиш.

Коли Шешель засинав, він ледве чув десь серед тиші ночі жіноче пхикання...

Сонце підвелось, і Шешель з поручником, напившись «старого», вийшли з шатра: їх уже чекали козаки з посідланими кіньми.

Господар шатра виніс ще дві вовняні подушки і приладнав до сидел поручника і Шешеля. Начальству

треба ще м'якше, як козакам, що лише по одній подуниці поприв'язували до примітивних киргизьких сідел.

Трьох козаків не вистачило; решта ніяково поглядали на поручника, але той, підморгнувши старшому, запитав:

— Що, ще не приїхали стерви, заспалися?

Козаки зареготали.

Козак-глумач щось наказував сивому господареві, помахуючи перед ним пужалном нагая.

Киргизькі коні щосили гнали наввипередки. Нагаї верхівців ляскали по боках, і баскі тваринки брали з маху яри, узгир'я та, плутаючись у великій траві, намагалися випередити одна одну. Так бажали вершники.

Ось іще один ярочок, пригорок і там, біля шатра, дистанція перегонів. Козаки, мов навіжені, підстрибували на своїх конях, щосили репіжили по боках, крижах, шиї і головах своїх недоладних бігунців. Кожен намагався бути спереду, домчати першим.

Але на узгир'ї конячина поручника гримнула на бік, і їздець, зухвало стрибнувши через неї, стояв коло пагорка. Поручник вишкірив зуби і задоволено сміявся, побачивши, як один козак покотивсь у траву, коли того буланій коник занурився в ярочок і миттю простяг ноги.

Коли підтюпцем під'їхав Шешель, поручник стояв коло своєї конячини, що розтягнулась на траві, і з усієї сили шмагав її нагаєм по голові.

З кожним ударом конячина здригувала ногами, совала головою, ніби намагаючись захиститись од катування. Врешті вона витяглась, і з рота линула кров.

Поручник матюкав «проклятих» киргизів, що дали — певне умисне — йому таку шкапу, а козак, який їхав на буланій, що теж не ворушилась під пригорком у траві, в далечині десь, надидавши киргиза, стьобав його нагаєм.

Врешті киргиз відхилився і помчав убік.

Поручник наказав козакам покурити, а сам почав розповідати Шешелеві, як треба триматись на сідлі, щоб не впасти, коли кінь схибне.

Збоку на киргизьких конях під'їхало трое козаків.

— С... с-и! — вилаяв поручник. — Гулять гуляйте, але просипати, вашу ...?!

Козаки прохали пробачити, витягшись перед ним.

Поручник змилювався, штурхнув одного з них пужалом у пузо і, зареґотавши, запитав:

— Хоч гарні були?

— Так точно! — заревли ті в один голос. Вони тупими поглядами їли начальника.

— Вольно, молодці! — пробачив їм поручник.

Киргиз привів пару коней. Його обличчя було скривавлене. Він рукавом намагався ніби спинити червону рідину й ще більше розмазував її по обличчю.

Козак хльоснув його по спині нагаєм і мотнув рукою, щоб ішов під три чорти!

Коли приведені коні були посіддані, подорож тривала далі, аж поки домчали до великих табунів.

Миттю козаки назганяли киргизів і за їхньою допомогою мотузами половили з табунів кожному бажану коняку.

Отари овець, шатра, купи киргизів, чай, кумис, смажена баранина, пілав, запобігливі жахливі погляди господарів; за кожен лемехуватий рух, брудну піалу, погано приладжену подушку — щедрі дарунки нагаями, все це калейдоскопом мигтіло Шешелеві перед очима. Йому було часом соромно.

Цей день йому здався за вічність. А другого дня, коли козаки загнали ще трое коней із купи зігнаних, щоб постачити свіжі коні киргизів, один киргиз сів коло нагло подохлого бігуна й тихо ридав,— Шешелеві замакітрилось.

Киргиз не звертав уваги на нагаї, що сипалися на його плечі, що розпанахали його плохеньку свитину на спині. Він затулив руками обличчя і тихо вив.

Шешель уже не міг стримуватись. Він забув, що повинен грати роль такого ж, як і всі уруси, жорстокого, що любить «веру, царя і отечество», що розуміє «обов'язок» високо тримати авторитет уруса серед «півдикунів киргизів». Шешель злегка торкнув поручника за плече тремтячою рукою і, удаючи, що сміється, промовив:

— Досить. Накажи, хай кине лупцювати. Однаково те дерево не проймеш...

Тоді киргиз підвівсь і кинувся поручникові в ноги, лопочучи.

Тлумач переказав комендантові: просить пробачити, бо це загинула його остання найкраща баска кобила, що брала призи.

Шешель стояв очманілий. «Знайоме обличчя!» Він напружив мозок, шукаючи щось у клітинах його згадок. Так, це він! Це той киргиз, що служував йому в час першої ночівлі під час переїзду! Той, що грав йому чудову мелодію на своїй дивній скрипці.

Киргиз глядів на Шешеля жахливо-здивованими очима. В його погляді була безнадійна туга й докір, що обнявся з прихованою ненавистю.

Шешель дико усміхнувся, ніяково хитнув до нього головою й пішов слідом за поручником. Він був немов п'яний.

Під його повіками гіркий блиск сліз серпанком закрив очі.

Ночували, повернувшись, у першому шатрі. Ранком за шатром чувся лемент. Когось переїдили, хтось гукав і тупав ногами. До шатра увійшов захеканий, ніби од якоїсь важкої роботи, тлумач.

— Що там знов? — запитав поручник, натягаючи чобіт.

— Так що вівса не давали коням, — відповів той. — І я наказав відшмагати, вашбродь.

— Правильно! Воно, звичайно, у киргизів де ж візьметься овес, але повинні заздалегідь потурбуватись і запастись: хіба ж не знали, що ми можемо приїхати?!

Поночі скажено мотався вітер. Дощ безперестанку полоскав степ, каміння й десятків верхівців. По голому узбіччю вже не можна було їхати верхи; назирці один за одним, міцно тримаючись за повід, козаки тупцяли поруч своїх коней. Шешель був мокрий як хлющ; легка одіж кригою прилипла до тіла. Здавалося, ході не буде кінця. Темряву жахливої нічної негоди час од часу розгинала блискавиця, показуючи, що коні чуттям ідуть певною дорогою. Іноді деякі з них сковзались, але, впавши навколішки, миттю схоплювались, цупко тримаючись на слизькому, щоб не поповзти туди, вниз, у провалля, де глибока річка, де загинуло за ці два роки четверо...

«Що, коли б чудо, — майнула химерна думка у замороченій голові Шешелевій, — і всі ці покотилися у провалля?»

Та розумні тварини врешті вивели на рівний шлях.

Крізь безнастанне хльоскання дощу верхівці вихром доскочили форту.

Переодягнулись в сухе. З'явився Євген Симонович, поштар. Напої знову полилися у пельку, розганяючи по організмові застиглу кров.

Алкоголь уже не впливав на Шешеля. Його міркування купчилися коло киргизів, каторги, невідомої країни по той бік кордону. «Головне — це треба якнайшвидше». Адаже у нього фарби лишилося не більше як на три рази.

О, коли мозок горить, шукаючи виходу, і під впливом наркозу розкриваються всі клітини підсвідомого і позасвідомого, — він знайде раду.

Тож не диво, що на Шешелеві запити, що воно ото за люди живуть по тім боці, що воно за хінці в натурі, а не в книжках, — поручник сказав: «Правильно! Зроблю. Поїдеш і туди — подивишся». А Євген Симонович додав: «Хоч завтра». У нього, бач, проходить табунець до Кашгару; він може наказати перевезти.

— Тільки на два тижні. Не більше... а то ми тут повиздыхаєм з нудьги. Назад теж цим табунцем... а коли хоче, поручник вишле за ним козака.

Так, так, завтра. Завтра Шешель уже не бачитиме цих людей, цього краю, де так все дивно збудовано, в яким невідомо — хто люди, де скотина, хто худоба, де речі... де невідомо, що з тобою завтра може статися, що з тобою можуть зробити?..

Лише зазоріло, Шешель був на ногах. Надворі вже стояла конячка і верхівець-узбек.

На той бік уже переходив табун коней без верхнього вантажу, але навантажений контрабандою під кульбаками.

Козаки теж вийшли провести свого веселого, доброго гостя. Поручник чоломкався.

— Швидше приїзди... та не валандайся з тією наволоччю, що їдеш із нею. Візьми нагая в дорогу! Хоча в тебе костур є, — заспокоївся він.

— Не сумуй, Євгене. Адаже я лише погляну, як живуть хінці, і зараз же назад... миттю назад, — белькотав пересохлим язиком Шешель до засмученого начальника митниці. — До побачення!..

Всім було шкода юнака, що їде чомусь подивитися на замуразаних хінців.

Сонце вже підбилося над кам'яною пустелею. Воно полискувало на Шешелевому чорному кітелі. Ще мить — і юнак зник за узгір'ям кордону.

Але раптом всередині заворушилось гадюче, нове до цього часу, йому не відоме чуття. Він відчув, піби відірвався від землі й лине у безвість.

Там, за горою, ззаду лишилася країна, повна страждань, жахливого гноблення. А він із штукарськими пригодами втікає від неї, залишає тих, що там.

Перед очима болісно замаєчила його мандрівка з козаками до киргизів. У вухах чулось виття киргиза, що здригався під козачим нагаєм.

Мозок спалахнув блискавичною жадобою помсти — діяння... А розум стукав до скроні: «Назад!»

Шешель сидів на сідлі, мов під електричним струмом.

Його ніхто не бачить... Погоничі спереду... Ось сюди, в долину.

Миттю схопився з коня і, мов навіжений, подався межигір'ям ліворуч.

Мозок уже відкинув геть жах животіння серед півдиких. Він палав. Туди — до них, до півдиких. Разом із ними, серед них добути відважних. І разом з ними нищити, нищити все, все, що тхне піланчі-урядовцем, все, що гнітить людство, що тисне у кривавих пазурах мільйони люду.

Десь у далечині з-за гір ледве чулось глухе калатання каравану, що ліниво посувався на південь.

IV. БЕЗ СТЕРНА

Коли лінівi калатала поволі завмерли за узгір'ям, Шешель отямився. Навкруги, серед порослих іржавим мохом гірських скель, була врочиста тиша. Здавалось, не лише пташки, але й гірські комахи не відчували принади вибрати ці скелі за своє пристановисько. Лише мовчазне сонце своїм гарячим сяйвом посилало усмішку дикій гірській пустелі.

Свідомість самотності оповила Шешеля жахливим мороком.

Він ніколи ще не відчував такої потреби в людях, як тут, наодинці з мовчазною кам'яною природою.

Зітхання мимоволі виривалося йому з грудей і погрозливо луною пішло межигір'ям.

Шешель мимохіть спинив подих, і нове відчуття цілковитої тиші пройняло його страхом.

Йому уявилося, що ця тиша була тільки провісником погрози невідомих тварин, що таяться за кожним при- скалком.

Але це уявлення тривало одну мить. Навкруги було спокійно.

«Чи повернуться до кордону сповістити про мене?» — майнула думка. Але він згадав, що великий караван мав тільки двох людей, і заспокоївся.

Тепер він відчув, як по всьому тілу розливалась млосна втома.

Фальш, що пойняла весь його мозковий апарат і в напруженім стані тримала його останні кілька тижнів перебування у коменданта форту, тепер одпустила його нерви, і закон відпочинку всіх клітин диктував йому своє.

Ласкаве сонце своїм теплом зігрівало його організм, і Шешель незчувся, як поринув у глибокий сон. Лагідна тінь од скелі берегла його спокій, аж доки творець природи — сонце — перехилився по другий бік шляху, розтопивши холодок.

Шешель прокинувся. За момент він пригадав усе, що скоїлось, і тепер мозок його вже знову запрацював у напрямку: «Що ж далі?» Шлях, що розстелявся перед ним, був ясний.

Хіба він не з тою метою повертає назад, щоб іти туди, до тих півдиких, що теж люди, що їх обернули в скотину ті дужі, що труїли його організм алкоголем, що серед них мозок висихав од буденного, скотячого животіння.

Шешель намагався орієнтуватися в місцевості. Атож! Цією долиною назад... Там пустелькою серед гір, праворуч за висохлим стовбуром, що пообвішано лахміттям та брудними стрічками і маслаками, там має бути шлях...

І коли похмура ніч вкрила місячним сяйвом темні силуети узгір'їв, Шешель уже був коло кордону.

Сирій форт мовчазно полискував своїми ребрами серед бурої улоговини.

Шешель, ледве ступаючи в тіні попід стіною природного валу, перейшов за форт.

Він знав, що козаки-варта добре знають, коли і кого треба стерегти. Адже цим кордоном завжди проїздять удень, кому треба, залишаючи комендантові та начальникові митниці «свої липки». Шешель добре знав, що

тепер козаки відпочивають і до самого ранку жодна тінь не з'явиться з форту.

Він минув поштовий будинок і тихою ходою подався добре знайомою йому доріжкою туди, де мали бути люди.

Дихнув вітрець, і Шешель почув, як він почав термосити жовтяві хвильки річки.

«Це тут загинуло четверо козаків»,— пригадалось йому. Перед ним постала бурхлива із зливою ніч, коли вони з ним на конях ледве пленталися по узбіччю гори.

Подув гострий холодний вітер. «Зараз почнеться долина, а за нею рівний шлях»,— міркував він, загортаючись щільніше в халат.

В далечині заблищав вогник, а за хвилину перед його очима повільно блимали, то зникаючи, то знову спалахуючи, далекі багаття.

Пастухи. Шешель знав, що уявлення про їхню близькість — то лише омана, що до цих вогників йому не дійти нині... що...

Шешель припав до темного сугорба. Повз нього промчало двоє козаків, тримаючи на сідлах поперек себе якісь білясті оберемки...

«Вівці...»

Тепер йому стало ясно, чого він їв щодня баранину, і звідки її добувалося... бо ж у форті не було овець. Козаки були там на полюванні... Тупіт зник у долині, і Шешель бистрою ходою подався чорною смугою дороги серед зелених лук.

Холодний вітрець свіжив йому обличчя, будячи ясні думки й рішучі наміри.

Коли засіріло на сході, коли сонце знову почало свій обхід, коли воно безупинно жагуче палило зелені луки, не поступаючи ні на мить перед шаленим памірським вітром, Шешель безнастанно, іноді лише присідаючи на кілька хвилин спочити, простував на північ, туди, де розташовані шатра, де отари овець і табуни коней мережать зелено-жовті луки, де півдикі киргизи животіють у сподіванні наїзду чубатих гостей з їхнім веселим начальником.

Величний пінясто-білий Памір конав останнім блиском срібла, коли Шешель, ледве пересовуючи ноги, спинився перед першим шатром.

Назустріч йому вийшов старий киргиз. Його очі бли-

щали, мов від пропасниці, а шия, вгнута в плечі, цупко тримала його голову, не дозволяючи поворухнути нею.

Він нічого не питав Шешеля. Вклонившись, рухами рук він запросив його до шатра, одв'язав з одвірка бурдючок і, поклавши його на повсть, куди звалився Шешель, мовчки добув із торбини шматок черстої перепічки. Подав гостеві й зник.

Шешель жадібно припав до бурдючка і, захлинаючись, пив холодно-кислу рідину. Він навіть не відчував голоду, не торкнувся перепічки. Його мозок палав гарячими сподіванками, а тіло тремтіло від нервового напруження.

До шатра увійшло двоє молодших киргизів. З їхньої усмішки Шешель зрозумів, що вони його впізнали, але де він їх бачив — не пригадував. Шешель промовив: він хоче бачити, добитись до сакала... Його голос тремтів. Киргизи зрозуміли, про кого йде мова. Вони закивали на знак згоди головами, але ніхто не рухався з шатра, і всі з подивом оглядали Шешеля, іноді перекидаючись не відомими Шешелеві слівцями...

Врешті вони вийшли. Шешель чув, як вони гостро змагалися за шатром, і йому здалось (він пригадав їхні дивні погляди), що між ними точилась балачка: забити його чи ні.

Його охопила розпука. Загинути ні за що, покутувати гріхи того ката, з яким він їздив. О, ці бідолахи не знають, чого він, Шешель, до них з'явився!

Але його міркування були даремні. З окремих слів їхньої обопільної лайки, коли його садовили на коня, він зрозумів, що вони сварилися, кому з них їхати.

Шешелеві здалось, що вони ніколи не проїдуть врешті темних силуетів шатер, що виринали з-за високої тирси.

Киргиз безнастанно щось балакав до своєї шкапи, ліз нею крізь високу траву, іноді гукаючи назад до Шешеля, щоб той не заблудив. Часом хтось гукав із гущавини трав або з темних куп шатер і знову замовкав після відповіді киргизової.

Шешелеві здалось, що вони продираються крізь таємничі нетрі, де засіли войовничі тубільці, де на кожному кроці вартові загони бережуть зелений Алай.

В голові почали роїтися думки про казкових індіанців, малюнки з писань Майна Ріда калейдоскопом проходили перед заплуценими очима. «Починається го-

ра»,— майнуло в Шешелевій голові. Втома валила його з пупкого сідла, а киргиз їхав і їхав без кінця.

Коні пішли врешті рівним шляхом, і Шешелеві здалось, що вони підіймаються, повзуть до неба. Вітер навкруги шматував його одіж, розхристуючи йому халат. Одначе цього пронизливого холоду Шешель не відчував. Йому було гаряче... Його голова палала, як палало все тіло...

Шешель оглядівся, і йому здалось, що оточення знайоме. Так, він тут був; це ті самі ковдри, що на них він одпочивав, ті самі товсті вовняні стіни, пов'язані ремінцями, той самий отвір у даху шатра, що крізь нього маячить кругленький шматок блакитного неба.

До шатра увійшов сакал. Він приємно усміхнувся і кивав головою, примовляючи: «Добре, гаразд».

Так, Шешель був у того самого киргиза, де гостював першого разу. Так, це тут живе його брат чи син, що ридав над білим скакуном, а його періщив нагаєм козак... Це ж він дивився на Шешеля тривожно-тужними, але повними жорстокої помсти очима.

— Два дні спав,— промовив сакал, присідаючи коло Шешеля.— Зараз буде чай. Їсти доки не треба... хай увечері.

До шатра увійшов молодший киргиз. Він приніс чай у жбані, піалу і шматок м'якої перепічки.

Його лагідний погляд зустрівся з Шешелевим поглядом.

Серце краялось на частки, а в мозкові завертілись палкі мрії.

Це був той самий киргиз...

Коли той нахилився поставити принесене, Шешель схопив його тремтячою рукою за рукав і пригнув донизу, щоб той сів, другою рукою Шешель показав обіч себе, щоб сів і сакал.

І коли киргизи сіли коло нього, Шешель почав розповідати: він не піланчі. Він ненавидить гнобителів! Атож, він утікач і хоче бути з ними, мститися за них, він збере таких, як оцей юнак-киргиз, вони будуть нищити уруса-піланчі. Тепер той урус знатиме, як знущатися з безсилих киргизів!

Очі Шешеля палали від захоплення, йому забило дух.

Сакалове обличчя перекошилось від якогось внутріш-

нього болю... а молодий киргиз, широко розкривши очі, дивився на Шешеля, немов перед ним цей урус одкрив йому давно відомі, такі ясні, такі здійсненні мрії.

А Шешель говорив далі, запалюючи вогнем свого переконання цих двох пригноблених істот, що будуть за визволителів свого краю.

Врешті він замовк і жадібно почав пити з піали чай.

Шешель чекав на відповідь.

Проте киргизи встали і навшпиньки вийшли з шатра.

Пухка перепічка, гарячий з невідомого коріння чай надав Шешелеві сил. Йому хотілось, щоб швидше з'явився сакал і той юнак. Адже його істота була вся пройнята непереможною жадобою революційної дії. О, це буде перша в історії річ! Розбуркати диких киргизів, запалити повстання!

До шатра увійшов сакал, а з ним двоє молодших знайомих — той юнак і, певне, його брат. Сакал вказав їм місце коло дверей і мовчки вийшов.

Чому вони тримали в руках великі палиці, Шешель не розумів. Йому навіть спала химерна думка: «Певне, якась церемонія». Киргизи стояли нерухомо. Вони навіть не мали наміру глянути на нього.

Шешель хотів був встати, підійти до юнака-киргиза, бо ж той не дав йому відповіді на його пропозицію. Але обидва погрозово простягли долоні і з чемною усмішкою дали знак сідати.

«Невже не повірили? Гадають, що я шпик, якого підіслав комендант? — виник у Шешеля сумнів.— Уб'ють!»

Уявлення про таке, згадку про свою втечу з форту, пертурбації за цілий час, нарешті, як доведе він їм правдивість свого наміру...

Адже він урус... представник тих, що знущаються з них. Усе це нервовим клубком змішалось у його мозкові.

— Слухайте, любі мої! — вигукнув він до юнака, з наміром пояснити весь абсурд їхнього домислу.

Увійшов сакал.

— Ми повинні вас арештувати і приставити начальству. Про таких людей ми маємо наказ аксакала Оша...— Все це сакал промовив з таким перестанком слів, що значення їх Шешелеві не треба було брати під сумнів.

Він сидів нерухомо, немовби параліч атрофував всі частки його тіла.

Мозок одмовлявся працювати, щоб логічно зрозуміти сказане.

Повінь злості повзла гадюкою йому по серцю, обвиняючи його холодною смужкою, і підступала до горла.

Шешель зареготав сміхом божевільного.

«Тікати з форту, переживати нечувані пригоди, жити в коменданта, їхати за кордон, повернутись, щоб узяти участь у знищенні гніту над бідолашними, і... щоб вони тебе арештували!»

Сміх обіймався із злістю. «Раби нещасні!»

Він кинувся до юнака, але дужі руки другого вартового схопили його збоку... Шешель, мов в'юн, вихопився з його кліщів, збив його на підлогу, намагаючись вискочити з шатра, та цупкі обійми юнака обручем обвили його тіло.

Прибіг сакал. Він приніс довгий ремінь, і за мить Шешелеві руки мертвими азіатськими зашморгами були заплутані в шкіряні сіті.

Тепер він уже не реготав. Він відчував, що не вирветься, що його жде те, що мало бути на фронті...

Шешель затих у куті шатра і, немов знесилений звір, що врешті помирився з своїм становищем, застиг у мовчазній тяжкій задумі.

Перед ним проходило все його нервове, повне бурхливих поривань життя. Тепер воно було скуте в слизьке реміння й чекало на невеселе майбутнє.

Йому пригадалося дещо з історії польських повстань, і він тепер зрозумів тих революціонерів, що їх убивали й заарештовували самі ж селяни, що за їхнє визволення ці революціонери боролися.

Надвечір його обережно вивели з шатра, попустили реміння й посадили на коня.

Трое вершників і між ними сам сакал — вдягнені в святково-нові фарбисті халати — були його провідниками.

Куди вони його повезуть? На чий суд — кризь хаотичні мрії пробивалася думка.

З окремих перемов він почув слово «Ош».

Перед ним знову воскресли його пригоди в Оші... Іван Петрович. Земський. Ніна — його наречена...

Які знущання ждуть його? Тюрма, заслання, а може, й смертна кара. Він відчув, що до краю безсиліє, хоч

його сили до останнього не зраджували боротися за своє життя. Все навкруги стало нудне, байдужість опанувала його розум і всі чуття.

А крізь важку втому з глибини розумового жевріння іноді порскали безсилі іскорки: «Для чого була оця вся боротьба самотнього Дон-Кіхота без коріння, без будь-якої підтримки?»

Звикла до вигадок постійної фантазії підсвідомість ворушила затиснені в кут думки і вимагала свідомої реакції на них. Темрява навкруги, спокійний темп коливання конячини не давали можливості думати про щось інше. А сердитий вітрець своїм холодним повіванням ще щільніш зганяв його думки до купи, ніби нацьковуючи їх одна на одну і вимагаючи якогось висновку.

Його думки віджили й почали рухливо поміж себе змагатися. Шешель відчував своє важке дихання. Ще б пак! Його мозок шукав нового шляху боротьби.

Тепер Шешель розумів своє призначення. Довга боротьба його химерних прагнень і поривань не варта була ламаного шеляга. Він пригадав саркастичний регіт студента, зауваження свого друга: «Тепер не пізнаєш, де революціонер, а де чорносотенець». Йому, Шешелеві, хочеться відпочити. Так, він ще в силі боротися за власне життя... Адже він ще такий молодий, а молодість так любить життя! Він лише не цинив його раніш. О, тепер він знає йому ціну!

Йому стало легше, він навіть почав озирати місцевість, вкриту нічною млою, осяяною блідим місяцем.

Вони їхали вузьким міжгір'ям. Шешель не пам'ятав цієї путі. Вони не проїздили Карадагу — вони посувалися новими шляхами.

— Куди їдете? — гукнув Шешель.

— На Ош, на Ош,— зачув він лагідний сакалів голос.

— Але ж це не той шлях? — вихопилось у нього.

— Той,— промовив з усмішкою в голосі киргиз.

Шешеля опанувало боязке, але одночасно повне цікавості чуття. Аж коли сонце підбилося над обрієм, киргизи спинилися відпочити на невеличкому видолинку між гір, де ледве могли з'їхатись до купи чотири коняки.

Киргизи поділились з полоненим своїми перепічками та кумисом. Двоє з них миттю поринули в сонне небуття, а третій сидів мовчки на пригорку, пильную-

чи спутаних коней, що ліниво скубли травичку, рідко порослу по боках яру. Іноді киргиз позирав на зв'язаного Шешеля, якого теж опанувала сонна втома.

Коли сонце сховалось за пасмом суторбів межигір'я, кидаючи до нього широку тінь і лише іноді освітлюючи густим сяйвом покручений шлях межигір'їв, подорожні прямували далі.

Шешелеві здалось, що вони їдуть безмежним вузьким яром, вимитим протягом віків потоками межі довжелезних без кінця гір, схованих від усіх людей і відомих тільки диким мешкацям величезної долини Алаю,— звідки з височенних трав починається його таємничий, прихований вузький шлях.

Протягом кількох днів посувались подорожні цією дикою дорогою, не здібуючи на своїм путі живої істоти, окрім струмочків, що гадючками виринали зі скель, миттю ховаючись у вибоїнах і зникаючи в підземну безвість. Людські житла, певне, були далеко за величними товстими боками піджмарних гір.

Врешті перловий сутінок місячної ночі оповив їх серед пустельної площини. Шешель незчувся, коли вони вже їхали серед невеличких кучугур, зручно обминаючи їх і простуючи до темної довгої смуги.

Виїхали на шлях. Тепер вдалині заблимали нервові вогники.

Сонячне проміння кинуло жовтавий блиск на подорожніх і заграло на зеленавих околицях великого містечка...

Шешелеві стало все ясно як день. Оце той аричок-річка, що повз неї він їхав сюди. Не було сумніву — вони під'їздили до Оша...

Містечко ще спало. Задушні пахощі садів стояли в густому ранковому повітрі. Вони надали сил і настрою полоненому.

Подорожні проїхали шерех кривулястих вуличок і спинились коло цяцькованих невисоких воріт, що від них уздовж улиці тягся довгий інбар, вкритий не на азійський штиб черепицею.

З двору вийшов узбек у засаленому халаті і вицвілій тюпегулдар¹.

Він недбало відчинив ворота, сонно оглянув подо-

¹ Фарбиста тюбетейка.

рожніх і раптом прикипів очима до зв'язаного ремінням Шешеля.

Зляканим хрипким голосом щось запитав сакала і, не причинивши воріт, подався через двір до просторого саманового будинку.

Доки Шешелеві допомогли злізти з коня, перед ним уже був багато вдягнений узбек-бай. Його розумні очі заклопотано перебігали з киргизів на Шешеля. Він навіть механічно поклонився йому.

Поруч бая стояв двірник і щось швидко говорив до нього, киваючи на Шешеля головою. Баєве обличчя витяглось, його борідка затрусилась, і він кинув сакалові суворий запит.

Той, вклонившись, розповідав йому історію з полоненим.

Раптом Шешелеві спала в голову блискавична думка, і він суворо промовив до бая по-російському:

— Накажіть розв'язати!

В ту ж мить бай і воротар кинулись до нього. А їм на допомогу Шешелеві вартові...

Сакал тримав у руках покручене реміння, ніяково переминаючи його межі тремтячими пальцями, а Шешель, ніби прокинувшись од сну, солодко потягся.

— Ці йолопи так прикрутили мене, що я не почуваю своїх рук,— неуважно промовив він, розминаючи пальці та рухаючи китицями протягнутих перед собою рук.

Тим часом баїв служба обтрушував рукавом пил на Шешелевому зім'ятому кітелі.

— Що вони верзуть? — запобігливо запитав Шешеля бай.

— А чорт їх знає — адже я й слова не розумію по-їхньому,— відповів він посміхаючись.

Бай накинувся на сакала, погрожуючи йому зігнути ми у ліктях руками.

Сакал щось намагався відповісти, але врешті замовк, безтямно вирячивши на бая очі.

— Може б, ви мене відправили до земського? — запитав Шешель бая, поправляючи свого кашкета.

— Авжеж, авжеж,— відповів, вигинаючись на місці, бай,— їх теж до нього. Хай сам розправиться...

Доки викотили балагулу й запрягли в неї коні, Шешель помився в принесеній мідниці, обтрусив із себе

пил. Киргизи лякливо переглядалися поміж себе, читаючи один одному в очах непривітні думи.

Бай вийшов одягнений у чорний халат, підперезаний широким поясом; на нім була шовкова шапчина, а на грудях блищала причеплена бронзова медаль.

— Оці дикунни таке іноді накоють, що вік не розквітаєшся,— лагідно говорив він до Шешеля, сідаючи поруч нього накарачки і коливаючись од руху біди, що нею вони їхали.— Чи видано таке: наплескати на людину, що не розуміє навіть мови? Та ще на кого? — на вас, нашого доброчинця!..

Шешель, удаючи байдужого, уважно прислухався до кожного слова цього Керім-Саїда — старости міста...

Він не міг зрозуміти, з яких хитрих міркувань той зве його «наш доброчинець».

Спинились коло воріт земського, Шешель пізнав їх. Це ж тут, коло них, він вночі прощався із земським... Тяжке передчуття боролось з вірою у свою фортуна. Одначе гадка про те, що тут уже дізналися про його дійсну особу, стискала серце терпким болем...

Він виліз із балагули разом з баєм. Керім-Саїд гукнув до киргизів, що прибули верхи разом з ними, і ті в одну мить були на землі. Вони зірвали свої підкапки з голів і тримали їх у руках разом з поводями від коней, втопивши зір у ворота.

По хвилі за скляним ганком зачувся дівочий вереск, і з дверей на вулицю вибігли дві панночки.

— Павле! Пава! — заверещали вони, кидаючись до Шешеля і хапаючи його за руки.

Це були вибагливі, веселі, безтурботні Ніна й Діна. Вони були в легких габових убраннях, а їхні свіжі рожеві личка свідчили за те, що вони допіру тільки вмилися.

Шешель ласкаво стиснув їхні руки в своїх, а вони, обхопивши його й не перестаючи весело реготати, тягли до дверей, навперейми туркочучи йому про свою радість і безліч дрібниць, що їх можна розповісти за одну хвилину жіночої балачки.

В дверях з'явилася постать сивовусого земського.

— Що за лемент? А, Павле,— протягнув він, розгладжуючи вуса.— Ну що, не я казав вам, козенята, що він швидко буде? — тягнув земський ласкавим тоном.

Він розправив долонею вуса й обвив Шешеля незграбними руками.

— А це що? — звернувся він до балагури.— Що це, Керіме? — промовив він до бая.

Перед земським стояли навколішки без підкапків троє киргизів. Керім-Саїд вклонився своєму начальникові.

— Ці йолопи дурниць наговорили про пана суддю такого, що й мені соромно.

— Вони? Про суддю?

— Авжеж, про товариша прокурора. Ніби він їх збивав іти проти влади. А він же й говорити не вмів по-їхньому... Йолопи! Хотіли вислужитися! — запобігливо промовив Керім-Саїд, вклонившись.

— Хм... Здорово! — кркнув земський.— Павле!

Але Шешель був уже на ганку. В його мозкові вже твердо викристалізовувалися думки. Він знає, що далі робити. Керім-Саїд сказав усе, що треба. І він під натиском двох в'юнких істот подався в покої.

— Гм... Так ти той... посади їх доки що в холодну,— промовив рішуче земський, ткнувши пальцем на дорогу, де зажурено схилились голови киргизів.

— Оце й все? — запитав земський, витягнувши порт-табак і протягнувши його Керім-Саїдові.

Той замотав головою: адже він не палить.

— Все,— відповів бай.

Земський ворухнув свою дебелу поставу, але раптом, затримавшись, додав:

— Коли вони ладні спокутувати свої тяжкі провини, так ти тоді мені скажеш...

— Атож! — загадково кивнув головою Керім-Саїд і додав: — Це ж бай з Алаю. Має чим спокутувати.

— То краще,— промовив земський, підводячись на високий ганок, куди зник Шешель із його доньками.

— Так, так, діточки,— гомонів земський, потираючи руки.— Тепер ми втнемо. Та що ви обсіли його? — розвів він руками, спинившись у дверях і дивлячись, що його доньки навперейми щось оповідали Шешелеві, одпихаючи одна одну за плечі.

Шешель стояв перед цими двома кізками й усміхався.

— Годі! — суворо промовив земський, схопивши Шешеля за руку.— Ті-ті-ті! — передражнявав він доньок, тягнучи Шешеля до другої кімнати.— Встигнете ще! Ти йди, облудо, подивись на свої папери.

На мить серце Шешелеві тужно стислось, але жартівливий тон земського знову вернув йому рівновагу.

На великому товстому папері, що втиснув йому до рук земський, він читав, що крайова судова палата, розглянувши справу шляхтича Шешеля та прохання місцевих представників, призначає його, Шешеля, на товариша прокурора Приалайського району. Додаток — згода на це губернатора... підписи, печатка, ще раз підписи і знову печатка.

Шешелеві перед очима кімната пішла обертом.

Він, не розуміючи, дивився на папір, а його очі заволокла серпанкова завіса сліз...

Він на службі у губернатора. Він, Шешель! Різонуло в серці. Але раптом його мозок відбив картини жахливих пригод... інцидент з киргизами. Непереможна втома охопила його цілого... Але в ту ж мить злість опанувала його, і в його мозкові спалахнуло: «Досить. Треба жити для себе. Годі страждати за рабів!» І він намагався упевнити себе у цьому вирішенні...

Він сів.

— Нічого — це сльозинки радості, — почув він над вухом лагідний голос земського. — Ну, здоровлю! — стис його руку в своїх попухлих долонях сивовусий начальник округи.

Надвечір світлиці земського палали від десятків ламп і свічок.

Знайомі, близькі люди. Іван Петрович вже витирав свої мокрі очі, безперестанку чоломкаючись із Шешелем. Його душа тепер спокійна, він певен, що Павло Михайлович не авантюрник, що Іван Петрович матиме близького друга, що його сватання таки не було марне, що сподіванка зробити його прокурором здійснилась.

Лисавета Вікторівна — весільна його мати. О, яка вона була задоволена, як сяяло її лице, де одверто можна було читати: тепер вона таки всім доведе своє уміння приготувати все для весілля...

Завжди захоплений війною Філоктил Зеліонович тепер мав ще одну людину, що їй він буде розповідати останні новини про німців із своїми висновками, коли-то їм прийде капут.

Сухий, мовчазний Карло Франкович в таємницях своєї не відомої нікому душі, певне, мав надії хоч на Шешелеві одіграти свої програші Свиридові Опанасо-

вичу, чи то пак Северинові Агатангеловичу та Іванові Петровичу.

«Бо хіба ж адвокат гравець? Страхополох, і більше нічого! Тільки програє синеньку, зразу ж тікає».

Все це були люди вищого стану округи, що високо тримають стяг влади, стяг правосуддя, стяг самодержавності. •

П'яні голоси, веселий регіт мішався з акордами фортепіано. Він плів у розчинені вікна ночі і замовкав за кілька гін у повітрі.

— Еге, аж збіліло волосся на голові й вусах! — реготав Іван Петрович до Шешеля.— Ото нероба, качався проти пекучого сонця.

— А, дійсно, я не зауважив,— з тремтінням у голосі відповідав Шешель, смикнувши себе за вуса й неголену щетину підборіддя.— Треба поголитися,— висловлював він голосно свої думки.

— Атож, зараз! Зараз ходім,— виступив з-за столу Іван Петрович.

І під захоплений регіт п'яного Івана Петровича та земського, що дав голярські приладдя, та безнастанні верещання Ніни й Діни Шешель гладенько виголив щетину підборіддя й вуса.

Поява цієї компанії з новою особою — виголеним Шешелем — надала свіжої веселості людям, що, нудьгуючи, раді були всякій новині, навіть безглуздій.

Філоктил Зеліонович зразу ж виявив перед гістьми свій прихований хист імітатора. Він нявкав незгірш за кішку і скиглив краще за ішака. Давно було так весело в покоях земського.

Після того міцна підлога зали двигтіла від танків.

Сірий ранок звалив на відпочинок веселих приятелів, що в самих невибагливих позах позастигали на канапах, кріслах і отоманках. Чудодій Іван Петрович просто завоював собі килим посеред зали.

Тільки господар встиг добитись до своєї почивальні та дівчата до своїх кімнат,— в одній з кімнат, разом з Ніною, зник і Шешель.

Такого весілля ще не бачили мешканці Оша за все своє життя. Баєві з почесними купцями було одведено місце в ілюмінованому садку земського, де їм подавали найкращі страви й ласощі без напоїв за мусульманським звичаєм. Правда, деякі з них через чорні

двері через служок встигли добути кілька жбанів добрих настоянок, і відважні щасливці, на предиво іншим «правовірним», витинали такого гопака під тубільну музику, яка без перерви грала в альтанці, що сам мулла дивом дивувався: «Звідки ото в людей стільки веселощів береться? Що значить весілля у великого начальника!»

А в кімнатах земського все йшло догори дригом...

Військовий духовий оркестр, виписаний із самого Скобелева, витинав такі чарівно-веселі та павино-плавкі речі, що тремтіло пів-Оша.

Не спало тієї ночі й все міське населення. Навкруги двору й на ближчих вулицях було повно старих і малих. Цієї ночі було дозволено навіть деяким жінкам вийти на годинку подивитися на дивовижне весілля, і вони купками по двоє-троє, запнуті в чорні чадри, темними, нерухомими силуетами стовбичили коло повіток, воріт, садків.

Сам губернатор прислав свого урядовця особливих доручень...

Цей юнак своїми чемними манерами, галантними рухами полонив серця не лише юних панночок, по-друг Ніни й Діни, а й деяких літненьких дам.

Він перший сказав тост і від імені начальника губернії вітав молоду пару, що буде також міцно зв'язана повік родинними путами, як зв'язаний юнак урядовець Шешель з його урядом...

Грім оплесків розлігся по залу. Вони тараном приголомшили товариша прокурора.

«Я зв'язаний путами з його урядом». Підсвідомість заливала бридкою зливою його серце, а розум змагався з нею: він відчував себе, як гуска на льоду, що прагне берега, а слизьке тягне назад: його безнадійна мандрівка, намагання боротися за рабів. І перед ним знову виринали картини, як катували козаки, його незграбне борюкання з киргизами під час арешту.

«До чорта, до дідька! — упевняв він себе. — Треба рятуватися самому... жити для себе». Але вечір був отруєний, і кризь його веселу усмішку дзвінкий сміх протинався смутком пекучого болю.

За кілька день він не витримав. Він піде й розповість про все Іванові Петровичу — єдиній людині, що до неї у нього було щире почуття, як у сина.

Вони пішли в садок, і доки Іван Петрович тягнув

кислуvато-солодкий брусквиновий сік, Шешель розпо-
вів йому все.

Коли він змовк, Іван Петрович потер кулаком собі
скроню, важко зітхнув і промовив:

— То все пусте!

— Як? — здивування витягло обличчя Шешелеві. Він
не розуміє легковажності свого весільного батька.

— Я теж був такий, — врешті почав Іван Петрович,
озираючись навкруги. — Це було двадцять літ тому.
Я працював у галузі землеустрою, там, у наших краях,
належав до організації. Мене схоплено і запропонова-
но: або Сибір, або добровільний перевед у ці краї,
з підпискою надалі бути чесним... Приблизно те саме
з суддею, адвокатом. Адже сюди, в дикі краї, ніхто не
має бажання їхати. Тільки земський із урядника там
став за земського тут, навіть заслужив дворянина. І всі
ми так... І тепер нічого. Я гадаю, що то просто було
моє глупство. Юнацтво, повне сил, шукає розрядки.
А коли глянеш навкруги на людей, — дійсно, чи варта
вся ця скотинка чого кращого? Досвід із сакалом дово-
дить, що то дурість. Кожна людина має в собі якісь
темні боки життя. Сам губернатор і той має надто
темне минуле. — Іван Петрович озирнувся і прошепо-
тів: — Адже він за звалтування десь у столиці якоїсь
князівни сюди-о потрапив... Всі, всі щось мають.

Шешель сидів немов мокра курка.

— Але ж який я дворянин? — пересохлим голосом
запитав Шешель.

— Ми всі такі дворяни. Хіба вони з оксамиту в'ються?

Рій думок гудів у Шешелевій голові. Він цілком уже
певний себе і розуміє все глупство свого минулого. До
того він має тепер дружину й шляхетну роботу. Він
уже досить намучився...

Він висловив це Іванові Петровичу.

Той ласкаво глянув на нього і стис руку.

Нова робота забирала у Шешеля весь час. Справи,
що лежали роками, а їхні жертви сиділи по хурдигах,
чекаючи на розгляд, захопили його в полон. Він вжах-
нувся від таких численних справ і нашвидку, скільки
міг, додав на них свої висновки.

Суддя, адвокат і сам земський реготали з його за-

взяття, а правник жартівливо докоряв, що своїм швидким темпом роботи він позбавляє його шматка хліба.

Тільки земський посміхавсь у вуса. Він знав, що його донька Ніна в матір пішла. Недурно ж коло її двору завжди черга тубільців, що приходили пішки і приїздили верхи. Він сам не раз радив, які подарунки треба брати, а які ні. Він знав, що вона послухала його ради і встановила грошову норму: не менше як двадцять п'ять...

А коли суддя підморгнув оком до адвоката й голосно зауважив, що Ніна недаремно ж замовила через Керім-Саїда екіпаж і троє баских коней,— Шешель зрозумів, звідки його ярка дружина мала кошти замовити червоного дерева нове піаніно та для нього й себе — гардероб коштовного одягу.

Йому стали навіть приємні ці приятельські докори, а гордощі за свою чесність і розумну дружину заповняли його серце.

Тепер компанія ветеранів дикої країни збільшилася на двох створінь, повних юнацького завзяття,— товариша прокурора і його дружину. Ніна хутко увійшла в коло літніх людей на правах заміжньої й завжди була найрозумніша, найвеселіша й найпрактичніша з жінок. Вона навіть чудово розумілася на справах всієї чоловічої колонії урядовців і своєю дотепністю сповняла радістю серце Шешелеве. Бо й він сам став чудовий урядовець, повний гідності й поваги.

Коли він закінчував розглядати старі справи у своєму новенькому кабінеті, що його комфортабельно спорядила Ніна, увійшла й вона сама. Вона елегантно подала поцілувати йому руку, сіла у вольтерівське крісло й кілька хвилин гризла нігтики своїх пухленьких мініатюрних пальчиків. Вона була схвильована. Це Шешель відчував і ласкаво запитав про причину того.

— Там у тебе є нова справа...— Вона підвелась і зручним рухом витягла з купи паперів на столі жовту теку.— Дивись, нахаба, засуджений на півроку до бучегарні та на триста карбованців штрафу, ще й апелює.

— Хто, що, за віщо? — запитав механічно Шешель, розглядаючи папери.

— Сволота! В який спосіб тебе образити, ще й потім апелювати?! — нервово промовила вона.

Перед ним була справа сакала й двох його братів, що

образили вчинком урядову особу та наклепом неприпустимої брехні намагалися підірвати авторитет уряду.

Довідку, з наказу земського, склав бай Керім-Саїд.

— Сьогодні приходила до мене оця сама бородата свиня (двоє сидять у буцегарні) й клопоталася за помилування. Киргиз іще надворі,— промовила дружина, тупнувши спересердя ніжною.

Шешель сказав, щоб покликали його...

Так, це був, мабуть, він, той самий бородатий киргиз, що так приязно гостив його, той, що його скакуна загнали козаки, що періщили його брата нагаями, коли він ридав над ним, той, що арештував Шешеля за...

Непереможний гнів підступив під саме горло Шешелеві, в душі клекотіло.

На порозі без піджака стояв сакал.

Він змарнів, його одіж була зім'ята, в пилюці, ніби він цілі дні качався в бруді. Його лице витяглось, а очі гарячково блищали.

Він упав навколішки, вклонився й простяг розгорнуту в долонях брудну ганчірку, в якій блищало срібло, золото й синенькі кредитки.

— Визволь... Не губи... Нікому берегти отари... Ми не знали, що ти жартував... А може, ми не зрозуміли тебе...

«Не зрозуміли? О, ви чудесно зрозуміли, падлюки, раби! Ти сидітимеш у брудній тюрязі за згвалтування моєї душі»,— горіло в Шешелевім мозкові.

— Геть! — гримнув він на сакала.— Геть до тюрми! — повторив і, блідий, сів на стільця.

Він не зауважив, як блиснули оченята його чорнявої дружини, вгледівши золоті кружальця в ганчірці... Він не міг прочитати її думок, що спалахнули миттю:

«Чому ж тоді не було червінців, коли мені приносили ганчірку із срібняками та кількома синіми папірцями?»

Торкнувшись своїми гарячими губами його чола й проказавши «не хвилюйся», вона вийшла...

Шешель уже не міг працювати. Перед ним маячило витягнуте сакалове обличчя, повне туги й страждання...

«А чи варто, щоб вони сиділи в тюрмі й розповідали там про те, за що вони сидять?» — майнула думка.

Адже через них він має таке становище. Може, він, коли б не випадок, вже гнів де в тюрмі або в землі. Його охопив сумнів.

Він підвівсь і нервово ходив по кімнаті.

— Може, дійсно, коли ти їм простив, звільнив би їх? — почув він лагідний голос дружини, що стояла на дверях. — Принаймні один хай сидить, а двох звільнити. Він приніс дві з половиною сотні карбованців, — провадила дружина.

Вона лагідно тримала його за плечі й намагалася зазирнути у вічі.

— Гаразд, — твердо відповів Шешель. — Скажи — вони будуть вільні. Почекай хвилину. Тільки невже ти візьмеш гроші від них? — жалібно запитав він, не дивлячись на неї.

— Однаково не я, так Керім-Саїд візьме...

Як дати знати комендантові форту, що він тут? Адже буде неприємно, коли той довідається від караванників, що він утік. «Чому не зайшов? А тут іще правник іноді підпускав: «Диви, як це сталося, що Павло Михайлович перестав шкандибати й носити окуляри?»

Гробак точив його серце.

А одного разу, коли він, допомагаючи земському, складав його папери й переглядав пошту, на нього зирнула знайома фізіономія. Шешель відчув, що кров спинилася коло шиї і холодний піт виступив на лобі...

То була картка, його фотопортрет.

У секретному папірці до неї зазначалося:

«Втік державний злочинець Шешель Марк Вікторович — 23 літ... Можливо, з фальшивим паспортом на ім'я Воронцова Павла. Арештувати. Приставити Смоленськ».

Край папірця, коло фотографії, стояло два знаки оклику, нарисована стріла до фото й напис: «Знайома фізіономія». А під ним підпис урядовця особливих доручень.

«Що б воно значило? Там уже знають». Папірець тремтів у руці.

Хутко послав по Івана Петровича, і, коли той захеканий прибув, Шешель ткнув йому папірець з фото й ледве промовив:

— Треба тікати.

Іван Петрович уважно роздивився фотопортрет і, зауваживши: «Ач який молодець», — кинув до Шешеля:

— Ну, і дурень же. Поклич Опанасовича, — сам сів

до столу, добув папір і, нахилившись над ним, почав щось виводити.

Коли Шешель і земський увійшли, землемір подав старому папірець з фото й прохрипів крізь зуби з цигаркою:

— Пізнаєш?

Земський довго роздивлявся на фото, час од часу позираючи на землеміра, доки той підморгнув на Шешеля, додавши:

— Коли б він мав уса і голену голову,— точнісінька копія.

Старий глянув на зятя та фото і заляк поглядом на переніссі Івана Петровича. Тоді той чмихнув носом і промовив:

— Чого дивишся, старий дурню? Я теж такий був. На, треба негайно послати назад...— І він подав папірця, що написав. На ньому було: «Шешеля піймано. Під час втечі застрелено, поховано. Фото повертаємо.

*Земський Начальник Блазек,
Товариш Прокурора Павло Воронцов».*

Земський хвилинку міркував, потім, усміхнувшись, умочив перо й підписав, передавши ручку Шешелеві.

— Нічого. Правильно. Все буде гаразд! — бадьоро торкнув він зятя в плече.

Горілка не пригасила болючий сум, приховане тяжке передчуття, і Шешель ходив мов неприкаяний. Його не могли заспокоїти ні запевнення старого, ні порука землемірова. Його розпач зник і назавжди покинула туга аж тоді, коли була одержана відповідь од губернатора, де коротко сповіщалось:

«Молодці. Дякую. Воронцова подаю через палату на колезького асесора...»

Таким чином, його було узаконено. Йому все прости, в його новій особі дали шлях вислужуватись.

Приятельські вечірки і чудове товариство дружини витворили з Шешеля нову людину. Йому навіть стали дивні колишні свої поривання, і часом, коли десь із глибини виринала хіть дій революціонера, він у ту ж мить приголомшував її, а міцні напої сповивали його в байдужість. Так непомітно минав час, повний спокою й родинно-життєвої насолоди.

Аж тоді, як несподівані зворушливі телеграми зане-

покоїли серце земського, а потім розрядились вибухом: «Царя нема! Хай живе свобода!» — засохла, дика Азія ожила. Стрепенулась і вся колонія. Сам земський пришилив червону стрічку на груди і з ганку заявив зібраним узбекам, що царя-упиря вже не буде, а народ через свій парламент буде керувати країною. Так принаймні диктували повідомлення з центру, так принаймні його повчали землемір, правник, суддя і зять.

Тубільці переступали з ноги на ногу в холодній грязюці, обтрушуючи з борід мокренький сніжок. Серед них ніхто не зважився висловити своїх таємниць: «А що нам за користь із того? Адже ви ті самі лишились, що й за царя!»

Тільки якийсь хрипкий голос з натовпу кинув лама-ною руською мовою:

— Старосту треба б нового... чужий нам Керім-Саїд!

Проте натовп мовчав. Ніхто не підтримував дивака. І так мовчки розійшлись.

Хіба не вони обрали Керім-Саїда? О, він чесний доглядач громадського спокою, щотижня сповіщає земського про всякі новини. А тепер дізнався, що в містечку з'явилися втікачі з самого фронту: вони розповідають жахливі речі, вони торочать, що треба вигнати і його, Керіма, і земського, і всіх тих, що від них тхне ще царем і паном... Нам, кажуть, не треба панів. Керім-Саїд також доводив земському, що купці, орендари і надалі чесно платять належні податки, відповідне «мити» на справи «спокою і порядку», що вони проти цих раклів, балакунів, гольтіпак...

У Шешеля прокинулось старе. Він відчув, що штучне придушення поривань не згасило його людяності й бажання працювати для народу. І він залюбки звільняє із буцегарні тих, що їх старий закон затис у лабетах голих стін.

А проте він відчував, що життя його обминуло. Він був самотній, без стерна. Тягар безвільної злочинності, що тяжів над ним, безнастанно нагадував йому, що він вже не мав приятелів, друзів юнацьких, великих поривань. Шешеля поховано, лишився колезький асесор Воронцов.

Атож, «прокурор Воронцов». І він запально змагався з правником і навіть землеміром, що до війни він був за те, щоб припинити різню, він був за те, щоб швидше

взятись до реформи. Адаже перед країною слалися такі чудові шляхи цивілізації, людяності. Але дальший літ його думок упирався в непереможне: «Хто ж тепер я?»

Він навіть висловлював свої гадки: дійсно, тубільці мають рацію. Чого ради купка урядовців буде ними керувати? Чи не вирушити їм звідси, як того вони хочуть. Він обурювався з приводу звістки, що в Андіжані й Ташкенті були розігнані тубільські демонстрації, що на своїх прапорах виставили:

«ГЕТЬ ІЗ КРАЇНИ ЦАРСЬКИХ ПРИХВОСНІВ!»

Його чудернацьких думок не міг зрозуміти ніхто з приятелів, а старий просто зазначив: його зять дуріє під гіпнозом дикого натовпу.

Та Шешель мав надто вузьке оточення людей — з одним трафаретом переконань, мислення, він був далеко від бурхливого моря тубільних мас та їхніх різноманітних паростків.

А ці паростки буйним хмелем все повзли із залізниці до містечок, а звідти по кишлаках і через чорно-бурі гори по зеленавих луках і межигір'ях. В'юнкою гліцинією, вилізши, обхопили вони зів'яле дерево старого суспільства, стискаючи його дихання у своїх цупких обіймах рожево-фіалкових літ. Зеленаво-жовтий стовбур задихався у лабетах квітчастої гліцинії могутнього життя.

Не диво, що однієї ночі телеграф приніс звістку:

«Столицю забрала дика чернь... Скинута «народний» законний уряд, і на чолі керівництва опинилась голота...»

«Тримайсь на місцях!» — летіло бадьоре сповіщення.

«Що робити?» — постало незручне питання в колі урядовців округи.

— Тікати геть, — коротко видав Шешель.

— А кому владу?

Шешель здвигнув плечима. Таки дійсно, він не міг відповісти на це. «Як можна бути без влади?»

«Ждати! Ждати!» — чулися нервові висновки.

Грім із блискавкою розлогим хрястом пішов луною на вулиці. Немов із кліток випущено хижих звірів, ревла, галасувало навкруги. З гуркотом і хрустом зва-

лився паркан. Тріскотня пострілів розтинала повітря, а сичання невидимих куль лінуло до неба.

Полум'я смолоскипів розганяло нічну пітьму.

Шешель зблід. Решта безтямно застигла, прислухаючись до гамору. По обличчях пробігла нервозність...

— Треба вийти,— прогрімів земський.

— Атож. Усім, усім вийти,— було чути розгублені голоси. І всі, мов силою багнету знадвору, подались за земським і Шешелем.

Перед ганком півколом стояла смуглява, рясна маса тубільців, освітлена дивними смолоскипами. Серед натовпу ворушилися верхівці, а перед ганком стояв шерег озброєних тубільців у підкапках, шапках і киргизьких мономашках. Паркан був звалений, і натовп залив увесь двір.

Лише з'явився на порозі земський, дикий гомін знявся серед неспокійного людського моря.

Було чути прокльони. Узбецька, киргизька, ламана руська говірки перепліталися в різноголосому гомоні натовпу.

Аж тепер він відчув, скільки горя, сліз, страждань було вкладено в їхній зміст, скільки поневірянь, знущання, зневаги вони винесли, скільки утисків від панів вони перенесли.

Все це було таке знайоме Шешелеві, таке близьке... Воно розбухало в ньому всередині, те багаття, що ледве тліло.

Земський хтів щось промовити. Але його перше слово залив рев неосяжної маси. О, вона тепер заговорила. Це та німа маса, що перед нею виступав із червоною стрічкою земський, заговорила.

В Шешелевій душі підіймалось чуття великого пориву. Він одштовхнув земського і запально гукнув до натовпу, підвівши високо свою юнацьку голову і майнувши вгору рукою, ніби благословляючи їх на вчинок.

Та було пізно. Дужі руки обхопили його ззаду й потягли назад. На мить він озирнувся, побачив ззаду на дверях свою перелякану дружину.

Ніби відчувши єдину цілість своїх істот, урядовці щільно притислись один до одного, і передній, обвинивши Шешеля, кинув його силою інших назад, у двері відчиненого ганку.

В цю ж мить у передніх лавах натовпу хутко вистро-

мились дула рушниць, а в погрозливих рухах кількох саяво смолоскипів лизнуло блискучий метал гранати.

Шешель з усієї сили виривався з цупких обіймів своїх колег, що намагалися прикрити ним себе від жорстокої кари. Та було пізно.

Натовп піймав рух своїх урядовців.

Мов за командою, гаківниці торохнули у стиснуту купу, що майнула в отвір ганку, а кілька сталевих гранат, блиснувши в повітрі, вибухнули шаленим гримким гуркотом.

Жовтогаряче полум'я лизнуло розірваний бік колишньої веранди.

Їдкий білястий дим хмарою вихопився з репнутого чорного боку будинку, оповивши все навколо туманом.

На мить запанувала мертва тиша.

Але тільки на мить.

1924 р.

ЮЛЛЕ

ПОВІСТЬ

Кремезний ставний тюрк щось сказав, поважно погладивши свою пишну чорну бороду, що гарно облямовувала його лице. Він, здавалося, замилювався цією іншою людиною, задоволено оглядаючи її.

Але людина в європейськiм одязі не відповідала, і тому обидва мовчали. Певне, їхні розмови були б даремні. Вони належали до тих людей, що не розуміють складних речень один одного.

Об'єкт огляду тюркового — молода особа в європейськiм убранні, яка дивилася кудись просто себе. Здавалось, їй було неприємно, що тюрк оглядає її, мов покупець шкапу. Запилене, змарніле обличчя європейця виявляло цілковитий спокій і втому. Його забруднений і подертий одяг ледве нагадував за те, що це вбрання колись витворив досвідчений кравець; можна було також домислитися, що ця потерта, подерта одіж одбула довгу, незручну подорож. Особливо яскраво за це говорили пошматовані, колись жовті, черевики, які було обмотано пасмами зашкарублених рослин та стрічками дикої осоки.

Врешті вродливий тюрк зиркнув набік, щось гукнув до другого кутка саманом обведеного двору, де пишалась хата, побудована на зразок усіх східних халуп без дахів. З хати вибігло років дванадцяти тюрченя.

Хлопчик мчав на всі заставки, його широкі шаровари з хуркотом тремтіли від бігу. Він миттю домчав до дорослого тюрка, ткнув йому мотузку з ключами і, мов зачарований, остовпів, оглядаючи цю нову людину, подібної якій щез зроду не бачив. В його очах було видно переляк і дитячу цікавість. Хлопча навіть не промовило слова до старшого тюрка і дивилося вслід чужинцеві, що рушив за знаком бородатого тюрка до невеличкої саманової халупки. Поки велетень тюрк копірсавав ключем у зашкарублому, заржавілому замку коло вицвілих маленьких дверей халупки, хлопчик

осторонь обійшов навколо чужинця, оглядаючи його зі всіх боків і зафіксувавши всі деталі його одягу й постави... Врешті він вийкнув і помчав геть із двору, задоволений із своїх оглядин.

Тюрк одімкнув двері і, вигнувшись, вказав туди долонею.

Європеець, трохи нагнувши голову від верхнього одвірка, увійшов усередину.

З ясного денного світла йому здалося, ніби він потрапив до льоху. Спинившись, поволі оглядав напівтемну кімнатку. За ним двері знову зачинились, і тупо забряжчали заціпки і замок із ключем.

За мить хтось, певне тюрк, одхилив десь збоку маленьке віконце, завбільшки з людську голову, і до кімнати завітало світло.

— Не так-то вже й погано! — вихопилось у чужинця.

Тепер він міг роздивитися навкруги. Вся долівка кімнати була вистелена барвистими килимами, що вбирали очі своїм червоно-синім мереживом; просто проти дверей, під віконцем упоперек кімнати був пілоклежанка, завширшки з подвійне ліжко, теж вся вкрита оксамитовим килимом. Посеред лежанки стояв малесенький, ніби для немовляти столик, з купкою якихось грудочок на дерев'яній тарелі, піалюю і мідяним жбаном... Було чисто, привітно.

Чужинець присів, миттю скинув своє зашкарубле взуття і, м'яко ступаючи по килиму, підійшов до лежанки...

Багатство устаткування цієї низенької порожньої хатинки ще збільшував чорний коминак у кутку, в протилежній стіні від нього були ще одні маленькі, темні, заязовані двері.

Європеець тільки тепер відчув утому. Він простягся на м'якому килимі лежанки і солодко потягнувся, хруснувши суглобами...

Нараз десь збоку щось тріснуло, зашамотіло... Інстинктивно юнак схопився і почав прислухатися, втопивши зір у маленькі двері збоку...

Навкруги панувала тиша. Чужинець підвівся, зліз із лежанки, навшпийнях підійшов до дверей і, прихилившись до стінки, напружив слух.

Панувала тиша. Тільки у дворі пирхали вівці та несподівано заіржав ішак.

«Полудень,— подумав чужинець.— Ще два рази похрипить це довговухе створіння — і настане ніч... Певне, мені здалося,— міркував він про тріск за дверима.— То ж мої суглоби хруснули... Пуста кімната — резонанс...» І його знову потягнула до себе приваблива в килимах лежанка.

Як солодко.

За хвилину він пірнув у забуття.

Тим часом огрядний тюрк одніс до хати ключі, кинув їх на руки дівчинці, що вийшла в сінці, і, погрозивши на неї пальцем та кивнувши головою до хатинки, пішов із двору.

Дітвора, що метушилася в пилу в тіні тополь коло рівчачка з кришталевою водою, де сонно повзали буберики, миттю схопилась і почала гарячу сварку.

Вони знали вже від малого Гусейна, свого товариша, що його батько піймав злодюгу, чужинця, отого, що хапає по шляхах уночі малих дітей, що тиждень тому загнав десь аксакалових двох ішаків, що намагався минулої ночі вкрасти у діда Алі онуку, коли вона ходила на город по дині...

Вони знали — тепер Гусейна тато іде до ян-шай¹ — хаджі Гасана, що править тепер у Чурук-Су і за аксакала, щоб той вчинив суд і щоб цього злодюгу повісили.

Гусейнів батько, Ахмет-мурза, прямував таки дійсно до найкращого в Чурук-Су двора, обсадженого навкруги, поміж двох рівчачків з криничною водою, високими білими тополями.

Ян-шай мулла Гасан, старий патріарх, уже знав, що мурза Ахмет має до нього справу. Для Ахмета, хазяїна князівського роду, у мулли Гасана завжди відкриті двері,— не тільки тоді, коли проста чернь не має права з'явитися з будь-якими скаргами чи за порадами, але й тоді, коли до Чурук-Су наїздить сам мандарин китаець Ляо Джікьян і гостює яку годину у сивого аксакала — бег-Гасана.

В такі часи навіть сам Гасан кличе Ахмета до своєї господи частувати високих гостей. Хіба один раз було, що Ахмет всі видатки щодо гостини урядовців брав на

¹ Районний старшина, начальник.

себе чи обдурював їх якою худобиною від імені селища Чурук-Су.

Ха! Ахмет — одинак небіжчика мурзи Кемаль-Ахмета-Єміна — дістав добре хазяйство... Караванів два, що завжди в дорозі Хамі — Яркенд; один із них складається з двох десятків верблюдів; поля бавовникового два десятки десятин, овець понад тисячу голів... Має одкупну крамницю в Іртенлику, де служить його небіж... Всі також знали і добрість Ахметову: хіба не він прийняв до компанії своєї одкупної крамниці баєвого небожа шибайголова Зіміна...

О, Ахмет — своя людина у старого мулли Гасана... Він — своя людина навіть повітовій владі — всьому ямину...

І хто й зна — коли б що трапилося зі старим Гасаном, то чи захтів би мандарин присилати сюди свого аксакала... Адже, напевне, тоді громада обере за ян-шай Ахмета... Адже, напевне, і аксакальські обов'язки він буде виконувати не гірше за якого присланого китайця, що не знає ні мови, ні звичаїв мешканців Чурук-Су...

Тож коли Ахмет-мурза вже був коло аксакалового двору, назустріч йому вибіг служка. Він чемно здалеку вклонивсь і, одступаючи та безперестанку вклоняючись, обома руками запрошував Ахмета до парадних воріт, мовляв: хаджі Гасан-мурза-Абу чекає у своїй вітальні.

— Щасливий Ахмет,— говорили поміж себе чурук-сунівці, сидючи в холодочку під повіткою чайхани і випалюючи з мідного кальяна по черзі тютюнець, що оце приніс його на спробу тютюнник. Огли обмірковував різні господарські справи: чи варто, приміром, ждати, доки ян-шай на громадські гроші буде прокопувати арик з гірського джерела до громадських городів, чи краще не сподіватися та самим ускладнину прокопувати...

— А хіба огли — не мурза? — зазначив хтось.— Певне, коли б огли був з таким хазяйствечком, як у Ахмета, тоді б і його зустрічали так...

Огли мовчки пихкав люлькою, чекаючи черги на кальян. Кризь засмалену сонцем його муринову шкіру сором'язливо протислась червона фарба...

Хіба не знали всі, що він хоче добитись такого, як у Ахмета, багатства, хіба не знали всі, що він хитро

мудрує, щоб його обрано за ян-шая після смерті Гасанової. Та де йому тягатися з Ахметом? Хіба люди будуть обирати за бая того, хто бідніший за Ахмета, хоч його і поважало б усе село і він уславився б за найчеснішу та найдобрішу людину. А мурза Ахмет, з почуттям належної поваги, вже тупав твердою ходою м'якими килимами Гасанових світлиць.

Він знав, що сивий аксакал зустрине його ласощами... Кавун, мов жар, диня з льоду будуть прохолоджувати йому горло під час розмови з хаджі Гасаном... А може, доведеться лишитись і на вечерю...

Недарма баїв служка Маметка, що вже четвертий десяток за підручного у сивого Гасана, хутенько прибіг до чайхани затягнутися разок-два свіжим тютюном, бо ж аксакал тепер із Ахметом і йому випала вільна година...

Тож уся чайхана, а за нею й ціле Чурук-Су за годину знали, що Ахмет-мурза нині по обіді, оглядаючи свої бавовникові дачі, що за луками, надибав під скелями чужинця, що чужинець ішов з бескидів просто на Ахмета, що Ахмет не злякався і затримав чужинця, та одвів до свого двору, і посадовив його у вітальну халупу, що чужинець не розуміється на тюркекеп¹. В Чурук-Су ніхто не знає ніякої іншої мови, крім своєї, хіба Гасан, що метикує по-арабському, та Ахмет, що трохи кумекає по-китайському, що аксакал уже послав до Хотана до ямину посланця по тлумача, щоб порозумітись і пильно дізнатися: що воно за чужинець і яким чином він тут опинився, за тисячі верстов до урусового кордону... Може, часус² який, може, прочанин, що йде до Мекки,— хіба мусульманська віра не по цілому світу розійшлась, що чужинець буде під арештом у Ахмета, аж доки приїде тлумач.

Ціле Чурук-Су було збентежене цією новиною. Кожному бажалося подивитися на цю людину — може, чужої, поганської, немусульманської віри? Адже на життя своїм тільки мулла Гасан бачив чужинців, опріч китайців, коли їздив вклонитися до Мекки... Та, може, ще Ахмет буде бачити, бо ж він хоче бути хаджею й марить поїхати до Мекки... Але всі знали

¹ Тюркська мова.

² Шпик.

гордість Ахметову; не дозволить він дивитися на пологоного. Це ж, мовляв, його гордощі. Він піймав.

А так усім кортіло подивитися.

Чужинець раптом підвівся і сів, безтямно озираючи кімнату. У нього був такий вираз, ніби він не розумів, де перебуває, а погляд, який ніби шукав когось, давав зрозуміти, що прокинувся він не сам собою...

Врешті він свою увагу знов спинив на маленьких темних, засмальцьованих дверях. Йому вчулося, ніби там щось шкряботить. «Скорпіон». Адже ця комаха неодмінно чує, де спить людина, і завжди намагається пролізти туди зі своїми незграбними кліщами.

А коли людина чує його шкряботіння,— вона вже не може бути спокійною. Від такої капості загинути мало в кого з'явиться бажання.

Чужинець миттю підвівся, навшпиньках підійшов до дверей, уважно зазираючи в їхні прощілини.

Шкряботіння чулося десь далеко за дверима, ніби всередині другої кімнати.

Але раптом там, за дверима, щось тріпнулося, ніби хтось плахтою війнув, і шкряботіння ушухло. Натомість чужинець зачув мугикання якоїсь пісні. Тихо співав жалібну східну пісню молодий жіночий голос.

Чужинець миттю розбуркався. Він прихилився до одвірка і нишком слухав те мугикання не відомої йому людини.

«Хто? Чому там?» Він умисне кахикнув. Голос миттю вщух, і чужинець відчув, що хтось там, по той бік дверей, тихо ступаючи босими ногами, підійшов до дверей.

Ще хвилинка мовчанки — і раптом двері відхилилися на кілька сантиметрів, бо далі отвір спиняв короткий ланцюг, що великим замком прикований був до кільця рамена.

Чужинець дивився в отвір одхилених дверей з острахом, ніби звідти ось-ось хтось просуне кліщі і схопить його.

В прощілину на чужинця дивилися дві чорні тернини блискучих, як діаманти, і глибоких, як безодня, очей.

Чужинець бачив тільки частину обличчя. Жінка. Молода дівчина невимовної вроди.

Та це була одна мить.

Двері раптом грюкнули, сховавши за собою жіночу постать.

Чужинець стовбичив, мов зачарований.

Хіба він смів покликати, щоб ще раз глянути. Нарешті він не знає, хто вона. Можливо, дружина чорнявого тюрка.

Він уже не спав. Ліг на пілок і, підперши руками підборіддя, дивився на край причинених дверей.

Певне, з того боку двері ніхто не мав охоти відхиляти.

Аж надвечір мурза Ахмет покинув ян-шая. Поважний, гордий, він ішов твердою ногою додому... Їсти ж треба дати чужинцеві... Бач, як він затримався у хаджі Гасана.

— Алейкум-салам! Алейкум-салам! — привітно одказував Ахмет на привітання заздрісних селян.

Дітвора, що стежила за Ахметом, коли той прийшов до себе у двір, лавою посунула до саманової загороди і, надбавши дірку, відпихаючи одне одного, намагалася подивитися, що там робитиме Ахмет.

Певне, їхня цікавість поглянути на чужинця була не меншою, ніж у тих дорослих, що сиділи купою в холодку біля хати огли і заздрісно поглядали на дітвору, що сплелась у вузлик, припавши до дірки в паркані... Їх, певне, брали завидки: чому вони не діти, щоб мати щастя бачити чужинця, і як буде з ним поводитись Ахмет після одвідин ян-шая. Бо ж таки дійсно дітвора бачила, як Ахмет увійшов до нової хати, згодом вийшов звідти, несучи обіруч таріль з пловом, а слідком за ним малий Гусейн та маленька Ярим теж несли якусь страву...

Вони бачили, що Ярим відімкнула двері, і всі троє увійшли до халупки.

Але більш їм невідомо було нічого. Проте малий Гусейн розкаже їм, що там було...

Чужинець підвівсь і чемно став у кутку біля пілка. Він кивнув головою на короткий уклін Ахметів і стежив за його рухами.

Ахмет поставив на столик таріль із пловом, поклав різану диню, мідяний жбан та піалу, що ніс хлопчик.

— Чай, — лише і промовив Ахмет, усміхнувшись до чужинця, вказавши пальцем на жбан та цукати, які ще

раніш лежали на столику і що на них чужинець перед тим не звернув уваги.

З цим чорнявий вродливий тюрк, злегка штовхнувши коліном свого сінка, що, роззявивши рота, знову почав розглядати чужинця, вийшов слідом за Гусейном, що кулею винісся з хати.

Принесене мало цікавило чужинця, його увага була зовсім в іншому місці.

Він бачив, що мале дівча, тримаючи щось у фартусі, відмикало оті маленькі двері, що воно увійшло туди, щільно причинивши їх за собою, що, врешті, коли пішов вродливий тюрк, там, за дверима, почувся сміх, хихикання, весела розмова двох голосів — дитячого і дівочого...

Чужинець ніби присів до столика, де ще парувал на тарелі плов, але його погляд був звернений до дверей, куди увійшла дівчина...

Нарешті двері миттю відчинились і так само хутко зачинилися за дівчач, що прожогом вискочило звідти, тримаючи в руці кухлика.

Дівчинка мотнулась у двері, що у двір, щільно причинивши їх за собою, клацнувши знадвору важкою заціпкою...

Чужинець почервонів. Певне, його охопила непереможна цікавість заглянути туди, адже дівчинка їх замкнула і ланцюг із замком зморено повис на дверях...

І в той момент, коли він хотів підвестися, чарівні двері самі відхилились, і в рамені напіводчинених дверей стояла дівчина.

Заплетені чорні коси звисали з плечей на груди й шовковими темними смугами лежали на червоній керсетці, з-під якої вибивалась біла мережана сорочка... Оксамитова різнобарвна запаска обхоплювала її стан і на темнім фоні кімнати, проти світла, сліпила очі.

В цім чарівнім убранні, що нагадувало українську романтику жіночих убрань, стояла красуня.

Смугляве обличчя, з правильними рисами грецьких богинь, усміхалося чарівною посмішкою. Вона спокійно дивилася на чужинця, немов розглядаючи його, як дивовижне створіння.

— Що за чарівна краса! — вихопилось у чужинця. І він теж дивився на неї, мов на вирізьблене диво.

Невідома сила потягла чужинця до дверей. Але він не встиг наблизитись, як вона махнула в повітрі до нього долонею, немов відпихаючи його від себе, ткнула пальцем убік, куди зникла дівчинка, і миттю зачинила двері. Привид зник.

Чужинець, немов очманілий, сів до столика. Аж тепер він зауважив страву.

Напевне, він таки був голодний. Недарма мале дівча, повертаючись, навіть усміхнулось, зиркнувши на нього і побачивши, що він на всі заставки уминав принесену їжу.

Дівча однесло за маленькі двері кухлик, повний води, трохи похихикало там, знову зачинило двері, уважно їх замкнуло і вийшло, щоб знадвору зачинити і теж замкнути двері за чужинцем.

Вечірня п'ятьма поволі захопила в свої обійми кімнатку. Непомітно, коли зникли й останні відблиски світла на мідянім блискучім жбані.

На селі жалібно продзенькали в цимбали й мідяну дошку...

Тричі протатахкав на шкірянім дні барильця «день-день...». Всім належало спати.

Чого тільки не метикувала чужинцева юнацька голова за коротку липневу ніч! Вона міркувала, що чорний привид — дівчина — відбуває якусь кару; можливо, вона теж так само полонена, як і він. Але чому вона може усміхатись і сміятися? Він добре чув веселе хихикання, коли було там мале дівча.

«Божевільна!» Різноманітні здогадки й сумніви напередими здіймались у його голові... Він, на предиво, зауважив, що й досі не дав самому собі ради, після того як потрапив до оцієї хурдиги. Він не міг відігнати від себе цієї чарівної дівчини.

Проте втома сильніша за все.

Ранком Ахмет рухом запросив його з хати. Він намагався пояснити чужоземцеві, що той може вмитись отам, в налитім кориті, він навіть може трохи прогулятися по двору, доки у нього в хаті прибере мала Ярим.

Чужинець залюбки хлюпавсь у холодній воді, але він бачив, що дівча кілька разів входило і виходило через його кімнату туди, «до неї», виносило й приносило якийсь посуд, воду, страву... Коли ж Ярим однесла

туди оберемок прядива, чужинцеві стало зрозуміло, що то було за шкряботіння... Красуня пряде.

«Невже то замкнена звичайна собі робітниця», — лізли здогадки до чужинцевої голови.

Йому знову принесено страву. На лежанці біля нього сидів чорнявий тюрк і стежив за кожним його рухом.

Тюрк кілька разів намагався щось сказати чи пояснити, але замовкав на півслові, махнувши рукою, ніби кажучи цим: «Однаково не зрозумієте».

Нарешті, коли у чужинця мимоволі вирвалось узбецьке «дякую», тюрк ожив. Його очі заблищали вогниками.

І він щось почав розповідати чи розпитувати чужинця. Тюрк вказував на одіж, ноги, кудись у повітря... Та чужинець міг зрозуміти лише кілька слів, що, певне, були подібні до тих узбецьких, які він знав. Але ті слова нічого йому не говорили... Натомість він намагався щось пояснити тюркові про себе... І коли тюрк радів, хапаючи кожне дивне слово чужинця, можна було уявити, що той зрозумів його.

Одначе чужинець і сам не був певний правильності того, що говорить. Можливо, що тюрк інакше зрозумів його пояснення.

Та чужинцеві було однаково. Його мозок був заповнений одним: «Значить, я можу і їй щось сказати... Можу якось порозумітися...»

Сьогодні чорнявий тюрк сидів у нього надто довго. Він навіть налив собі в піалу чаю, коли скінчив пити чужинець, і час од часу тикав себе в груди, гукаючи «Ахмет, Ахмет!», і те саме робив чужинцеві, щось промовляючи до нього і запитливо дивлячись йому в вічі.

Врешті чужинець почервонів... Він зрозумів і відповів: «Ремо».

«Ремо, Ремо!» — повторював тюрк... Він по-дитячому реготав і ласкаво плескав чужинця по плечах, примовляючи: «Ремо, Ремо».

Тепер вони знали ім'я один одного.

Коли врешті господар пішов, приязно торкнувши, за своїм звичаєм прощання, чужинця біля ліктя, — юнак одкинувся на тверду килимову подушку і так лежав нерухомо, втопивши погляд у низеньку почорнілу стелю.

Він міркував. Час од часу його обличчя спалахувало червоними смугами... В такі моменти його очі спинялися на маленьких дверях, де чулось шемріння, певне, ручного верстата.

Іноді юнак нервово тер долонею собі скроню, ніби намагаючись витерти якусь нудну гадку... Тоді він стежив за смугою сонячного проміння, що поволі рухалась на стелі. Ось вона перейшла веселою плямою в кут межі стелею і стіною... Ось вона ледве йде до її дверей. Освітила те місце... Так, саме те, де було її чарівне лице.

Чужинець зітхнув і, підвівшись, сів... Сонячна пляма минула двері і переповзла на другий бік стіни...

Шемріння за дверима стихло, і юнак яскраво чув: вона йшла до дверей...

На скроні юнака з'явилися хвилясті смуги. Він хутко схопився з місця...

Крадькома відхилилися двері.

Чужинець не рухався, бо в одхилених дверях знову стояла вона і її чарівні очі стежили за ним. Чарівниця ніби розглядала його. А він, мов школяр перед учителем, стовбичив біля своєї лежанки. Красуня усміхнулась і, йому здалось, подивилась на нього ласкавим, ласкавим поглядом.

Тоді він рухнувся, і, коли був уже біля неї, тюркенья несподівано простягла руку, лагідно взяла його за рукав і притягнула до себе.

На мить в думках юнакових майнула блискавична гадка: «Божевільна! Атож!» Він хотів висмикнути з її холодних рук свій рукав... Але, відчувши на своїй руці оксамитовий дотик її пальців, застиг, зачарований...

Вона розглядала його потертий рукав, мацала пальцями, смикала нігтями матерію, ніби намагалася дізнатися, з чого зроблено таке дивне убрання.

Врешті вона випустила його руку і, притиснувшись до дверей, лагідно гладила його плече, ший і голову...

Нестяма, що опанувала юнака, зникла. Він нервово схопив смугляву долоню і жадібно притис до уст... Вона не одривала і здивовано дивилась на цю процедуру.

Коли він підвів голову і тихо випустив її руку, — вона знову піднесла її до нього, кивнувши, ніби промовила: «Ну, ще раз, прошу».

А її погляд казав: «А це дуже цікаво. Я ніколи в житті ще такого не бачила й не відчувала».

Чужинець знову притис руку до уст. Він жадібно цілував її вище і вище, впиваючись оксамитом теплого тіла.

Невже їй були невідомі ці дивні пестоші і вона намагалася приголубити його на свій кшталт? Але юнак піймав другу руку і огненно цілував обидві... Врешті він підвів погляд і ласкаво дививсь у її прекрасні очі.

Та вона не розуміла його. Вона знов простягла до нього свої гнучкі руки, стиснуті вузьким отвором дверей.

І він голубив їх, намагаючись передати через них всю силу своєї жадоби.

«Як швидко минув час!» — за його дверима забряжчала іржава клямка.

Красуня лагідно одіпхнула його і миттю зачинила двері.

Несли обід: йому — хлопчик, а їй — мала дівчина.

Чужинець усміхнувся. «Двоє в'язнів», — майнула думка. Він швидко помив руки, з'їв кілька ложок плову, шматок дині.

Йому хотілося, щоб швидше забирався звідси його сьогоднішній служка-хлопчик. Коли той подався, захопивши посуд, він нервово ходив по хаті, вичікуючи, доки врешті «звідти» вийде геть мале дівча.

А там, як і вчора, чулася розмова і придушений регіт...

«Про віщо там іде розмова? З чого і з кого сміються?..» Юнак палав од гніву і образи. Чи не з його дурощів те все йде там?..

Коли дівчинка виходила, він, закусивши губу, кинув на неї погляд, повний образливої зневаги...

Але за мить він уже кався. Навіщо це? Адже вона дивилася на нього такими ласкавими очима, повними співчуття.

І він чекав її назад, щоб таким же ласкавим поглядом виявити їй свою доброзичливість, бо ж вона ще прийде по щось і щоб замкнути двері, що їх не замкнула.

Але даремні були його сподівання — дівчинка не вернулась.

Красуня відхилила краєчок дверей і ласкаво кивнула йому.

Це була маленька кімнатка, ще менша од його. Але вся вона до самої стелі була прибрана барвистими, м'якими мов пух килимами.

Невеличка прядка в куті широкої лежанки, велика скриня, оббита мідяними візерунками й заскріпами, та в почорнілому комірчику жбан — було все її багатство. Маленьке віконце під самою стелею, як і в його кімнаті, запинали товсті залізні прутки; вони, здавалося, намагалися затримати сонячне світло, і в покійчику було ще темніше, як у його кімнаті.

Біля прядки лежав жмут прядива.

Він аж тепер встиг розгледіти красуню. Одягнена в оксамитову сукню, гнучкий стан, довгі коси, заплетені мистецькою рукою, спадали з пліч на повні груди, викохані для плоду, для плекання дітей. Смугляве обличчя, облямоване чорною шапчиною пухнатою волосься, було повне жіночої приваби; її великі очі — блискучі тернини — ховали глибину невідомої думки, а великі густі вії під чорними дужками трохи насуплених брів надавали цим класичним очам чарівної краси. Напіврозкриті малинові уста пашіли жадобю... «Скільки їй років? Або п'ятнадцять, або тридцять».

Юнак намагався пригадати, на яку з картин великих майстрів пензля, знавців античної краси вона схожа.

Але не міг пригадати.

Вона мовчки, всміхаючись до нього, витягла з скрині різне добро, розклала на пілку, на долівці і тикала долонею, немов запрошувала оглянути те.

Він розглядав все те добро чи принаймні намагався.

Тут були різні шовкові ковдри, шаровари, керсетки, оксамитові запаски, тонкого кашеміру покривала, ліжники та чадри, різні плетені килимчики, пошивки чудової вишиваної роботи тонкої симетрії орнаменту, намисто, сап'янові черевики...

Чужинець намагався удавати, що його цікавить усе її добро, але його зір стежив за нею; він милувався її гнучкою поставою, гармонійними рухами, її чарівною голівкою... Коли вона дитячим поглядом дивилася на нього, показуючи йому річ, його проймало жадання кинутись до ніг, охопити її стан, пригорнутись до неї, притулити її обличчя до свого, жадібно упиватись її

непереможно магнетовими, повними солодкої принади й жадоби устами...

Врешті все було оглянуто, і вона стояла перед ним, ніби чекаючи наказу...

Він не міг говорити... Його сподіванки, що він зможе порозумітися з нею, тепер зникли кудись у безодню. Він був німий. Та хіба б вистачило його мови, щоб висловити почуття і внутрішнє горіння?

Він обережно взяв її руку і міцно стис. Вони сіли на пілок.

Але вона миттю, ніби щось згадала, вирвалася з його легких обіймів, кинулась до скрині і за мить урядила на краечку пілка для нього, цього юнака-чужинця, ліжко. Вона стала навколішки і простягла руки до примосту,— вона запрошувала спочивати тут, у неї в гостині. І коли він ніяково схилився на пілок, вона, миттю підібгавши ноги, сіла коло нього, взяла його руки в свої долоні і, притиснувши їх собі до грудей, схилила до них голову.

Так пройшло кілька хвилин, аж доти, поки юнак притяг її руки до своїх уст і жагуче цілував без кінця, а вона дивилась на нього і голубила його голову.

Його погляд був п'яний, він пригорнув її до себе ніжно і, повний тремтячої жадоби, притис її уста до своїх... Раптом вона схопилась, охопила скроні долонями і безтямним поглядом дивилась на юнака. Вона, здавалось, не розуміла, що з нею діється, і намагалася розгадати загадку свого внутрішнього почуття й переживань... Але це була одна мить. Непереможна сила потягла красуню назад... Вона знову присіла, ніби злякавшись образити цю людину, до якої її тягла невідома сила.

І вона вже не боролась зі своїми внутрішніми жаданнями.

Коли зачулось знову ніби умисне гучне бряжчання клямкою і ключем — хтось одмикав двері,— він мусив тікати до себе.

До тюркені прожогом проскочила дівчина, а слідом за нею увійшов Ахмет.

— Салам-алейкум, Ремо,— прогомонів ласкаво тюрк. Він ставив на столику вечерю.

— Алейкум-салам,— відповів юнак, ловлячи Ахметів погляд і намагаючись розгадати, чи знає він усе.

Але той спокійно підсів до чужинця і запросив до вечері.

Він сам навіть узяв кухоль з водою, щоб злити перед їжею на руки юнакові. Ахмет теж буде з ним вечеряти, і він зручними рухами вимив собі руки.

Ремо не їлося. Він захоплено дививсь, як смачно вечеряє Ахмет, поважно запихаючи до рота плов, захоплюючи його цупкими пучками. Юнак намагався удавати, що їсть, але думки його були далекі від їжі, вони були там, у сусідній кімнатці, біля дівчини; його гадки були біля неї, невідомого ества, з дивною, не зрозумілою для нього свідомістю. Щось хапало його за серце — терпкий морозець проймав його організм. Він був ще під гіпнозом пережитого. Ті жадібні пестощі, дикі поривання її були подібні тремтінню юного звіряти-хижака, що вперше, після піклування самки, само власними силами і волею здобуло собі здобич. О, то були нестямні хвилини, повні божевілля і солодкого забуття...

Ремо на мить забував про присутність тюрка — він підводив голову, як юний лев, що відчуває свою силу, і млясо потягався.

Ахмет знизував плечима і, певне, дивувався шлункові чужинця, що так мало потребує страви... І лише коли Ремо жадібно пив заправлений чайними корінцями окріп, — Ахмет присував йому грудочки цукатних ласощів та черствих перепічок, радіючи з такого апетиту.

Ахмет щось розповідав, тикаючи погрозливо руками до Ремо та кудись у стелю... Одначе з його розмови юнак нічого не міг зрозуміти. Ян-шай, ямин, тунчи¹ — ці окремі зрозумілі йому вирази нічого йому не говорили. Сьогодні, певне, надто складна була Ахметова бесіда.

Врешті Ахмет поплескав його ласкаво по плечах, щось бадьоро промовляючи, забрав посуд і пішов геть.

До кімнати лізла п'яма, і віконце вже безсило замирало в присмеркові.

Ще момент — і буде темно.

Двері знову відчинились. Ахмет приніс каганця. Він мовчки поставив його на столику перед замисленим

¹ Тлумач.

юнаком і навшпиньках вийшов, не промовивши ні слова.

По дорозі він лише торкнув до зачинених дверей ув'язненої і злегка поторохкав по них зігнутих пальцем.

Коли він пішов, від тюркені вийшло дівча, навантажене посудом. Воно, певне, віднесло все це за двері і знову з'явилося, щоб замкнути ланцюжком двері ув'язненої.

Дівча довго вовтузилося біля заіржавілого замка, шпортаючи в нім ключем, а Ремо до крові закусив губу...

З кожним рухом дівчинки біля ланцюжка йому здавалось, що той ланцюжок затискує все міцніше його серце... Ще мить — і воно буде зціплене в кліщі і перестане жити... І коли дівчинка зникла, замкнувши і за ним двері, холодний піт виступив йому на чолі.

Вони обоє знову замкнені: він уже не буде відчувати близькості її тіла, тріпотіння всієї її істоти.

Йому хотілося кинутися до дверей — шматувати ланцюги, трошити двері, щоб звільнити ту не відому йому невільницю... але тепер таку близьку, таку рідну, таку жадану...

Юнак похапцем підвівся, узяв із столика каганця, підійшов до дверей: «А може, не замкнені? Може?..» — жевріла безглузда надія.

Міцний ланцюг був стиснутий замком до глибокого грубого кільця.

Чужинець торкнув замок, але він навіть не ворухнувся. Юнак тяжко зітхнув і пішов геть до свого пілка...

Прошло кілька мовчазних хвилин... Десь на стороні прогуркотіла отара, певне, ішаків чи, може, пройшов марудний шкапиний караван... На селі десь знову заторохкали, мов із могили, тужні звуки вартового калатальника, давали знати, що прийшов час спочинку.

І знову настала тиша, немов у замурованому склепі.

Юнакові здалось, що цей склеп усе звужується, звужується, і йому вже нема чим дихати: ще момент — і він покине цей світ...

Він спав. І йому снилось, що до мурованої стіни його склепу хтось б'є тараном, ніби намагаючись пробити мури... Як довго калатає цей таран! А він не в силі підвестись...

Врешті гаран ледве чутно, але швидко забавкав знов, і крізь це калатання він почув тихе ридання... Хтось плаче... Тихо, тихо плаче...

Чужинець схопивсь, у нестямі повівши навкруги поглядом: де він?

Він зрозумів: ридання було біля її дверей...

Його каганець уже блимав останніми подихами світла. Ще момент — і він погасне. Юнак обережно схопив черепочок із вигорілим лоєм, де ще блимав шматочок гноту і, тремтячими долонями охопивши його, щоб не згас, підніс до дверей...

Крізь щілину відхилених дверей дивився її погляд, повний розпачливої туги.

Її очі були вогкі, повіті смутком. Але одразу, коли він глянув у них ласкавим поглядом, вони заблищали іскрами.

Вона простягла йому руку... Коли він хотів кинути геть на підлогу каганця, щоб схопити її, він відчув у руці теплий шматочок заліза, нагрітий її руками...

Ключ.

Пойнятий тремтінням, він вклав його в холодну пащу великого замка.

Каганець згас. Проте засяяв внутрішній вогонь і світло... Внутрішнє світло обох — вони крізь пільму ночі чудово бачили кожен рух, кожную рисочку одне одного.

Вона голубила його голову, міцно стискала плечі, дивилась йому в вічі. Вона шепотіла йому, і те шепотіння лагідного вітерця серед квітів він, не розуміючи, розумів... А її уста, її палючий подих одбирали йому розум.

Вони були одне ціле, жадібне, безумне.

Ранок кинув струмочок ласкавого гарячого проміння в її покій і порушив їхній сон.

Тюркенья підвелась і, стоячи на колінах та зібравши руками розпущене волосся, дивилась в його спокійне обличчя, ніби намагалась у нім розгадати своє майбутнє.

Врешті вона нахилилась до нього і пасмами свого пухнатого волосся витирала застиглі смуги на щоках, що полишили сльози щастя.

Він одкрив очі, тоскно притяг її до себе і обережно,

мов кришталеву крихку річ, палюче-палюче поцілував в уста.

Тюркєня обвила його шию своїми пружкими руками, притисла його обличчя до свого, ніби захищала його від небезпеки.

Але вони повинні були знову розаучитися.

Ранком, коли увійшов Ахмет з дівчам, принісши свіжої води вмитись і гарячого чаю, мале дівча добуло зі жмута ключів ключ від її кімнати, відімкнуло й однесло туди воду.

Відмикаючи двері, воно кинуло переляканий погляд на Ахмета.

Але той нічого не зауважив. Він спокійно лагодив на столику Ремо чай.

Сьогодні Ремо мав добрий апетит. Він уминав принесену рибу і спорожнив таріль з пампушками.

Коли Ремо скінчив, він, вдячно глянувши на Ахмета, жартівливо поторкав себе в живіт і, усміхаючись промовив: «Козак ток»¹. Ахмет теж співчутливо покивав головою, певне міркуючи: «Ну й дивні животи у тих чужинців, вчора майже не доторкнувсь, а нині ач як набузувався...»

Він щось уважно говорив до Ремо, але його намагання були даремні. Лише із серйозного тону Ремо зрозумів, що Ахмет говорить щось поважне. Тоді тюрк, за китайською звичкою, запросив Ремо з хати, торкнувши долонею до дверей.

І Ремо зрозумів. Він мусив іти за ним слідом подвір'ям на вулицю.

Хоч був іще світанок, але на вулиці скрізь біля кожної халупки купчилися дорослі й малеч... Ремо помітив, що майже з кожного двору і процілини саманових загород стирчали вкриті темними чадрами голови.

Кожна купка уважно стежила за чужинцем, ніби вивчаючи всі дрібниці його ходи, одягу й вигляду. Діти намагалися присунутися ближче до Ремо й Ахмета, але суворий вигляд останнього спиняв їх на півдорозі, і вони сором'язливо розлазились по піску, пасучи очима чужинця.

¹ Наївся.

Ремо пригадав свої дитячі роки, коли й сам, разом з дорослими, так само задивлявся на кількох сербів в дивних убраннях, що старцювали під вікнами.

Ахмет іноді відповідав на вітання селяків і, суворий, поважний, простував далі.

Таким серйозним Ремо пам'ятав його в той час, коли здибалися з ним уперше.

Минувши кілька вулиць, Ахмет звернув на платанову алею, що тяглась у безвість зеленою стрічкою. Ахмет спинився на хвилину і щось уважно почав пояснювати чужинцеві. Ремо тільки зрозумів, що вони йдуть до бая — до старшини міста... Решти пояснень він був не в силі зрозуміти. Ахмет безнадійно махнув рукою і, перейшовши алею, вузькою, ледве протоптаною на кучерявій тендітній травиці стежкою понад глибоким яром простував до цяткованих високих дубових воріт.

Там уже стояв Маметка. Скинувши шапку, він зустрічав поважного Ахмета з його полоненим.

Чужинець слідом за Ахметом увійшов до клітчастої довгої веранди, повитої зеленими вітами, лапатим листям винограду. Крізь штахетчасті ґрати звішувалися ще зелені грона плоду цієї виплеканої рослини. Війнуло приємним холодком. Аж тоді зауважив юнак, що надворі була палюча спека.

Ступаючи м'якою килимовою доріжкою, що тяглась через усю довжелезну веранду, Ахмет і Ремо увійшли до просторої світлиці.

Просто перед ними на широкім пілку біля маленького столика з мідяним жбаном сиділо троє людей. Сивий дідок патріархального вигляду підвівсь і пішов назустріч. Біла, як морська піна, голова, вкрита невеличкою камілавкою, сиві вуса та лопатою підстрижена довга борода на перший погляд казали, ніби цей дідок стоїть одною ногою в могилі. Але його кремезна постава, тверда хода, гостре око та рум'янець на трохи блідих щоках надавали йому молодецького вигляду.

Він привітався з Ахметом, запросив сідати до столу, кивнув до чужинця, торкнувши рукою набік, де стояв великий, оздоблений штахетчастими візерунками стіл і два тверді фотелі, вифарбовані у темно-червоний колір.

Ремо згадав, що такі меблі він бачив на малюнках з китайського побуту.

Він мовчки сів у крісло.

Ахмет, ніби не помічаючи дідуса, почав щось розповідати двом іншим, що сиділи із старим, часом киваючи головою в бік чужинця.

Обидва гості дідусеві були у звичайних тюркських хламидах, але обличчя одного, що цілий час розпитував Ахмета, було більше подібне на калмицьке, ніж на тюркське.

Другий скидався на китайця. Останній щось уважно записував у довгий папір, розкладений перед ним на столі, іноді лиш перепитуючи Ахмета.

Їхні розмови перервала диня, що її приніс на великому тарелі запобігливий Маметка.

Сивий дідусь щось мукнув до Маметки, і той в одну мить зник і також непомітно з'явився. Він тримав у руці маленьку тарілку. Поклавши на неї з великої тарілки, що стояла перед тюрками, кілька скибин, він одніс її на стіл перед Ремо.

Чужинцеві спочатку було ніяково: він не розумів докладно, чи цю диню призначалося, щоб їсти, чи, може, для якогось ритуалу; але побачивши, що тюрки, засукавши рукава, взяли до соковитого жовто-блідого плоду, теж узявся до дині. Їїго таки брала спрага.

Тюрки не приспішали справи з чужинцем; вони ніби намагались якнайдовше протягнути цей приемний випадок побалакати про всякі новини і розповісти один одному свої останні пригоди та фантастичні байки.

Коли від дині залишилися самі лушпайки, розмовники згадали про полоненого.

Покруч, провівши нервово краєм долоні по своїх масних губах, звернувся до чужинця не відомою йому мовою.

Ремо знизав плечима, і всі трое тюрків здивовано зиркнули на тлумача. В їхніх поглядах можна було прочитати приховану думку: «Ну й пройдисвіт же ти... А ще тлумач звешся... Грошики тільки даремно загібаєш, а мов чужих зовсім не знаєш».

Але півтюрк не звернув на те жодної уваги і продовжував говорити до чужинця.

Ремо піймав у балаканні слідчого якісь незграбні фальшиві англійські, німецькі слова, але сполучення їх було зовсім не зрозуміле, як і сама вимова цих «європейських» слів...

Ремо усміхнувся... Йому спало на думку, що цей

тлумач просто дурить їм голови своїм знанням різних мов.

Врешті він заговорив досить складно російською мовою, і Ремо відповів...

Обличчя всіх трьох, особливо Ахметове, прояснилось,— вони навіть задоволено зітхнули.

— Я гадав, що ви німець або англієць, швед або ж грек, і тому говорив тими мовами,— запобігливо промовив тлумач до Ремо.

— Так... Я розумію англійську й німецьку, але ви так говорили, що ні по-німецькому, ні по-англійському у вас не виходило...

У тлумача спалахнули вуха... Він трохи закашлявся, але не розгубився.

— Бачите, добродію, вивчаю ті мови і гадав трохи спробувати себе... Це чудово, що ви руський...

— Ні, я зовсім не руський, але знаю цю мову,— відповів лагідно чужинець. Йому зовсім не хотілось ображати тлумача, що чортзна-що може наказати ян-шаєві, перекладаючи розмову, тому він додав: — Я теж хотів би вивчити тюркську — вашу мову, щоб порозумітися з цим народом, де я оце опинився...

Тлумач переклав ян-шаєві сказане. У дідуса приємно розповзлось обличчя, і він доброзичливо кивнув до юнака головою.

За ян-шаєм і інші приязно закивали головами.

А тлумач, відчуваючи себе гоголем, закидав чужинця питаннями, одночасно щось розповідаючи тюркам.

Ремо здалось, що він надто багато говорить після кожної його відповіді, певне, оформляючи сказане у своїй мистецькій фантазії, але Ремо був спокійний, бо оповідання тлумача викликало у них приязнь до нього.

Писар ледь встигав записувати.

Тепер для всіх було ясно: чужинець належить до якоїсь невідомої нації, про яку вони ніколи не чули. З чужинцевих пояснень вони зрозуміли, що це щось подібне до їхнього народу, що про нього теж, певне, в інших краях не знають, що чужинець є з тих людей, що ненавидять царя руського, який є синонімом гніту... Адже це він позбавив їхній народ волі. Вони дізналися, що цей юнак був проти царя і його чиновників і що він мусив тікати звідти, щоб спекатися кари; вони дізналися, що він заблудився у пустелі, блукав майже місяць по горах та непролазних бескидах, спо-

живаючи всяку рослину та знайдені пташачі яйця, що, врешті, він випадково натрапив на ниви, де зразу ж здибав Ахмета... Вони дізналися, що тепер чужинці не знає, що робитиме далі, але його думка була дістатися моря, щоб мандрувати кудись у світ, де він зможе жити, де він зможе здобути якусь роботу... Вони вислухали прохання чужинця дозволити перебути тут ще який час, щоб зібратися з силами і думками на дальшу мандрівку, коли вони — тюркська чи китайська влада — не видадуть його назад урусам.

На останнє сивий ян-шай іронічно всміхнувся і здивовано глянув на своїх земляків.

А тлумач переказав чужинцеві, що ні тюрки, ні китайці не видадуть його нікому і що до уруса звідси тисяча кілометрів... Чужинець також дізнався, що ян-шай повинен сповістити про нього до ямина китайській владі, а також про те, що він буде жити тут до того часу, доки буде розпорядження повітової влади.

На запит аксакала, де хотів би тим часом перебувати чужинець, Ремо поклався цілком на їхню ласку, але не перечив би, коли б йому дозволено було залишитись у Ахмета. Крім того, чужинець попросив дозволу ходити до ян-шаєвого писаря чи мулли вчити їхню мову.

Ахмет задоволено кашлянув і погладив свою бороду, кинувши погордливий погляд на тлумача.

Ян-шай вдячно кивнув головою до Ахмета; він ладен був навіть щоразу посилати з ним Маметку, але Ахмет зауважив, що він сам буде за супровідника Ремо.

На прохання Ремо тлумач, з дозволу ян-шая, згодився сьогодні ж пояснити йому потрібні слова і вирази для початкового вивчення мови.

Коли ян-шай побажав «на добридень» і пішов відпочивати, лагідно торкнувши на прощання руку Ремо, а писар закінчував своє справоздання, тлумач залюбки пояснив чужинцеві початкові мудрощі їхньої мови і окремі слова...

Папірці Ремо, що їх ласкаво дав у власність чужинцеві писар, хутенько списувалися не відомими тюркам літерами.

Ахмет мовчки сидів збоку і уважно, захоплено стежив за розмовами між чужинцем і тлумачем... Він міг лише розуміти, яку силу-силенну слів, виразів і таких складних, що навіть покруч ледве міг скомбінувати, вписував Ремо на свої папірці.

Проте, коли чужинець скінчив записувати, Ахметові була невідома довга розмова поміж тлумачем і Ремо.

З цієї розмови дізнався, що Ахмет — найбагатший після ян-шая мурза на селі, що він має жінку, одного сінка і двох сестер... Що одній сестрі ще й дев'яти років нема, а другій вже перейшло за сімнадцять...

Що ця друга сестра його вже четвертий рік сидить десь там, у нього в хаті, чекаючи на калім... Що, кажуть, та сестра — велика красуня і за неї Ахмет хоче дві тисячі юанів... Що таких ніхто не може дати в окрузі, і Ахмет, певне, сподівається продати її якому мандаринові, тунганові¹, а може, сподівається на купця з Туреччини чи Персії... Що багато охочих було викрасти її у Ахмета, аби не платити калиму, але до неї не можна добратися... що Ахмет з тих причин навіть не пускає її до мечеті...

Ремо вже далі не слухав... Йому було досить...

Значить, та красуня просто замкнена, щоб її не вкрадено... Чотири роки сидіти замкненою, не бачивши світу... Кров ударила йому в лице, горло стисли кліщі, а душа прагнула... туди, до неї, до тієї нещасної безсилої невірлиці.

Ремо, щоб не виказати себе, розпитав ще про ян-шая, про писаря й про самого тлумача, це покруччя китайця й тюрка, що знає китайську, тюркську, калмицьку, російську мови і служить за тлумача при яміні міста Хотан...

Думки Ремо кружляли хаотично... Він не міг зосередити їх навіть на логічній будові, щоб відповісти про себе, як питав його тлумач. Його тягло швидше, швидше додому... Туди, де вона — його рідна, люба невірниця...

Ремо не помічав уже ні людей, що покинули на цей день усяку роботу й сиділи в тіні дерев, під піддашком чайхани і правили теревені про чужинця та про те, як розсудить його справу поважний ян-шай. Ремо не відчував і жакної спеки, що палила все навкруги, як і його відкрити голову, на яку він, з нестями, забув навіть надягти свого потертого кашкета. Він навіть не зауважив, коли Ахмет спинився біля чайхани, де його обступили багатії, щоб дізнатись про ян-шаїв вирок. Ремо по інерції простував далі, інстинктивно правиль-

¹ Китаєць-магометанин.

но переходячи вулиці, ніби він тут уродивсь і знав усі закутки покручених суточок.

Аж коли він підійшов до Ахметового двору і не знав, як відчинити хвіртку, він зауважив, що Ахмета не було. Ремо прихилився до одвірка воріт і замислено стовбичив, чекаючи на господаря.

В його думках промайнули ці останні три дні. Думав про себе, як він, загартована людина, що ніколи не звертала уваги на жінок, що завжди вбивала у себе в зародку пожадливість і прагнула тільки революційної акції, потрапивши сюди, міг забути все на світі і захопитися цією красунею... Він намагався аналізувати це.

Він нервово стиснув лоба, ніби намагаючись витиснути пояснення, але даремно: його не було. Натомість він одчув у серці зворушливий стогін, що електричним током проймав усю істоту. І він безсило відчув, яка дорога йому була ця жінка... Він згадав тлумача, що розповів йому про її долю, і в його свідомості спалахнуло: а ця красуня хіба не є одною з незчисленних офір тих жахних умов соціального побуту, що він ще їх добре не знає, що, може, жахніше від тих країн, з яких він утік. І в ньому прокинулось нове чуття й жадання звільнити її... Не лише звільнити, а розгадати невідоме побуту і соціального устрою, серед якого він опинивсь і якого офірою є оця красуня, та, може, й не одна, а сотні, тисячі жінок, дівчат. Перед ним майнули темні голови, повиті чадрами, що сьогодні дивились на нього з прощілин, загород, парканів. Він тільки тепер згадав, що не бачив жодної жінки в цій селищі, ніби то було чоловіче царство. Він пригадав малу дітвору та рухомі манекени з закутаними в чорне головами.

Ремо відчув на плечах легкий дотик... Підійшов Ахмет. Він приязно дивився на Ремо.

Ремо усміхнувся. Ахмет щось проказав,— мабуть, він здивований, яким чином Ремо знайшов дорогу до дому.

Ремо дивувався: весь час своєї мандрівки йому було байдуже до того, де він був, яке навколо оточення, люди, які їхні звички та їхній внутрішній духовний зміст. Для цього горіла його зірка — його мета якнайшвидше вибратися з цих нетрів, добутися туди, де є культура, туди, де є люди однієї з ним мети, звідки

він може і свою енергію спрямувати на боротьбу за визволення мільйонів люду від пригноблення...

Тепер цю зірку повила тьмяна запона, і не відомий йому до цього часу світ — оточення, люди, до яких оце він потрапив, — запалював йому мозок. А його тюркєня... Ця не відома йому внутрішнім змістом істота маячила як нерозгадане запитання, як і те життя, що було за її спиною, що захопило її в полон хатньої в'язниці. Все настирливо вимагало від нього з'ясування.

Він мусить дізнатися про все, він повинен звільнити її з пазурів жахного оточення, він мусить розгадати загадку її існування, як частину не відомого йому побуту. Хіба це не є його завдання?

Дивно, йому якось не спадало це на думку раніше... адже скрізь пригноблення. Там він бачив, як люд гнітить ціла держава, там затиснуте обцєньками ціле людство... Тут одна особа, одна людина, що тепер заповонила його серце, замутила душу. І ця особа, що, здавалось йому, була дорожчою за все на світі, за себе самого, — ув'язнена. Її позбавила волі не держава-гнобителька, а людські звичаї, побут, релігія.

Він мусить дізнатись, він мусить визволити її, він мусить... Але чого він не мусить.

Ремо стояв на м'якому килимі пілка й безтямно дивився через загразоване маленьке віконце на клаптик неба, повитого молочною блакиттю... Він не відчував ні палючого сонця, що розтинала прозору синь космічної стелі, ні всієї краси природи, заллятої південним сяйвом.

В руках у нього було кілька дрібно списаних листків. В них таїться секрет оточення. Він обов'язково вивчить те... Головне — вивчити значення окремих слів. Комбінувати їх навчить практика. Хіба він не має тут, у тюрмі, знавця мови з мелодійним, мов кларнет, голосом, що його звуки подібні солодким стрілам казкового амура...

Ремо розгорнув свої листки, зііз із лежанки і заглибивсь у читання.

Він захоплено вивчав переписані слова, фрази. Час од часу юнак схоплювався, хутко ходив по тісенькому покоюку, повторюючи вголос вивчене... Іноді він спересердя спинявся, зазірав знову до листка і, ніби

заглушуючи внутрішні думки, вигукував кілька разів окремі слова...

Він навіть не зауважив, що в ледве одхилені двері за ним зорили перелякані блискучі агати запальних очей. В них було повно цікавості, здивування і дикого жадання.

Тюркеня злегка цикнула крізь зціплені перламутри зубів — і Ремо, здригнувши, озирнувся. Він хутко був біля дверей, нервово почав перегортати листки, нишпорячи в них очима... Нарешті він знайшов потрібне і показав їй кілька слів.

Тюркеня шалено кинула на нього очима, перевела погляд на листки і промовила...

Він не зрозумів її. Але в ту ж мить він ще хутчіше почав знову переглядати листки...

Найшов, вона проказала «любий»... Так, ірке — це «любий».

Він простягнув до неї руки, а вона просунула свої. Тепер вона вже не дивувалася, для чого Ремо палко цілував їх, весь час промовляючи: «Мінім ялгуз назлік мейль»¹. Він більше нічого не міг їй сказати... О, коли б він мерщій вивчив її мову... Як мелодійно, чудово виходить на її мові це «Мінім ялгуз назлік мейль!...».

Тепер вона захоплено дивилася на листки і, торкнувши їх ніжно своїм бронзовим пальцем, запитала щось...

О, з цими листками він розуміє її. І він читав їй звідти знайомі їй слова...

Вона милувалася ним... Іноді тюркеня поправляла якийсь неправильний вираз, і Ремо вдячно кидав на неї свій стомлений погляд...

Тоді він на хвилину забував за листок і дивився в її повні жадання очі, немов дитина на недосяжну ляльку в вітрині...

Вони стомились... Присіли на підлогу, вона — з того боку, він з цього — і, притиснувшись до дерев'яних рамен дверей, вивчали списані листки...

Раптом вона схопилась і злякано ойкнула, метнувшись в середину своєї хати...

Ремо підвівся. Йому знову майнула думка — божевілля своєї коханої: бо знадвору нічого не було чути,

¹ Моє єдине ніжне кохання.

ніхто не відчиняв дверей... Та то було тільки дике поривання.

Вона миттю доскочила дверей. Її очі палали, а тремтяча рука подала йому ключа.

Як вона забула про нього?

За хвилину двері були відчинені... Вони не пішли до неї. Тюркеня переступила його поріг і сіла, вказавши рукою біля себе, щоб і він сідав...

Чи можна переказати захоплення матері, коли вона слухає перші незграбні слова своєї дитини? Чи можна змалювати радість людини, що, прокинувшись одного ранку після тяжкої хвороби, відчуває, що вона цілком здорова? Чи можна передати палке, повне до вінців радісно-млосного жадання чуття людини, що зустріла після довгої розлуки свою кохану?..

Чи міг передати юнак своє чуття, своє раювання в ці хвилини радості від перших зрозумілих слів своєї коханої?

Втома охопила його. Він не міг вивчати слів, фраз... Його голова лежала на її колінах, а вона — ця ярка, ніжна і дика красуня — голубила його лице, голову, плечі і стиха співала йому свою пісеньку:

*Юашлик ірти мінім,
Абганлик мінім чалпан,
А мен сенінге чурі,
А мен уятсиз чакан¹.*

І він, заплющивши очі, в ніжній знеможі слухав її мелодійно-чарівний спів, намагаючись затамити слова.

Знадвору хтось поволі шпортався біля замка.

Мов сполохані весняні птахи, схопилися тюркеня і юнак.

Ремо похашцем замикав двері своєї коханої.

Хто швидше упорається — там, за дверима, чи він? Від цього залежало його майбутнє... Або навіки він більше не бачитиме її, або... Його руки тремтіли...

В момент, коли він встиг кинути їй у щілину ключ, з грюкотом одчинилися двері, і до нього увійшли дівчина і хлопчик...

¹ *Мій ніжний ранок і краса,
Моя досвітня зоря,
Я безсоромна, молода,
Твоя є вічна раба.*

Ремо легко зітхнув і бездумно взяв на порозі їжу з рук Гусейнових.

Хлопчисько здивовано глянув на чужинця, немов питаючи себе: «Що це з ним трапилось?.. Сам підійшов узяти їжу... Ото зголоднів!»

Коли темінь оповила Чурук-Су, а зірки висипали залицятись одна з одною та яскраво переморгуватись, Ремо і тюркєня знову були вкупі...

Вони вже не вчили мови. Її килимова тьмяна кімната вбирала в свої стіни тихий шепіт:

— Гюлле, Гюлле!

— Ремо, Ремо!

Щодня до обіду Ремо, в супроводі Ахмета, а коли того не було — малого Гусейна, ходив до мірзи іль-бегі¹ вчитися мови та записувати слова, про що запитував здогадками та чудернацькими питаннями. Мірза дивувався, звідки так хутко чужинець міг навчитися мови... Невже вона так легко дається людям? Йому й самому заманулося добре вивчити російську, і він почав був нотувати її зі слів Ремо. Одначе за кілька днів він упевнився, що його жадання були даремні. Ця мова була тяжка; вона не давалася йому.

Мірза вихваляв чужинця перед ян-шаєм. «Ще й тижня не минуло, а він уже розмовляє». Мірза навіть обіцяв своєму начальникові досконало вивчити чужинця мови за пару тижнів.

А Ремо вже взявся за підручника... Разом з Гусейном вони просиджували цілі години за малим буквариком, навчаючись читати друковане.

Ремо вже ходив до навчителя — до мулли. Він уже міг навіть з ним розмовляти. Той здивувався чужинцевій вдачі і пророкував йому велике майбутнє. Він не пам'ятає за свій старечий вік ще ні одного учня, щоб він міг навчитися читати за три дні...

— О, ахун² Ремо — велика людина! — вихваляв старий навчитель, аптекар, знавець мудрощів лікування.

— Коли таке каже старий, — гомоніли селяни, — то чужинець таки справді велика людина...

— От кого б притягти до мусульманської віри, — казали багатії до старого Кемали — служки мечеті...

В чайхані вже точились змагання — чи є на світі

¹ Районний писар.

² Ясновельможний пан.

мусульмани з таких народів, як Ремо? Та чи взяв би тунган мандарин Чу Єй-сан до себе за мірзу чужинця, коли б він був мусульманин?

Хтось пошепки проказав озираючись: «Хе, куди мандаринові до нього!»

Одного вечора чужинцеві було сказано, що завтра зранку він має поїхати до амбаня¹.

Про це знала і Гюлле. Ремо намагався не балакати про це. Він теж не розумів, для чого то було потрібно. Що жде його там? А коли до свідомості закрадалось неприємне передчуття: «Адже мене можуть забрати звідси»,— він увесь тремтів, мов у пропасниці.

Тоді Гюлле міцно пригортала його тремтяче тіло і гаряче стискала в своїх обіймах.

Вона, мов кішка, стрибала з ліжка до скрині, витягла свої теплі ковдри, одяги і закутувала його. Певне, гадала, що в нього починається пропасниця — не диво в її краях.

Та Ремо брав себе до рук,— він спрямовував свої міркування в інший бік і ставав спокійніший... Нехай, нехай його заберуть кудись в інше місце! А хіба він не зможе втекти? Бо ж він тепер має зброю — хоч трохи знання їхньої мови...

Він піде на все, він зважиться за всяку ціну вихопити її.

Ця думка захопила його міркування, і він обплітав її різними вигадками: вони тікатимуть кудись у гори, він навчить її мови, вона буде йому за товариша мандрівки і життя...

Але гори, де голод мало не позбавив його життя, невідомі обшири цієї країни, туманом застелене майбутнє і ті обставини, що в них він може потрапити разом з нею, обдавали його жаром. І тоді знову пропасниця тіпала його знервований організм...

Він намагався врешті покласти на «що буде, те й буде».

Дивне життя! Людина — пан природи. Яка безглузда іронія! Ні одним кроком, ні однією хвилиною людина не може керувати із своєї волі.

Все залежить од обставин, від того буття, що оточує його, що панує над усім... Він — тільки безвільний

¹ Начальник округи, губернатор.

гвинтик у цьому оточенні, його доля залежить від волі останнього, а не від власного бажання...

Він тікав од кари і потрапив у невідомі йому людські нетрі... Його мозок горів прагненням величного, світлого далекого, і, врешті, останнє сплелось із зовсім для нього стороннім чуттям — коханням. Це все злилося з побутом і соціальними умовами країни,— непереможна всевладна воля цього краю витає над усім живим, вона заграбастала і його в свої лабети; він почував, що борсається в цих сітях без надії вислизнути з них...

Коли засіріло, Ремо заспокоївся.

Гюлле теж була спокійна; вона ніби вже не відчувала остраху і лагідним зором стежила за ним, коли він залишав її кімнату.

Коли він передав їй ключа, вона відчувала на руці тремтіння його гарячих уст. Гюлле не витримала... Сльози перлинами покотилися з її чарівних очей... Вона тихо прихилила двері.

Але Ремо, вражений, стояв біля порога. Він відчував, що Гюлле не пішла на своє місце, а тут же, за дверима, схилилася додолу і тихо ридала, втопивши лице в шовк своїх розпатланих кіс, затиснутих у долоні.

Ян-шай прислав китайську двоколісну балагулу; від амбаня було троє вершників вартових.

Троє лоз¹, запряжені врозтяж, нервово смикали тоси.

Вартові, оточивши гарбу колом, суворо поглядали на стовпище селян. Вершники, повні поваги до власної особи, лайливо гукали до натовпу — не натискати. Вони поводитися так, ніби приїхали забирати запеклого злочинця.

Коли вийшов Ремо, вартові, мов навіжені, заметушилися навкруги балагули, штовхаючи під боки своїх конячин, щоб моторніше рухались.

Ремо зблід. В його свідомості майнуло: «Кінець, більше мені не вертатися сюди...» Він мимоволі озирнувся: «Можливо, хоч востаннє побачу свою кохану Гюлле...» Але за самановою огорожею він нічого не побачив. Ахмет стояв біля хвіртки і ласкавим поглядом зорив за чужинцем.

Ремо піймав Ахметів веселий бадьорий погляд: йому

¹ Покруч осла і коня.

стало легше на душі. Він кивнув йому головою і поліз до балагули.

В цю мить вартові шалено загукали до натовпу й візника.

Балагула смиконула, лози швидкою інохіддю помчали вулицею...

Коли майнули останні верболози околиці і кавалькада рушила полем, Ремо отямився. Він відчув, що балагулу страшенно трясло, вона перевалювалась, як пароплав у бурю. Їхали піщаною дорогою, всипаною дрібним диким камінням.

«Чому б не вибрати оте каміння з дороги і не збити його до купи, вибрукувавши шлях? — майнула химерна думка у Ремо. — Адже його така сила навкруги, і на шляху, і ген-ген, куди бачить око полями та кучугурами, — всюди».

Вартові врешті позбулися своєї пихи, а один із них навіть, під'їхавши до балагули, запропонував Ремо свою люльку. Ремо подякував і жадібно вдихав їдкий дим тюркського хатнього тютюну. Ремо, певне, вже півроку не палив, ще з того часу, коли почав блукати по горах, бескидах, і йому забило памороки. Він ніби сп'янів, а згодом настала реакція — і він задрімав.

Ремо прокинувся і відчув, що всі частини його тіла були ніби під ступою. Він відчував нестерпний біль.

Він не міг ворухнутись, аж доки одійшли залякли частини тіла.

Балагула стояла. Її в'їстя було вкрите тонкою сплетеною кугою.

Навкруги гомоніли люди — певне, про щось сперечались.

Ремо відхилив кугу. Балагула стояла на моріжку, що оазою зеленів серед піщаного степу, вкритого кучугурами і порослого молочаем та дикими кущами...

Поблизу балагули дотлівало багаття, поверх нього на довгім списі досмажували шматки м'яса.

Навкруги багаття сиділи вартові, мірза й візник. Мірза щось розповідав: мабуть, причиною їхніх суперечок і було його оповідання. Один із вартових доводив, що гадюка ніколи не обертається на сарну, а завжди на птаха — кондора, журавля або ж на орла... Мірза зневажливо сміявся з того і з пихою доводив — вони не вірять йому, вченому мірзі, але він на власні очі бачив, як гадюка-жовтобрюх, яку він був забив із

рушниці, перекинулась на його власних очах от на таку самісіньку сарну,— і мірза ткнув пальцем у зеленкувато-сіру шкіру, що жужмом лежала поміж розмовниками.

Ремо виліз. Назустріч йому підвівся мірза; він привітно запросив його до багаття.

Вартові вже здіймали із списа підсмажене м'ясо.

Ремо залюбки з'їв шматок сарни, хоч і не відчував, яка вона на смак.

З пояснень мірзи він довідався, що під час його сну двоє вартових пішли до кучугури і забили там сарну.

Звичайно, коли б він, мірза, пішов, то ще одну б забив, їх паслося цілий табунець...

Вартові, що забили сарну, іронічно посміхались, а один із них витяг з-за пазухи два ріжки кольору запліснявілого олова, обрізаних конусами, і показав Ремо. Стрілець пояснив, що за ці ріжки він добуде в аптекаря кілька ченів або ж цукерок. «А це моя»,— додав другий вартовий, що брав участь у полюванні, торкаючи долонею оксамитову сіро-зелену шкіру сарни.

Сонце стало на полудень, але спека, здавалося, тільки ще починалась. Лози й ті не в силі були пастися на моріжку і, похнюпивши голови, стовбичили коло балагули, певне, уявляючи собі холодок, що тінню сховався під балагулою.

Ремо зацікавили рушниці вартових. Це були старовинні німецькі на одну кулю вінчестери, що їх набивали шомполами.

«Певне, не такий уже я страшний злодій, коли вони дають мені в руки рушницю»,— подумав Ремо, розглядаючи старовинний крем'яний курок рушниці.

Він став веселий, неодоладною мовою розпитував вартових, як набивати рушницю, як стріляти з неї. І коли він уже розумів усі нескладні мудрощі поводження з нею, він теж забажав полювати...

Вартові обіцяли йому, але зараз уже треба було лагодитись у дорогу.

І за кілька хвилин валка знову швиденько посувалася далі.

— Сьогодні ми мусимо бути на місці,— зауважив йому мірза.

Виїхали на твердий шлях. Тепер дорога пішла ґрунтом поміж невеличкими галими сірими горами... Що це був за ґрунт, ніяк не міг доміркуватися Ремо,— жодної

рослини, чорно-бура земля, змішана ніби з побитим склом та дрібненькими камінцями, була вкочена котками. Лози бадьоро мчали своєю природною інохіддю, і балагула вже пливла не коливаючись. Вершники підстрибували на сідлах своїх конячин, що підтюпцем ледве встигали за лозами. Вартові безперестанку сперечались за всякі дрібниці своїх фантастичних оповідань і дивацьких спостережень.

Ось один із них раптом круто повернув коня і щосили помчав полем.

Низом, понад самою землею, неслоь два птахи, один одного наздоганяючи. Раптом передній різко пішов униз, а задній за інерцією промчав кілька гін. Це був великий степовий шуліка. Доки він спинивсь і повертав назад, утікач-птах, забачивши ворога, щосили подався вбік, просто на вершника, що мчав на нього... Це була чорна качка. Вона вихором промчала повз подорожніх, вихилясом крутнула вбік, до бескиду, що звисав над дорогою... Але шуліка, не звертаючи уваги на вершника й подорожніх, вже наздоганяв качку...

Ще мить — і він ухопить її. Жахом пойняте створіння, качка, не тямлячи навкруги нічого і згубивши надію на людей, що могли б її врятувати, щосили хляпнула у вибій скелі.

Шуліка гепнувся об каміння поблизу качки. Хижак, певно, пригадав свій розліт — зопалу або з голоду не зауважив скелі. Одну мить шуліка вовтузився на землі. Нарешті він ледве підвівсь і, ніби поранений, поволі полетів голим степом... Але вартовий уже наздоганяв його... Шуліка плив у повітрі, хоробливо поколихуючись; він тепер був безсилий втекти від небезпеки; а вершник вже настигав його. Щосили розмахнувши своїм довгим батогом, вартовий хльоснув хижака навідліг, і шуліка каменюкою звалився на суху землю.

Вершник схилився з сідла і зручним помахом свого петлею скрученого батога підхопив хижака з землі.

Шуліка був мертвий.

Вершник поїхав до качки. Він зліз із коня і добув із щілини чорне створіння. Качка вся шулилась і перелякано притислась до грудей вершника, вона важко дихала.

Під'їхавши до балагули, вартовий обережно передав качку до рук Ремо, що напружено стежив за всією процедурою.

Це був черник. В руках Ремо качка перелякано тріпотіла, а його пальці відчували калатання збентеженого пташиного серця.

На мить Ремо згадав свої минулі переживання. Перед ним постав образ його тюркені. Йому здавалося, що в руках він тримав її тремтяче тіло. Адже останньої ночі її серце так полохливо билось у грудях. Ця аналогія викликала в нього невимовну ласку до птаха, і Ремо мимохіть почав злегка гладити це чорненьке створіння з золотим відблиском пір'я.

«Як вона тут опинилася,— міркував він, оглядаючи навкруги сухий голий степ, дикі узгір'я, піщані кучугури з пожовклими від спеки кущиками.— Ніде ні краплини води...»

«Бідна пташино, певне, тебе десь одбив у дорозі забитий злодій,— згадав Ремо про шуліку.— І ти, як і я тут, серед пустелі, серед невідомого тобі оточення».

Качка спокійно сиділа в нього на руках. У неї вгамувалося серце. Еге, вона навіть почала порпатися носом у крилах, ніби почувала себе в безпеці.

Таке поведження птаха зворушило Ремо; він підніс качку і подивився у вічі. Але її, як діаманти, блискучі точки нічого йому не говорили. Тоді Ремо підвів її на долоні в повітря, одначе качка стала навдибки, розправила крила, тріпонула ними і знову спокійно присіла.

Знічев'я постріл, що пролунав край дороги, тріпонував її тіло, і качка рвучко підвела голову.

То один вартовий стріляв просто з сідла по аргалі, що струнко промчала межі кучугур.

Качка тріпонулась, підстрибнула на долонях Ремо і, метнувши крилами, знялася. Вона зробила в повітрі навкруги валки широке коло, ніби дякуючи подорожнім за порятунок од смерті і, надибавши свій повітряний шлях, подалась, зникла за верхів'ям гір.

Валка спинилась. Вершники злазили з коней, а той, що показував Ремо, як поводитися з рушницею, підійшов до балагули з вінчестером. Ремо зрозумів.

Решта вартових і мірза, що взяв рушницю в одного вершника, вже розташувалися під кучугурами.

Ремо з рушницею, в супроводі вершника, подався на правий фланг мисливців.

З-за кущиків кучугури перед Ремо розстигалися колишні піщані дюни, що поросли тепер сухими, низьки-

ми кущиками рослин. Це була долина поміж горами, що поринала десь у сутіні сірих гірських бескидів.

Сонце вже сіло, почав напливати присмерк.

Вартовий нервово смикнув Ремо за кунтуш і ткнув рукою ліворуч.

Поміж жовтавими кущами сунулися отарами дикі кози, сарни, аргалі. Вони спокійно йшли до бескидів, іноді поскубуючи зелені листочки кущиків.

Раптовий постріл на крайньому лівому фланзі сполошив цю отару сіро-зелених тварин. Кущі заврушилися, немов од вітру, і Ремо побачив силу-силенну диких аргалей, що наввипередки, збиваючись іноді докупи поміж кучугурами, мчали по флангу.

Постріли подвійною луною відбивалися межі гір.

Перед Ремо за кілька кроків ліворуч мчалось кілька аргалей... Йому запалали очі, він нервово притиснув рушницю, поціляючи в табунець... Пальці натиснули курок, бабахнув постріл... Аргалі, мов навіжені, перестрибували кучугури, а на їх хвилястім фоні затіпалась на землі одна аргаль.

Вартовий вихопив із рук Ремо рушницю, хутко набиваючи її... А сила первісного мисливця-людини штовхала Ремо вперед, до аргалі, що в корчах конала на землі... Коло неї нерухомо стояло маленьке козеня, простягнувши до пораненої матері шию. Воно ніби дивувалося з кумедних забав своєї неньки і чекало, коли скінчаться її корчі. Та це була одна мить; аргаль раптом підхопилась і помчала, але, стрибнувши кілька кроків, знову хрюпнула об землю, знову схопилась на ноги... В цю мить вона затрималась, лизнула своє козенятко, перестрибнула через нього і щосили подалась, захищаючи його своїм тулубом од вогняної смерті, що вибухала з кущів... Аргаль ледве могла кульгати на своїх трьох ногах. Четверта її ніжка моталась цурпалком. Іноді козенятко мчало швидше і висувалось головою з-за неї; тоді тринога, безсила мати напружувала всі свої сили, щоб бігти вривень з козеням, щоб яка шалена куля не влучила в нього...

Коли вони були вривень поперед Ремо, аргаль, повернувши голову в його бік, зорила за кущем, ніби намагаючись відгадати таємницю його гримучої, смертельної сили.

Вона дивилась своїми переляканими людськими очима. В них було стільки муки й горя, що, здавалося,

з них текли сльози. Вартовий уже поціляв цю триногу тварину. Ремо похапцем схопив його за руку — і перед кучугурою знявся клубок диму: постріл пішов у землю...

Вартовий здивовано зиркнув на Ремо, а він утопив погляд у далечінь на двох створінь, що одно з них шкандибало і, вибиваючись із сил, ледве посувалося у напрямку бескидів...

Ремо очманів.

О, ці гужливі, повні сліз очі триногої пораненої аргалі, що давала себе розстріляти, захищаючи своїм тулубом маленьку дитину...

Коли до балагули повернулася решта мисливців і Ремо не побачив з ними ні одної забитої аргалі, серце юнака пойняло приємне тепло...

Всі втекли...

«І я... я — чужинець у цій країні, де за мною теж полювали і, можливо, ще будуть полювати мисливці — царські агенти,— мав намір забити звірину, вільну звірину...»

Серед темряви ночі повні сліз карі людські очі аргалі зазирали йому глибоко в душу.

Здалеку чулось собаче гавкання. Наближались до оселі.

«Сьогодні ми повинні прийти на місце призначення»,— згадав Ремо слова мірзи.

Ворота з рипом відчинились, і валка проїхала повз шереги паперових ліхтарів, що хиталися ніби в повітрі понад землею і освітлювали постаті солдатів.

Від блідого сяйва цієї ілюмінації надворі стало ще темніше, і Ремо не розумів, де вони і що ото за люди з ліхтарями.

Чулися нервові поклики й метушня.

Різнокольорові ліхтарики з'єдналися до купи, утворивши ніби повітряний ярус вогняних кавунів і динь. Начальник варти розглядав папери, що їх мірза привіз із полоненим. Врешті валка посунулася вулицею слідом за довгим динею-ліхтариком, що хитався спереду, вказуючи шлях.

Балагула спинилася посеред двору. Верхівці позлазили з коней. Прибули на місце призначення.

До балагули у повітрі підплив ліхтарик, і його світло кинуло смугу тоскного проміння на обличчя мірзи, він запрошував Ремо зійти.

Слідом за мірзою і якимсь тюрком у цивільному убранні Ремо увійшов до господи.

На пілку вже були приготовані різні ласощі, сушені брусквинові зернята, великі шматки цукру, цукерки.

Прибрана ковдрами кімната, освітлена двома лойовими свічками, свідчила, що це була багата господа. А мірза пояснив: «Це заїзд, де ми ночуватимемо, щоб завтра з'явитися до амбаня».

Увійшло кілька запилених вартових, знайомих Ремо; вони приємно усміхалися до чужинця і заздрісно поглядали на столик, де з маленьких дерев'яних тарілочок смачно визирали купи ласощів...

Ремо стало весело від їхніх приємних поглядів, і він загадково підморгнув вартовим на цукерки...

Ті усміхнулися, похапцем підійшли до столу, і Ремо залюбки спостерігав, як зникали зі столу ласощі.

В хаті нікого не було. Зник навіть десь мірза.

Врешті до покою увійшов той самий тюрк з ліхтарем, а слідом за ним мірза із жбаном чаю.

Тюрк викладав на столик перепічки. Хвилину він здивовано дивився на стіл, сердито зиркнув на вартових, похитавши головою, щось grimнув на них.

Вартові приязно усміхнулись до Ремо і зникли.

Мірза запросив Ремо до їжі — чаю з перепічками та лишками ласощів — і пояснив чужинцеві, що нахабству цих вартових немає меж; од них завжди треба ховати все, що тільки має якусь вартість чи споживну принаду. Він також зауважив, що завтра їм неодмінно всиплють канчуків за це, бо господар приготував усе це з наказу амбаня...

Ремо усміхнувся. Від нього якось одразу відлетів той острах, що з ним він виїздив од Ахмета. «Невже мені зовсім не погрожує небезпека в цих амбанських околицях?»

А коли мірза напучував його, що завтра він, Ремо, стане перед високою людиною, що керує цілою провінцією, що має у своєму розпорядженні тисячі війська, що має владу більшу за самий Пекін і всіх ян-шаїв та мандаринів, Ремо охопила дитяча цікавість побачити цього владаря тюркської провінції, намісника Пекіна...

Тільки засіріло, Ремо вже був на ногах. В той час, коли він хлюпавсь у холодній воді у тазу, що його принесено для вмивання, мірза заклопотано метушив-

ся по хаті, вибігав у двір, щось комусь пояснював, із кимось сварився... Він був збентежений, і його брав острах перед майбутньою зустріччю з начальником провінції.

Ремо для нього був лише причина, що через неї йому, мірзі, пощастило врешті мати нагоду побачити великого амбаня, того що не всі люди мають щастя бачити, що, врешті, можливо, мірза зверне на себе увагу великого начальника і йому усміхнеться майбутнє: з мірзи стати за са-галадан¹.

З такою таємницею мірза уважно розглядав одяг Ремо і розминав своїми руками пожмакану вилого чужинцевого кунтуша.

Врешті Ремо знову поліз до своєї балагули. Сьогодні вона була чисто прибрана і вичищена від пилу.

Їхали довгими кривими тюркськими вулицями містечка, звертаючи на себе неабияку увагу його мешканців та чотириногих вартових, що ліниво кидалися на подорожніх.

За околицями, коли почався виноградник, балагула в'їхала у ворота, що їх берегло аж четверо солдатів.

Вартові пропустили валку, цікаво зазираючи до балагули, хто воно там сидить, і з презирством оглядаючи вартових стражників з їхніми незграбними рушницями та в різноманітнім одязі.

Валка простувала величезним майданом з витолоченою травою, минула шеренгу низеньких довгих амбарів, що коло них вовтузилися солдати, і під'їхала до величезних цяцькованих воріт, на яких було вималювано фантастичних звірів і, ніби людського вигляду, дивовижних казкових потвор.

У супроводі мірзи та чисто вбраного у військове тюрка з блискучими срібними півмісяцями на вилогах Ремо пішов у другий двір. Обминувши кілька воріт, що ділили дворики з оселями, де сновигали або без діла сиділи цивільні китайці, тюрки та, певне, їхня дітвора, подорожні ввійшли до чистого брукованого камінням двору. Посеред двору тяглась величезна низенька будівля європейського вигляду, а до її ганку дорогу утворювало дві шеренги солдатів у китайському вбранні.

Спочатку, доки солдати не повертали голів і

¹ Урядовець.

скам'яніло стояли, Ремо здавались вони за звичайні монументи, вирізьблені з сіро-блакитного каміння.

Це була почесна варта. Ремо відчув, що фарба залила йому лице. Для чого все це — він не міг зрозуміти. Він згадав про себе, колишнього солдата, і огида до воєнщини опанувала його свідомість і чуття. Він опам'ятався аж тоді, коли відчув дотик до ліктя. Перед ним стояв знайомий йому тлумач. Він усміхався до чужинця і просив сідати.

Вони були в просторій кімнаті. Крізь вікна з візерунчастими шибамі, запнутими тонким білим папером, кімнату заливало рівне денне світло. На ясных стінах цього високого покою було вималювано фантастичних птахів та по-мистецькому написано ієрогліфи.

Тлумач піймав на них погляд Ремо і зауважив:

— То — улюблені гасла бег-амбаня. Ото на чорнім фоні жовтими літерами написано: «Людино, коли ти цар природи, не кривди тварин».

А то на червоній смузі чорним: «Пам'ятай, що ти є на цім світі тільки тінь свого майбутнього».

Або поруч напис: «Крем'яна вдача без еластичного розуму — баский кінь без верхівця».

Ремо усміхнувся. Він ніколи ніде не чув таких виразів. Запитав тлумача:

— Це, певне, думки якогось дивака-філософа?

— Ні, це власна філософія бег-амбаня. Він — велика людина, опріч того, що він губернатор і військовий начальник.

І тлумач розповів, що амбань — це особа з колишнього роду богдиханів, що колись він був навіть за міністра, що він має якийсь науковий ступінь, що хоч і із царського роду, але за свою ліберальну вдачу був призначений новим урядом республіки за начальника...

Доки Ремо сьорбав з накритої кришечкою маленької чашечки зелений чай, тлумач пояснив йому, як треба буде поводитись під час аудієнції: коли вийде далоя¹ і вклониться, Ремо повинен відповісти так само і вийти з ним, тлумачем, із хати, щоб стати перед дверима ганку. Тоді вийде давква-бег-амбань² і буде розмовляти з ним.

¹ Урядовець.

² Генерал-губернатор.

Знадвору чулись вигуки, метушня. Там солдати, амбанева варта, робили вправи — готувалися до параду...

Хвилини чекання здавалися Ремо за вічність — його нервувало невпинне зазирання до кімнати якихось китайців у довгих чорних блискучих балахонах, їхні настирливі погляди, ніби він був якоюсь дивовижною твариною. Ремо пригадав цікавість мешканців Чурук-Су, коли він ішов од Ахмета до ян-шая.

Врешті з-за дверей висунулось перелякане обличчя хлопчика-китайця. Він щось гукнув, і тлумач схопився з високого крісла.

Ремо теж підвівся. До кімнати увійшов у чорнім одязі китаець.

Він миттю склав руки і, вклонившись, черкнув ними по землі.

Ремо теж вклонивсь і вийшов слідом за тлумачем у двір.

На всю довжину від воріт аж до вийстя губернаторського будинку в дві шеренги стояли нерухомі солдати.

Тлумач став біля ганку посеред цієї живої доріжки лицем до дверей, а поруч нього став Ремо.

За хвилину зачулась команда, і у дворі настала мертва тиша.

Почесна варта підхопила рушниці ложами під пахву. На ганок вийшов китаець, високий на зріст, у довгому національному балахоні блакитного кольору, оздобленому золотими ріжками й лапчастим листом. На чорному ремені біля паса у нього незграбно висіла крива шабля, а на голові — високий чорний блискучий англійський циліндр.

Ремо отетерів. За свого життя він ніколи не бачив такого дива і він не розумів: чи то було амбаневе урочисте убрання, чи це була якась глузлива символіка філософа-начальника.

Генерал-губернатор хвилинку уважно, але спокійно дивився своїм пронизливим поглядом на Ремо, і йому здавалось, що амбаневі сірі тоскні очі ласкаво світились. Губернатор тримав у руці віяло з великих орлячих сірих крил і повівав ними собі на довгі сиві вуса, що поважно коливались...

Врешті він тупнув ногою по ганку і суворо промовив до Ремо.

В ту ж мить драгоман переклав:

— Як же воно ото трапилося на білому світі?

Ремо спочатку не зрозумів питання. Але, згадавши генеральські філософські написи на стінах, відповів:

— Певне, мені, Ремо, на роду написано бути в цих краях.

Амбань спокійно повів своїми суворими бровами і ще міцніше тупнув ногою, промовивши до чужинця не зрозумілою для Ремо мовою.

— Адже його могли застрелити! Адже руські козаки, мов татъ, шалаються скрізь! — переклав тлумач генералове запитання.

— Авжеж, могли! Та мені пощастило уникнути їхньої ласки,— відповів Ремо, весело зиркнувши на амбаня.

Китаєць мовчки посмикав свого вуса, ніби міркуючи, що б його ще спитати... Він врешті усміхнувся і, звертаючись через голову Ремо до солдатів, що скам'яніло стовбичили, промовив, жестикулюючи руками та хапаючись за шаблюку.

Тлумач стиха перекладав Ремо його розмову.

Губернатор казав: «Дивіться на цього європейця. Беріть з нього приклад. Він голодний, без притулку, пройшов пішки тисячі кілометрів, де на кожному кроці витала над ним смерть... Хоробрість винесла його з небезпеки... Будьте й ви такі ж хоробрі, як він...»

Генерал запнувся і одну мить вдивлявся у солдатів... Врешті він роздратовано закричав:

— Ти там, п'ятий від краю, тримай рушницю рівно. Чому схилив її, немов козак-незграба?! — І тим самим тоном продовжував свою розмову: — Авжеж, будьте хоробрі... чуєте? Хоробрі й відважні, як цей юнак,— велично ткнув він віялом до Ремо і задержувато підвів голову. Так мовчки стояв він хвилину, ніби замріяний... Потім махнув крилом на своє спітніле лице, чомусь уважно подивився на віяло і весело, енергійно промовив до Ремо: — Будь завжди такий. Не бійся! Мої солдати не дадуть тебе зловити козакам. Ненавидь їх, як ненавиджу я, як ненавидимо їх всі ми.

Промовивши це, він пишно повернувся і пішов у свої покої.

Ремо ледве втримався, щоб не зареготати. Надто комічна була постава цього начальника: довгий балахон, крива шаблюка на чорному ремені і циліндр...

Тлумач пояснив, що треба йти слідом за амбанем.

У вітальні до тлумача вийшов китаець у шовковому чорному вбранні і щось довго з ним балакав. Тлумач потім переказав, що Ремо запрошено на обід, що він буде обідати разом з амбанем і мандаринами, що поприїздили до амбаня в різних справах.

Поки Ремо чекав на обід, тлумач розповів, чому ото губернатор мав такий одяг. «Цим одягом амбань об'єднував свою цивільну і військову владу, а циліндр — це символ Європи, що за її представника тепер був Ремо...»

Вийшов знов управитель і, вклонившись до Ремо, запросив до розчинених дверей у внутрішні покої. Тлумач ішов слідом.

У просторій, світлій кімнаті за величезним круглим столом вже сиділо троє: амбань і двоє невідомих китаїців. Невідомі підвелись і чемно вклонились.

За столом було два вільні крісла. На одному з них сів управитель. На друге сів Ремо; тлумач став коло його крісла.

Стіл уже був заставлений безліччю маленьких тарілочок із стравою. На столі перед Ремо, крім звичайних паличок, лежали металеві — виделки, ложка й ніж.

Амбань і двоє мандаринів ще не починали їсти — вони нервово продовжували розмову, час од часу лузаючи мигдалеві горішки та інші сушені зернята, насипані перед кожним у мініатюрні мідяні чотирикрилі тарілки.

На чужинця розмовники не звертали жодної уваги, і Ремо розглядав страву. В тарілках були по-мистецькому складені парені різні корінці, дрібно покришена городина, мініатюрні, на зразок яблук, гарячі білі пампушки, з яких ще здіймалася пара, ще на менших тарілочках лежала кришена в'ялена, карбована та копчена риба; посеред столу в тарелі здіймалась гора смаженої курятини, засушеної в дрібному цукрі; перед кожним стояло по чашці мутної юшки та порожньому порцеляновому малесенькому наперсточку.

Врешті амбань схаменувся, — бач, він забалакався; гукнув набік, і з сусідньої кімнати з'явилося три служки-китаїці з чайниками в руках.

Обережно вони поналивали наперсточки чистою гарячою рідиною; пара з неї біла Ремо в ніс і приємно лоскотала апетит. Слідом за амбанем гості промочили свої засохлі від розмови горла.

Ремо теж випив гарячу рідину. Це була горілка... Китайська горілка з гарячим запахом сивухи здалась Ремо за нектар.

Господареві перший кусень. За ним і гості.

Ремо хвилину вагався, врешті він одсунув виделку, ніж і ложку та, взявши палички, теж взявся до страви...

Амбань на мить остовпів. Він такого не сподівався, але приємно усміхнувся, щось невиразно промовив і час од часу поглядав на Ремо, що незграбно намагався оволодіти тоненькими чорними паличками, повитими срібними кінчиками. Після кількох маніпуляцій йому пощастило врешті здобути рівновагу в пальцях, і він досить зручно орудував цими китайськими виделками... Випивши кисло-солону, але на предиво смачну юшку, він уминав рибу, зелені смажені стручки, пампушки і, коли покінчив з цим, за прикладом інших, взявся до смаженої на цукрі курятини... Ремо колись читав нісенітниці про китайську їжу. Він уявляв, що вона дуже огидна, а тепер йому здавалось, що смачніших страв не було, певне, на білому світі.

Тепер він цілком вільно орудував паличками, уминав принесений гарячий риж, випив ще кілька наперстків смачної гарячої горілки... Йому лише було ніяково, коли після солодкої курятини принесли смажений окіст свинини. Спочатку йому здалась огидною така комбінація, але, скуштувавши шинки, йому навіть здалося, що досить смачно так чергувати страви... А слуги все несли й несли нові страви без кінця.

Ремо вже давно наївся; проте китайці й на думці не мали кінчати їжу. Тепер Ремо спостеріг, що вони надто мало їли з кожної страви, і йому стало соромно за себе, що вже давно закінчив свій риж, у той час коли інші тільки пригублювали його, ніби зберігали свій шлунок для інших страв.

Обід усе тривав. Ремо здавалося, що йому не буде кінця, як, певне, не було меж вигадкам амбаневих кулінарів. Амбань і гості кілька разів одпочивали... Під час спочинку вони продовжували розмову, заїдаючи її зернятками й горішками...

Під час розмов Ремо дізнався, що йому дають повну волю: де хоче, там і живе; він може переїздити хоч до амбаня, чи до якого-небудь із присутніх мандаринів,

або жити там, де він тепер, а коли бажає, може їхати на південь до Пекіна чи до моря, де пароплави.

Ремо був напідпитку... Йому стало весело-весело. Він може жити там, де хоче... Він буде жити у Ахмета, де частка його душі, де лишилось його серце, куди прагнуть його чуття... Там Гюлле, його люба красуня, вона половина його фізичного «я»... бо, можливо, вона вже має в своїй крові і частку його, Ремо... Але його охопила розпука. Йому пригадалось оповідання тлумача про купця. Можливо, що, поки він тут перебуває, той уже приїхав і Ахмет спродав її... Ремо увесь затрусився. На мить спалахнуло бажання попрохати амбаня за неї, щоб той силою віддав йому її. Але це казав його п'яний розум. Здоровий інтелект промовляв: він, Ремо, борець за свободу, буде прохати губернатора? Хутчій, хутчій бути там. Він сидів, мов на гарячій вугіллі; кожна мить, що її марнували за столом ці правителі, здавалась йому за вічність.

«Коли б швидше кінчали вони».

А тлумач, ніби відчувши цю чужинцеву нетерплячку, остеріг: «Вставати з-за столу, доки всі не наїдяться, доки не встане господар, не можна: це буде величезна образа для хазяїна».

Ремо перепитав тлумача кілька разів: чи губернатор точно сказав, що Ремо може жити в Ахмета, що доки він, Ремо, не забажає, його звідти нікуди не будуть тягти й відпроваджувати...

І тлумач кільканадцять разів потверджував це.

Ремо вже не помічав нічого навкруги... Ні управителя та писарчуків з ямина, ні лоїв, ні солдатів, ні тюрків, що намагалися сказати йому щось приємне; не помічав церемонії його проведів, ні люду, що стовпищами чекав подивитися на чужинця, що його сам амбань запросив на обід, той амбань, що так ненавидить усіх чужинців.

Ремо все здавалося за якийсь сон, що, мов крізь димове запинало, ледве протискався до свідомості.

Вечір і ціла ніч мандрівки були для Ремо інквізицією... Йому здавалося, що їхатимуть цілу вічність без кінця і краю... І він увесь час перепитував мірзу, чи не збилися вони зі шляху, чи так їдуть... І врешті, коли сонечко вже підбилось і голубило зелені кучері дерев над Чурук-Су, Ремо відчув, як у його організмі розлилось приємне тепло, а серце лунко забилося в грудях.

Ще кілька хвилин — і він буде там, коло своєї Гюлле...

— Батька немає вдома, він поїхав до Хамі з караваном,— пояснив мірзі малий Гусейн.— Він гадав, що приїдете за тиждень,— додало хлопча, відчиняючи двері... Серце Ремо стиснулося від жаху, коли майнула думка: «Нема! Ахмет забрав її з собою».

В хаті була урочиста тиша. Ремо прихилився до одвірка і мовчки слухав калатання свого серця. Він боявся навіть стукнути до її дверей.

Нарешті, трохи отямившись, він тихенько підійшов до дверей і боязко стукнув. Він одчував, як дрижали його пальці, коли він поволі штовхнув її двері.

Але за дверима ні звуку. Його горло перетягло кліщами, і він ледве прошепотів: «Гюлле».

В ту ж мить за дверима хтось стрибнув на м'який килим, і біля дверей була вона...

Ремо не міг вимовити слова... Ще момент — і він відчував, що тепла рідина застить йому зір... Серце часто забилося у грудях. Тремтячими руками він почав відмикати замок, відчуваючи, що його істота перероджується, що в нього ростуть крила, а всього його проймає неземна легкість.

Ледве він одчинив двері, Гюлле притислася до його ніг і, обхопивши їх, придушено ридала, стискаючи у своїх обіймах. Ремо дужим рухом підвів її з підлоги і, обхопивши долонями голову, дивився в повні сліз, щасливі очі поглядом, повним ласки, скорботи й відданості.

— Моя люба, чарівна Гюлле,— шепотів він до неї, поцілунками висуюючи її вогкі очі.

Коли вони трохи заспокоїлись, Гюлле намагалась поволі, як учив він її балакати, щоб було все зрозуміло, розповісти йому про своє страждання і непереможну тугу. Життя їй здалось за темну безодню, без просвітку і жодних милих сподіванок... Чи ж могла вона розпитати Ахмета про нього, коли той певен, що Ремо не відає про її перебування в сусідній кімнаті... «А сестра Ярим тільки й сказала, що Ахмет сподівається тебе аж за тиждень, коли амбань не залишить у себе...»

І вона дивилась у його очі, мов вірний пес, ждучи на ласку.

Ремо незграбною мовою розповідав про своє перебу-

вання в амбаня... Тепер він, ні, вони вдвох, повинні вигадати, що ж далі робити... Бо ж так довго тягтися не може... Хіба Ахмет не шукає повсякчас покупця на неї?

Серце Ремо стискалось, і він мовчки кусав свої бліді губи.

Гюлле вигадувала: вони можуть втекти... Вона не боїться голоду, вона піде за ним, куди він захоче... Шкода, що вона не знає світу далі своєї околиці... Тут побратись їм не можна, Ремо не має грошей, а Ахметові неодмінно треба їх, бо ж хіба він даремне справляв їй посаг? Проте вона все ж таки має надію...

Ремо було дивно, що ця жінка Сходу, «дикунка», така відважна... Це зовсім не подібне на те, що східних жінок малюють слухняними рабіннями.

Ремо відчув, які далекі були від життя ці писання художників слова. Хіба ця жінка пройнята релігійним фанатизмом? Більше за це — вона навіть не розуміє, що таке релігія... А сама віра — магометанство, Коран — це для неї так само мертва річ, як той ланцюг коло дверей.

«Гюлле — це паросток зеленої лози, що з нього можна гнути все,— міркував Ремо.— Її мозок — це цілина, де може буйно розцвісти і дати плід всяка рослина».

Проте голова його була забита проклятим питанням: як опанувати становище?

О, провалися, жахливий світе! Що робиш ти з жінкою?.. Вона певна, що скрізь на світі продають жінок, мов крам, мов худобу, вівцю, коня, гуску... Шолудивій собаці краще, бо її ніхто не продає і не купує.

А до свідомості Ремо настирливо лізло: «Ти ж борець. Чим ото ти розважаєшся? Забавляєшся у визволення жінки... Врятувати хочеш для власної вигоди...»

Тоді він схоплювався з місця і нервово ходив по хаті.

Гюлле перелякано дивилася на свого «господаря», намагалася розгадати його думки. Вона міркувала: «І він такий, як усі, і в нього суворо насупились брови, і його ласкаві очі стають сталевано-холодні мов крига і гострі мов ніж».

— Як бути? — стиха шепотів Ремо, стомлено сідаючи коло неї. Він заплющив очі і нервово тер долонею свого лоба.

Тоді вона підсувалась до нього, ніжно обіймала,

схилила йому на груди свою голову, нечутно припадала і, затаївши дух, слухала стукання його серця...

Ремо лагідно розповідав їй про життя, про людство і пригноблення в нім людської особи.

Мільйони люду борсаються в тенетах своїх сімейних обов'язків батька, матері, сина, дочки. Їхня зустріч — зустріч двох полонених: одного — від соціальних умов і другої — від побуту, зв'язала їх до купи, і вони обоє підуть до того великого...

Гюлле мало розуміла з того, що він говорив, але вона тямилася, що десь є люди, що інакше живуть, що її існування є гірше за тваринне... Вона цього позбудеться, завжди буде з Ремо. І більш нічого не треба. Це — головне.

На саму згадку про минулі два дні, коли його не було, вона вся тремтіла і щільніше тулилася до його гарячого тіла.

Вона з ним цілком згодна, вона буде робити те, що він накаже.

А його мозок свердлило невпинно питання: «Що робити?..» Хоча б довше не приїздив Ахмет. Може, еластична кебета Ремо встигне що вигадати. Ні, він не може дати собі ради.

Гюлле поглядом, повним страждання, увесь час стежила за кожним його рухом, за кожною зміною риси на його обличчі. Вона розуміла його напруження. Але що вона могла вдіяти? Її мізок був надто примітивний для таких складних питань.

— Так, іншого способу немає,— голосно промовив він. Ремо зітхнув, ніби позбувся якогось тягара, ніжно взяв її обидві руки, злегка гладив своєю долонею.

— Тобі легше, Ремо? — запитала вона.

— Так. Іншого нема. Ми з тобою поберемося.

— Цього ніколи не буде. Ти поганської віри, і наші цього не дозволять,— відповіла вона тоном, що абсолютно відкидав таку думку.

— Вони згодяться.. Я перейду в твою, тобто в їхню віру...

Гюлле спалахнула. В її очах блиснула радісна іскра, але знову погасла. Гюлле упевнено додала:

— А гроші де візьмеш? Адже Ахмет не згодиться на таке...

— Ти скажеш йому і всім, що ти вагітна, що ми з тобою з першого дня живемо...

Він не договорив. Гюлле широко розкрила свої повіки й повними невідомих таємниць чорними очима дивилася на Ремо. Затаївши дух і ніби прислухаючись до себе всередині.

Це ж насправді можливо... Еге, вона ж навіть відчуває всередині — де саме, вона не знає, що там є щось. Хіба даремно так буде тіпатись серце, а душа невимовною радістю?..

Авжеж, так, вона вагітна. Це ясно, як те, що коло неї нині чужинець Ремо, що заповонив всю її істоту.

Раптом вона впала йому на коліна, і її плечі затремтіли: вона тихо ридала.

Ремо голубив її голову, ніжно гладив плечі. Врешті вона підвела голову. Її очі, крізь кришталь сліз, світилися щастям. Вона притисла його руку до обличчя і замислено дивилася догори.

Прибув Ахмет. Перед тим він устиг відвідати яншай. Заїхавши у двір, Ахмет зиркнув на двері халупки, гукнув Гусейна і дорікав хлопцеві за неприпустиме поводження з чужинцем. Не треба було замикати двері. Хіба він не знає, що тепер Ремо — не полонений, а гість... Мерщій ключі!

Гусейн здивовано рухав плечима, уважно чухав собі вихор і мовчки подався за ключем. Йому подобалася батькова розмова. Він сам не раз гадав про те, щоб чужинця випустити. Але йому ніхто про це не сказав.

Збентежений Ремо ледве вискочив з кімнати Гюлле, так невчасно одмикались двері знадвору. На порозі був Ахмет. Пилом пририта його чорна борода, здавалось, ніби посивіла, і Ахмет виглядав дуже постарілим.

— Без мене вас тут замучили, — звернувся він до Ремо, торкнувши його за лікоть. — Тепер двері не будуть замкнені, а ви почувайте себе як гість, а не полонений.

«Невже двері було замкнено?» — майнула думка у Ремо. Він цього зовсім не зауважив...

Ахмет хазяйським оком оглядав його кімнату, ніби шукаючи прикмети, чи добре ходили за чужинцем під час його відсутності. Він підійшов до столика, мазнув пальцем ніжку його і, глянувши на замазаний пилом палець, докірливо похитав головою.

Ремо, прихилившись до стіни, мовчки кусав губи і дививсь у кут, де висів мідяний жбан з водою. Він

хвилювався. Врешті, коли Ахмет промовив, що му-ить іти розсідлати коня, Ремо, приглушуючи тремтіння свого голосу, глухо промовив:

— Ахмете, я хочу з тобою побалакати...

Тюрк спинився, він радий хоч і зараз до бесіди, але Ремо додав:

— Хай увечері або ранком... Ми підемо десь у поле.

Ахмет приязно закивав головою. Він завжди до послуг Ремо.

Коли Ахмет вийшов, Ремо похапцем одхилив двері до другої кімнати. Гюлле була коло них. Ремо передав їй ключа, тоді він не встиг їй віддати.

— Ти чула нашу розмову? — тихо запитав він. Гюлле кивнула головою.

— Коли ми не прийдемо до згоди, певне, що я тут не буду ночувати, а ти будь наготові.

Гюлле затремтіла... Хотіла щось промовити, та не могла. Але вона вже не плакала, притягнула його руку і гаряче притислась до неї устами.

— Гаразд,— прошепотіла вона і тихо прихилила двері.

Ахмет сам приніс їжу. Він буде обідати разом з Ремо. Його брала нетерплячка дізнатись, що має сказати чужинець. Адже Ремо майже ніколи не балакав з Ахметом. А він тепер таки добре розмовляв по-їхньому. Але Ремо мовчав. Він тільки дякував на кожне запрошення до страви і сам навіть налив першу піалу чаю.

Коли покінчили зі стравою, Ремо подякував і попросив кальяна. Йому хотілось підвищити настрій.

Ахмет гукнув на Гусейна, і той хутенько притяг новенький порцеляновий кухоль.

Палили з нього спершу один, потім другий.

Ремо стало трохи зле... Тепер добре б на повітря...

Ахмет ішов поруч і розповідав про свою мандрівку до Хамі, де вигідно продав овечу вовну.

Коли вийшли з околиці до широчезних зелених тюноєвих нив, Ремо спинивсь і запитав, ткнувши рукою в напрямку зелені:

— Це — твоє?

— Так. І не тільки це, а ти ще не бачив мого величезного рижого поля, що по той бік Чурук-Су.

— Скільки ти матимеш зиску з твоїх нив? — знову

запитав Ремо, спинившись на хвилинку і уважно зиркнувши на Ахмета.

Той момент вагався, не розуміючи, для чого такі дивні питання. Потім, одігнавши підозрілі гадки, відповів:

— Коли не випріє та не буде великих дощів, це дасть мені готівкою близько п'яти тисяч юанів...

— А скільки дає тобі річно твоя торгівля, каравани?

— Ще близько трьох тисяч...

— Скільки з цих грошей ти витрачаєш річно на життя?

— Коли рахувати подарунки ян-шасві, до ямину тощо,— близько тисячі юанів...

— Сім тисяч чистого прибутку річно,— голосно міркував Ремо. Потім він хутко повернувся до Ахмета і, дивлячись йому в вічі, запитав: — Для чого тобі ще дві тисячі? Чи дадуть вони тобі яку користь, що ти їх покладеш у жбан... Коли б ти їх не одержав, скоїлось би з тобою яке лихо?

Ахмет здивовано дивився на Ремо. Він не розумів питання.

— Яких дві тисячі? Я не розумію,— відповів він.

— Ті дві тисячі, що ти хочеш за Гюлле,— гостро відповів Ремо.

Ахмет важко дихав, а його жорстокий погляд, здавалося, пронизував Ремо.

— Звідки ти знаєш? — врешті ледве встиг вимовити Ахмет.

— Вона моя жінка,— спокійно відповів Ремо.

Коли б у липні пішов сніг, це не справило б такого враження на Ахмета, як ці спокійно сказані слова. Ахмет одразу охляв і присів на межу. У нього зник дар слова.

— Слухай, Ахмете,— присів коло нього Ремо, взявши його за вилогу ковчир.— Я хочу, щоб ти віддав її за мене... Я знаю, твій закон не дозволяє віддати за поганця, але я прийму вашу віру... Чуєш? Я лишуся жити в тебе і буду помагати тобі по господарству, доки...— Ремо замовк на мить, ніби шукав відповідного тюркського виразу, щоб не сказати: «Не настане час, що я зможу покинути тебе»,— але він не договорив.

Ахмет обхопив голову долонями, оперся руками на коліна і нерухомо сидів...

— Це неможливо,— прохрипів він, помацавши рукою горло, ніби там щось заважало йому говорити.

— Чому? — запитав Ремо.

— Тому, що такого ще на світі не було. Тому, що я ослаблю честь свого роду, видавши сестру без калиму...

— Ти скажеш людям, що я тобі заплачу ці гроші, що я, мовляв, сподіваюсь їх добути...

— Це неможливо, це неможливо,— повторював Ахмет.

Ремо дав йому спокій поміркувати, врешті Ахмет підвівсь, і рішуче промовив:

— Ні.

— Ти мусиш згодитись, Ахмете: вона вагітна і має бути матір'ю.

Ахмет знову присів. Йому, як і Гюлле, це зовсім не спадало на думку. Він ніколи не тільки не дістане жодного калиму, але що її жодна почесна людина не візьме за жінку. Дитина від **поганця**.

— Ремо, Ремо, що ти наробив? — шепотів він, хитаючи головою.

Та Ахмет не розумів таких складних питань. Він тільки знав, що його сподіванки на додаткові дві тисячі луснули. Що він скаже посланцеві, а може, й купцеві, що має цієї осені переїздити тут? Адже він переказав, що буде чекати ще рік на нього, коли він згоден дати дві тисячі та двох арабських коней. Тепер йому не бачити й посади ян-шая як своїх вух... Чужинець, гольтіпака, без шеляга за душею — його зять, та ще обоє будуть на карку у нього?..

Він проклинав той день і час, коли здивав цього волоцюгу на полі, коли йому спало на думку забрати його до себе. «О, проклята людська пиха»,— згадав він свої гордощі. Він піймав, він дав притулок! Поволі Ахмет згадав ян-шая, амбаня, де з пошаною поставились до чужинця. Амбань його поважає... ян-шай теж. А що, коли вони дізнаються за Ремо, що він став мусульманином, чи не скажуть вони, що все це сталося завдяки Ахметовим зусиллям? «А те, що чужинець, освічена людина, мусульманин, лишиться у цих краях,— хіба це не моя, Ахметова, заслуга?» Мрії, що їх навіяла пиха, яку він щойно проклинав, закружляли в його голові... Він уже почав уявляти Ремо за доброго помічника, він знає мови, він матиме стосунки з бага-

тими чужинцями далеких міст коло моря... Всюди буде пишатися ім'я Ахметове...

— Ахмете! — трусив його за плече Ремо.— Ну? Гаразд?

Але тюрк мовчки підвівся й ледве промовив:

— Ходім. Я ще не знаю, що й робити...— Але він був спокійний.

Ремо намагався відгадати Ахметові думки: чи згодився він, чи вигадав щось погане... Він зиркнув на нього. Спокійний вираз тюрків зогрів захолоде було серце Ремо, і він зрадив. Тепер він був переконаний: все буде гаразд.

Коли підходили до дому, мешканці Чурук-Су поглядали на сумного Ахмета, що йшов поруч веселого чужинця, який приязно розмовляв із ним.

Ахмет увійшов з Ремо до його хатинки, мовчки одімкнув кімнату Гюлле і зник за дверима, щільно притуливши їх.

Ремо тремтів: «Що він буде їй говорити... Невже буде умовляти?»

Ремо безтямно кинувся до дверей...

Ахмет стовбичив проти вікна, ніби одвернувшись од Гюлле, що сиділа навшипиньках позад нього на килимі і, мов пантера, уважно зорила за братом, за кожним його підозрілим рухом...

«Я здурів»,— майнуло в голові у Ремо. І він, промимривши, посунувся назад, за двері...

Ні Ахмет, ні Гюлле не зауважили його. Вони ніби були запаморочені.

Ремо принишк у себе на пілку; він затаїв подих і весь, немов натягнута струна, чекав невідомого за дверима, коли його допомога була б там потрібна.

Ахмет все стовбичив проти вікна і часом кидав у відповідь сестрі уривчасті суворі запитання...

Врешті відхилилися двері і Ахмет увійшов. Він мовчки сів коло Ремо і витер рукавом своє спітніле чоло...

Ремо не рухався. Нарешті Ахмет чужим, глухим голосом промовив:

— Вона таки дійсно вагітна.

Він знову замовк і поринув у свої міркування.

Ремо торкнув його за плече. Ахмет ніби прокинувся від летаргічного сну. Він повернув голову, і їхні погляди зустрілися.

У Ахмета на устах заграла лагідна, дитяча усмішка.

— Гаразд. Іншого способу нема. Не годиться мені віддавати на суд сестру... Це ж буде негаразд ні для нашого роду, ні для моєї честі... Тільки от що: про це нікому ні слова. Завтра я піду до мулли сказати про твоє бажання прийняти мусульманство...

— А, звичайно,— весело додав Ремо,— одружимося ми після того... Щоб нікому й на думку не спало...

— Ти мені напишеш розписку,— продовжував Ахмет, не слухаючи, що сказав Ремо,— що обов'язаний вишлатити дві тисячі п'ятсот юанів, коли тільки матимеш їх...

Ремо кивнув головою: він згоден.

Тягар спав з обох чоловіків, що їх за кілька хвилин тому проймало непереможне горе.

Ремо міцно схопив Ахмета за лікоть і енергійно потрусив.

Ахмет підвівся, злегка торкнув Ремо за плече, на знак приязні, і важко зітхнув, ніби видихаючи рештки важкого чуття.

Гюлле для ока й надалі була замкнена у своїй кімнаті. Але таємницю про її двері, ланцюжок і ключ, крім малої Ярим, ще знав і Ахмет.

Ранком ціле Чурук-Су зворушила новина: чужинець, що до нього приязно ставиться суворий амбань, приймає мусульманську віру і зрікається навіки своєї поганської.

Дехто припускав, що на це його наптовхнув сам амбань... Хіба він не був начальник мусульманської округи? Дехто припускав, що то робота мулли, до якого ходив вчити мову чужинець, і де він пізнав велич Корану... Та більшість була на боці Ахметовім — он де голова! Он де дійсний мусульманин!

Це була надзвичайна подія для цілої округи. Жителі Чурук-Су переживали свято; немов у комашнику, метушились вони з хати до хати, щоб поділитися новиною, що після полудня стала всім відома. Кожен ніби відчув себе героєм дня, немовби все те, що скоїлось, було його заслугою.

Бо такі дійсно де чувано, щоб чужинець поганської віри, але освічена людина, що знає, які люди живуть на світі, що кинув думку, яка й не спадала нікому в голову, збити з розпорошеного по полях дикого каміння шосе, що не дав вартовому забити немічну

сарну, що на предиво влучно й сміливо давав відповіді самому амбаневі, що вже вивчив їхню мову,— хто припускав, щоб цей чужинець перейшов у їхню віру...

Всі захоплено розповідали про те, як чужинець священно красно давав відповіді муллі, коли той перевіряв його бажання прийняти мусульманську віру. Та чи не дивина? Чужинець знає не гірш за кожного правдивного, що кожен мусульманин мусить молитися п'ять разів на добу, що ранковою зорею треба бити чотири поклони, обідньої пори — десять, перед заходом сонця — чотири, після заходу п'ять і вечірньою зорею — дев'ять... Та де там — мулла каже, що коли б кожен чуруксанець знав так святе писання Корану, як чужинець, він ладен був би спокійно вмерти, коли б великий пророк призначив на те час...

І коли малий Гусейн з товаришами гнав селом трьох овець, мешканці любовно поглядали на цих миршавих, мовчазно-спокійних створінь, ніби передавали свої внутрішні зворушливі почуття через них славному муллі, що заслужив їх одержати від Ахмета за таке велике діло.

А малий Гусейн щосили хльостав своїм мотузям батіжком, зухвало виюкаючи на вівці. Його малі товариші з покорою поглядали на приятеля, відчуваючи гордощі, що вони, а не хто інший, є товариші Гусейнови, сина поважного Ахмета, що обернув чужинця на тюрка...

Люди нетерпляче чекали на захід сонця, щоб у належний час молитви висловити великому богові своє задоволення. Хе! — тепер кожен буде ці п'ять поклонів бити так довго, аж доки настане вечірня зоря, що дасть можливість продовжити їх ще дев'ятьма...

Лише огли сидів мовчки під піддашком чайхани і з прихованим незадоволенням тягнув димок з череп'яного кальяна... Що йому за користь з усього... Адже це все йде на користь Ахметові, а не йому, який в таємницях своїх думок прохав великого пророка наслати наглу смерть на його супротивника Ахмета, бо за його життя йому не бути за ян-шая та аксакала Чурук-Су...

Цього вечора у господі старого Гасана, ян-шая селища, довго блищало світло і мешканці знали, що там улаштовано багату вечерю для Ахмета, Ремо-Сайфеддіна і мулли.

За батька Ремо-Сайфеддіна захотівся бути сам Гасан. У нього першого буде банкет весільний, а вже потім у Ахмета, бо ж старий не зможе бути там, а весілля його «сина» в першу чергу має бути в його господі.

Чуруксани були певні, що приїде сам амбань, бо ж до нього їздив Ахмет як посланець од ян-шая. Та сподіванки були марні. Тільки в самий день весілля, коли вже мулла був у Ахмета, щоб виконати законний запис в айллядафтарі¹ і зв'язати молодих на сімейне життя, прибув посланець од ямину. Він привіз од амбаня чудової роботи састову турецьку феску з вигаптуваними на ній місяцем і зіркою та червону шовкову широку стрічку, що на ній було намальовано мистецькі китайські ієрогліфи...

Дарма, що хтось із чуруксан нібито чув, що то була всього лиш амбанева почесна візитова картка і звичайна святкова шапчина... Мешканці були певні, що то, напевне, якась грамота, а феска — то знак, що чужинець обдарований рангом лої... Хіба не такі фески носять мусульманські військові старшини китайського війська?..

В маленькій кімнаті Ремо були, крім Ремо, Ахмет і мулла. Всі були вбрані по-святковому. Мулла мовчки стояв біля порога, тримаючи під пахвою книгу; він трохи схилив голову і, заплющивши очі, здавалося, читав якусь молитву або просто куняв. Ремо, присівши на пілок, примруживши очі, втопив погляд у блискучу пляму мідного жбана, ніби замріяно вчитував на хвилястих переливах сяйва якесь цікаве оповідання... Він був у амбаневій фесці, що дуже личила йому і надавала вигляду вояки. Ахмет нервово перебирав пальцями бурштинові чотки. Він нетерпляче позирав на маленькі двері.

Врешті двері тихенько рипнули, і через поріг переступила постать, з ніг до голови закутана в чорне...

Ремо здригнувся, духом схопивсь і з момент дивився на чорний привид. Він ніколи не бачив Гюлле в такому убранні... На хвилинку йому здалось, що то не вона... В його голові майнули химерні думки про можливість підміни... Але яскравий блиск очей, що протинав густу

¹ Книга метричних записів.

чадру, заспокоїв його: «Такий блиск очей може бути тільки у Гюлле».

Мулла прокинувся, поважно спокійно одніс замотану книгу на столик. Він одкашлявся і, звернувшись до чорної постаті, запитав:

— Чи сама, дитино великого пророка, будеш давати за себе відповідь, чи передаєш своє слово кому іншому?

Ахметове обличчя пройняло ледве помітне тремтіння. Його охопив розпач на саме припущення, що його сестра буде сама давати відповідь, а не передасть йому, її братові, що тепер їй за матір і батька...

Постать ніби піймала нервування Ахметове, ніби запримітила його зблідле лице... Вона момент мовчала, немов тішилася з Ахметового тремтіння. В цей момент тиші чутно було, як дзижчав чміль, стукнувши в шибу, здавалося, було чути навіть легке калатання серця чорної постаті і її брата...

Але раптом Гюлле промовила:

— Так, я передаю моє слово моему братові Ахметові.

Хтось легко зітхнув, і затаєна в тиші погрозлива хуртовина непомітно розвіялась.

Це був її голос. Авжеж, такий співучо-мелодійний голос був тільки у Гюлле. Тільки його звуки могли так приймати безмежно солодким чуттям істоту. І Ремо поглядом, повним відданості й любові, подивився на блискучі іскри, що протинали густу шовкову вуаль.

— Скажи, Ахмет-Єміне, чи твоя сестра хоче йти з доброї волі за Ремо-Сайфеддіна? — приязно заговорив мулла.

— Так, вона хоче і робить це з власної волі і бажання, — твердо відповів Ахмет, злегка вклонившись.

— Чи береш її за жінку? — звернувся мулла до Ремо тоном, ніби почув таку новину вперше.

— Авжеж, хочу, щоб вона була моя законна жінка.

— Ти знаєш, дитино, що йдеш заміж на все життя? — спитав мулла Гюлле і повернувся до Ахмета по відповідь.

— Так, знає і буде за дружину, як це говорить святе писання Корану, — відповів Ахмет.

— Вона — твоя дружина, — промовив мулла до Ремо, — така воля великого пророка. Тепер, коли ви зв'язані законом, — звернувся мулла до Гюлле, —

пам'ятай, о жоно, розділ четвертий, вірш тридцять восьмий і дев'ятнадцятий святого фуркану¹, що дав його нам всесильний бог через свого великого пророка: «Твій чоловік є вищий за тебе, тому що бог дав перевагу йому над тобою, і тому, що він утримує тебе. Будь покірною і, коли його не буде, ощадною, як ощадний бог... Пам'ятай, що коли ти будеш уперта і неслухняна, чоловік позбавить тебе спільного ложа, він битиме тебе, бо так велить бог...»

Ремо зробив нервовий рух, але Гюлле ледве повернула в його бік голову, і крізь запинало чадри він відчув її застережливий блиск очей.

А мулла продовжував:

— Затям, о жоно: за гидке, що вдієш ти і що засвідчать свідки, твій чоловік замкне тебе і триматиме, аж поки смерть позбавить тебе життя...

Гюлле жахнулася, а на обличчі Ремо заграла іронічна усмішка...

Мулла підійшов до столика, розгорнув сутану, поволі розкрив закладену пером сторінку аїллядафтарі, і, крапнувши з піали на чорненький смоляний шматочок, пошкріб по ній пером та, голосно промовляючи, написав: «Ремо-Сайфеддін — 25 років, Гюлле-Кемаль-Ємін — 17 років. Родичі: хаджі-мурза Гасан-Абу; мурза Ахмет-Кемаль-Ємін».

Жінки Чурук-Су не ремствували на те, що ні одна з них не була на весіллі Гюлле. Не диво, хіба чоловіки турбуватимуться за жінок, коли нема матері, щоб згадала про це, бо ж хіба хворобливій дружині Ахметовій до весілля? А проте хто взагалі міг думати про жінок? Досить того, що всі пристойні, поважні багатії Чурук-Су мали чим вихвалитися потім. Хіба огли не гуляв у самого ян-шая хаджі Гасана? Хіба не він кинув там Ахметові, що чув і сам Гасан, що він, огли, хоч і не мурза, але теж, коли треба буде, не пошкодує для ямину чи ян-шая пари десятків овець. Хай знає ян-шай, що не тільки один Ахмет може дарувати!.. А власник чайхани Грим-Сейфуд, хіба то не він під час гулянки у Ахмета наказав принести півмішка найкращого чаю, якого, певне, ніхто в Чурук-Су не пив, відколи живе на світі... І хіба не його чай пили всі, аж животи поспуха-

¹ Коран.

ли... Хе... Дивно! Та хто міг устругнути таке, як Селямбек?.. Де чувано, щоб мулла міг випити півпіали соковитої калганівки? Та ще й як: не моргнувши оком... Ну й старий! А старому блудникові Сиз-Бегіну так і не пощастило побачити Гюлле, що, чутка, її вроді нема подібної. Старе опудало хотіло, ніби випадково, зайти до кімнати, де була вона із своїм чужинцем, щоб хоч оком зиркнути, що воно за красуня. Та куди ж тобі! Коло дверей його смиконув за вилогу огли. Він, певне, теж вичікував, що, може, одімкнуться двері, щоб і самому зиркнути. Обом так і не пощастило...

Три дні веселих гулянок у Ахмета, хаджі Гасана, а на четвертий — в чайхані Ірим-Сейфуда залишили назавжди приємну згадку про Гюлле-Сайфеддінове весілля.

Що самі винуватці цих гулянок не брали жодної участі в них — це було цілком звичайно. Вони, повні щастя свого одруження, що не тяжітиме жахливою таємницею над ними, сиділи у своїй господі, повні кохання одне до одного.

У Ахмета з душі спав тягар, і він залюбки завертав часом до чайхани, щоб ще раз вислухати улесливу хвальбу.

До всього цього було байдуже одним погоничам отар і кільком мандрівникам-мулярам, що прибудовували Ірим-Сейфудові нову хатину, та двом грабарям, що, виставивши на сонце спину, вовтузилися коло ариків ян-шаєвого двору.

Дві сумні кімнати, що були для Ремо і Гюлле за в'язницю, перетворилися на сімейне кубло.

Гюлле була вільна. Тепер до них ніколи не заходили, принаймні коли в хаті був Ремо, ні мала Ярим, ні Гусейн. Гюлле правила за господарку не лише свого кубельця, але й допомагала невістці. Адже там була велика сім'я, а невістка, що її ніколи не бачив Ремо, — німична жінка, і доки Ахмет знайде собі ще одну — пристойну, здорову й дебелу дружину, — вона мусить їм допомагати... Коли Гюлле напинала на себе чадру і зникала з хати, Ремо, закінчивши свої щоденні справи вивчення мови, ішов у двір.

Він заходив до стайні з віслюками, кіньми, обережно оглядав помешкання, боязко обходив тварин і хвилинку зорив на їхні похнюплені голови. Тварини не звер-

тали на нього жодної уваги. Це не був той, хто ганяв на пасовище чи водопій; це не той, хто натягає на них дерев'яні болючі кульбаки чи навантажує їх; не той, хто лущює їх щоразу невідомо нащо й про що... Це ж просто якийсь дивак, не вартий їхньої уваги. Деякі ішаки навіть пильно дивилися на нього, трясали шкірою, ніби здивовано рухаючи плечима, тріпали своїми довгими вухами і поверталися до нього своїми куцями хвостами.

Ремо, здавалося, розумів їхню зневагу і ніяково виходив геть.

Адже тепер він повинен допомагати Ахметові в господарстві, бо ж, бач, Ахмет, багатій, не мав навіть постійних наймитів... Причина тому — таємниця схованки Гюлле... Але тепер Ахмет уже бере робітників. Проте Ремо повинен щось робити.

Перед ним поставали стайні з тваринами, до яких не знати як приступити, як їх поїти, як сідлати, впрягати, поспівали й інші вправи, не звичні для Ремо, далекі розумінню, як те, чому повівають лахміття та різнокольорові стрічки на сухостої, що коло кладовища, яке він бачив...

Ремо обхоплювала лютість і ніякова соромливість.

«Це ж авантюра, нечесна авантюра».

В його голові майнув ян-шай і Ахмет, мірза та Маметка, засмалений брудний погонич іншого табуна Ахметового каравану... Як опинився в колі таких суперечок він, Ремо? Ремо — борець, що його охопили сіті кохання, і він став співгосподарем багатія Ахмета — ян-шаєвого приятеля, начальника району...

Правда, все це казково далеко від його вітчизни, від цивілізації.

Його обличчя горіло від сорому.

Він повинен виробити план, він мусить досконало вивчити мову, зорієнтуватись в оточенні, в географічному стані краю і тих шляхів, що ними він буде осягати визволення Гюлле. Він мусить врешті перестрибнути той брудний рівчак, що перерізував його шлях.

Ахмет не силував Ремо ні до якої роботи. Чи то не йняв віри, що буде виконано так, як треба, чи він надто шанував чужинця. Але Ремо відчував, що він зайвий серед Ахметового господарства. Це він читав на обличчі Ахметовім, коли той іноді наказував щось робити

наймитові і водночас кидав погляд на Ремо. Йому не лишалось нічого іншого робити, як почати частіше бувати у старого мулли і залишатися там довгий час, вивчаючи і удосконалюючи мову та всі мудрощі коранської науки і побутового етикету. Коли він повертався додому, він ніколи не заставав Гюлле... Вона десь вешталася по городах, по хатньому господарстві, ніби працюючи намагалась надолужити час ув'язнення та відробляти за нетягу-чоловіка.

Ремо завжди пізнавав її постать, гнучкі рухи, коли вона йшла десь на поле чи на город, вся закутана в чорне убрання.

Коли вона приходила додому, він відчував в її силуваних рухах та напруженій метушні по хаті непереможну втому.

Тоді він спиняв її, відкладав набік прядиво чи ще яку річ її турбот, садив на пілок і розпитував за денну роботу.

Вона з манекена-рабині знову перетворювалась на нову істоту, притискалась до нього і розповідала, що то була за марудна праця! Він відчував, що Гюлле поволі втрачає бадьорість, в неї зникає гнучкість виплеканої жіночої постаті й тендітних рук. Йому здавалось, що коли так триватиме ще який час, Гюлле стане висохлою, із задубілими руками, тьмяними очима. Вона стане за робочу худобу Ахметового господарства і як жінка, кохана істота, втратить всяку привабливість. Тоді у нього прокидався егоїстичний інстинкт захисника своєї речі і він міркував: «Для чого ото вона має працювати? Адже такій чудесній істоті, як Гюлле, не місце серед колючок грудкуватої ріллі, брудних жбанів та казанів і стебел». Одначе він відчував свою безсилість розв'язати це питання. Тим часом він піймав себе на противних його внутрішньому переконанню думках... Адже його прагнення було — рівність людей... Чому ж він дає привілеї своїй дружині перед іншими бідачками вічної праці, вічних турбот за шмат хліба?

І він намагався обдурити себе виправданнями.

Гюлле турбується не про себе, а про Ахметове багате господарство... Він і сам не одмовиться від якоїсь праці, але це буде тоді, коли вони з Гюлле будуть удвох, працюватимуть для свого добробуту... не добро-

буту, а для підтримання свого існування, з надією на велике майбутнє— визволення людства із рабства...

Але хіба вони не будуть працювати на якогось капіталіста чи вередливого купця? Чи не однаково? Цей нерозплутаний клубок питань застилав перед Ремо ясність розгадки свого сучасного і майбутнього... Що він таке є і ким має бути?

Він твердо розуміє— йому треба виплутатись з цього оточення первісних часів людського животіння. Він прагнув до цивілізації, туди, де гноблення відчувається в культурних формах, де жахливе животіння людини заціплене в обценьки, досконало викуване на ковалі техніки...

Ремо відчував свою безсилість у цій середовищі напівдикого суспільства, де від найосвіченішого до останнього невігласа ніхто не вміє одрізнити місяця від сонця, навіть першому надають більшого значення, ніж останньому...

Він заплутався. Цей прикрий висновок настирливо ліз йому до голови, і Ремо вже був безсилий його позбутись...

Своїх внутрішніх страждань Ремо не міг сховати від Гюлле. Однієї ночі вона тепло пригорнулась до нього і боязко спитала, що його мучить.

Ремо не вагався. Він докладно розповів їй про заплутаний клубок своїх думок. І перед нею стала ясна картина. Щоденні їхні розмови підготували її мозок до сприймання таких речей. Вона ще раніше знала від нього, що теперішня релігія, як і всяка віра,— це омана людства, як міраж у Гобі, і для нього, а тепер і для неї, жодного значення не має; для неї тепер ясні стали людські обрії, що десь живе людство зовсім інакше за їхнє животіння. Вона тільки не розуміла внутрішніх прагнень Ремо та їхнього химерного значення. Поза всім з його оповідань її захопило становище жінки в світі — там, у не відомих їй краях... Непереможне бажання потягло її туди, в ті дивні країни, де жінка не ховає свого лиця від людей, де вона може бути навіть за мірзу, де перед нею стеляться широкі можливості, де вона може прокладати шляхи по своїй уподобі, а не за приписами побутового закону — священного наказу чоловіка...

Вона аж тремтіла від бажання осягти це. Але Гюлле була безсила... Ремо слухав її метикування і пережи-

вання, поклавши голову їй на коліна, із заплющеними очима... А коли вона захоплено промовила: «Ми мусимо там бути якнайшвидше»,— прибитий настрої Ремо зник у безвість. Натомість виринуло енергійне: «Годі!». Досить комедії, мерщій у дорогу. Звідси, де безсило плутається його мозок,— туди, куди тягне його невідома сила.

І Ремо почав перевіряти себе: чи знає він досконало мову, місцевість, чи може це досягнути без сторонньої допомоги?

Йому тільки треба вигадати спосіб утечі. Сам він не жахався майбутнього голоду під час подорожі, але його кохана Гюлле, його магніт, що тягне до себе всі його чуття,— хіба ж можливо, щоб вона голодувала?

Вона теж вигадувала різні способи втечі. Ремо почав переконуватися, що схований до того в панцир мозок Гюлле розгинає залізні пута і розправляє свої крила,— вона вже таке вигадувала, що варте було сміливого розуму і поривань високого льоту. Одначе всі їхні вигадки були непридатні, щоб без перешкоди здійснити втечу.

Прибула валка з півночі. Погоничі порозсідлували ішаків і погнали їх на пасовище.

Ахмет пояснив Ремо, що ця валка позавтра знову має рушити в дорогу. Він хотів би, щоб Ремо помандрував з нею до Іртенлика і здав крам Ахметовому компаньйонові. Сам Ахмет тепер не може поїхати, а там треба одержати гроші.

Ремо згодився. У нього на мить виникла гадка взяти з собою і Гюлле, та він пригадав, що він же мусульманин... Нарешті він знав, що Ахмет ніколи не згодиться на таке, він не захоче мати поголоски серед населення, що його сестра — дружина чужинця — йде проти їхніх звичаїв. І Ремо відкинув цю химерну гадку. Гаразд, він поїде сам.

Тим часом Ахмет розмотав одну валізу, витяг звідти наasmелену скриньку і, запрягши балагулу, повіз її з двору. Він зауважив, що цей подарунок опіуму він обіцяв передати ян-шаєві.

Гюлле не сумувала. Мандрівка Ремо — це нова надія в їхньому житті, і вона має щось дати. Вона, Гюлле, покладає на цю подорож великі надії.

Ці міркування вона висловлювала голосно, таким

тоном, що Ремо вчув у них непереможне бажання дружини піти на все.

Гаразд, хай що буде, те й буде... Але вона не лишиться тут сама. І Гюлле розповіла йому свій план... Вона це сказала з такою енергією, що Ремо тільки довелось відповісти: «Гаразд».

І Ремо, веселий, вдягнув Ахметів халат, шапку й постоло. Гюлле уважно допомагала йому. Вона вже зготувала йому на дорогу різної печені, перепічок.

Ремо тепло пригорнув її, гаряче поцілував (на людях це не личить) і вийшов у двір. Ахмет уже повернувся од ян-шая, чекав на нього, наказавши, щоб караван рушав із двора. Ахмет востаннє напучував Ремо, як треба на місці здати крам, взяти розписку на п'ятсот юанів грошима; що коли там буде який вантаж, то Ремо може повертатись, не чекаючи на караван, хай із тим упораються самі погоничі.

Коли Ремо проїздив повз свою халупу, він зиркнув на маленьке віконце. Звідти блиснули дві жарини очей. Гюлле трималась за ґрати руками: видно, що вона силою підвелась до високого віконця, і її уста кольору надрізаного граната слали йому жагуче «кохаю». Ремо потягло до неї. Він крутнув свою шкапу і послав її крізь шибу поцілунок.

Він не звернув уваги на чорну постать, що стовбичила насупроти зі жбаном на плечах і зацікавлено позирала на вікно...

Двоє погоничів ледачо пленталися за валкою, не звертаючи уваги на свого нового хазяїна.

Ім, певне, байдуже було, хто сьогодні або завтра буде в них за дозорця. Їхній мозок не потребував великих мудрощів; для них було ясне головне: доставити вантаж цілим та одержати належну їм за роботу плату...

Ремо під'їхав до заднього сухорлявого тюрка, що їхав охляп на віслючку, обкутаний хмарою пилу. Коли Ремо порадив йому звернути набік від пилу, той сонно подивився на чужинця і, ніби не зрозумівши його слів, без діла вїюкнув на ішаків.

Ремо запитав, чи давно він із дому, скільки часу в дорозі... Тільки тепер погонич кинув на Ремо погляд і чомусь зітхнув... Йому на мить блиснули очі. Він відповів: «Третій місяць». Його сім'я живе в Іртенли-

ку, він був з отим другим аж коло Урумчі — возили риж, вантажили цукор, опіум. Вони обидва дістануть за ці рейси дванадцять юанів. Це надто мало. Він справить дітям сорочки, а собі купить сірчачину і капці для мечеті.

У Ремо вихопилось: він їм дасть ще десять юанів, коли виїздитиме звідти.

Погонич неймовірно подивився на Ремо: він звук до жартів, особливо від багатіїв. Проте він став балакучий; розповів Ремо, де вони були, як із наказу начальника митниці їм довелося переходити кордон вузькими шляхами, бо ж вони везли опіум та інший безмитний крам... Розповів про те, що за все це з наказу бег-Седина вони відпровадили на митницю ішака, навантаженого цукром і напоями; це було дуже добре — вони перейшли кордон без перешкоди. Ремо дізнався від нього, що бег-Седин — Ахметів небіж — має в Иртенлику найбагатшу крамницю, що його, як і Ахмета, поважає місцевий ян-шай та що в їхньому каравані є ще одна скринька з опіумом — подарунок для тамошнього мандарина... Ця валка надто багата, бо має кілька ішаків з опіумом на продаж, цукром, крамом і навіть набоями.. Проте не діло погоничів знати, що вони везуть.

Валка лівно посувалася на південь, ледве помітно залишаючи за собою околиці Чурук-Су.

Одноманітний шлях, застелений пилом, здавалося, не має кінця. Ремо здавалось, що ця пилюга лягає товстим шаром йому на душу, прибиваючи собою надію на світле, невідомо прекрасне.

Тужна розмова з погоничем труїла його свідомість. Він, Ремо, співхазяїн купця. Купця, що заробляє тисячі, що обдаровує амбанів, ян-шаїв, що платить за тримісячну марудну, виснажливу працю шість юанів. Це він, що має призначення боротися зі здирством гнобителів — співхазяїн. Ремо усміхнувся, похитав головою і зітхнув. Нарешті він шарпнув свою шапку і виїхав геть, осторонь від валки, подалі від пилу, на свіже повітря, де зеленаві кущики скручувались од немилосердного сонця, намагаючись до заходу витримати нестерпну спеку...

Ремо хвилювався. Він поривався щось сказати погоничеві, але вагавсь і запальними очима бігав по віслюках, що розповзлись уперек дороги, ледве плентаю-

чись вперед. Врешті Ремо вгледів зелену влоговину, що коритом вгиналася поміж гір; він наблизив свою шапину до погонича і, вказавши рукою на долину, промовив:

— Скажи передньому, що тут ми мусимо підождати...

Погонич здивовано глянув на чужинця. В його очах ледве помітно блиснув вогник.

А Ремо додав:

— Надвечір нас має наздогнати Ахметів посланець. Хазяїн не встиг дещо передати для Седина.

І Ремо звернув свого коня під гору.

Погонич ліниво гукнув на свого товариша і, коли той почекав на своєму віслюкові, передав тому наказ Ремо.

За півгодини віслючків було розвантажено, і вони залюбки полягали на зеленій ковдрі, щоб погріти на сонці свої миршаві спини, звільнені від вантажу, і одночасно поскубти м'якеньку травичку.

Коли сонечко заповзло за узгір'я і з долини подув вітерець, Ремо вийшов на шлях. Він нервово позирав на північ, звідки сподівався гінця.

«А що, як Ахмет не поїхав на жнива і помітив? Що, коли вона не зважиться на таке? Що, коли вона розповіла Ахметові про наші наміри? — міркував він. — Адже це було подібно до дитячої витівки з небезпечними наслідками, бо ж ян-шай — приятель Ахметів і піде на все, щоб захистити закони релігії та мусульманські звичаї».

Настав вечір. В космічній височині заблищали зірки, денна духота танула в нічнім холодку. Віслючки, як і їхні господарі-погоничі, куняли. Ремо безперестанку набивав свою люльку (що її зробив йому на знак приязні малий Гусейн), сновигаючи шляхом, який мутною стрічкою ледве полискував у темряві. Ремо напружено дививсь у північну далечінь дороги, але там не було жодної живої душі.

Його почало морозити. Він відчував калатання у грудях.

Врешті на сугорбку майнула постать і зникла в долині.

Від напруження сльози застелили йому зір.

— Вона! — Він важко дихав і ледве промовив: — Гюлле!

— Я,— ледве чутно відгукнулось на шляху.

Ремо побіг... Мозок йому мутився, а серце хтіло вистрибнути з грудей.

В темряві він наткнувся на ішачу голову, що затріпала вухами і сердито пирхнула.

В ту ж мить із віслючка стрибнула постать. Ремо в обіймах тримав Гюлле. Він намагався розглянути її обличчя, але пелехата шапка ховала його від зору: блищали тільки її блискучі очі.

Вона сміялась.

Ремо теж сміявся. Відступив на крок і любувався нею.

Чорний чоловічий сіряк, підперезаний пасом, чоботи й шапка надавали цьому хлопцеві ділового вигляду. Гюлле задьористо схопила шапку, і волосся розсипалося по плечах.

— Люба, кохана,— шепотів Ремо,— а я гадав...

Та палкі жіночі уста не дали докінчити йому фрази.

— Треба буде негайно обрізати їх,— прошепотів Ремо; він притиснув голову і поцілував шовкові пасма.

Гюлле підбрала їх на голову і зручно накрила шапкою, знову ставши пристойним юнаком.

— Швидко сідай. Треба хутко рушати,— прогомонів Ремо.

— Ахмет поїхав на поле,— ніби йому у відповідь, промовила Гюлле, сівши на віслюка, що затупцював дорогою.— Знає тільки Ярим, що без її допомоги мені тяжко було б вирушити. Але, будь певен, вона не викаже — пам'ятаєш ключ... Вона весь час говоритиме Ахметові, поки той домізується, що я, певне, десь на городі. А вночі він не наважиться спитати.

Три дні марудної мандрівки нагнали на Ремо хвилю сумнівів.

З оповідань погоничевих він тепер знає від самого Чурук-Су на північ і схід кожне село, кожний бугрик, долини.

Гюлле, рішуча, як блискавка, жагуча, як промінь, приваблива, як магніт, буде з ним! Він тепер певний того, що вона витримає всі небезпеки й голод, вона здатна бути не лише за гарну жінку, а й відважного товариша, подорожнього в майбутнє.

Валка підходила до міста.

Погоничі ладнали на віслючках вантаж.

Їхня валка має викликати інтерес у мешканців Ір-тенклика, а особливо у кушців та караванників.

Був базарний день. Мов живі квіти в палісаднику, від вітерця хиталась людська маса, повбирана в різнокольорову одіж. Здавалося, що тут ніхто нічого не купував і не продавав, мініатюрні рундучки, розстелені рядна на землі, літня й зимова одіж, розкладена на возах, повивішувана на кілках,— все це ніби було виставлено тільки на диво, і люди, збиті в цьому стовпиці квітника, любувалися всім цим, шастали скрізь, точили теревені з крамарями та одне з одним.

Погонич пробивав дорогу вигукуючи: «Бережись!» Але на це ніхто не звертав уваги. І тільки коли віслючки, певні своєї упертості, простували за вигуками переднього погонича, шалабудили поміж людьми, штовхаючи своїми похнюпленими головами в спину, боки замакітрених ярмаркою людей, ті давали дорогу цим настирливим створінням, щоб знову інші віслюки чи їхній вантаж збив їх назад на іншого віслючка, який спокійно чвалав уперед.

Люди в різнокольорових халатах, білих чалмах, шапках та чорних чадрах змішалися поміж віслюків, і ця оригінальна валка, переплетена попелясто-сірими створіннями, сунулася крізь товщі ярмаркового стовпища.

Ремо на мить спало на думку, що караван розгубить у цім людськім морі свій вантаж разом з довговухими створіннями. Але, глянувши на заднього погонича, що спокійно штовхав ногами під боки віслючка з найменшим вантажем, поклався на певність засмалених погоничів.

Врешті валка виплила з людського моря і, збившись до купи у вузькій вуличці, посунулась далі.

Вуличка була вся із крамниць, що щільно притислись одна до одної і тяглися обабіч неї. Та в крамницях не було, певне, і хазяїв, що теж святкували на ярмарку, залишивши на варті малих хлопчиків.

Валку наздогнав молодий тюрк. За його покликом погонич спинив свого віслюка, вони привіталися.

— Вже прибули? — запитав тюрк.

— Авжеж, — спокійно відповів той і, торкнувши рукою в бік Ремо, додав: — Це замість Ахмета; той юнак, що з ним, — певне, його служка.

Молодий тюрк зиркнув на Ремо своїм юнацьким бистрим поглядом, і в його очах блиснули іскри пошани; на юнака-служку він не звернув жодної уваги.

Він уже чув за цього чужинця, зятя бег-Ахмета.

Ремо привітався.

— Бег-Седин дома,— промовив тюрк,— у нього великий гість... Дозвольте сповістити?

Він уклонився Ремо і зник в суточках.

— Це яйчи бег-Седина,— кинув погонич у бік, куди майнув юнак.

За кілька хвилин валка спинилась біля великої крамниці.

Вийшов літній тюрк, вдягнений у плисові чорні шаровари, чисту сорочку, а поверх неї — чорний халат.

Ремо дивним здалося, що ця стара людина — небіж молодого Ахмета.

Він поважно вклонився Ремо і, доки той злазив із шкапини, наказував яйчи прийняти вантаж.

— У вас гості? — запитав Ремо, простуючи за ним через крамницю.

— Атож. До нас завітала велика особа, сам хазрет бег-Гамзі-Саїд. Прошу сюди,— додав він, вказавши на двері, що чорною плямою темніли в куті крамниці.

Кімнатка була набита крамом; посеред неї на ковдрі за кавуном сиділо кілька тюрків.

— Ремо, зять Ахметів, прибув із дорученням од мірзи,— звернувся до трапезників Седин.

Старший тюрк, із сивиною в розкішній бороді, рум'яним лицем, у високій чалмі, білій як сніг, поважно підвівся. Він по-європейському простягнув руку Ремо. Одначе Ремо, тюркським звичаєм, стиснув її біля ліктя. Він увесь у пилу... прохає пробачити великих гостей... І Ремо звернувся до Седина, де б помитись, прибратись трохи.

Гюлле стояла біля порога з клуночком речей; вона стежила за Ремо і, коли той рушив за Седином, хутко пройшла за ним.

Бег-Седин намагався сам полити йому з новенького жбана, але Ремо лагідно узяв жбан і передав до рук Гюлле-юнака.

Тим часом Седин оповідав про високого гостя. Великий мулла — Гамзі-Саїд — прибув із самої Мекки. Бог не залишив мусульманський народ одірваним од святих земель і свого благословення. На кого випаде благодать небесна і кого освятить хазрет, тому вже не треба страждати цілий вік бажанням про зірат великого пророка. Священний хаджі їде по всіх землях, що

їх посідають китайці, уруси тощо, щоб кинути в їхні серця промінь радості, надії на визволення з-під ярма чужинців...

— Бег-Седин,— звернувся Ремо до Ахметового небожа, витрушуючи пил із свого кунтуша,— чи не міг би ти хутенько навантажити караван, щоб одправити його назад? Мені хотілося б якнайшвидше виїхати звідси...

— Певне, бег-Ремо,— відповів той, допомагаючи Ремо натягнути халат, у той час, коли Гюлле виносила брудну воду надвір.— Але чому поспішати?.. Ми відберемо тут кращої бавовни, рису, а також коштовної китайської порцеляни, що оце привіз великий хазрет. Звичайно, коли ти так поспішаєш — хай благословен буде великий пророк,— це позавтра буде зроблено.

— Чудово,— весело промовив Ремо.— Я не хочу тебе затримувати, адже у тебе гість,— кивнув головою Ремо до дверей.— За кілька хвилин я прийду.— Ремо промовив це таким тоном, що яскраво виявляв бажання лишитись у кімнаті самому. Він навіть узяв в руку кухоль з водою.

Бег-Седин задоволено посміхнувся. У нього майнуло: «Цього чужинця таки дійсно щиро захопила перейнята віра... Він розуміє, що перед бесідою з великою особою та стравою треба бути цілком чистому...» — і Седин вийшов.

Завтра надвечір вони вирушать у дорогу. За містом він передасть погоничеві Ахметові гроші, а вони повернуться назад ніби до Седина і... подадуться на південь... туди, звідки їхній шлях стелеться в інший світ.

— Нас піймають,— промовила Гюлле.

— Нас не піймають,— рішуче одказав він до неї. Ремо напучував її, що вона має робити, доки він гаятиме час в компанії Седина, хазрета та інших купців.

Коли Гюлле зникла з хати, Ремо пішов до покоїв.

Тюрки все сиділи на коштовним килимі в тих же позах, підбгавши ріжками ноги поперед себе.

Ремо підсів до них і, щоб не спинити їхньої розмови, налив собі чаю, не давши навіть отямитись гостинному Сединові. Він жадібно почав пити, удаючи, що він тут зовсім не гість, а давній приятель.

— О великий боже,— тим часом лагідно тягнув хазрет,— а воно таки правда, Седине, що мене на цьому

обдурили. Не диво! Хіба я розуміюся на цінах порцеляни та шовку. Я тільки знав одно: для наших мечетей, для пристойних мусульман потрібні коштовні вироби. Хіба для бога і його великого пророка хто шкодуватиме грошей? — Він зітхнув і згодом продовжував: — А ти, Седине, кажеш мені, що вони коштують дорожче втрое, як можна за їх взяти. За допомогою великого пророка ти ще й зиск матимеш!.. Адже ж одна громада по дорозі купила, та ще й дякувала за нагоду.

— Та я що, великий хаджі,— улесливо зауважив Седин, ніжно торкаючись кінчиками пальців до хазретового коліна,— коли таке ваше слово, я нічого, я так просто цінував їх.

— Седине, Седине,— зітхнувши, продовжував великий кунктаджі, звівши вгору очі і на мить склавши руки для молитви: — Ти ще забув, що ці речі благословенні для святого вжитку хазретом, мною — посланцем ісламу. Сама Мекка повіває своїм святим духом над ним.

— Величний хазрете! Твоя воля — моя воля,— відповів Седин.— Я беру за таку ціну. Але я не матиму на цих днях стільки грошей. Завтра я маю послати п'ятсот Ахметові.

— Нічого, любий сину,— ласкаво торкнув хазрет рукою лікоть Седина.— Ти можеш навантажити мені гарбу якогось краму. Бег-огли вже турбується вибрати щось у дорогу, що можна буде десь продати чи віддати бідній громаді...— І мулла кинув добрими очима на миршавого тюрка, що сидів поруч нього і зорив за кожним рухом свого хазяїна-хазрета, готовий виконати кожне його бажання.

Бег-огли в ту ж мить, вишкіривши в усмішці зуби, подав скібку червоного мов жар кавуна своєму добродієві...

Увійшов яйчи і сповістив, що прибули посланці від громади...

До кімнати увійшло кілька по-святковому одягнених дідуганів.

— Великий боже,— поважно промовили вони, б'ючи чолом хазретові.

І Магомет його пророк,— відповів хазрет, повівши рукою вгору, ніби благословляючи їх.

Двоє передніх поклали перед Гамзі-Саїдом на білій розгорнутій сутані купу шматочків срібла.

Вогник жадоби блискавицею майнув в очах хазретових...

Він підвів угору руки, заплющивши очі, прошепотів по-арабському вірші з Корану.

«Правовірні! Коли ви розмовлятимете наодинці з посланцем (божим чи пророка), то, раніш ніж мати з ним розмову, дайте яку-небудь милостинку; тоді у вас буде все гаразд»,— згадав Ремо писання з Корану, що чомусь у першу чергу пояснив у свій час йому чуруксанський мулла. І він мимохіть кинув очима на Саїд-Гамзі.

— Гаразд,— скінчивши молитву, промовив хазрет, запрошуючи знаком руки сідати.

Бег-огли, піймавши погляд хазяїнів, поволі склав кінці принесеної сутани у вузлик.

— Громада і я, старий мулла, знову прохаємо великого хазрета одправити нам позавтра, в день пророка, службу. Коли ти тут, великий хаджі, я раб твій, простий мулла, негідний настановляти парафіян і правити службу.

Сивий тюрк, дідусь, а за ним і інші посланці-патріархи вклонилися хазретові.

— Ти маєш рацію, старий мулло, не кожен, хто знає істину святу, знає істину людську,— промовив у відповідь йому хазрет.— Гляньте на цього юнака,— схилив він голову в бік Ремо, привітно глянувши йому в вічі.— Він теж пізнав істину великого ісламу. Він, що зрікся поганства і став правовірним мусульманином, теж приїхав просити хазрета прибути до них. Тільки мусульманському народові дано пізнавати істини великого пророка та тих, кого він настановляє, їхній преподобній волі підлягають не тільки люди, а й живі події. Воістину великий пророк єдиного бога во віки вічні.

Ремо, як підніс піалу до рота, так і остовпів: він, Ремо, приїхав запрошувати хазрета до Чурук-Су? Коли це сталося? Він здивовано глянув на хазрета.

Делегація сивих тюрків на чолі з місцевим муллою перевели свій ласкавий, повний поваги погляд на Ремо і спостерегли, що той захоплено дивився на великого меккінця.

Їм було досить, щоб зрозуміти ще раз величність

хазретову і разом свою нікчемність перед ним. Дідугани зробили рух підвестися.

Це помітив хазрет. Він кинув погляд на огли і підвівся. Той одним рухом схопився, кинувся до стіни і обережно зняв із гвіздка китайкове накриття та подав хазретові чудової роботи, білим шовком повиту, чалму.

Кунктаджи одяг і звів руки догори. Всі встигли зміни-ти свої капці на нові, витягнувши їх із-за пазухи, і слідом за хазретом пройнялись екстазом молитви.

А хазрет став навколішки, припав до землі і шепотів молитов; з зітханням він підводився, підносив голос, і тоді всі тягли за ним не зрозумілі звичайному тюркові слова. Він знову припадав головою до землі і так півгодини лежав в молитовному запалі.

Ремо одійшов од вікна і зорив за цими автоматичними ваньками-встаньками. Йому здавалося, що їхньому молінню не буде кінця. Принаймні минула вже досить добра година, а ці запальні люди робили вправи наввипередки: хто кого перемолить. І Ремо зауважив, що досконаліший з них усіх був такий хазрет.

Ремо охопив сміх. Йому хотілося зареготати з такої комедії, але згадавши, що він теж мусульманин, що за найдрібніший прояв наруги весь план, що він його намітив, полетить шкереберть, взяв себе до рук. Еге, він і забув... Він теж повинен молитись,— адже хіба це йому мине, коли хто зауважить, що він стоїть собі? І Ремо присів біля стіни й дивився на коливання молільників.

Ремо свердлила думка: навіщо брехав хазрет про нього? Невже він, як і всі тубільці, не може в жодній фразі обійтися без брехні? Чи, може, дійсно, хто-небудь набрехав про причину його приїзду? Він мусить вивести це на чисту воду.

Міркування Ремо перервав огли. Він підвів голову з долівки і, знепритомнівши, звалився набік. Та молільники не звертали на це жодної уваги, аж врешті доки хазрет виголосив «амінь навіки». Тюрки поволі підвели голову огли, і Седин бризнув йому в обличчя води. Огли важко підвів повіки, щось прошепотів; двоє тюрків під руки вивели його з кімнати на свіже повітря.

В кімнаті лишилися хазрет, Седин і Ремо.

Хазрет звернувся до Седина і прохав залишити його наодинці з Ремо.

Коли той зник, хазрет мовчки почав ходити по кімнаті, легко ступаючи по м'якому килиму. Він про щось міркував.

Ремо стежив за ним. Йому було трохи дивно, про що хоче говорити з ним старий меккінець кунктаджі? Ремо хотів забалакати перший: йому кортіло спитати його за брехню. Але меккінець спинився біля Ремо, взяв його ніжно за руки і спитав: «Скажи, тобі б хотілося стати великою особою?» Його розумні очі намагалися пронизати глибину чужинцевого погляду, щоб дізнатися про його приховані думки.

Ремо не зрозумів питання.

— Ну, скажімо, заманулося б тобі бути таким, як от я, а може, й величнішим? — пояснив своє питання хазрет. — Адже ти знаєш чужі мови, а я, крім турецької й арабської, жодної не знаю.

У Ремо майнула думка: «Він таки дійсно вірить, що я приїхав за ним, що я таки дійсно фанатично поймався мусульманством, як і вони всі». І він відповів:

— Хто вам про це казав? Певне, той, що збрехав, ніби я приїхав по вас.

— Я так і знав. Я знаю, чужинці не люблять віщувать, хоч ти тепер і не чужинець. Я сказав, що ти приїхав мене запрохати до Чурук-Су. Хіба це неправда? Коли ти мені цього не сказав, то все одно чутки такі будуть, незалежно від тебе і від мене. Ти погано знаєш наш народ і моїх слуг, що мусять підносити своїх господарів незалежно від бажання останніх. І я висловив заздалегідь тільки те, що мало бути за годину, до вечора, до завтра, все одно.

— Адже ж це брехня, хазрете, — насмішкувато промовив Ремо, — а вам таке не личить.

— А то хіба не брехня, що ти прийняв мусульманську віру? Хіба я не знаю, що всі революціонери ні в яку релігію не вірять? Хіба я не маю п'ять десятків з половиною років життя? Хіба я не маю досвіду в людях?.. Ти забуваєш, що я виховувався і жив у Стамбулі, де більше європейців, як турків, хіба я не царської родини, що має всі нитки від кожної групки, касти всіх шарів населення: багатих і бідних, революціонерів і релігійних фанатиків. Я добре це розумію, і коли ти прийняв віру — це неспроста... — Хазрет усміхнувся і поплескав чужинця по плечах.

Ремо був спантеличений. Він — цей старий фанатик-

брехун — таки дійсно має рацію. І чому йому було ніяково?.. Але його пройняв острах: коли цей бадьорий дідусь знає таке, то що він хоче від нього?

А меккінець, присівши біля стіни поруч Ремо, лагідно смикнув того за полу і промовив:

— Сідай, я тобі розповім про це.

Щира мова і одвертий тон забирали від Ремо ініціативу бесіди. Ремо сів і мовчки почав набивати люльку.

— Я скажу тобі одверто, — почав хазрет, — я релігійний фанатик, як повинен бути фанатик кожен — шах, король, — інакше він не буде шахом чи королем. Але я, опріч того, ще й революціонер... Ти смієшся? Тебе дивує це? Так, я революціонер. Правда, революціонер не проти своєї країни, навпаки, за свій народ, за іслам і проти гнобителів нашого мусульманського народу, що опинився під ярмом китайців, урусів. Цей народ захопили різні держави, тепер він мусить об'єднатися в єдиний народ великого ісламу, що столиця його Стамбул, що священна земля його — Мекка... Ти пішов проти царя-уруса, проти того, що він пригноблював людей. А хіба він не гнобитель мусульман? А хіба китайці не підбили під себе її частину — Туркестанцину? Так ідемо ж разом проти гнобителя!.. Хіба ви не кидаєте гасло: «Воля всім народам!» Твоє ім'я буде золотом вибите на мармурі мусульманської історії визволення поневолених народів.

Ремо охопила моторошність. Його думки заплутались у темних суточках, не відомих до того йому. Він мовчав і запально пихкав люлькою.

— Ти боїшся, я бачу, — продовжував хазрет. — Даремно. Коли тобі здається, що все те, що ти робиш, одворотне, ти можеш завжди мене залишити. Більше за це, — ти бачиш тепер, коли я тобі сказав, — я багато в чім залежу від тебе. Адже ти можеш виказати на мене китайській владі і за те добудеш від неї усе, що захочеш для себе. Коли ти зрозумієш, що слава перемагає найулюбленіші, чисті людські чесноти, — ти тоді станеш великою особою. Навіть коли б наші плани не здійснилися. Не забудь, я являю собою волю цілого турецького народу. Такий будеш і ти. Ти знаєш уруса, його мову, звичаї, ти освічена людина, ти революціонер, ти-то нам і потрібний. Революціонери — люди відважніші від кременних лицарів.

Хазрет замовк, ніби чекаючи на відповідь. Але Ремо мовчки пихкав люлькою. Тоді він додав:

— Ти бачив сьогодні дарунки. Можеш бути певний, що нужди ми не матимемо, навпаки — нам буде скрізь пошана. Таких людей, як я, мусульмани рідко бачать. Мені не потрібно, щоб ти удавав із себе релігійного. Хіба я не бачив сьогодні, що ти не молився. Молитися — це вже мій обов'язок. Проте про людське око... лишайся мусульманином. Навіть більше за це — для китайців можеш говорити, що ти конфуціанець чи буддист...

Меккінець подумав трохи і закінчив:

— Я сказав усе. За тобою слово. Можеш його зараз мені не говорити, а добре поміркувати.

— Гаразд, я поміркую,— весело відповів Ремо. Його охопила дитяча жвавість. «Дійсно-таки цей меккінець — оригінальна особа». Одвертість і подвійна гра хазрета і одночасно кунктаджі та «революціонера» захоплювали Ремо.

Ремо хотілося жартувати і навіть по-дитячому погузувати з нього, і він запитав:

— Скажи, для чого ж ти ото це з торгівлею бавишся? Адже тобі, як кажеш, та й сам я бачу, несуть дарунки. Врешті, ти ж... революціонер. Хіба можна все це сполучати?

— Хм,— усміхнувся меккінець,— ти розумієшся на мудрощах. Є одна велика істина, що говорить: «Прекрасний для людини є той час, що дає їй випадок захоплюватися дріб'язковими, корисними, звичайними справами, що повсякчас трапляються добрій волі нашого серця...»

— Але ж там іще сказано: «Це треба робити непомітно для інших і себе самого!» — вигукнув Ремо.— А ти це витворяєш на очах у всіх і стаєш крамарем, махлярем та губиш через це свою величність.

— Все це умовно і залежить від оточення. В Туреччині я б цього не робив,— безтурботно відповів меккінець,— там, де цивілізація і культура вищі від нас, ми стаємо за її рабів.

— Виходить, що ти свою ідею ісламу несеш не з любові до цих темних, некультурних людей, якщо ти гадаєш, що серед них можеш творити те, про віщо в іншому місці і не мріяв би? — іронічно запитав Ремо.

— Ти гострий на слово, бег-Ремо, але я тобі мушу

сказати, що є ідеї, на які не може вплинути жодна катастрофа. Отже, чи я, чи інший мусить виконати це завдання.

— Тоді чим ти поясниш твоє прагнення здійснити ідею ісламу — об'єднати всіх мусульман? — запитав Ремо.

— Любов'ю до народу, — без вагань одповів меккінець.

— Дивно, що ж то за любов, коли ти намагаєшся їх визволити і одночасно обдираєш їх. Хіба срібло, дане тобі, не тяжкою працею добуте біднотою? Хіба потрібна ціна, що ти здер за шкіру на капці, жбани, не буде полита потом бідолах? — Ремо засміявся і почав набивати люльку.

— Так, але дійсний мудрець не той, хто віє свою любов, мов сівач на полі, не бачачи, де впаде його зерно, а мудрець той, хто бачить далеко і любить свій народ глибше, не розпорошуючи сили любові на дріб'язки.

— Це оригінальна філософія, — пихнув Ремо люлькою, — але бачити й не любити — це дивитись у темінь. Для чого ця софістика?..

— Це не софістика, а велика істина, — запально відповів меккінець. — Хіба ти був би революціонер, коли б за кожну дрібницю, утиск і тортури кидався на гнобителя? Ти просто був би вар'ят або Дон-Кіхот. Коли ж ти бачиш глибше корінь зла і намагаєшся знищити цілу систему гніту, обминаючи дрібниці його, — ти революціонер..

— Ти знаєш багато мудроців, хазрете, але ці мудрощі еkleктичні. Вся біда в тому, що твоя філософія пристосована до вимог кунктаджів, а не для того народу, який ти ніби хочеш визволити.

Ремо, промовивши це, міркував: «Дійсно, меккінець мав рацію щодо деяких тверджень», — і він зауважив:

— З тобою, хазрете, весело. Ти знаєш дещо таке, про що, напевне, не знають ті, що тебе послали.

— Вони добре знають усе, але поодинці. На такі справи і посилається таку людину, що мала б у себе все це разом.

Ремо мовчазно дививсь у високе віконце, а меккінець, безтурботно присівши до клуночка, розгорнув його і почав рахувати шматки срібла, виважуючи їх на долоні. Він ніби тішився з цієї процедури, прислухаю-

чись до глухого звуку купи срібла, що в ній він шарудів пальцями.

Ремо повернувся.

— Смакуєш якість металу? — насмішкувато запитав він.

— Авжеж,— спокійно відповів меккінець, захопивши в долоні купу потемнілих кубиків і показуючи їх Ремо.— Невже тобі його не треба, хоч би ти і тричі був революціонер? Будь певен, воно тобі теж знадобилося б. Ти, мабуть, гадаєш: «От скнара!» Але помиляєшся: я тобі, коли хочеш, можу віддати оце все срібло, якщо воно тобі буде потрібне.

— Ні, я не про це. Так просто, дивно,— відповів Ремо, витрушуючи люльку в черепок.— Я піду до себе... відповідь дам завтра.

— Гаразд, бег-Ремо,— не підводячи голови від срібла, відповів хазрет.— Ти, звичайно, не забудеш, що я в тебе в боргу, коли б ти не згодився.

— Нічого, хазрете. Ти зовсім не такий, як всі тутешні тюрки.

Меккінець підвів голову і обдарував Ремо приємною усмішкою.

— Між іншим, Гамзі...— спинився Ремо на півкроці. В його тоні було чути тремтячі нотки.

Саїд-Гамзі пильно дивився на Ремо.

— Коли б я згодився, як ти гадаєш, чи я міг би взяти з собою свою дружину? Ти знаєш, про кого йде мова.

Меккінець примружив очі, затаївши дух. Потім видихнув повітря і відповів:

— Ти маєш рацію. Їй не годиться бути в таборі мужчин. Це завжди викликатиме...— Він, не докінчивши фрази, замовк.

— М-да... Тутешні релігійні звичаї цього не дозволяють...— протяг журно Ремо.— А коли б вона стала хлопцем? Без чадри. Ти розумієш, про що я кажу? — додав Ремо.

Хазрет не відповів. Він щось міркував, втопивши зір в одвірок, ніби вишукуючи в своєму мозкові щілину, що крізь неї можна було б перетягнути цю пекучу справу. Врешті його зморшки розпливлися; усміхнувшись, він додав:

— А хіба вона неодмінно потрібна? — Сказавши це, він стежив за обличчям Ремо.

— Так. Без неї не можна,— рішуче відповів Ремо.

— Гаразд. Хай буде так. Тільки про це буду знати один я. Для такої справи хай великий пророк буде за суддю.

Ремо легко зітхнув.

— Добре, я поміркую,— кинув він меккінцеві і зник за дверима.

Гюлле вже давно покінчила справи і чекала на Ремо, підібгавши ноги на лежанці.

Коли він увійшов, вона не рухалась, зиркнувши на двері: чи не йде ще хто за Ремо.

Ремо накинув на двері заціпку.

Тепер вона може роздягатись і відчувати себе, як вільна Гюлле, а не юнак-служка.

За кілька хвилин вони обоє сиділи в куточку пілка, притулившись одне до одного.

Вона розповіла йому, що погонич обіцяв добути ще одного провідника, що той залюбки поїде знову з караваном назад, бо з тих грошей, що він заробив, четверту частину мусив офірувати мечеті, де має правити службу великий хазрет. Седин уже наказав приготувати для вантажу потрібний крам. Вона дізналась, що на південь можна їхати двома шляхами і що найбезпечніший шлях — це горами в напрямку Сюджю. Треба тільки швидше обстригти їй волосся, щоб кожна мить не наражатися на небезпеку. Бо ця клята шапка — просто пекло для неї.

Гюлле добула з-під килима великі овечі заржавілі ножиці.

Ремо взяв їх у руки, механічно клацав ними і дивився на її прекрасну голівку з розпатланим волоссям хвилястого шовку.

— Ти шкодуєш його? — лагідно запитала Гюлле.— Адже найшвидша втеча дорожча за нього. Врешті коли треба буде, за пару років ти матимеш таке саме.

Ремо вразило те, що вона сказала: «Ти матимеш...» На мить у нього майнула контрольна підсвідомість чуття: чи він кохає її красу, частиною якої є волосся, чи її як істоту, як друга, що заповнонив непереможною привабою його чуття, його розум?

Він пригорнув її, безтямно вхопив у жменю жмут її шовків і підніс до уст. Адже з ними зв'язане його перше чуття, її пестоці й приваба.

«Химера, сентиментальні дуроці»,— вилаяв себе Ре-

мо. Він мотнув суворо головою, ніби щось одганяючи від себе, і підвівся.

За півгодини Гюлле виглядала зовсім як юнак. Тепер їй уже не страшно було за шапку. Тепер нікому й на думку не спаде, що він, цей хвацький парубійко,— Гюлле — жінка...

Доки Гюлле їла, Ремо розповідав пригоди з гостями і огли. Гюлле усміхалась. Їй також, як і йому, здавались дивні чудасії релігійників; побут чоловічий та інші релігійно-побутові химери, певне, для неї як жінки були далекі і чужі. Ахмет боявся її пускати до мечеті навіть зі своєю дружиною. Коли Ремо розповів Гюлле за пропозицію хазретову, вона оніміла. Тремтячою рукою поклала на ряденце шматочок дині і переляканими очима застигла на Ремо.

Ремо не розумів, чому її пройняв переляк. Він збентежився. Тепер він почував себе безсилим перед цим створінням, що свої настрої переносить на нього, паралізує його свідомість.

— Чого ти? — ледве промовив він.

— Значить, нам не бачити тих країн, про які ти мені розповідав? Виходить, ми знову мусимо повернутись?

Вона кусала губи і примруженим поглядом дивилась на вікно.

— А коли це треба буде,— запитав Ремо,— для того, щоб найшвидше вибратися з оцих країв?

— Цього не треба,— рішуче, але лагідно відповіла вона.— Я не знаю, але відчуваю: коли ми станемо на ту путь,— нам погрожує небезпека. Чуєш? Небезпека.— Вона ніжно взяла його за краї коміра і, схиливши голову, вела далі: — Я трохи знаю своїх людей, братів, сестер, небіжчика батька, небожа малого. Вони тебе викажуть як чужинця-поганця, що забруднив їхню віру. Тебе схоплять. Вони будуть себе виправдовувати перед богом, його пророком і святим Кораном.

Ремо прихилив її до грудей і тихо відповів:

— Моя люба Гюлле, ми з тобою ще не вирішили цього. Я сам навіть не міркував про це. Але мене дивує, що ти припускаєш таке.

— Ремо, коли ти згодишся, поїдеш, ти мене уб'єш. Я не поїду. Я не хочу загибелі. Табуни ішаків не потребують захисту. Тільки овець захищає пастух. Хай самі себе визволяють. Я хочу невідомого, світлого, я хочу, щоб ти йшов тим шляхом, що про нього

розповідав, що запалив у мене непереможне бажання бачити світ. Я не хочу бути мусульманкою. Я хочу бути людиною...

Вона припала головою до його грудей і затаїла подих.

Ремо чув нервові стукання її серця, він почував, що проймається її волею, її жаданнями, її впливом. Він злякався: «Що зі мною? Чи я підлягаю силі кохання, чи її інтелект гіпнотизує і паралізує мій розум?..»

— Гаразд. Я навіть не буду про це міркувати,— прошепотів він,— але цього турка можна використати, щоб нам безпечніше й краще добутися до тих країн, куди ми прагнемо. Чи так? — запитав лагідно Ремо, підвівши її голову і глянувши їй у вічі.

Вона ласкаво кивнула на знак згоди.

Тужна суворість зникла з її чола, і тремтячі малинові уста заблищали. Ремо відчув знову жінку, жагучу, ярку. Тепер її немовби покинула сила погрозової влади над його інтелектом. До нього притислась тільки приваблива, чарівна Гюлле.

Сонце показувало полудень. Повітря було прозоре багаття, а земля — розпечена сковорода. Від пекельної спеки люди мусили ховатись до своїх саманових темних халупок, щоб потім надолужити згаяний час увечері, вночі. В такий час тільки мандрівники боролися з цим гарячим пеклом, шукаючи по шляху якогось захисту.

Відпочивав цілий Іргенлик. Тільки робітники Седінові, проклинаючи чужинця, обливалися потом; навіть миршаві віслючки під повіткою мугикали, шкодуючи цих істот, що вовтузилися коло вантажу, ув'язуючи його в рівні величенькі пакунки.

Ремо відчував тяжкий біль у голові. Він хутко підвівся, відчинив вікно і вмився холодною водою. Гюлле, закинувши руки на голову, солодко спала. На її обличчі вигравала щаслива посмішка; здавалось, вона, заплющивши очі, слухала приємну казку коханої людини.

Її уста розтятим гранатом вабили до себе. Ремо тихенько поцілував її в чоло.

Гюлле розплющила очі. Вона солодко потяглась і промовила:

— Чудово, Ремо. Ти не уявляєш тієї внутрішньої

насолоди, коли відчуваєш, що ти вільна від звичок. Що тебе не гнітить кожну мить обов'язок про те, що ти мусиш бути тупа, покірна, запнута в чорні хламиди або замкнута в коморі. Почуваєш себе як струмочок, що виприснув із затиснених холодних стін скелі; як пташка, звільнена з клітки, відчуваєш гомін внутрішньої сили, що не знає, куди себе подіти. Хочеться стати соколом, перед яким нема перепон ні в дикій пустелі, ні серед підхмарних гір, бескидів. І це все сталося завдяки тобі.— Вона обвила його шию.

Надворі зачувся лемент. Загомоніли люди, придушено гукав чийсь знайомий їм голос, десь хряснули двері, заметушилось за стіною. Потім усе стихло.

— Що то? — злякано запитала Гюлле.

Ремо зблід. Він аж тепер опам'ятався. «Адже могла бути за мною, за нею погоня... Так швидко? Не може бути!»

За двері хтось шарпнув. Ремо хутко відчинив їх. На порозі стояв Ахмет. Пил товстим шаром цупко прикипів до одержі, сивиною притрусив його чорну бороду, його бліде обличчя. Він важко дихав, нервово ступнув до кімнати. Ремо миттю закрив за ним двері, а Ахмет, кинувши оком за його рухами, безтямно промовив: «Добре».

Гюлле підвелась на ліжку і втопила переляканий погляд у брата. Яблуневий цвіт вкрив її лице. Її губи дрижали.

Ахмет стояв проти неї і дико приглядався.

— Це ти, Гюлле? — врешті прохрипів він.— Ти остригла волосся?

Гюлле нервово щільніше обвила навкруг стану тонкий пістряк, немовби захищаючи своє тіло від злодія, що хоче його викрасти.

— Для чого це? — спитав він, важко дихаючи.

Ремо взяв себе до рук. Він спокійно витяг люльку, набив її і подав Ахметові.

— Сідай,— усміхнувшись, промовив він,— випали оце і заспокойся...

Ахмет безвільно, автоматично взяв люльку. Глянув на Ремо, повів очима по хаті. Певне, спокійний тон чужинця мокрим рядом охолодив його. Він мовчки пройшовся по хаті, зиркнув на батіг, що чомусь тримав у руці, сердито кинув його в кут, обперся об стіну на протилежнім боці хати і, пихкаючи люлькою, мовчки

дивився на Гюлле, іноді переводячи погляд на Ремо, що, сівши на пілок, обхопив руками коліна і спокійно дивився на Ахмета.

— Як ти могла це зробити? — глухо промовив врешті він до Гюлле, видихаючи з грудей хмару тютюнового диму. — Для чого ти зламав мусульманську віру? — звернувся він до Ремо.

Ремо мовчав.

Гюлле нервово закусила губу. На її обличчі грали нервові хвильки, а в широко розплющених чорних очах мигтіли блискавичні іскорки. Врешті її лице повилось прозорою червоною фарбою осіннього вишневого листу. Вона важко дихала. Ще мить — і вона дикою сарною стрибнула на підлогу. Зігнувшись пантерою і втопивши зір у Ахмета, прошепотіла:

— Чого ти хочеш?

Ахмет від несподіванки присів коло стіни. Він дико-переляканим зором дивився на свою сестру, безвільно опустивши руку з люлькою на підлогу.

Ремо підвівся. Його охопило жахливе передчуття. Такого він теж не сподівався. І він скам'яніло стояв і дивився на гнучку постать своєї дружини, що ось-ось кинеться звіром на притиснуту до землі жертву.

— Чого ти хочеш? — знов прошепотіла Гюлле. — Хто я — дружина Ремо чи твоя раба? Він хто — мій чоловік чи твій раб? Що, я мала спитати тебе, чи мені їхати з ним, чи ні? Чи ти все ще гадаєш за мене, як за свою жертву, що ти маєш продати за тисячу юанів? Ти, гадюко, кат своєї сестри, чого ти хочеш?!

Вона ступнула до Ахмета, красиво розвівши дугами руки із стиснутими кулаками.

— Ти нам даси спокій чи ні? — погрозово прошепотіла вона, озираючись навколо себе, ніби шукаючи такої речі, що допомогла б їй розквитатись із своїм гнобителем.

Ремо тихо підійшов, обвив її стан і промовив:

— Гюлле, не треба. Він не такий уже злий, як ти гадаєш.

Вона мовчки подивилась на Ремо, ніби вперше бачила його, потім пружким рухом відштовхнула Ремо і рвонулась знову до Ахмета. Але раптом, ніби отямившись, спалахнула, притислась до Ремо, обхопивши руками голову, і безсило опустилась на підлогу. Ремо міцно обняв її.

Він глянув на остовпілого Ахмета, що втопив погляд у Гюлле, і ласкаво запитав:

— Ну, для чого це все, Ахмете?

— Що з нею сталося, боже мій,— прошепотів Ахмет, не зводячи здивованого погляду з сестри.— Де видано чи чувано було, щоб жінка була такою? Світ став догори ногами. Святий пророк прокляне весь наш рід. Увесь мусульманський народ.

— Друже Ахмет! Ти верзеш дурницю. Просто вона стала людиною, і все. Віра тут ні до чого,— весело проказав Ремо, підвівши Гюлле і одводячи її до ліжка.

Ремо повернувся до Ахмета.

— Годі! Будь Ахмет-Кемаль-Ємін, а не Маметка чи малий Гусейн,— бадьоро промовив Ремо і жартівливо торкнув Ахметове плече.— Давай поговоримо по-людському. Гаразд?

І Ремо присів коло Ахмета.

Гюлле, стиснувши долонями підборіддя, суворо дивилася на жбан. Але її думки були далеко від візерунка на нім. Здавалося, вона аналізувала свою нову силу, вирослу з не відомих їй клітин мозку і чуття.

— Ми зламали віру. Так, Ахмете? — запитав Ремо.— Гюлле стала хлопцем і ходить з одкритим лицем, обдурюючи людей. Гюлле поїхала з чоловіком, зламала тюркські звичаї. Ремо прийняв віру, зламав її і глузує з неї. Ремо хотів втекти з Ахметовими грішми, захопивши з собою одурену жінку. Чи так, Ахмете? Ну, чого ти мовчиш? Адже так? Ахмет тепер втратить повагу суспільства, а особливо мешканців Чурук-Су. Ахмет тепер сам поганець. Ахмет тепер не буде ян-шаєм. Чи так, Ахмете? Або ж Ахмет повинен віддати Ремо й Гюлле на суд і зберегти свою пошану. Ахметові, звичайно, шкода, що Ремо можуть покарати на смерть, а Гюлле, його сестру, закопати живцем у могилу. Але честь мусульманства, шаноба, що її має Ахмет, будуть врятовані. Чи так, Ахмете? Ну, кажи, чи не так?

Гюлле ворухнулась. Зневажлива усмішка заграла на її обличчі. Вона тихо, але твердо промовила до Ахмета:

— Доки ти це зробиш, я тебе задушю, заріжу власною рукою! — І вона знову замовкла.

Ахмет поглянув на неї і сердито плюнув у кут. Він підвівся, зітхнув і суворо промовив до Ремо:

— Так, я зараз передам вас до рук правосуду...

Але він не договорив. Немов вихор, Гюлле кинулась на Ахмета, вчепилась в його горло, і Ахмет, захрипівши, брякнувся об землю. Це була одна мить. В другу мить Ахмет схопився на ноги. А Ремо, обвивши стан Гюлле і міцно стиснувши її руки, одніс на пілок. Вона важко дихала, зануривши лице в подушку, а Ремо ніжно гладив її голівку, шию, плечі.

Нервові корчі вже пройшли, і Гюлле не рухалась.

— Ти дивак, Ахмете,— промовив суворо Ремо.— Мені не треба твоїх грошей. Ти знаєш, я це міг зробити й раніш. Як бачиш, жінку, твою сестру, я не одурив. Вона тільки стала людиною наполовину і хоче бути людиною цілком. Твоя віра, як і всяка віра, цього не дозволяє. Тепер вона звільнилась од неї. А проте яке кому діло? Може, ми — я і Гюлле — хочемо стати конфуціанцями і заявимо про це амбаневі. Чи ти думав за таке? Твоєї честі ніхто не порушить. Звичайно, ти не винен, що захищаєш свою віру. З виховання тяжко випорснути. Але зрозумій одне: для тебе Гюлле зникла б так само, ніби її не було, коли б ти її продав до Персії чи ще куди. Ми собі поїдемо і, можливо, коли навідаємось до тебе. Не ми, так наші діти. Але це буде тоді, коли тут не буде такого правосуддя, коли ти і кожен тюрк уже будете позбавлені можливості виказати на нас першому ян-шаєві і засадити до цюпи.

Ахмет не розумів Ремо і дивився на нього, немов на божевільного... Він повів головою, притиснувши до горла долоню, ніби визволяючи її з цупких рук.

А Ремо, поміркувавши хвилинку, промовив:

— Коли ти не хочеш і розмовляти з нами, щоб розвіяти свої сумніви,— хай розв'яже це хазрет кунктаджи! Ти, певне, знаєш уже, що він тут у Седина.

Ахметові очі спалахнули.

— Гаразд. Хай буде так, що скаже хазрет,— одповів він і боязко пішов до дверей.

— Про це ніхто не знає? — запитав Ремо, коли Ахмет був біля порога.

— Ні, ніхто,— відповів Ахмет.

— Не кажи нікому, доки не прокинеться хазрет.

— Хіба мені приємно накликати на себе неславу? — ображено відповів Ахмет. Він зиркнув на Гюлле. Але та презирливо вп'ялась у нього диким поглядом.

— Вони нас заб'ють,— промовила Гюлле, коли виїшов Ахмет.

— Вбивають худобу, звірину. Ми з тобою — люди, що вміють метикувати,— відповів ласкаво Ремо.— Проте я певен, хазрет розв'яже справу на нашу користь.

— А коли він за це запропонує тобі їхати з ним? — запитала Гюлле, перелякано дивлячись на Ремо.

— Хіба ми потім не зможемо втекти?

— Ніколи в житті. Чуєш, Ремо, ти мусиш не згоджуватися. Ми мусимо тікати! — рішуче промовила Гюлле, ніжно пригорнувшись до Ремо і тихо-тихо слухала, як тіпалось у грудях його серце.

Коли Ремо увійшов до хазрета, меккінець, Ахмет, Седин і огли тільки-но кінчили передзахідну молитву і огли з Седином виходили геть.

Меккінець показав рукою на пухнатий килимок напроти себе.

Ремо сів, мовчки взяв з тареля жерделю і одкусив соковитий шматочок.

Сонце кидало скрізь своє безсиле, виснажене після полудневої роботи проміння.

Меккінець посунув таріль до Ахмета і промовив:

— Мені вже розповів Ахмет. Справа тяжка. Тутешній закон, що охороняє мусульманство, карає за це присудом мусульманського, а не даогаєвого¹ суду.

Ахмет важко дихав і стежив за кожним рухом хазретовим.

— Але треба бути людьми. Ахмет — людина, я теж — людина, хоч і духовна.— Меккінець примружив очі і зиркнув на Ремо. Той усміхнувся.

— Єдине виправдання з цього — це те, що ви обидва хочете стати конфуціанцями. В цих краях, де панує влада з цієї віри, а також де ця віра стала за основу їхніх законів, можна справу залагодити. Проте на Ахмета ляже тягар духовного гніту навек.

— Ми зовсім не гадаємо стати конфуціанцями,— промовив Ремо.

— Тоді це неможливо! — фальшиво вигукнув меккінець.

— Людина може народитися без віри, але переставати вірувати не можна. Хіба є такий, хто хоче стати скотиною, що не варта людської пошани?

¹ Китайського — губернаторського.

— Бег-хазрете,— почав був Ремо, але в цей момент меккінець пильно дивився на нього, ніби намагався щось сказати або загіпнотизувати чужинця. Ремо піймав погляд Саїдів — у хазрета загадково мигнули повіки. На мить він змовк, а потім, зітхнувши, додав: — Гарзд! Хай буде, як скажете..

А меккінець, ніби не чув його, говорив до Ахмета:

— Хоч трапалося нещастя, але... але його можна уникнути. Ремо ще може принести велику користь для мусульманського люду і всього ісламу. Я це знаю. Ахмет має одпустити Ремо з дружиною, і ми разом помолимося за цей гріх, що трапився.

Я Ремо даю коня і ось це срібло,— витяг він із-за пазухи і подав Ремо зав'язаний у ганчірку вузлик.— Ахмет хай подарує коня Гюлле. Їхня тайна залишиться між нами, а ми її передамо богові.

Меккінець артистично звів догори руки і поволі їх опустив. Хвилину він помовчав і піддесливо спитав:

— Чи так, Ахмете?

Той похапливо відповів, вклонившись:

— Авжеж, великий хаджі.— Ахмет важко зітхнув і опустив очі на килим.

— Ну, от і поладили,— ласкавим тоном порушив мовчанку меккінець.

— Іди, бег-Ахмете, справляй свої діла, а я ще побалакаю з Ремо.

Коли Ахмет вийшов і меккінець защіпнув за ним двері, він швидко повернувся до Ремо, пильно подивився йому в вічі і запитав:

— Чи добре я зробив? Я був певний, що ти вирішив їхати за мною.

Ремо простяг ноги, підпер долонею підборіддя і мовчки зорив за тінню меккінця, що одбивалась на стіні.

Хазрет чекав на відповідь.

Врешті Ремо підвів голову й промовив:

— Ні, я не поїду. Сьогодні ввечері ми з Гюлле мусимо вирушити на південь.

Меккінець закусив губу. Він тихо сів і проникло дивився на Ремо, немов питаючи: «Чи не шуткуєш часом?»

— Так, бег-Саїде. Я обміркував добре і прийшов до того, що мені це буде не по душі.

— А мені було по душі робити такий вирок? — лукаво запитав меккінець.

— Кунктаджі, адже ми вже умовились нині, що брехня — не таке вже погане лихо. Врешті ти ж, хазрете, повинен пам'ятати той вірш з Корану, де говориться: «Бог не буде карати вас за марні слова присяг ваших, аби тим не понялись серця ваші...» Ти ж це з розуму, а не з серця робив? — насмішкувато відповів Ремо. — А втім, я дуже вдячний тобі, хазрете, за турботи про нас. Ми мусимо сьогодні ж увечері їхати. Ми навіть маємо провідника, що мав бути за третього погонича.

Меккінець нервово погладив підборіддя долонею і жував на губі віхтик бороди. Він щось напружено думав.

Врешті, ковтаючи слину, запитав:

— Ти рішуче одмовляєшся? Я не хочу силувати.

— Категорично. Сьогодні маю їхати, коли ваша ласка потурбуватися за це, бо Ахмет сердитий, як той вовк.

Меккінець зітхнув.

— Гаразд, — рішуче відповів він. — Сьогодні ви матимете двох коней і вашого провідника.

Ремо підвівся.

— Дякую за все, — промовив він до меккінца. — Бажаю успіху, — і він простяг йому руку. Меккінець не відповів і одвернувся до вікна.

— Ти не сердись на мене, хазрете? — запитав Ремо, помітивши хвилювання того.

— Ні, я не серджусь. Але ти, здається, хочеш зачислити мене до своїх ворогів. А фуркан каже: «Хто ворогує з вами, з тим і ви ворогуєте так само, як і він ворогує з вами...» — відповів з удаваною усмішкою Саїд.

— В чому ти бачиш моє ворогування? — здивовано запитав Ремо. — Невже в тім, що я не згодився на твою пропозицію?..

— Я зробив протизаконне, відкривши тобі тайну, — гостро відповів Саїд-Гамзі, — бо в законі написано: «Правовірні не повинні брати собі за друзів неправовірних, поминувши правовірних». Проте, бачить великий бог, я це робив тільки тому, що такого здібного, як ти, я не здивав тут, серед правовірних, — ніби закликаючи у свідки когось третього, тихо додав він. Потім хазрет

розлютовано промовив сам до себе: — Хіба ж даремно сказано у розділі другому святого Корану, вірш п'ятий: «Для нечестивих однаково, чи вчиш ти їх, чи ні, вони не вірують...»

Ремо здвигнув плечима.

— На все! — кинув він приязно Саїдові і пішов до себе.

Гюлле відскочила від дверей. Очі її світилися зеленим відблиском. Її обличчя було мов крейда.

— Що це? — кивнув на її руку Ремо.

Вона зиркнула на міцно стиснутий у руці ніж, похашцем кинула його на столик і знесилено присіла на пілок.

— Я боялася, Ремо, що вони...— Й у неї стисло в горлі, вона впала обличчям собі на руки, тихо, глухо ридаючи.

Ремо присів коло неї.

— Сьогодні ми виїдемо,— промовив він.

— Я все чула, все. Мені, мені здалося, що моє серце розірветься від радості.— Вона на хвилинку замовкла, потім зажурено додала: — Але мені щось ніби стискає його цупкими колючими обценьками. Я ніби почуваю якесь лихо...

В хазретовій хаті час од часу чувся гомін, ніби на базарі.

До Ремо з'явився висохлий, обшарпаний тюрк. Це був той провідник, що мав їхати за погонича.

Ремо сказав свій маршрут у напрямку Сюджю.

Добрі очі провідникові заблищали добрістю й покорою. Авжеж, до ранку вони будуть в Яшіль-Оті, а там — із допомогою праведного пророка — він ладен бути в них за провідника, доки знатиме шлях. Тепер він піде рихтувати коні.

Ремо вийшов з ним у подвір'я. Вантаж лежав під повіткою. Ахмет наказав вантажити аж післязавтра. Віслюків погнали на пасовище.

У дворі було тихо, і тільки під повіткою хрумали та тупцяли, відганяючи оводів, коні хазретові та двоє окремих, що їх подаровано Ремо і Гюлле.

Сонце повзло на схил, і тінь од будівель поволі заволікала подвір'я. В повітрі повівала прохолода, дмухнув вітрець.

— Буде година,— промовив провідник, рихтуючи дві незграбні дерев'яні кульбаки.

Коли курява охопила вулиці Іртенлика, яку збивали, повертаючись на нічну працю з пасовиська табунці ішаків, коней, коли морок нічний оповив містечко,— Ремо з Гюлле і їхній провідник вирушили з двору. Ніхто не вийшов їх проводити, ніби ховаючи цим таємницю перед мешканцями Сединового двору...

Повагом рушили селом. Коли курява лишилася ззаду і холодне повітря дмухнуло назустріч подорожнім, Ремо вільно зітхнув і промовив:

— Гюлле, тобі добре?

В темряві Ремо відчув, що Гюлле намацала його плече, провела по руці і, притягнувши його долоню до себе, припала до неї гарячими устами.

Мовчки їхали за провідником, який, чомусь важко зітхнувши, почав мугикати сумну пісню.

Втома поволі охоплювала Ремо і Гюлле. Повільне хитання заколисувало їх на сідлах, і тільки іноді застережливий голос провідника про ярок або шпилясте узгір'я будив їх.

Ремо відчув близьку руку, що тримала поводи.

— Ремо,— прошепотіла Гюлле,— мене охоплює жах. На візьми...— І він відчув у своїй руці колодку ножа.

— Що таке, Гюлле? — пошепки запитав він, стиснувши її руку.

— Нічого. Передчуття не дає мені спокою. Адже тут можуть бути розбійники і ще що. Треба не спати. Може б, ми де спинились у ярку до ранку. Адже все одно нам нічого тепер боятись...— Її голос дрижав, і Ремо відчув — вона уся тремтить.

Місяць, що підбився високо над обрієм, освітлював спереду силует провідника, що, певне, бадьорився, не відчуваючи сну. Він чомусь хитав головою, часом без діла смикав поводи і майже безперестанку тер собі лоба, немов намагаючись щось звідти витиснути.

«Таки дійсно, чого нам поспішати»,— спало на думку Ремо.

— Гаразд,— промовив він до Гюлле, знову стискаючи їй руку.

В цю мить провідник спинив свого коня і, коли під'їхав Ремо, промовив:

— Бег,— він не знав ім'я чужинця.— Я вам мушу щось сказати.

Ремо задрижав. Він відчув у голосі провідника таємничий жах.

Три конячі голови притислись одна до одної.

— Зараз ми будемо бродом переїздити річку. Вода її йде в широке озеро незміримої глибочини. Серед ріки я мав би вас штовхнути у воду в той момент, коли з того і з цього боків будуть постріли. Так наказав Ахмет. Така нібито воля й самого хазрета. Святе письмо каже: «Бог ніколи не прощає тих, хто, ставши правовірним, знову став невірним...» А ви обидва стали поганцями. Але мій брат уже другий рік сидить у тюрмі за борги Ахметові. Він закутий у кайдани. Я не хочу допомагати Ахметові. Але я не хочу, щоб вони знали про це, коли вас піймають. Вас наказано вбити, а хлопця,— вказав він на Гюлле,— коли не заб'ють, привести до Іртенлика.

В голові Ремо майнули блискавичні думки. Він пригадав, як пояснював фуркан мулла: «Тоді вбивайте, де знайдете їх... намагайтесь захопити їх, робіть засідки на всякому місці, де можете підстерегти їх...»

Проте він не йняв віри тому, що чув. Ремо здавалося, що це — галюцинація слуху. Все це провідник промовив одним подихом. Гюлле тремтіла. Ремо затиснув лікоть провідника і прошепотів:

— Повтори ще!

Він не йняв віри. І провідник повторював те саме, перелякано озираючись. Наостанку він промовив:

— Заплатіть мені зараз гроші. Бо все одно я мушу вертати, коли ви мене не заб'єте.

Ремо витяг вузлик, що подарував йому хазрет, і втиснув провідникові в руки. Провідник тремтячими руками охопив лікоть Ремо і відповідав на його запитання.

— На тім боці один і на цім боці чекають двоє... озброєні. Вони мають кінчати з вами, не давши вилізти з ріки. Я не хочу робити того, що наказано, але ж я не в силі нічого змінити... Мені тоді не вертатися... Зараз за отим узгір'ям ріка,— і провідник показав рукою на темну гору, що була на їхньому шляху.— Недалеко берега ви мене штовхніть у воду... Я випливу. Я буду живий. А ви... ви... я вам сказав усе... Вам треба щіль-

но притулитися до гриви і міцно триматись... Може, витягне, коли не повбивають.

— Назад! — прошепотів сам до себе Ремо.

— Це не pomoже. Мені буде смерть. Вас теж наздоженуть. Вони, певне, стежать, — прошепотів провідник і штовхнув коня.

— Назад? Ніколи! — ледве чутно прошепотіла Гюлле. Вона наздогнала провідника. Коли під'їхав Ремо, перед ним блиснула сталь.

— Тепер ми маємо два. Візьми один.

Але Ремо захитав головою... Він тільки прошепотів до Гюлле:

— Нахились до гриви.

Коні брьохнули по воді, бризки холодним дощем приснули в обличчя. В цю ж мить провідник шубовснув у воду і заголосив, мов навіжений... Він хлюпавсь у воді і тягнув назад за повід свою шкапину...

По тім боці ріки і ззаду їх у воду кинулись верхівці.

Коні, ніби почувши лихо, щосили плвли вперед. Вибухнув постріл. В річці, з двох боків, спереду і ззаду, мовчазно насувались лихі сили. Знову звук рушничного пострілу прохурчав над водою. Тінь, що плвила з того боку, звелась надибки... Вона шубовснула в воду. Але раптом схопилась і помчала повз Ремо і Гюлле. Ззаду Ремо і Гюлле повітря зі свистом розітнув постріл. Коняка Ремо занурилась у воду. Гюлле на мить затримала свою шкапу. Ремо, вхопившись за стремена, волікся поруч переляканої конячини Гюлле. Кінь Ремо борюкався у бистрій течії і зі стогоном хрипів, захлинаючись. Врешті тварина зникла у воді.

Ззаду, наздоганяючи їх, хутко посувались дві тіні.

Ремо відчув дно. Він хотів уже кинути стремена, щоб захистити дружину, але рука Гюлле, немов обценьками, схопила його за долоню і не випускала.

— Дно, Гюлле, **пусти!**.. Вони вже наздоганяють.— В ту ж мить її кінь випроставсь, і Гюлле, крикнувши, зіскочила з сідла. Ремо пригнувся, чекаючи ворога, але течія з непереможною силою валила його набік. До Гюлле вже наближалася голова коня ворога. Ремо спробував податись до неї. Але в ту ж хвилину постріл зупинив його. Він відчув, що його ліва рука повисла. Мов крізь сон, він чув дике верещання Гюлле, плескіт води, гупання, коняче жахливе хропіння і крик людини. Але це була одна мить. Гюлле вже була коло

нього. Вона тягла його на берег. Тим часом до них по воді наближалася ще одна тінь. Гюлле залишила Ремо і шамко кинулась сторч у воду. Слідом за нею безтямно шарпнувся і Ремо.

Серед нічної тиші розлягся нелюдський крик.

По обидва боки отетерілої конячини по груди в воді тримались дві постаті... Ремо міцно стиснув здоровою рукою оброть коня, а Гюлле, вхопившись однією рукою за вершникову рушницю, тасувала його блискучим залізом, а він дико кричав. Врешті вершник випустив рушницю, шарпнув за оброть і зник в напрямку другого берега.

Ремо і Гюлле, міцно тримаючись за руки, вийшли на берег.

З того боку чулися стогін і прокляття...

По верхів'ях сіро-бурих гір майнув перший промінь ласкавого ранкового сонця... Як розпечена червоножовта мідниця, хутко підводилося воно за низиною далеких зеленавих долин, обдаровуючи своєю теплою ласкою схолоділу за ніч природу...

Ось проміння парою поповзло по травиці, спускаючись щораз нижче й нижче між сугорби бескидів. Блискуче тепло його зворушило на травиці одубіле намисто малесеньких комашин... Десь прохрипів гірський ведмедик, потягаючись після сну. Вузький струмочок весело заблищав вифарбованими в зелене камінцями, пробиваючи собі шляхи в низину, до моріжка, що притиснувся межи бескидів на клаптику земліці.

Сонечко освітило долину і любо заблищало по зеленожовтім хутрі травиці.

Ремо сидів на камені коло струмочка, притиснувши долонею лікоть лівої руки. Гюлле шматком ганчірки від сорочки вимивала йому рану, тендітно торкаючись до спухлого тіла своїми пораненими пальцями з запеклою кров'ю на долоні. Вона обережно оповила руку і весело усміхнулась.

— Нічого... Добре, що кістки не пошкодило,— стиха промовив до неї Ремо.

— Авжеж,— лагідно відповіла вона, присідаючи коло нього.

Обоє вони були голі. Їхня одіж висіла на чорнім камінні скель. Пара теплим димком виходила з їхньої

одежини, що, здавалося, теж ніби дихала цього чудового сонячного ранку.

Два голі тіла, полискуючи серед скель різьбленою мармуровою групою, нерухомо притислись до гірського каменю.

Їхні тіла тремтіли. Чи ранкова прохолода, чи наслідок холодної ночі, чи які жадання пройняли їх.

Гюлле міцніше притислася до Ремо. Вона схилила до його грудей свою кругленьку чорняву стрижену голівку і слухала стукіт серця.

— А тепер куди нам? — тихо, немов крізь сон, запитала вона.

— На південь. До обідньої пори сонце у нас має бути з лівого боку, після полудня — просто перед нами, — в тон їй відповів Ремо.

— Швидше б сохло, — зітхнувши, прошепотіла вона, поглядаючи на свою одіж.

— Нічого. Не поспішай. Ще далеко стелеться перед нами наша путь, — І Ремо щільніше пригорнув її тіло до свого.

— Вони хотіли нас убити! — прошепотіла вона, щільно обхопивши його стан. — Прокляті створіння! — Вона знову прикусила губу... Але це була одна мить.

На її обличчі знову засяяла бадьора юнацька усмішка...

Над бескидами звився орел — гірський дозорець. Він поважно плив у повітрі вище і вище...

Починався день.

1926 р.

ПОВІДАННЯ

РОЗКАЯННЯ

Всі шпики і провокатори були змобілізовані. До центру благодатної України з'їжджались вони з усіх кінців краю. Одеса, Харків, Ростов і інші місця вислали найліпших своїх псів політичного сиску. З півсотки повітів справники вислали своїх певних слуг в розпорядження губернаторів... Добра дюжина гарячкових днів пішло на суєтливє урочистє приготування «лягавих» до майбутньої честі по охрані прибуваючих сановних осіб і «помазаника Божія».

Старий Київ мовчазно дививсь на всі бутафорні приготування міста до прийому і встановлення взірцевого порядку. Зелені немолоді сади його безтурботно шуміли своїм кучерявим лиством, мов таємничо щось криючи в глибинах своїх віт.

Всі вулиці були наповнені «вірнопоДДаними». Серед них юрко сновигали цивільно прибрані фахові і змобілізовані слуги царської охоранки. Їх повно було не лише серед публічних мас, а всюди, куди могла ступити людська нога — в рестораціях, кав'ярнях, готелях, крамницях, серед натовпу, біля театральних кабаре і внутрі їх, по книгозбірнях, прийомних редакцій, на вокзалі і шумних пристанях, по садах і танцювальних залах, в домах проституції і навіть в аудиторіях університету. Всюди був живий вірний нерв всесильної охорони.

Місто мало урочистий вигляд. Розряджені натовпи буржуазії і з'їхавших поміщиків, рестораторів, купців, генералів, офіцерів, всякого рангу і вигляду чиновництва — все весело усміхалось, на чолах цих вірнопоДДаних панувало щасливе задоволення.

Здавалось, все було наповнено радісним натхненням медових днів.

І лише залякані безцвітні обличчя підвортної публіки, що боязливо визирали з-за подвірків, поза спина-

ми нарядно убраного панства, кидали непомітну туск-лу тінь на загальний святочний настрій... Виснажені блідно-зелені змучені обличчя робочих з безформеними фігурами, на яких бовтались якісь шмаття брудного убрання, окаймляли все те торжество сумною, траурною рямкою.

Серед тисячів народу по всіяних квітами і зеленню вулицях поперед довгої процесії просувався свіркаючий на сонці автомобіль...

Царствена особа, ухмиляючись, кивала головою праворуч і ліворуч, і на гудіння вітаючих окликів приклала руку до кашкета...

О, яке ясне обличчя того помазаника!

З яким радісним восторгом прийма вона вітання своїх слуг... «Хай щастить вам в вашій роботі по піддержці мене і охрани від варварства мас... Хай благословить вас Всевишній», — казали очі помазаника. І вдячний погляд його думкою послав тисячам буржуїв і їх мізерним лакеям своє царське «спасибі». А той позір ловили тисячі свідомих і несвідомих катів простого народу...

«Яке чисте святе обличчя! — лунало серед надушеного натовпу. — Яке щастя, що побачили його!»

«Яка юдяча усмішка на дегенераційнім обличчі!» — кидали в повітря шумні віти дерев бульвару, нахилиючись до проїжджих... Який безглуздий позір втопляв цей півдіот-кат в маси, лякливо шукаючи когось, хто ніби переслідував його за бандитські справи мордування мільйонів трудящого народу...

І грузні сочні акації кивали на процесію, на натовп, мов кажучи мовчазно: «Ідіоти!!!»

За «Ним», «священним», їхав — його права рука — одвертий катюга всяких непокірних або збурених душ.

В світлім мундирі, з купою орденів на грудях, що блискували на сонці червоними каміннями і золотом, мов кров'ю, перелитою з бісером... Здвинуті брови над гострими очима, з закрученими догори вусами поверх чорної підстриженої борідки — варвар-кат, царський підніжок погордо дививсь на маси...

«О, дивіться, дивіться! Який одважний!» — гуділи розкішно убрані манекени з відкритими лисими головами та з напوماдженими причосками...

«Ось, ось той, хто сміливо тиска мільйони в кривавих

поліційних кліщах,— кивали каштанові віти.— Ось хто в угоду свому пану помазанику, мов упир, ссе гарячу кров з замучених мільйонів людей і десятків тисяч мордованих, роздертих, окровавлених, закатованих по тюрмах протестантів, тих сотень мільйонів мовчазних рабів...»

Київський театр палає тисячами вогнів.. Театр переповнений «вищою» публікою... Сановники, графи, князі, генерали, елегантська багата знать запобігливо розшаркуються одні перед другими; на грудях, плечах, руках — блищить золото, різні каміння. Од ефейних паній, укутаних свіркаючими брильєнтами і золотом, спаряються різноароматні духи і пари вихолоного тіла...

В ложі — сам «помазаник»... Біля ложі в перших рядах крісел — міністри: прем'єр, військовий і інші...

Напружене панство розмовами, поглядами, убранням додає шик великій урочистості...

Елеганти у фраках вперемішку з військовими генеральськими червоними відворотами, лампасами та синіх, білих сюртуках сановники і дами у білому оксамиті — наповняють театр...

Тут нема нікого з простої або мішаної крові. Кров вищого світу — дворянства і сановництва — тече у допущених на урочисту виставу.

Навіть серед сили шпиків чистої марки і провокаторів, влитих межі сановництва для охорони царствених особ і особ вищої влади, і у тих під чудовими фраками з револьверами в кишенях,— в грудях билось дворянське серце.

Шумно... Весело...

Зі щасливим виглядом під руку з якимсь штатським генералом пробиравсь молодий джентльмен серед тисяч гулящої в фойє публіки...

Він не чув, що йому казав його компаньйон; він жадними очима шукав доручену йому охороняти високу особу.

Столипін! Той, перед ким дрижить вся Росія, є об'єкт його охорони... Чи відає той великий муж, як вірні його слуги щільно бережуть дороге катській Росії життя мужа-велетня?

Непояснима тепла хвиля радості переливається по

його жилах... Мозок горить від відваги і гордості свого призначення...

Дивлячись на пануючу урочистість серед тисяч вихованих людей, вищих верств могутньої Росії — йому хотілось відваги, самопожертви ради блага краю... Запальний мозок навіть вигадував всілякі можливості самопожертви...

— І так, до антракту,— промовив штатський генерал, стиснувши йому руку і звертаючи в десятий ряд крісел.

Щось промичав тому, стиснув руку і сам, мов у сні, сунувсь далі до перших рядів...

У другому ряді крісел автоматично звернув у бік царської ложі і сів у крісло свого місця...

Крісло було якраз ззаду крісла Столипіна...

«О,— подумав він,— який спритний той начальник! Дав квиток якраз проти крісла прем'єра...»

Не бачив нічого навкруги... Тільки дививсь на полискуючу лисину свого об'єкта... Крута груба шия, обтягнута пасуючим ковніром сурдута, тримала міцну красиву голову. Профіль щось усміхавсь до сусіда — міністра Сухомлинова, а вус час від часу піддьюргувався догори.

І знову приливи крові били йому в мозок, виски... Чув навіть стук серця в грудях... Дививсь мутними очима на лисину, на товсту шию і ходячий, мов у прусака, вус...

«То він, він охороняє!..» — горіло в мозку. На хвилину шкодував, що нічого не трапиться його об'єкту... Хотів би визначитись, виказати свою відвагу... І, обіжено відчуваючи, що так незнаний цим великим мужем, яко його хранитель, лишиться повік,— він відчув внутрішнє ущемлення. Хтілось безумно обняти дорогу істоту і гаряче поцілувати в полискуючу лисину голови великого розуму...

Не зчув, як спинився у залі гам, що стояв тут, мов у вулію, як піднялась завіса і почалась урочиста вистава в честь «августейшаво».

Але що робилось на сцені, не бачив і не чув...

Почав пригадувати, як він опинився сьогодні в театрі, куди вхід був тільки сановним, по запрошенню губернатора.

Пригадав усміхаюче східне обличчя жандармського полковника, що був в той час в цивільному убранні, його слова: «Вам випада велика честь охорони... бере-тесь виконати як слід?» Як з радістю він згодився... З радістю! Але чому з радістю? І якесь внутрішнє почуття, що сиділо десь там, в куточку, виринуло наверх і пригадало йому ту невинну радість, з якою він почав «роботу» в охрані.

Перед його очима почали пробігати образи не так давно минулого. Як його схопили разом з іншими товаришами — студентами останнього курсу... Тюремне заключення... Сльози батька, мами... Пламень любові до Ліди, молодої курсистки, що палав тоді у грудях; чемні допити полковника... Нагадування того про рідню і про... Ліду... молодість, любов... Як полковник своїми гадючими хитрими підходами влазив в його душу особистого життя. Малював страшні образи довгої, а може, і вічної зсилки в дебрі Сибіру... Гіпнотизував його часами в тім, що те політичне глупство з революційними, з глузду з'їхавшими товаришами є просто тимчасова хвороба молоді... Радив вилічитись, обіщав навіть допомогти вийти «сухим» з тяжкої справи. А взамін тільки прохав виказати кого-будь з другої організації, з якою «його» бойова була в контакті.. Згадалось, як він вилаяв полковника і... томлення далі в одиночці — казематі. Потім устроєно хитрим жандармом побачення з Лідою, від якого розраджений був страсний інстинкт мрії, любовного щастя... Як знову батько щось радив... плач мами... Сирий каземат... бруд і перспектива світлого життя та кохання. Згадав, як «гуляв» з полковником охранки... назвав товаришів... був звільнений... Як потім щомісяця — двадцятого — приносив городовик в батьківський адвокатський кабінет для нього в пакеті «повістку», в якому лежала новенька сторублівка, за яку, «повістку», розписувався він у книзі. Як через лишок грошей пірнув у вихор розгулу... Зрадив Ліді... І ретельне час од часу видавання нових товаришів інших організацій...

У перший раз він не зміг здолати цих вигадок, які до того безпечно викидав з голови, старавсь не думати або запивав їх. Міркуючи далі по шляху свого минулого, він порівнював свою провокаторську роботу з звичною вже, яка йшла в його житті по інерції, мов алкоголь, тютюн, опіум, і струя морозу пройшла по його

жилах... Жандармський полковник охрани і начальник петроградської охранки з одутловатими очима стояли перед ним і іронічно усміхалися йому, кажучи поглядом: «Ну що, колишній революціонер-бойовик, на usługенні у нас? Заробляєте сто карбованчиків? Ану йдіть-ка захищати перед своїми товаришами того, на кого колись самі хотіли зробити замах! Досить таємничих видавань «товаришів»... Йдіть-ка явно по своїй початій охранный стежці... Нам треба йнтелігентів... красивих, з гарними станами — такі добре пригодяться і в сановних колах... Та і межі революційним бабством...»

І «революційне бабство» почало кружити в його мозку. Пригадалась знову та страшна засланська Сибір, яку змалював колись жандармський полковник... Образи знайомих і поверхово бачених товаришів, товаришок, запроторених туди по його протекції... Сльози їх рідних, коханих позостаючих дівчат, хлопців, матерів, сестер, братів. Пригадав шибеницю і задушених борців за народ...

Кров, сльози переливом миготіли перед його очима...

Народ... смерть товаришів за народ...

А це хто? І він мимоволі повів навкруги очима...

Одутловаті ситі пики з напущеною серйозністю на розпутних обличчях дивились то на сцену, то в ложу царя...

Подививсь і він в ложу...

Дегенерат сидів, мов статуя, в кріслі, втопив свій безмисний алкоголічний позір на сцену і, здається, пожирав очима пікантні литки ніг і пишні хвилюючі груди молодій артистки...

Перевів очі на свій об'єкт... Хто ж це? народ?! «Вера, царь, отечество»... Це отечество?.. А де ж народ?!

І перед його очима яскраво почали малюватись образи з життя студентських організацій... Робота на селі, на фабриках. Змучені, виснажені під тягарем щоденної роботи селяни... Висушені серед душних майстерень, заводів робітники... Їх мозольні руки, піт на обличчях... Нужда, голод, холод по хатах...

А! он де народ?!

Буря гніву і розпуки клетотіла в його грудях...

«Так це я прийшов сюди берегти від народу цього ката з блискучою лисиною і крученими вусами? При-

йшов оберегти його перед тими завше голодними, нужденними, убитими працею?...» І мозок його наповнився хаосом.

Сцена спала. Гул оплесків розлігся по залі і затих...

А у нього в душі клекотіло...

«Хоч подивлюсь у пику вельможному мужу, мойому об'єкту охрани...» І він навіть зареготав внутрішньо...

«Хм... подивлюсь... А хіба я не можу здійснити колись задумане з товаришами?.. Знищити цю паскуду... Знищити... Знищити!..» Крім цього слова, мозок його більш нічого не розумів...

Поспішно встав, не прохаючи вибачення у сановних сусідів, штовхаючи тих в коліна, продерся до проходу. Ступнув кілька кроків межи першим рядом і опинився перед Столипіним.

Той спокійно розмовляв з Сухомлиновим. І коли джентльмен приблизився, прем'єр-міністр, гадаючи певно, що той має йому щось повідати, навіть нахилився корпусом в його бік.

І в цей мент джентльмен вихопив з кишені браунінг і трьома вистрілами в упор всадив церберу царя заплату за свою обіду...

Зчинився страшний переполох...

Вчинивши криваву розправу, йому навіть не хтілось тікати...

«Куди я втечу, коли я мушу охороняти свій об'єкт хоча б мертвий»,— вихором пронеслося у його в голові... Але розштурханий шумом тисячів «благородних» присутніх він кинувся до виходу, в безпам'ятстві тримаючи револьвер в руці...

Кілько військових схопило його... Вибили револьвер, повалили, били, поставили і знову били чим попало і по чому попало. Він не опирався і з насолодою переживав езекуцію... навіть болі не почував від сильних ударів...

І коли рій пахучих розкішних дам обступили його і лупили його по обличчю своїми лорнетками, біноклями, а деякі навіть щипали йому обличчя, руки і плечі, він тільки тихо усміхався і добрими очима колишньої своєї чистої молодості іронічно дивився на їх лютість

скривлені обличчя, а до запаленого мозку його щось стукало, настирливо питаючись. чому я не всадив останні п'ять куль в «августейшого» блазня в царській ложі?..

За кілька днів Столипін подох, а майже одночасно з ним на шибениці скінчив життя і Богров.

Варшава Мокотовська тюрма
26.1.1920 р.

МІСІОНЕРИ

Будда вимагає від людини повної покори, відмовлення від свого «я».

Тому Фі Туан добрих чверть віку покірно був за службу тому, хто лише мав ласку взяти його до роботи й платити за це ріденьким кулешем; тому Фі Туан після смерті батька дванадцятку віку відганяв паскудні мрії про жінок і одруження; тому ретельно щотижня двадцять місяців цілими добами просиджував він на батьковій могилі.

Хоч він у ті часи був і підлітком, але великі заповіді Будди він добре розумів і ретельно їх виконував.

Правда, люди взагалі химерники: замість великої віри в Будду деякі з них ставлять собі в хаті дошки з якимись незрозумілими написами та до них і моляться; вони з погордою прозивають себе конфуціанами, а фігури Будд викидають під повітку, як ото в сусіда, його господаря... Одначе, Фі Туан тоді не забував великого бога Будду та крадькома ходив до тих повіток молитися на ті фігури...

Хоча старий брамін і сварить Фі за те, що він мало дає йому за правлення служби, та ще й дорікає, мовляв, батько Фі Туанів більше дарував... Але ж батько не завжди ходив до пагоди, а він, Фі, ходить справно, щомісяця; батькові брамін палив гарні свічки та тріщалки, а Фі Туанові завжди такі палить, що воняють якимсь гноєм, а тріщалки замість вибухів ляскають, як батіжком. Що, Фі — мандарин який, щоб платити сріблом, коли й шелягів буває рідко?! Та що мандарин! Адже він нічого не платить, він конфуціанин, хоч батько й був буддист...

Взагалі все панство лізе в конфуціани. А чому не лізти? Менше клопоту, не треба ходити до пагоди, витратити гроші: поставив собі дошку в хаті та й молись, коли хочеш... А не захочеш — ніхто й знати не буде...

Чим багатші люди, тим безбожніші. Сказати, що вони кращі й розумніші від того, не можна. Адже кожен бачить, що мандарин обкрадає казну й людей, безсоромно бере хабарі, а писарчуки — так ті просто грабують... А проте й межі ними є бідаки — такі, як Фі. Ну хоча б отой двірський поліціант Цьо Ахе — майже голодує, а хабара ніколи не візьме, щоб легше бити по спині чи руках, як покарає кого мандарин...

От хуай-хуай¹ — ті живуть добре: допомагають один одному. Та тільки хіба то життя — не їсти свинини й не пити горілки? Треба дурним бути. Правда, Фі нема за що їсти смачну свинину й пити горілку... Але й ті не такі вже чесні, бо два тижні тому ху-ай-ху-ай Джа Сайд'єн хіба добре зробив, продавши за добрі гроші переїжджому войквотові² замість десяти кіло опіуму тільки сім, вклавши всередину трикіловий шмат антрациту?

От християни — то дійсно добрі люди. Приїхали бозна-звідки у чужу країну лікувати задарма, вчити віри й грамоти та ще й допомагати людям грішми!..

Що дехто жаліється на них... так то просто невдячні людя. Чому Фі не жаліється?.. Що батькові півморга перейшли до місіону, так уже й копилитися?.. Хто ж винен, що батькові не пощастило виплатити борг? Не маєш за що викупити — не заставляй землю... Та й скільки того боргу було? Два яни — на півмісяця роботи...

А що ж би було, якби ото всі брали гроші й не віддавали? Місіон зразу б розорився. А тепер на отих сорока місіонських моргах, що має за борги, він дає людям заробіток під час засіву та жнив.

А якби тої землі не було, хіба б існував місіон? Чим би годував і одягав тих сиріт, що притулив у себе? Адже ж і Фі Туанова сестриця Ма Дза живе там. А коли б не вони, де була б сердешна по смерті батька? А таких там мало? Ого!

Так філософічно міркував молодий Фі Туан, одпочиваючи, присівши серед початого будівлею двору й уважно пихкаючи кюльку.

Раз у раз він вибивав її об коліно, накладав знову тютюну, припалював безперервно димлячою папіря-

¹ Магометани, мусульмани.

² Чужинцеві.

ною паличкою, пихкав, плював поперед себе й непо-рушно дивився на коло наплюваної слини на землі.

Три роки тому, як Фі Туанові перетягло за чверть віку, він був одинак, сирота. Коли йому було ще дванадцять літ, його батька покарано на шибениці. З переказів було відомо, що покійний мандарин скарив батька за те, що той не виплатив двічі податку, а наколи йому погрожували розлучити з дітьми, тобто продати їх з аукціону, він розлютовано гукнув: «Хай би мандарин подавився моїми голодними дітьми».

Матері ще раніш не стало. Родичів ніяких не було, бо батько з матір'ю з південних країв прийшли. Отож Фі Туана взяв до послуг господар заїзного двору, а сестрицю, п'ятилітню Ма Дзу, забрав місіон.

На заїзному дворі йому нічого не платили, хоч йому доводилося майже безперервно, не маючи й години відпочинку, usługувати подорожнім купцям та іншим мандрівникам. Коли Фі Туан виріс на двадцятилітнього парубка й попросив якої-будь заплати, господар відповів йому: «А мало ти їси та одежі носиш?»

Тоді Фі Туан пішов геть і почав жити самотійно: наймався за погонича, провідника вершників через річки, за носильника паланкінів і на всяку роботу, що не вимагала фаху, а лише сили та трохи розуму.

Знаючи, які добрі гроші заробляють господарі заїзних дворів, він покладав усі сили, щоб збити собі копійку на будівлю двору. Після довгого часу праці, звичайного недоїдання, недосипання, йому пощастило заощадити кілька десятків юанів. Дав завдаток за місце на краю містечка і сам розпочав глиняну будівлю стін майбутнього двору.

Куотоу — невелике містечко в Юньнаньській провінції — було густо населене бідаками-хліборобами та купцями. Через відсутність на сотки верстов другого міста воно було за єдиний торговельний центр на велику округу, густо всіяну селами, хутірцями. Тому воно приваблювало й силу мандрівних купців. Отже, для інтересу Фі Туана Куотоу було гарним осередком заробітку.

Вже місяць як Фі Туан ніде не робив. Він працював біля свого двору. Возив глину, каміння з гір, воду з жовтомутної річки, місив і поволі ліпив стіни майбутнього двору.

Ще багато часу треба для однієї людини, щоб зроби-

ти стіни, стійла, поставити повітки для коней і, врешті, кімнати-фанзи для подорожніх... Зараз він зіпшив собі хлівець і тут пересинав кілька годин, щоб знову й знову братися до роботи біля свого маєтку.

Тепер Фі Туан відпочивав після роботи й сухого обіду. Він кинув оком навкруги майбутнього двору, на частину зіпленої, ще вогкої стіни, гірко усміхнувся, побачивши, як поволі посувається робота, вибив люльку, запхнув її за пазуху й пішов до тачки...

Ідучи з нею в гори по каміння, він міркував: «А скільки то разів ще треба привезти, щоб вистачило на будівлю?» Рахунки згубились у голові... Натомість вирінули нові — давні улюблені мрії: «Якби оце я возив глину, каміння, воду, робив підвалини для стіни, а Гумо Дза допомагала б мені... О, як швидко б... і весело пішла справа... Певне, до зими й скінчили б... Тоді можна б було й у найми піти на який час, щоб заробити на їжу, а вона місила б глину, пісок, каміння... Я вночі приходив би дороблювати будівлю...»

Фі Туан усміхнувся. Всі думки його полинули до Гумо Дзи.

Це була молода дівчина, подруга його сестри. Обоє були у місіоні. Родичі Гумо Дзи були в містечку, але вони ніколи не навідувались до неї. Як більшість бідаків, вони просто віддали ще маленьку Гумо Дзу до місіону, назавжди скинувши її з своїх плечей...

Це було ще тоді, коли він робив у заїзному дворі. Сестра прийшла навідатись до нього разом з Гумо Дзою. Він частував їх пареним хлібом і гливами. Спочатку йому не сподобалась Гумо Дза, бо мала не сплутані маленькі, а звичайні ноги. Одначе, коли зміркував, що й сестра мала такі ж (місіон «не калічив ніг» — поясняла Гумо Дза), він погодився з цим, і його сирітське серце почало проїматися тихою прихильністю до Гумо Дзи. Її смаглявеньке обличчя з карими очима межі пухленьких повік наївно дивилось на Фі Туана, а її маленький ротик потиху казав до нього:

— Ти приходить до нас... У неділю ми нічого не робимо. Нам так сумно там...

О, яким солодким голосом вона говорила до нього!..

Потім, коли він уже не служив на заїзді, завжди, як тільки бував у місті, щонеділі ходив до них у місіон. Там вони всі троє сідали десь під парканом, і Фі Туан

оповідав їм, що він робив за тиждень, куди ходив за погонича або яких панів носив у паланкінах, скільки заробив... Він тоді витягав з-за пазухи оранжі або жменю фісташок, і всі залюбки поїдали ласощі.

Горбатенька сестриця його, що була подібна до карлика, в такі часи сиділа біля нього, спершись на його коліна, ласкаво дивилась йому в вічі, час од часу пестила його по плечах і разом з Гумо Дзою оповідала про свої новини: скільки вони випололи за тиждень городу, вибили kokonів, випряли полотна, сплели шпагату, які нові ляльки виробляли в майстерні, який гарний тютюн пресували, розповідала про нові суворі порядки.— треба прокидатись до п'яти годин ранку, щоб, доки прокинуться місіонерки-черниці, вимити підлоги всього місіону, витерти у всіх кімнатах, замести двір, подоїти корови, одвести на луки ішаків, одвезти до постачальника вироблені за день шпагат, паперові запалки, прядиво...

З того часу, як Фі Туан мав спомогу наймати собі кімнату-хистку, він часто казав сестрі, що гарно було б, якби оце вони «у себе» були... Він ходив би на роботу, а вони, тобто сестра й Гумо Дза, справляли б різні роботи у місто...

В такі хвилини очі обох дівчаток блищали... Але, певне, згадавши місіонські порядки, вони тільки важко зітхали.

Не вони одні такі. Он за деякими їхніми подругами теж приходили родичі й наречені, так що ж коли управителька місіону вимагала за кожную з них таке викупне, що Ма Дзі і Гумо Дзі годі було й думати про звільнення: де візьме стільки грошей Фі Туан?

Час минав, та не минало Фі Туанове й Гумо Дзине кохання... Самотність, життя серед чужих серцю людей подвійно впливало на їхні душі, а в жилах шумувала молода, гаряча кров.

Фі Туан, після того як розпочав будувати собі двір, вже не раз говорив з Гумо Дзою про одруження... Вона, звичайно, залюбки, коли б відпустила керівниця місіону...

Він має в кишені кілька юанів. Він віддасть їх за Гумо Дзу, а потім разом викуплять і Ма Дзу, сестрицю його... Тепер треба поспішати... бо місіон уже віддав дівчат за викуп мандрівним купцям (хоч, була чутка, вони й мали по кілька жінок)... А цими днями прибіга-

ла до нього Ма Дза й сповістила, що якийсь добродій частенько видивляє дівчат і питає про Гумо Дзу — чи має вона родичів?

Все це вихором кружляло в нього в голові.

При одній згадці про можливість позбавитись Гумо Дзи все тіло Фі Туана тремтіло, а серце гостро щеміло.

Він уявив себе людиною не тільки без любові, а навіть просто, як якась тварина, зовсім самотньою, тоді жах проймає його істоту. Йому згадалось не так давно минуле...

Це було два роки тому... ще коли він не почув солодкої принади внутрішнього вогню любові... Він був з купцями в дорозі на південь. В місті Шіянсі купці пиячили... Він бачив, як вони втопали в розкошах, ласощах, напоях... Смутно дививсь на їхнє бенкетування з жінками розпусти... Йому теж заграла кров. Пішов до хазяїв і попрохав грошей... Йому дали кількадечну виплату — шматок срібла в 75 чен, з якими він пішов до повій...

Потім завжди з огидою згадував той вечір. Брудна китайка, яку він одірвав від лагодження страви... А потім з тим же брудом, не вимивши рук після того, вона почала місити тісто для хліба...

Від огиди він здригнувся, і в горлі йому мов перетяло що...

Невже, невже доля хоче кинути його на таке паскудство?

Ні, цього не може бути!.. Великий Будда не скривдить і за бездоля батька пошле щастя...

І Фі Туан квапився: він поклав собі одвезти цього останнього возика з камінням, витрусити й одягнути своє нове вбрання, перелічити гроші й надвечір, холодком піти до місіону... Він знав, що о шостій годині ігуменша п'є чай у садку — тоді найліпше буде підійти до неї з проханням.

Місіон французького жіночого абатства прибув з Парижа до міста Куотоу шістнадцять років тому... Невеличкому складові його — сестрі Жанні та двом помічницям її — довелося багато витерпіти за цей час... Скільки спочатку було недовір'я до них, які труднощі були в осягненні єднання з людьми. Через кілька літ, вивчивши мову, вони врешті почали приваблювати околиць. У той час, коли інші місіони бували

руйновані повстанцями, їхній, завдяки тому, що керували жінки, зберігся й розвивався з кожним днем. Тепер місіон посідає гарний шмат землі, збудований під доглядом інженера Вукса з Ланьчжоу, власний будинок і склепи... Місіон св.Ангеліки тепер має до півсотні гектарів власної гарної землі, великий город та розкішний сад. При місіоні тепер є майстерні-фабрики шовкового прядива, ниток, паперу, сортівня і пресовня китайського тютюну, пряльні шпагату, роблення ляльок, фабрика консервів, виробу сиру, густого молока... Щорічно місіон пересилав до свого краю багато власних виробів, шовку, консервів китайської родини, сиру, добірного рижу...

В окрузі місіон мав біля двох з половиною сот християн — це були його гордоші, яко наслідок довголітньої праці... Правда, з того числа була чверть дівчат, вихованок місіону.

Місіон містився на одній з середніх вуличок містечка... Був обведений високим муром з єдиною невеличкою кованою залізом брамою.

Тиша цієї цитаделі ніколи не порушувалася. Високі стіни, завжди зачинені двері ховали від цікавого ока обивателя автономне життя місіонських мешканців, власне, монастирського начальства над вихованками. Після вечірньої зорі тут лунала жалібна церковна мелодія, а коли вона замовкала, місіонське життя завмирало до ранку. Але ледве світало, так уже кипіло тяжке робоче життя... Синенькі спідниці метушились усюди... На городі, у дворі, майстернях, у покоях, льохах, біля повіток — всюди сновигали малі істоти дівчаток-китайок, що з завзятістю виконували наказану звечора роботу.

В обід знову тихо лунала мелодія церковної пісні, і згодом знову метушня тяглася до вечірньої зорі, після якої все кам'яніло.

Півсотки виснажених дівчаток було головним населенням місіону. Ці істоти з наказу двох начальниць і ігуменші — матері Жанни — безперестанку, мов заведені машини, робили, співали, спали, прокидались, їли, молилися. В середині цих заведених істот билися маленькі серця, що нормально достачали поживи у всі частини організму кожної для доброго функціонування безперервної роботи «на благо Христа»... Тут не дозволялося якої-небудь власної волі, власного бажан-

ня, яких-небудь міркувань поза межами сухого животіння, приписаного матір'ю Жанною...

Так сюди ото й зібрався йти Фі Туан.

Він витрусив своє нове убрання, куплене ним два роки тому у купця й яке він одягав тільки тоді, коли ходив до сестри і Гумо Дзи, оглядів його, помилювався блиском чорної сатинової куртки-блузи, розгладив очкур на широких синіх штанях і вдягнув. Щось поважного почував він кожен раз, коли вдягав цю нову одіж. Йому прибавлялося сміливості, відваги. Іноді в ці моменти здавалось, що він не кулі-наймит, а заможний селянин, а то й купець...

Те саме почував він і зараз. Він був упевнений, що йому пощастить вільно здійснити надумане. Тридцять юанів сріблом і кредитками він загорнув у хустку й поклав за пазуху.

Запалив люльку і поволі рушив до міста в напрямку місіону.

Постукав у двері молотком, що був прироблений до брами за старинно-французьким звичаєм. Лунко пішов відгук по тім боці стіни. За хвильку в брамі відсунулось маленьке вічко, зиркнуло звідтіля людське око і брама відчинилася.

Фі Туана знали в місіоні. Дівчинка-китайка, що відчинила йому, зробила лише здивовані очі, мов питаючи: «Так пізно? І не в неділю?»

— Хочу бачити матір Жанну,— кинув до неї Фі Туан.

— Вони п'ють чай,— відповіла дівчина, хутенько зачиняючи за ним двері. Фі Туан пішов за нею через двір до саду.

Мати Жанна, як звали її дівчатка, а за ними й усі в місті, або сестриця Жанна, як звали її помічниці черниці, в цей передвечірній час відпочивала в саду за чаєм у компанії своїх сестер.

Матері Жанні зараз було щось із п'ятдесят літ, але вона мала вигляд далеко молодший. Огрядна, з випещеним обличчям, вона скидалася більш на володарку заїзного готелю, ніж місіону. Її приємна твар була підбита жиром, а ясні лагідні очі сиділи між м'яких подушок замість повік. Їй було душно... вона пихкала й кивала до рота хусткою.

Її товаришки, побожні сестриці, були контрастом їй.

Це були сухенькі особи, з сірим, бездушним виглядом... Вони скидалися на тих старих дів, що за єдину втіху мають коло себе собачок або кішечок. Сестриці тихо попивали чай з молочними вершками, густо намазуючи на білі шматочки хліба масло і вкладаючи поверх скибочками сиру...

Час від часу вони перекидалися словами, які коротко характеризували їхні думки.

— Певне, завтра можна буде віддати тютюн? — запитувала мати Жанна, намочуючи в філіжанці шоколадного бісквіта.

— Так, уже висох, — відповідала сестра Марго, витираючи білим фартухом замаслені губи.

— Гроші, сестро Жанно, як казали ви, я віддала отому фурманові під його загін біля луків... — порушувала мовчанку сестра Вероніка.

— То добре. А підписку відібрали від нього, сестрице Вероніко?

— Авжеж, сестро. Термін виплати два місяці, а при невиконанні після п'ятох з десятьма процентами земля переходить нам з доплатою йому десятьох юанів...

— Чи виплатить?.. Він великий курильник опіуму... прокурить, — зітхнула мати Жанна, позіхнувши й перехрестивши рота.

— Що ж, тим краще. Двадцять п'ять юанів не дуже багато, зате на честь святої Ангеліки дістанеться півгектара степу, — відказала сестриця Вероніка.

Всі помовчали, сьорбаючи чай і чмокаючи масними губами. Прислужниці біля стола щохвилини відбирали спорожнені тарілки, становлячи нові... Вони хутко наливали чай своїм патронесам...

Ввійшла маленька Кі Дза, а за нею з'явився й Фі Туан.

Мати Жанна теж здивувалась появленню брата Ма Дза в будень, та ще перед вечором.

— Що це ти, Фі? — запитала вона.

Фі Туан зняв з голови шапчину, підійшов до стола й поцілував у руку матір Жанну.

Цього давно навчила його сестриця Ма Дза. І це дуже подобалось матері Жанні.

— Ну, що за справи? Може, потребуєш чого? Кажи — допоможемо...

Фі Туан постояв хвилинку, пом'яв у руках свою шапчину і, дивлячись на чашку матері Жанни, почав:

— Я, мати Жанно, як знаєте, будую... Господарство починаю... Хотів просити віддати подругу сестри...

Він захвилювався, знову нахилився і поцілував рукав чернечого вбрання матері Жанни.

— А! — протягнула та.— А я гадала, що ти про сестру...

— Сестру потім, як ваша ласка буде...

— Ну що ж. Це добре. Я рада. Вона гарна дівчина, робітниця... Ти теж такий славний — будеш добрим християнином-католиком... Я і від Ма Дзи чула...

— Можна? — з радісним блиском в очах запитав Фі Туан.— Ми вже змовилися з нею...

— Добре... Коли ж хочеш побратися? Певно, до того вже станеш католиком...

— Та мені що... Я вже думав про те. От тільки не було часу до школи прийти.

— Так, так, ти славний парубок... Кі Дза! — звернулась мати Жанна до дівчинки, яка привела Фі.— Полич Яту Дзу!..

— Ні! Гумо Дзу! — скрикнув Фі Туан.

— Гумо Дзу? — здивувалася мати Жанна.— Як же? Та її я вже обіцяла... Її прохав один славний чоловічяга з сусіднього села... Де ж ти раніш був?

Фі зблід.

— Але ж я вже два роки думаю про це... Ми ж кохаємось...— тремтячими губами з запнутим у горлі голосом, шепотів він.

— Ну, поклич Гумо Дзу,— промовила вона до Кі Дзи, що спинилась після Фі Туанового поклику.

— Ну, і який ти, справді, Фі, дивний,— докоряла жалісливо мати Жанна,— сказав би раніш про це... А то я цілком умовилася... Як же тепер порушити слово...

— Вони кохаються...— проти волі вставила сестра Вероніка.

— Атож... Ну, а ти ж знаєш, скільки мені коштувало виховання Гумо Дзи? Зможеш повернути мені?

— Так,— тремтячим голосом відповів Фі Туан. Він похапцем витяг з-за пазухи хустку з грошима.— Тут у мене тридцять юанів.

— Що ти, що ти? Глузуєш? — загукала мати Жанна. В цей момент наблизилася Гумо Дза. Вона була в простенькому блакитному вбранні, гладко гричісана.

Побачивши Фі Туана, вона зачервонілась, спустила

оченята, підійшла під благословення матері Жанни, поцілувала її в руку й стала убік.

— Хочеш за Фі Туана? — запитала сестра Жанна.

Гумо Дза ще більше зачервонілася.

— Хочу... Як ваша ласка... — відповіла вона і поцілувала знову в руку свою хазяйку.

— Ну, йди доки що, — кивнула та Гумо Дзі.

Фі Туана проймав то холод, то жар... Чи радіти, чи сумувати?..

— Шіу Фанг дає мені за неї двісті юанів... Чи зможеш ти стільки заплатити?

У Фі Туана помутилося в очах... За два роки праці, після завдатку за участок у нього збилось тридцять юанів. За скільки літ він зіб'є двісті юанів?.. Та й коли зараз віддати всі тридцять, то не зможе продовжувати будівлю... А жити за що? Ця думка, мов вихор, промайнула у нього в голові.

— Я маю тридцять... Але десять треба на будівлю і виплатити за участок... Віддам двадцять. Тридцять виплачу за рік...

Він тремтячими руками поклав усі гроші перед матір'ю Жанною і переляканими очима поглядав на інших сестер, немов благаючи в тих допомоги.

Але ті мовчки сьорбали чай.

— Що ж робити, Фі... Не можна ж розоряти місіон... Ти тільки подумай — скільки місіон витратив на неї за дванадцять літ... Їжа, одежа, а турбот? Ти ж не маленький, щоб цього не зрозуміти. А коли б ми так віддавали, то мусили б швидко закрити для вас же потрібну благодійну устанovu...

Фі миттю пригадав свого господаря, що те саме сказав йому, коли він прохав у того виплати. Він спалахнув і хотів відповісти: «А мало вона вам працювала? Скільки б платили за робітниць?..» Але не сказав це... Тільки, похиливши голову, розгублено, безпорадно дивився на стіл із ласощами.

— Я вам буду робити все... тільки дайте добудувати...

— Як хочеш... Сто п'ятдесят юанів, менше не думай... До того, не забудь, скидаю тільки для тебе цілих п'ятдесят... Шіу Фанг двісті дає... Я сама дарую п'ятдесят... — І вона кинула погляд повний чесноти на своїх подруг, мовляв, треба ж бути добродійними хоч раз у житті.

— Візьми свої гроші,— вказала вона на стіл і, поклавши на кінчик стола зложені руки, схилила голову для молитви, що зробили й інші сестри...

Прочитавши молитву, вона підвелась і, вернувшись до Фі Туана, що стояв з похиленою головою, промовила:

— За два дні має приїхати Шіу Фанг. Не будеш до того часу з призначеною сумою — Гумо Дза поїде з ним... — І вона пішла через садок до покоїв.

Мов очманілий ішов Фі Туан додому — його рожеві мрії руйнувалися... Два роки він тільки жив думкою свого сімейного щастя... Отой двір, і дружина Гумо Дза — це було його заповітне бажання. І тепер все згинуло. Серце йому стискалось... Мов непритомний, плентався він до своєї хистки...

Не спав цілу ніч... Метикував, як вийти з такого становища... Як зарадити... За два дні Гумо Дза, люба Гумо Дза, його життя, дістанеться якомусь пройдисвітові Шіу Фангові. І тільки тому, що він не може дати сто п'ятдесят юанів!

Що робити?.. Хаос панував у голові... Мозок його палав... Але жодної поради не міг вигадати.

На зорі задрімав... йому снилось, що він великим мечем відрубав голову Шіу Фангові, а місіонерок покришив на капусту, поскладав у бочки й вислав до далекого міста десь у Фагуй¹, доставши за той крам сто п'ятдесят юанів.

Вранці прибігла сестра Ма Дза...

— Фі! — нахилилась вона до його голови. — Ми знаємо все... Гумо Дза плаче... Що робити... Той Шіу Фанг, кажуть, якийсь чудний чоловік... У нього ніби цілий гарем дівчат-жінок... Він кудись їх другим продає... десь далеко, в чужі краї... Він не купець і не фурман. Він, здається, кажуть, знається з тими, що грабують по дорогах... Так чула Хвіа Дза від аптекаря, що часто їздить у те село, де живе Шіу Фанг... Та тільки аптекар боїться говорити про нього... Ти не сумуй... Може, буде добре.

Сестриця гладила його по голові, намагаючись заспокоїти біль його душі. Коли виходила, кинула:

— Коли вони віддадуть Гумо Дзу йому, ми втечемо до тебе... Добре?

¹ У Франції.

Не діждавшись відповіді, вона зникла.

Цілий день вештався Фі Туан по містові, шукаючи — у кого позичити грошей. Але біда: звідусіль його відсилано до місіону... Та ще іронічно підкреслювано: «Іди, може, там добереш за батькову землю...» За убрання його давали тільки три юані.

Мов п'яний, надвечір прийшов він додому... Зібрав усі свої речі — нову пару, люльку, камілавку, нові обгортки для ніг, зложив докупи, поклав зверху гроші, зв'язав усе й пішов до місіону. Застав усіх сестер знову в саду за чаєм.

— Ну що, приніс? — запитала мати Жанна, хитро поглядаючи на його клунок.

— Ось усе, що маю... — простогнав Фі Туан, цілуючи її в руку й показуючи на пакунок. Він розв'язав клунок і став над ним, чекаючи відповіді.

Мати Жанна оком кинула на речі, скривилась і запитала:

— Скільки грошей?

— Тридцять юанів, більш нема... Відроблю вам усе...

— Але... Що я буду робити з твоїм шматтям? — перебила його мати Жанна. — Нема коштів, нема на що жити, для чого в'язати собі голову жінкою? Йди краще додому, викинь дурниці з голови.

Фі Туан горів з образи й внутрішнього болю.

— Але ж я добудую двір... зароблю... Разом ми швидше...

— Та... Коли ж все те буде?.. Жди з козла молока...

На очах у Фі заблищали сльози.

— Ну, не віддавайте Шіу Фангові... Я зароблю — все виплачу... Хай живе у вас...

— Через десять літ заробиш?

— Але ж він її продасть недобрим людям... У нього багато жінок... Він торгує ними!.. — з одчаєм вирвалось у Фі Туана.

— Хто це тобі набрехав? Знаємо. Теж чули — і що розбійник він... Ми довідалися — то байка... Аптекарь нічого не знає про нього... — Мати Жанна прижмурила очі і, стукаючи пальцями об стіл, дивилась на білий чепурненький очіпочок на голові сестри Вероніки.

Вона міркувала в цей час: «А цим я ще натякну Шіу Фанга на п'ятдесят юанів...» Потім, ніби прокинувшись, звернулася до Фі:

— Іди, славний Фі, додому... Забери свої речі й гроші.

— Мати Жанно! — кинувсь він на коліна перед нею й цілуєчи її одіж.— Допоможи. Я цим тільки й*жив... Я вмру... Порятуй... Буду робити...

Сльози текли з очей Фі Туана й він безперестанку цілував рукав матері...

— Що ти, бог з тобою! Ти що, хорий? Хай буде Христос хвалебний! — І мати Жанна підняла Фі з колін...

Фі Туан зав'язав свій клунок...

— Іди, іди додому... Візьми оце...— І вона ткнула йому до рук жменю бісквітів...

Змертвілий, він вийшов з місіону.

Йому було так боляче, що він навіть не почував того... Йому здавалось, що все його ество одубіло й перестало жити... Він не тямив, чи він буде далі існувати, чи ні... йому було байдуже...

«Хай що буде... Життя вже немає!»

Поплентавшись до своєї конурки, він ліг і вже не вставав. Тільки палив і палив безперестанку свою люльку.

Без сну, лише час від часу куняючи, пролежав він до другого вечора...

Сьогодні вирішалася його доля. Гумо Дзу купив у монастирі злодій... Мета його життя скінчилась. Непереможний сум обгорнув його душу. Непритомними очима втопив погляд у запалену свічку й застиг.

Надворі стемніло. Кожна хвилина здавалась йому за вічність. Навкруги було тихо. Час від часу у містечку горланили ішаки, але їх задушливі голоси ледве досягали сюди.

Несподівано серед цієї сумної тиші рипнули двері хистки й на порозі появилися Гумо Дза й Ма Дза. Фі Туан схопився і несамовито кинувся до дівчат. Обхопив обох дужими руками. Сльози радості потекли по смаглявому обличчю.

— Ми втекли, Фі...— почала Ма Дза.— Гумо Дзу вже продали... «Ота» дістала двісті юанів... Завтра вона мала виїздити... Ми змовились і втекли... Все одно не повернемось... Хіба то люди, хіба то християни — занапащати душу? Торгувати живими істотами?!

Гумо Дза мовчки сиділа коло Фі Туана, притиснувшись до нього своїм худеньким тілом.

Фі Туан пестив її по плечах.
Тиха радість опанувала його.

Другого дня від мандарина прийшло троє поліцаїв.
Забрали всіх і повели до ямину.

Там уже чекала мати Жанна.

— Які невдячні... Ах, Христос небесний! Мати все-вишня! Що ж ви робите? — почала вона була до дівчат.

Але Гумо Дза і Ма Дза тулились біля Фі Туана й злякано дивились на неї. Під благословення не підійшли.

— Всипати лобуреві п'ятдесят у спину, а дівчатам по двадцять у долоні! — гримнув суворий мандарин.

На очах усіх Фі Туанові всипали буками п'ятдесят у спину. Без стогону витерпів Фі катування. Йому було навіть солодко дістати те за своє коротке гаряче щастя. Просив, щоб дали ще двадцять за дівчат, але не послухали. Криваву рану залили олією.

Дівчатам вдарили по десять у долоні...

Коли їх били, мати Жанна, одвернувшись, благочестиво молилась богу...

Гумо Дзу забрав на гарбу, що чекала біля мандаринового дому, Шіу Фанг, Ма Дзу повів до місіону поліцай, а Фі Туан, із зігнутою від кривавої рани спиною, з навіки пораненою душею й розбитим серцем, поплентався до свого хлівця... «Ні... нема ніякої віри кращої. Ні Будда не мій бог, ні християнство не є віра. Щось інше, а не бог, повинно десь тут бути», — палало в його мозку серед вихору різних жорстоких думок помсти.

1920 р.

ЧЖУНГОЖЕНЬ

1. ЙОГО КРАЙ

Європейські вчені-топографи, географи, етнографи, установи освіти, а за ними й видавці не дуже клопоталися складати карти Китаю...

В їхніх атласах можна побачити у всіх виглядах — фізичних, етнографічних, політичних, агрокультурних — деталі Данії, Швейцарії й інших мініатюрних країн, що вмістяться в закутку повіту будь-якої провінції Китаю. Але Китаю в них побачити не можна.

Тож нумо мандрувати; тож нумо вивчати географію його.

Коли йти пішки від Казахстану на південний схід, можна мати приємність переходити величні, вільні від жодної рослини гори... Чорні, червоні, вороні, бурі, жовто-білі...

Красуні сарни, з людськими карими очима, своїми тонкими ніжками шпарко, відважно досліджують міць скель, бескидів, метеором переплигуючи по гострих шпильях верхів'ів...

Величні круторогі дикі барани — аргалі — творять герць на них у боротьбі з хижачками й поміж собою за право моногамії...

А зверху над бескидами в повітрі поважно коливаються, клекочучи, орли-стерв'ятники, зірко слідкуючи, хто впаде мертвий, хто з них буде їм поживою...

Тут не побачиш води цілими тижнями, а коли нападеш на неї, вона сердито, пінясто, стрімко кидається з недосяжної височини вниз через скелі і проритими нею вузькими рівчачками зникає в прощілинах гір... І лише іноді, вузьким струмочком, вибігає на шлях, що прямує межі гір...

Але по горах не можна пройти. Вони порізані широчезними східцями, на яких розляглися поля, ниви, створені надлюдськими зусиллями... Своїми власними силами, без допомоги худоби, люди — китаїці — добувають поживу для свого існування...

Але швидше вниз, де можна хутко посуватися конем, верблюдом чи віслюком...

В горах чорніють пащі, подібні до дверей...

Це гірські палаци колишнього, може, кам'яного віку. Житла людські...

Деякі з них всередині орнаментовані різнокольоровим камінням...

Навкруги сухий-сухий сирій пісок, з-під якого часом визирає голова або спина мистецьки січеного з темного мармуру велетенського звіра — слона, лева, заметених віковичним піском...

Але майнемо далі шляхом, туди, де хитається суха осока, сухий очерет та невеличкі кущі...

Ось сліди леопарда чи пантери, що нищать на піску сліди сарнячих копиток...

Не треба жахатися! Людське м'ясо не так приваблює для пантери, як м'ясо сарн, яких сила-силенна розплодилася всюди...

Туди, де маячить щось у піщаному степу за величавою осокою!

З-під жовтого піску, порослого хирлявим будячком, визирають стовбури житла... Ціле місто, а може, й столиця похована під ним...

Стій! Якийсь напис висічено на велетенському камені, що теж сховався під землею, і лише кінчик його, завбільшки з добру скриню, нюхає повітря.

...Ієрогліфи...

Нічого не второпаш...

Гайда, далі...

І людина цілими добами шалабудить через солончасті луки, на яких, скільки око бачить, плямами маячать білі озерця випареної жорстоким гарячим сонцем солі.

Призвичаюйся і до води солоної, як призвичаїлися оті відважні господарі марудних піщано-глиняних халупок-фанз, що купками притулилися одна до одної. Призвичаюйся і до такого животіння, як оті мешканці, що в боротьбі за існування десь таки добувають серед цього мертвого царства їжу, вигодовують дітей і, любодивлячись у вічі, дають вам денний від спеки притулок, діляться черствими земляно-жорсткими млинцями, які чомусь звать хлібом, та діляться з вами для себе звареною солончакуватою водою, заправленою

якимсь їдким жовтим корінням, що його вони теж чомусь звать чаєм...

Але ну ж бо далі до того міражного ландшафту, що маячить у небі...

Довжелезні луки, що простяглися понад кордоном безкраїх височенних гір... Чому нічого не сіється тут? Чому нема на них нив?

Поруч з піщано-сухим ґрунтом, змішаним з камінням, грузько... Лише випадкові віслючки та коні, що втекли з людської неволі, можуть пастись тут і набиратися сил. Людині неприступні ці луки...

Добувайте найкращих коней — і далі в дорогу, бо маленькі пустелі, маленькі шамо переходять у безкраї пустелі, безкрає шамо...

Півмісяця поспішає людина через цю пустелю... Ні рослини... Пісок на яку добу дає місце зміцненому камінням ґрунтові, потім знову й знову пісок. Він робить викрутаси... Переставляє, коли схоче і як забажається, шлях то в один, то в другий бік, нагортає могили, гори, засипає й невеличкі солоні джерельця, що іноді дають хоч худобі питво, від якого скотина слабне на живіт і часом сколіває в дорозі...

Одначе й тут, серед цієї пустелі, людина, якщо не зіб'ється зі шляху, пристане до якої фанзи, іноді купки їх... Там вона добуде все, що надбали собі їхні мешканці: сухих корінців, варених в тій же тузлукуватій воді, диких рослинних зернят, а іноді й курячих яєць.

Щастя й радість...

Мешканці сірі, як сірі їхні фанзи; висушені, виснажені, як суха і виснажена пустеля; привітні й ласкаві, як привітне й радо ласкаве сонце Гобі...

Виснажені подорожні, що безперестанку купами плентаються через усю велично-суху Гобі, починають усміхатися, худоба стає бадьорішою...

Чути подих свіжого повітря...

Сухе пекло заступає зелений рай. Все ті ж гори і чорна земля, змішана з дрібним камінням, розсипаним скрізь. Вивозячи його з нив і вкриваючи їх мулом з прудкої річки, люди творять поле, на якому щось росте.

Вони без спочинку вовтузяться біля тих нив, лазять по гострих скелях, вишуковуючи коріння, вештаються по шляхах, збираючи гній, опале листя на паливо...

Вечері ви тільки що встигли проїхати через ворота

міста, що ще не зачинено на ніч... Дощ аж сичить — ллє... Лемент на вулиці... Біля кожної хати-фанзи го-лосять дїтвора, дорослі, старі...

Галас...

Жах бере...

То хворі в дощ благають, щоб видужати...

Вдень ївєндяєте по місту, що заселєне майже ви-ключно біднотою... Все той же виснажений, висуше-ний сірий виглад, вовтузіння на току, де скопичєно півкопи снопів різних рослин... Повзання жінок біля печей, розтоплєних гноєм, листям і глиною, та дмухан-ня до них, аби швидше кипів єдиний казан з водою, засипаною локшиною...

Але до вас будуть так привітні, ніби господар знай-шов скарб...

Сонце печє. Душно. Нєма й подиху вітерцю...

В дорогу! В дорогу, що тягнється сєред того таки дрібно сїряку, що вкритий величєзними вибоїнами, де худоба ламає ноги, нищаться колеса візків...

Каміння лєжить тут, ніби висипанє кам'яним дощем ще з початку свїту...

Щлях заступає річка, що широко розлилась по низи-ні і викрутасами помїж узгїр'ям кудись зникає за височєнну гору...

Річку, здається, нєма можливості переїхати...

Але пустє... Кїнь сам їде в воду... По груди в воді, повагом ступає по камінням дна ріки, іноді вихляється, хропє, щоб нє впасти, щоб нє збити у воду вершника, який, підібгавши ноги на спину конєві, цупко трима-ється за його гриву... Худоба робить різні звороти, ніби крізь каламутну воду бачить насподі ріки дорогу, і за півгодини вивозить на другий бєрег...

Почались чудові поля, дє збирають овочі, рис, тощо. Одначє, за яку годинку їх ужє нєма... Вони лишились позаду... Знову пісок, знову каміння, знову гори, знову болота... А всюди навкрути цілі табунці сїл, що сїрою плямою чорніють на білястїм піщанїм або сїрюють на чорнїм болотянїм ґрунтї... Тисячі живих істот, що звуться людьми, купчаться там, шукають ключів до існування.

Людї, мов мурашки, лязять по горах, по полях, болотах, по шляхах: щось роблять, вовтузять... На-слідків того нє можна вбачити...

Алє жити трєба — і вони щось добувають...

Звертай у бік голого степу, туди, де накопичено купи землі...

Що то?

Люди тягають на собі ґрунт... Мовчки, а іноді¹— му-гикаючи сумну пісню...

В плетеному брилі стоїть біля купи землі й стьобає себе по гамашах гнучким ціпочком...

Європеець.

Погукує по-китайському: «Чого спинився! Ну-бо, швидше повертайся!»

Копальня... Срібло добувають. За верству низенькі землянки, розкриті з двох боків, щоб був доступ вітрам... Земляні пілки... Жодної одежини, жодної постелі...

...Черговий варить їжу.

То робітники копальні... чжунґожені¹.

Далі, далі від цієї картини!..

Он щось блищить проти сонця... Мов сріблом всипана земля... ворухиться, вабить до себе...

Праворуч і ліворуч, скільки бачить око — мілкий-мілкий лиман, порослий тонкою низенькою травицею... Але він живий, він ворухиться, пересовується, тріпотить, кергоче, щєбече, лопоче, ляпотить, бовтається, від чого сріблясті бризки, мов бісер, розлітаються навкруги...

Лиман живий...

Мільйони, десятки мільйонів диких птахів табунцями порід сидять, відпочивають, бовтаються, крегочуть...

Тисячі порід птиці, сотні тисяч кольорів і величин... Але що за диво?.. Вони не звертають уваги на людей, що йдуть, їдуть повз них... Ось рукою подати, налови-ти можна, палкою, мов качанів капусти, набити...

І люди, люди теж не звертають уваги... Голодні, обдерті, виснажені люди не звертають на них уваги!.. Що за мара?..

Але так... Голодні, виснажені люди їх не чіпають...

«То священне місце відпочинку перелітних птахів...»

Знову тунелі в горах, поверх яких ген-ген маячить небо... Іноді одна стіна тунелю дає місце піщанокам'янистому плато, іноді степові, а часом і доброму полю...

¹ Китайці.

Кілька земляних хаток-фанз винувато приліпилось до гори, понад якою простягся кривулястий вузьенький шлях... А за узгір'ям почалась велика безкрая вікова стіна, товста загорода колишнього серединного Китаю «від сусідів-ворогів», як кажуть перекази чжунгоже-ней.

Ця височенна зубчата стіна оперізує весь Китай кам'яним обручем, вона грізно й міцно стоїть, як кремінь... Щось є таємничо-величне в ній... Почувається її їдка мовчазна іронія: «Хто звалить мене, хто дасть простір тому людству, що я скувала?.. Хто визволить його з моєї загороди?.. Чи знайдуться такі відважні, щоб знищити мої кордони, якими я охороняю велику націю від інших націй?..»

— Коли підеш нею, ніколи не заблудиш — вона кудись та приведе, — весело гомонить собі у відповідь на запит провідник, запалюючи свою довгу дерев'яну з мідним корінцем люльку...

Нарешті місто. Велетенська стіна навкруги, башти, пагоди, дахи, катражки... Тільки чому воріт нема й замість них у стіні чорніє обвал? Чому дірчасті облуплені земляні хати? Обшарпані глиняні паркани?.. Чому ані жодної живої душі біля фанз серед довгих вулиць?..

Мертве місто... Ні душі... Лише гайвороння сварливо крекоче над дахами...

Сумно... Пустка...

Де люди?

«Нема... Давно було... Переселились... Війна... Пустеля... Хвороби... Голод... Води не стало...»

Слова плутаються у нетвердій відповіді.

Що правдиве в них, яка причина?

Знову тиждень шляху, знову сіре каміння, знову навкруги ознаки вмерлого розвою...

Що за диво мріється вдалині?.. Чи не дурять очі?.. Чи не привид від втоми?..

Велична чорно-сіра гора...

Але ні, то не гора, то постать людська...

Сотні метрів заввишки...

Ні, ні, не може бути!.. Мерщій ближче!.. Що за диво?

В горі висічено велетенську фігуру Будди... А по боках, у схилах гори, — теж ще двоє менших.

Позолота почорніла... Жива людина здається зав-

більшки як один із пальців цього неживого велетенського кам'яного бога старого Китаю...

Гава майнула повз обличчя Будди...— здається комарем, що просичав перед подорожнім...

Якісь люди, мов комахи проти велетня Будди, вовтузяться біля його ніг.

Величаво. Художньо. Чарівна краса мистецтва...

Здається, без кінця б милувався цією творчістю людських рук.

Але далі, на шлях, що тягнеться серед темної, мертвої, мов жужелицею всипаної, пустелі...

Мозок горить од нерозгаданого баченого... Сонце пече в вічі, ні вітерцю...

Але що за тінь майнула в повітрі?.. Різкий вітрець щипнув обличчя. Кінь затріпотів під вершником і несподівано, мов вихор, кинувся праворуч...

Сказився чи вовка почув?

Та вже не можна дивитися перед себе... В обличчя б'є піщаний вихор... Треба пригинатись до гриви, що теж звисла вниз слідом за головою худоби...

Ясний день заволокає темрява...

Ось ще один скок, і кінь валиться на землю...

Дві скелі створили печеру... Тут тихо... Поверху навкоси сипле піщаний дощ...

Кара-буран...

Темінь... Чути важкий подих худоби, яка стоїть навролишках, низько схиливши до скелі голову...

Але світ починає опановувати темноту... Піщаний дощ тихшає...

Зовсім зникає...

Знову ясний день, знову тиша...

Кінь скоплюється... Тріпочеться, обтрушуючи скляний пісок... Хропе й весело ірже...

Сідай, мандрівнику, і знову в дорогу...

Розумна тварина — худоба...

Нарешті жваве місто.

Моторно торгують крамарі, сновигають мешканці; шипить камінь, перетираючи зерно,— його крутить самотній з зав'язаними очима віслючок... Він один без будь-якої управи ходить безупинно навкруги каменя...

Штучно пририхтований до кроков «млина» дрючок, як тільки віслючок грудьми торкне його підойму, б'є його по кряжу, і тваринка прожогом пнеться вперед,

напружуючи сили, виснажені від безперестанної тяганини колеса...

В сусідньому дворі розвішують на сонці сіро-жовтий товстий папір. «Фабрика». Троє людей крутять всі механізми, які складаються з кухлів для води і дерев'яного преса, ями, де мішають гній, глину й рослини.

Другий сусіда весело тарабанить по обручах півбарильця... Бондар...

По вулицях обшарпані полиці проторюють серед людей дорогу мандаринові, який, сповнений до себе пошани, набундючений, сидить в шовком критому паланкіні...

Сила люду коло високої стіни, що біля ямину, на якій ще не зітерся страшний дракон... Серед них шпарко мотаються двірцеві хлопчики, збираючи податок писарчукам, а іноді і запрошуючи кого «досередини», «для балачок»...

— Суд буде правити мандарин.

Що за високі дерев'яні корогви ставлять біля воріт ямину?.. Що за яскраві чорні китайські ієрогліфи на їхньому білому фоні?..

Ось ще одну принесли, поставили...

— Що там написано?

— А звідки ми знаємо?..

— Та ну-бо... прочитай, скажи.

— Хіба ми вміємо? Грамота не для нас... То для багачів...

— Для кого ж вивішено?

— А так... Завтра дізнаємось... Розкажуть з ямину... Там є грамотіі...

Всі дізнаються...

Навкруги міста добра земля, стиглі овочі, веселі ниви...

А далі... Знову пісок, знову каміння, знову серед того піску, каміння й гір — тисячі осель, мільйони люду...

Весь час у дорозі якісь купи людей... Тягнуть на коромислах якісь ящики, дрібні речі, а то й так — ноги свої тягнуть... Обшарпані, вимучені, сухі сірі обличчя з запаленими очима...

— Що то за люди? Чого вони сунуть? Куди?

— Перехожі ковалі, теслярі, слюсарі, шевці, дрібні крамарі, просто собі заробітчани...

— А що то за розписана красуня їде на віслучку в яскравому дешевому одязі, набілена?.. І таке молоде, мов дитина?!!

— На продаж.

— Що? Куди? Як? Хто має право?!

— А ото зігнутий, шттовхає віслучка? Одіж і обличчя схожі з землею?..

— Батько. На ярмарок... Певно, нема чим годувати... Нема чим жити...

— А хто це їде в сплетеній із тонкого очерету балагулі, дмухає до себе віялом з орлячого крила, огрядний, чистий?..

— Купець... Крам везе... А може, з торгу... З мандарином на «ти»...

— Швидше до залізниці, адже вона є тут?..

— Так... Ще кілометрів з тисячу...

Нарешті невеличка станція... Маленькі старенькі вагони... Людей повно... Нервово проходить контроль.

Європеєць...

Бельгійці, французи... Господарі...

Нарешті європейці... Та не один... Цілі квартали... Банки... Акціонерні товариства, заводи, фабрики...

...На пристанях тисячі півголих чжунгоженей... На сонці спочивають; деякі зорять під обідрані брудні сорочки: щось уважно шукають там...

— Ждуть роботи...

— Які чистенькі асфальтовані кварталики!

— Теж європейські...

— А це — безмежні криві шеренги вулиць, накопичених, покривлених хаток-фанз серед сморідного бо-лота?

— Це чжунгожені... Робочі... Хлібороби всякі...

— А це що за фортеця, вартові та шеренги людей в блакитно-сірому, вилялому, таврованому убранні з рушницями?

— Військо їхнє.

— Для чого?..

— Щоб захищати те, що є.

Де швидкий аеросокіл?.. Мерщій у повітря... Треба скрізь видивитись, всюди побувати... Пішки, худо-бою — сил не вистачить. Надто довго...

...Нема чого поспішати... Не треба бентежитись... Всюди так...

Чотири тисячі верстов з півночі на південь і п'ять тисяч із сходу на захід...

Однаково.

Таку географію не всім слід знати...

Нащо вона для Європи?

Кому потреба в ній, ті добре знають...

Бо чжунгожень там живе!..

Чотири тисячі верстов з півночі на південь, п'ять — із сходу на захід...

Чотиреста тисяч тисячів чжунгоженей.

Про таких географій, атласів не треба.

А про історію?

Нащо вона для «цивілізованих»?!

2. ЦЗІ

Ланчжусін — велике місто в центрі Китаю, осередок торгівлі. Європейський крам, усілякі дрібнички — мило, дзеркальця, пудра, цигарки, сірники, зубні щітки та порошок, вонючий коньяк та поганенький красний крам — головне постачання Америки, Європи та Японії.

За це купці потай накупувають тут опіуму, шовкових коконів, чаю і везуть на південь до фабрик, до пристаней...

Куно — невеличке село біля Ланчжусіна. Так усього кілька фанз.

Щодня до пізньої ночі знесилені, виснажені люди вовтузяться тут біля невеличких ланів, збираючи з них каміння-сіряк, щоб краще родило.

Тут майже нема молоді. Вся вона пішла на південь до пристаней за кулі, на фабрики за робочу худобу, до копалень срібла, платини — європейських концесій — за шахтарів.

Дівчат родичі теж устигли спродати спритним покупцям живого краму або їхнім посередникам — місіонерам.

Для околишніх селян було диво, коли хто бачив тут парубка.

Тому купець, що віз із сусіднього від Куно місіону прядиво, спинив свого ішака біля однієї з халупок-фанз, здивовано розвів руками і промовив, дивлячись у двір:

— Ло?

Юнак кивнув головою, а купець провадив:

— Як на ім'я?

— Цзіфан, — промовив парубок і спинився. Він крутив замість віслюка великий коток на камені, молотово.

— Чому вдома? — поспитав купець, злязючи з віслюка.

— Не хочу, щоб мати померла, щоб було продано сестер.

— А скільки сестер? — приставав купець.

— Дві.

— А батько де? Помер, чи що?

— Ні. Поїхав з подорожніми за провідника до Урумчі, і ось пройшло двісті сорок сонць, а про нього ані чутки...

— Є окріп?

— Здається, нагріла мати.

Купець притяг свого ішака в холодок до фанзи, сів навпочіпки, обтер рукавом спітнілий лоб і почав набивати люльку. Цзіфан приніс йому окропу.

Купець поволі, маленькими ковтками відпивав із піали, а Цзіфан, сівши біля нього навпочіпки, заходився набивати свою люльку.

— Що везете? — поспитав він, мотнувши головою до ішака.

— Прядиво. В місіоні дорого деруть, стерви. Дав їм п'ять пудів вовни, а прядива-шпагату взяв тільки два. Така заплата... А ти не збираєшся в дорогу? Адже, певне, сам тут у селі залишився? — відказав купець.

— Так, сам.

— А як урожай? Вистачить на зиму?

— Ні. Проса з нашого півгектара в сімох шматках буде тільки три пуди. Вигоріло. Ішак здох. Старий був. Тяжко. Хотів коренів зібрати, так місіон заплатив старшині десять юанів, і той заборонив копати в околиці. Намагався пробратись у гори до Ск'єни — так там теж аптекарі відкупили в місіону.

І Ло Цзіфан замислився...

— А чому не підеш у місто?

— А де ж там робити? Це б добре, і недалеко. Ходив до заїжджих дворів і цегельні. Нічого не дають. За їжу, кажуть, можемо. А хіба я можу? Коли б я сам, а то мати, сестри!..

— Знаєш що? — витерши вуса, промовив купець.— Я тобі дам вовни. Та й сестри з мамою зможуть щось сплести. Потроху й заробите...

— Молитиму за вас Будду! — скрикнув зраділий Цзі, і в нього заблищали очі.— Ми якось і без приладу впораємось.

— Гаразд,— відповів купець, підвівшись і ладнаючи на ішаку паунок.— Тоді рушаймо за мною, візьмеш.

Похапцем Цзіфан зібрав із каменя в ряднину полову, одніс у халупку, і за хвилину він уже йшов обіч купцевого ішака, який, вгинаючись і злостиво похитуючи головою, підбігцем тягнув на собі клунки прядива й свого господаря.

Вони були щасливі. Щодня в них був уранці, в обід, увечері рідкий з просяного млива на воді куліш, прихована й засушена з весни деяка зелень, що трохи зібрали на своєму городі й назбирали по горах, та окріп. Палива вистачало з зібраного по дорогах кінського та ішачого сухого посліду, опалого листя й буджків.

Щодня разом навпочіпках сідали до низенького столика, і старша сестра Цзіфана подавала все.

Лише в Ло Цзіфана часом щеміло серце, коли він мовчки, в думках підраховував: «А на скільки то тижнів вистачить цих продуктів?..»

За два тижні близько двох пудів прядива скрутили. Ще кілька пасом, і вовна вся перетвориться на шпагат. У всіх весело блищали очі. Цзі жартував із сестрами. Навіть мати, що весь час хворіла на живіт, і та іноді шуткувала батьківськими дотепами.

Але ввечері прийшов сільський сторож і покликав Цзі до баочжана¹.

Всіх поняла туга. Почували якусь біду.

Там, у старшини, Цзі сповістили, що він має заплатити в казну два юані.

— За що? — насмілився спитати Цзі.— Адже я віддав пуд проса за землю, хоч у нас нічого майже не вродило.

— За те, що фабрикуєш прядиво.

— Великий Буддо! — притис руки до грудей Цзі.— Але ми тчемо руками, без ніяких приладів. Треба ж заробити, щоб з голоду не померли мати... сестри!

¹ Староста ста дворів у дореволюційному китайському селі.

— А скільки літ сестрам? — спитав чистенький по-
сланець з місіону.

— Одній тринадцять, а другій вісім...

— Пора заміж,— ехидно усміхнувся той.— А сам
чому вдома?

— Робити ж треба.

— Хто в інших робить?

— Я не хочу, щоб мої рідні померли з голоду!

— Ну, коли принесеш? — запитав баочжан.

— Не можу. За душею й цяня¹ нема, не те що
юанів.

— Тоді заберемо прядиво.

— Боже мій! — злякано жажнувся Цзі.

— Не можемо. Місіон платить мандаринові за фаб-
рикацію. Тому ямин вимагає, щоб і ти заплатив.

— А надалі не будеш конкурувати з місіоном...—
усміхнувся чистенький китаєць.

— Сьогодні ввечері принеси два юані, або заберемо
прядиво,— суворо промовив старшина.

Прожогом Цзі полетів у Ланчжусін до свого купця.
А ввечері обоє прибули до Цзі.

Але їх зустріли плачем мати й сестри.

— Все забрали! — крізь сльози промовила старша
сестра.

Купець, ні слова не промовивши, майнув до баочжа-
на і до Цзі вже більше не з'являвся.

Фанзу Ло Цзіфанів оповило горе. Не було вже ні
усмішок, ні блиску в очах її мешканців.

З душею, повною переживань і непокою, ходив Цзі
по шляху, збираючи паливо.

А за кілька день Цзі знову покликали до баочжана.

Мандарин віддав купцеві прядиво, але Цзі мусить
заплатити два юані. Не виплатить — заберуть, що мож-
на буде взяти, або нехай Цзі негайно з'явиться в Ланч-
жусін до мандарина й одслужить штраф стражником.
Не захоче — всиплять двісті ціпків і посадовлять на
місяць у колодку.

Коли він про це розповів матері й сестрам, усі зали-
лись гіркими сльозами.

Звичайно, Цзі піде до ямину одслужувати страж-
ником.

У мандарина урядовці написали папірець і дали під-

¹ Дрібна монета.

писати. Що він неписьменний, то пусте. От хай за нього розпишеться купець, що нагодився до канцелярії.

А після того служка одвів його до стражничкового житла, до лаос¹.

Цзі муштрували недовго. Він скоро навчився набивати, розбирати, складати німецького штуцера.

Стояв на варті біля мандаринових дверей під час суду, водив арештованих, бігав у місто до купців за подарунками для ямину.

Мандарина бачив тільки тоді, як той чинив суд над обвинуваченими.

Все це була переважно голота, як і Цзі, а позивачів їх він ніколи не бачив — то були або купці, або урядовці та старшини, або місіонські посланці.

Перед очима Цзі і всіх присутніх винних били ціпками в спину, зад, долони, заковували в кайдани, замикали в колодки. Не раз цілі десятки йшли з двора з посіченими спинами, криваві рани їм заливали олією, а іноді присипали сіллю — як велів присуд.

І частенько за свій короткий сон Цзі прокидався від примари цих катувань. Йому все ввижалося, що б'ють його або маму чи сестер.

Одного разу втік один стражник. А за тиждень його найшли й привели назад. Мандарин наказав протягом шістьох місяців що три тижні давати в спину по триста ціпків.

І він був повсякчасним свідком, як нещасний, катований, зігнутий від болю, вештався по фанзі та на чорному дворі, бо в переднім дворі таким не дозволялось бувати.

Не раз уночі Цзі потайки від інших розв'язував його криваві рани, змивав сіль з пошматованого червоного м'яса і заливав салом.

А незабаром прийшла старша сестра. Вона плакала, розповідаючи, що мама дуже слаба, що частину проса віддали за ліки і що за кілька день не буде зовсім проса й зелені.

Цзі голубив її, прохав потерпіти ще кілька тижнів, бо ж йому лишилось іще тільки два тижні... О, тоді вони якось вимотаються з біди.

І він казав їй приходити частіш, бо щодня він вилов-

¹ Пан, начальник, шанобливе звертання до старшого.

лював із своєї юшки шматочки тіста, сушив їх і складав у ганчірку. Цієї сушеної локшини часом набиралось якихось півкіло, і radoцям його сестри не було меж.

Так минуло кілька тижнів. Та його чомусь усе не кликали до канцелярії лаое.

Йому здавалось, двох місяців, що він одбув, було досить для штрафу.

Тож і подумав він зважитись самому піти спитати, чи не час звільнити його.

Урядовець здивовано глянув на нього, подививсь у папір і байдуже відказав:

— Ти кажеш, що за штраф у два юані прослужив два місяці? Дурниця. Ти підписав угоду служити за їжу два роки.

Мов грім, ударили Цзі слова: «Два роки!..» Серце хотіло тріснути... Та урядовець раптом розгнівано закричав:

— Чому прийшов сам, а не спитав про це угуаня?..¹ Геть до халуши!..

Цзі безтямно доплентався до касарні, мовчки ліг на свою глиняну постіль-пілок і тихо-тихо ридав. А другого дня його покликав лаое і звелів посадовити до свинушника на три дні — на саму воду.

А як вийшов із свинушника, йому перепадало найбільше роботи.

Якось йому навіть наказали карати винних за присудом мандарина.

Тоді він здобув із зимівника льоду, проковтнув після гарячого чаю, і вранці йому обложило горло. Про це дізнався лаое, і мандарин наказав дати сто ціпків у ліву руку.

Розпухла рука боліла майже три тижні, і цей час він був тільки за побігача в ямині.

З ранку до вечора бігав від урядовців, угуаня до купців, старшин, тягав на спині пакунки до ямину і мандаринові до господи.

Коли був у купців, чував, як ті тихцем сварилися, що часто й багато доводиться давати; чув і розмови урядовців, які вигадували, на кого б іще штраф накласти... Коли ходив від ямину до старшини околишніх сіл, ті не раз заходили до бідацьких фанз, де баочжан гримав

¹ Офіцер.

на переляканих селяків. Бачив сльози жінок або старих дідів, що виносили в двір до Цзі щойно зоткане полотно або яйця чи курей. Вони з острахом дивилися на Цзі, і руки їм тремтіли, подаючи йому принесене. Так їх уражав його стражницький обідраний кунтуш.

Цзі мовчки брав усе те, щоб однести до ямину, а серце йому боляче щеміло.

Цзі бачив, як майже всі урядовці палили в себе дома вночі опіум, чув пахощі його з покоїв мандарина. І йому було дивно: за що ж мандарин часто штрафує купців і садовить у колодку тих, хто продає або палить опіум?..

Тим часом рука вже загоювалась... Ось сестра прийшла, сказала, що мама дуже хвора, лагодиться помирати й хоче бачити його.

Тоді він пішов до лаоє і спитав, коли йому строк служби. Лаоє підтвердив, що Цзі чув у яміні: через два роки, бо ж таку підписав він, Цзі, умову. А як Цзі попросився навідатись додому, лаоє дозволив йому піти на день.

«Мама вмирає з голоду», — майнуло в нього в голові, коли він побачив обтягнутий шкірою кістяк. І він хутко подався до старшини по будь-яку допомогу. Але чи в старшини було мало обов'язків перед ямином, щоб іще й йому щось дати. А в сусідів? Чого сподіватися йому було від такої ж, як і він, голоти? У місіоні посміялися і порадили віддати їм на виховання та для роботи сестер... Годуватимуть же їх за те...

Як очманілий, помчався він у Ланчжусін до купців, від яких носив подарунки урядовцям і мандаринові. Але ті, вислухавши його, тільки похитали головами й сказали: хіба можуть вони всім настачити... І Цзі продав за два юані свою люльку, обгортки, камілавку й верхню куцину і купив рису, борошна.

Мама поїла смачної страви й трохи одійшла. Сестри теж попоїли, і на якусь часинку всім стало веселіше. Але це тривало недовго, доки він розповів їм, що урядовці підробили умову і він має служити два роки. Мати й сестри тихо, але довго-довго ридали.

Не втримався й Цзі. Йому було не до сну. Не міг він стулити очей та все думав, гадав, зітхав і знову міркував, аж доки маленьке віконце їхньої тісної хатинки не взялось сірою смугою ранку. Тоді Цзі схопився, тихенько вийшов з хатини і хутко подався на південь.

«До великої Хуанхе... Там, де пароплави, туди, куди пішли інші товариші. Трохи зароблю, вернусь... віддам гроші і знову гайда. Не спіймає мандарин»,— палало в голові Цзі.

Два дні йшов горами, ліз гострими шпильями, стомлений, знесилений. А на третій день уночі вийшов на шлях, де чатували його товариші-стражники.

— Дурень! — промовив один із них пошепки. — Чого йшов тут? По всіх шляхах розіслали нас... А тепер вертай.

І привели до ямину.

Мандарин звелів на перший раз дати в спину двісті ціпків і на тиждень посадити в колодку. Розкряяну спину залили олією з сіллю, яка змішалася з кров'ю, на шию наділи тяжку дубову колоду.

Нерухомо сидів два дні, і йому здавалось, що наступає час смерті: так нестерпно боліла спина, до якої ніби був прилютований розпечений шмат заліза.

Коли через сім днів зняли колодки, йому стало легше... Товариш Чі Шуїн, якому він колись мив рану, змив йому розкряяну спину теплою водою й залив олією.

Чі Шуїн дістав десь грошей, купив на базарі доброю лою і кілька разів на день заливав йому рану.

— Разом будемо тікати,— якимось коротко промовив Чі Шуїн. Знову прийшла сестра. Вона вже дізналася, що його піймано й катовано.

А втім, у них тепер радість: її наймають у місто до одного купця. Так переказував посланець з місіону.

Цзі чомусь зацеміло серце, але він нічого не сказав.

— Наймусь... мама видужає,— тихо пояснила вона й додала: — Фей Оучжу купував один... кажуть, мусульманин з Кашгара... Тільки я і мама плакали й не продали...

У Цзі виступили сльози... Він стис зуби і тільки промовив: «Буддо, Буддо!..» — і погладив сестру по голівці.

На третій день вона прибігла знову і швидко промовила:

— Я на хвилинку, мене пустили на часинку додому однести мамі гроші. Ось, дивись! — І вона показала в руці два срібні юані. — На пів-юаня я ось купила борошна... Забігла тобі сказати. Ще вчора я найнялась. Там добре, хоч роботи не показували. Прийди, як

будеш у місті. Тільки в хату не заходь, а пожди, погукай. То пусте, що мені наказано, щоб ніхто з наших не приходив.

Розповіла йому, де це є, і весела, мов кізочка, зникла...

Вночі Цзі і Чі Шуїн сиділи в куточку стражницької халупи.

Чі Шуїн розповідав: його батько був провідником через протоку біля Іцз-хуану. Одного разу переводив уночі через протоку урядовця з Бейпіна... Була хуртовина, хвилі води підбили коня, і батько втопився... Урядовець ледве виїхав з протоки... Інші провідники витягли, а то теж потонув би... За це й йому, Шуїну, наказано відробити штраф у стражниках... Гадав, що кілька місяців... Тепер кажуть — три роки...

А проте йому, Шуїну, переказували, ніби батько втонув тому, що урядовець ударив його по голові, коли кінь схибнув був на глибокому.

— Треба тікати разом...

Тепер уже не до Хуанхе, а на північ... до Урумчі. Там є робота. Егожень¹ залізницю будує.

Чжунгоженей беруть... Він це чув від одного купця, що віз звідти опіум.

— Хай би швидше гоїлась рана,— шепотів Цзі,— рушниці теж захопимо... Тоді не спіймають.

І рана гоїлась. Уже тоненька шкурка затягла розкряне м'ясо.

— Ще кілька день! — говорив Цзі Шуїну, і блищали його очі. Обидва від радісного почуття важко дихали і мовчки палили Шуїнову люльку.

А одного ранку Шуїн підійшов до Цзі і сказав:

— Увечері мене посилають до міста на варту північної брами. От добре б сьогодні, коли твоя рана вже...

— Нічого, аби трапився випадок...— відповів Цзі і додав: — Я теж піду з тобою, сестру провідаю!

А як почало сутеніти, Шуїн і Цзі вийшли.

На варту було ще рано, і Шуїн попростував із Цзі.

Коли вони підійшли до фанзи купця, Шуїн здригнувся, схопив Цзі за плече і схвильовано промовив:

— Фейцзі там?

— А що? — спитав Цзі.

— Тут можна мати дівчину...

¹ Росіянин.

У Цзі замутилось в очах, а серце тривожно забилося.

— Так он для чого вони найняли її...— Він не договорив. А по хвилі мовчанки прошепотів: — Гаразд. Ти підожди тут. Я піду сам. Тільки не одходь далеко...

Коли він увійшов до просторої фанзи, ледве освітленої лойовим каганцем, назустріч йому вийшов кремезний китаєць. Його обличчя блищало від жиру, балахон ледве обтягав товстий стан. Він приязно усміхнувся і запитав:

— На скільки? На раз чи на ніч?

— Хочу бачити Ло Фейцзі,— тремтячим голосом промовив Цзі.

— Її не можна навіть на ніч. Уже передали в інше місце.

— Куди? — скрикнув Цзі і, стиснувши кулаки, рішуче ступнув до купця...

— А тобі що? — суворо grimнув господар.

— Я брат Фейцзі! — захрипів Цзі.— Так от на яку роботу ви її найняли! Де вона?

— Не знаю, і не твоє діло. У нас нема...— спокійно відповідав купець.

Розум мутився у Цзі... Серце його розривалось.

— Де вона? — кинувсь він на купця і схопив його за петельки.

Той відпихнув Цзі, гукнув у двері і вдарив Цзі по обличчю металевою люлькою, яку тримав у руці.

— Геть, гнойовий листе!.. Геть, мандаринський зраднику, втікач! Знаємо тебе, голота штрафна! — Він розлютовано гукав, тикаючи до Цзі долонею.

— Ага... От як! Он куди спродав! — несамовито закричав Цзі і, як очманілий, винісся за двері.

— Шуїн! — гукнув він. І коли той кинувся йому назустріч, Цзі вихопив у нього штуцера, запхав набої, прожогом повернувся до кімнати. Біля купця вже стояло кілька чоловік, що вибігли з інших кімнат.

Розлігся постріл, і купець, ойкнувши, звалився на підлогу. Один, два, три постріли — і серед фанзи з купки трупів текла кров.

— Швидше назад! — схопив Шуїн за плече Цзі. Силою витяг на вулицю, і обоє, мов опечені, подались.

А недалеко ямину спинились. Шуїн промовив:

— Тікати треба сьогодні, зараз.

— Так, так... зараз... тільки взяти ще один штуцер і патронів,— спокійно сказав Цзі.

Коли підійшли до ямину, Шуїн промовив:

— Підожди,— і зник у п'ятмі.

За кілька хвилин він повернувся з другим штуцером, а по дорозі витягав з кишені патрони й передавав Цзі.

На північній брамі Шуїн змінив вартового і відібрав ключі. А коли той пішов, вони одімкнули браму, тихо відчинили й вийшли.

— Ліворуч, у гори,— промовив Цзі.

— Але там місіон,— прошепотів Шуїн.

— Туди й треба. Дома голодні.

Швидко були біля великого, обнесеного високим парканом місіону.

— Од мандарина, негайна справа,— суворо сказав Цзі на запитання воротарки.

За хвилинку відчинилось віконце, і вогник ліхтарика кинув промінь на двох стражників.

Тепер ключі опинилися в їхніх руках, і злякана служниця повела їх у горниці.

— П'ятсот юанів паперами на стіл! — грізно наказав Цзі.

— Така воля мандарина,— додав Шуїн.

А коли Цзі наставив дуло штуцера, клацнув замком, перелякана французенка кинулась до скриньки і тремтячими пальцями одраховувала банкноти.

За кілька хвилин Шуїн і Цзі вийшли з місіону, замкнули з вулиці ворота й подались у напрямку Куно.

— Мамо! Це я, Цзі,— притишено гукав Цзі, стукаючи до своєї фанзи...

Мала сестриця вже спала, а мати поглядом страдниці дивилась на тремтячі синові губи й чекала чогось страшного, болючого її материнському серцю.

— Ми тікаємо. Ось гроші,— Цзі розмотав ганчірку.— Тут п'ятсот, а може, менше.

— Пождіть кілька тижнів, не витрачайте, сховайте, щоб не натрапили. Потім заберіть сестрицю, паняйте до Шуїнової матері.— І він кивнув на свого друга.— Разом переселіться в село Чжі Цзіфу. Тут забудуть, а там не найдуть.

Цзі оповів про Фейцзі і про те, що трапилось, а Шуїн пояснив, як знайти його неньку.

Цзі приклав материні руки до своїх грудей, потім підійшов до маленької сестри, що спала, і ніжно торкнув рукою її голівку...

— У Чжі Цзіфу побачимось,— сказав матері наостанку.

І обидва зникли в темряві.

Мати безтямно, тримаючи в руці ганчірку з грішми, нерухомо стояла навколішках серед хати, і з її старечих очей текли сльози розпуки.

3. У ЕГОЖЕНЕЙ

Ішли горами вночі, вдень одпочивали, а коли здибали понад шляхом купця, відібрали двох коней. Тоді мандрувалось легше.

Їхали вже шляхами. За два місяці були біля Маймагена і, хоч тяжкий був переїзд через пустелю, де через брак солодкої води та фуражу подошли обоє коней, проте тепер вони вже не боялися, що їх спіймають.

Штуцери їм були вже не потрібні. В дорозі вони їх використовували тільки для полювання за сарнами. А коли добились до Кяхти, обмотали їх сухою травою і сховали в скелях. У Кяхті їх разом з іншими чорноробами, що шукали долі, надибали підрядчики і завербували на будівництво залізниці.

— Все вам буде там: і добра їжа, і платня, і нагорода за старанну роботу,— умовляв комісіонер зраділих заробітчан.

Робочих було понад сто душ.

Китайці.

З далеких околиць злиденної батьківщини.

Як прибули на місце, їх приязно зустрів підрядчик, усміхнувся й інженер.

Росіяни жили в обведеному високим частоколом дворі, навколо якого був яр.

Для чого те все — Цзі і Шуїн розуміли. З двору іноді кіньми виїздили веселі, озброєні люди, з чубами, як у Цзі та Шуїна, тільки не на потилиці, а коло вуха. Крім штуцерів, вони мали причеплені до пояса довгі ножі, а в руках короткі палиці з ремінними товстими шнурами, з вузликами на кінці...

— Козаки. Охорона залізниці,— пояснили Цзі й Шуїнові ті з китайців, що були з недалеких околиць.

Козаки усміхалися до прибулих китайців, гримали на них і чомусь показували короткі палиці з шнурами...

Незабаром з'явився монгол і заговорив до всіх по-китайському. Він пояснив: треба будувати житло — землянки.

Всім дали лопати, мотики.

Годували добре.

Потім вивели на роботи. Купами по десять, двадцять чоловік.

Дали грабарки.

Монгол пояснив, якій партії що треба робити і як робити.

І Цзі з Шуїном, як і інші, розчищали узгір'я, возили землю, насипали вали, вкладали на них якісь дубові дровиняки.

Часом приходив пан із срібними гудзиками на жупані і срібними клаптиками на плечах, щось міряв, дививсь у триніжник...

Згодом почали класти по цих дровиняках залізо. Залізний віз ходитиме тут — пояснив монгол.

— Правда, добре, що ми сюди потрапили? — звертався Шуїн до Цзі.— Побачимо диво, заробимо грошей. А тоді й додому можна.

Шуїн гадає, що раніш як за два роки не можна вертатись. За цей час вони матимуть у кишені по 200 юанів. Дома неньки до того часу якось проживуть на ті гроші...

Робили від зорі до пізньої ночі. Всі були веселі, бадьорі й працювали залюбки.

І козаки були веселі. Часто приходили до них, сміялись, жартували.

— Які гарні люди ці росіяни,— казав іноді Шуїн, лежачи поруч Цзі на дощаному пілку в землянці...

— Атож,— відповідав Цзі.— Тільки якісь у всіх у них такі очі і вираз, як у того купця, що я...

І Цзі замовкав.

Робітників-китайців прибувало ще й ще, з'явилися навіть інші люди, у довгих білих балахонах.

Корейці, як казав монгол, з далеких країв...

Раптом їжу почали давати таку, як і в ямині. Мабуть, багато людей стало.

— Здалека треба привозити їжу,— міркував уголос Шуїн.

— А я бачив за частоколом цілі склепи з мішками рису,— відповідав Цзі.

Незабаром появились й торговці-махлярі. Продавали тютюн, потайки — горілку.

Та дивно. Вже два місяці минуло, а грошей ще не виплачувано.

Вони й не вимагали.

Але почалися холоди. Треба було теплої одежі.

І через монгола переказали, щоб виплатили зароблене.

Минув тиждень, як пообіцяли, та грошей не давали.

Китайці почали хвилюватись.

Дехто захворів.

Цзі, що заприятелював із монголом, потроху почав розуміти деякі російські слова. Він уже міг скласти пару десятків слів та розуміти нескладні речення.

— Чому не платять грошей? — спитав Цзі монгола.

— Не знаю, — відповів той, зрадливо посміхнувшись. — А втім, мені виплачено. Тільки ти про це нікому.

Згодом про це дізналася вся артіль.

Зчинився лемент. Робочі, схвильовані, гомоніли цілий вечір.

Монгол уже не говорив із Цзі... Сказав усім, що обіцяно через три дні виплатити. Та й через три дні не виплатили.

Тоді одного зимного ранку ніхто не пішов на роботу, а всі рушили до контори.

І там підрядчик промовляв:

— Про які гроші йде мова? Адже ж усіх їх годували... Мали вони притулок чи ні? Га?

— Які гроші? Подуріли?

— Дай хоч за півтора місяця, тоді підемо, — передали через монгола.

— Он як, бунтувати?! — спалахнув підрядчик і зник за частоколом.

Сотні робітників-китайців стояли біля входу, не знаючи що робити.

Нараз із-за частоколу з гиканням вилетіло півсотні козаків з піднятими догори шаблями.

Китайці, німі, зачаровані, дивились на перегони козаків. Надто чарівна була картина.

Але козаки летіли до натовгу.

За мить вони вривались усередину, топчучи кінськими ногами людей, рубаючи шаблями праворуч і ліворуч.

Нелюдський крик розлігся по пустелі...

І лаое у світлім кунтуші, розмахуючи маленьким штуцером, що ледве блищав у руці, стріляв у втікачів, бадьорив козаків.

Мов божевільні, розметались китайці по полю. Але їх наздоганяли швидкі коні козаків, і суворі, з косами біля вух, вояки стинали втікачам голови, розрубували надвоє.

Цзі і Шуїн устигли сховатись у кущі за частоколом.

Коли біля частоколу не було ані душі, а навкруги лежали трупи й шматки людського тіла, лаое в світлому убранні гукнув:

— Годі! — Тоді коні стали рівними шеренгами, і люди, що сиділи на них, відповіли:

— Раді старатися!

А урядовець з блискучими гудзиками і товстий підрядчик у широких жупані й смушевій шапці, що вийшли з воріт загороди, потиснули відважному рятівникові на коні руку.

— Так їх, гидоту, треба вчити. Знатимуть, як бунтувати! — промовляли вони.

— Ще раз спасибі! — звернувся лаое в ясному до козаків.— Про вашу відвагу знатиме навіть цар.

— По чарці всім! Ура!

— Ура! — пролунало в голому степу над кривавими трупами.

Вечоріло.

Над загородою, мов вихор, пронісся табунець пташок, жалібно скиглячи.

Коли стемніло, Цзі і Шуїн крадькома вилізли з кущів і подалися геть.

Ішли цілу ніч. Холодну осінню ніч. А на ранок побачили вал і біля нього землянки — інші, не їхні землянки. І люди, такі, як і Цзі і Шу, працювали тут на будівлі залізниці. Тут було не те, що там. Тут, як дізналися вони від земляків, гроші виплачували. І Цзі з Шуїном стали до роботи.

Але про події своєї артілі вони ні слова нікому не сказали. За якийсь час Цзі і Шуїн одержали гроші й придбали собі теплі куцини й штани.

— Оце люди! — говорив до Цзі Шуїн.

— Атож, тільки й у цих теж такі очі, — відповідав Цзі.

А за кілька день Цзі ненароком почув розмову інже-

нера й підрядчика... Він міг зрозуміти тільки окремі слова.

— Десята верства. (Це та жахлива верства!) Побили китайців. Не платили грошей... Треба теж...

І обидва зрадливо усміхались.

— Тут те саме буде! — казав увечері Шуїнові Цзі.

І розповів йому, що чув. Хіба можна всім про це говорити? І вони приглядалися до заробітчан, часом одкликали набік якогось певнішого, відважнішого.

Тільки десять душ разом із Цзі і Шуїном були певні, яке лихо жде їхню артіль.

І коли настали часи домагань заробітку, зволікання й обурення, вони вночі втекли.

Здалека, з горбочка дивилися, що буде.

— Ні... Ці того не зроблять! — хвилювався один з десяткох — І Інхе.

— Побачимо. Не буде — вернемось,— коротко відповів Цзі.

А в полудень біля землянок раптом з'явилися вершники...

Зчинилась якась мішанина, метушня, галас, постріли...

— Он як не буде,— шепотів Шуїн, утопивши зір туди, до землянок, де чинилась пекельна справа.

Тільки надвечір прийшли до землянок подивитись.

Сотні трупів, кров, шматки м'яса говорили за те, що тут сталось.

— Назад до скель! Адже недалеко звідси! — пошепки наказав Цзі.

І всі пішли до свого горбка.

Там здибали ще кількох...

— Утекли,— пояснили ті.

Оповідали: по обіді всі вони вийшли з землянок і почали радитись, що робити. Дехто радив не йти з двору. Але хіба тому можна було поняти віри? Адже намовляв іти сам тлумач, і в цей час налетіли козаки... Рубали, сікли, стріляли.

Над обрієм, несміло блимаючи, з'явилися зірки. А з-за лісу визирнув місяць.

— У гори! Ми їм покажемо, як заробляти на нас гроші! — люто шепотів Цзі.

Ночували в печері, збившись до купи. Нічого не їли цілий день. А надвечір Цзі розділив ватагу на дві купи.

— За лопатами й кайлами, а пощастить — їжі добу-

ти! А мо', й козака піймати! — наказував Цзі ватазі з Шуїном на чолі.

Несміливо, крадькома пішли.

— Отак, з двох боків, по кущах! Коли буде не більш як двоє, тільки над'їдуть — одразу хапати за оброть коней, інші стрибайте на вершників, тягніть з коней. Невдача — загибель.

Терпляче ждали...

Майже на світанку двоє козаків з'явилися на обрії. Вартові.

І тільки порівнялися з засідкою, вісім душ кліщами обвилися навкруги коней і вершників. За хвилинку лежали порубані два козачі трупи.

Вся їхня зброя, одіж, як і коні, пішли в гори...

Пітьма розвіялась, і сонечко ласкаво зирнуло на землю.

За тиждень була озброєна більша половина ватаги.

Біля частоколу зник віз із козачим провіантом, а за загородою не стало дев'ятох козаків. Їх знаходили завжди голими й мертвими... Тільки далекі постріли говорили, що це не була робота диких звірів...

— На десяту верству! — скомандував одного дня Цзі.

І вдень біля десятої верстви часовий загороди бачив, як проїхало двоє китайців у козачому вбранні...

Два десятки вершників-козаків майнули навздогін.

А через п'ять хвилин після цього бачили ще двох, що поїхали в протилежний бік.

Ще два десятки вершників-козаків на чолі з лаое у ясному подалися в другому напрямку.

І коли лаое з вершниками зник за узгір'ям, до частоколу летіла ватага інших вершників...

Не багатьом козакам пощастило схватись. Цзі з кількома своїми був у конторі.

Інженер і підрядчик зв'язані сиділи на підлозі, а біля них стояв монгол.

— І ти тут? Чудово! — промовив Цзі.

Монгол пізнав Цзі і затремтів.

— Запитай його, — вказав Цзі на інженера, — що він писав про бунт? Скільки заробив на цьому, і взагалі хай почитає нам свої звіти.

Інженера розв'язали і дали волю пошукати папери, одімкнути скриньку.

А для бадьорості в нього над потилицею навіть продзижчала куля з Цзієвої рушніці.

І той, тремтячи, мов лист у хуртовину, божевільними очима читав усі папірці, депешу про розправу козаків, про царське спасибі, про орден офіцерові, про вищий чин інженерові, про підвищення платні, про збиток від бунтарів... Читав листи до акціонерного товариства про «спосіб», що винайшли вони, як дешево будувати залізницю... Навіть родинні листи почав читати...

— Досить! — сказав Цзі.

Інженер ревів і бився головою об стіл... і читав листи...

Привели одного козака, що найшли під ліжком.

— Розкажи йому, як усе було, — звернувся Цзі до монгола. — Він не розуміє нічого... Хай розкаже всім, від чого повелися «хунхузи»!

— А цих... — показав Цзі на інженера й підрядчика. — Шкода набоїв! — І він мотнув рукою догори.

За годину увесь двір палав, освітлюючи далеко навкруги нічну пітьму. Військова експедиція, що вирушила до десятої верстви, знайшла в двох кінцях від колишнього двору, в глибоких ямах, змішані людські й кінські трупи... В одній з них — і лає, якого пізнали по золотому хресту на шії та лацерках, що їх, певно, не забажали чи не змогли стягти «хунхузи».

Боротьба була гостра. Щодня прибувало нове й нове військо. Почали будувати фортеці. А Цзі з сотнею своїх товаришів подався у Хінганські гори. Туди, до себе, на китайську землю.

— Хай мандарини, місіонери, урядовці, купці — всі здирщики почують за нас. О, біднота, голота тепер матиме захисників, — у захваті промовляв Цзі, розподіляючи, кому лишатися тут у бескидах, а кому йти на села у військо.

— Хто зрадить, тому нема життя на цім світі. По шматочку різатимемо протягом місяця.

А як темрява вкрила гори, Цзі одвів Шуїна набік і пошепки сказав:

— Ти лишайся тут, а я до мами. Як вернусь, ти підеш.

І, гукнувши молодого хлопця Лічана, зник.

У Чжі Цзіфу, в фанзі, біля заїжджого двору, в хаті

Шуїнової неньки Цзі найшов своїх: малу сестру й маїр.

Цзі схилив на материні руки голову і плакав, слухаючи її оповідання про Фейцзі, що її, як довідалися сторонні люди, продали десь у Шанхай.

Потім розповідала Шуїнова ненька і розпитувала за свого Шу. Аж коли зазоріло, Цзі з Лічаном покинули фанзу.

Десь затріпав крилами півень, заспівавши привітання ранкові. А у відповідь йому далеко на околиці заскиглив віслюк.

4. ВАЙГОЖЕНІ ¹

Серед жителів Січоу і Ланьчжоу ходили різні чутки.

Купці говорили про те, що до Урумчі по опіум тепер майже не можна їздити, бо хунхуз Цзі грабує... Наявним доказом того був багатій, що голий прибув до села Цінк-хе.

Урядовці шепотілись, що тепер їм моторошно їздити по селах за податками, бо емісарові Сі Яню, як той їздив, одрізали косу й нігті та забрали увесь стягнений ним податок.

Солдати були тої думки, що Цзі приймає до себе всіх, хто втече від мандарина чи з армії.

Біднота переказувала оповідання про те, що Цзі — це воскреслий мученик, який утонув, що Цзі — дух.

Він одночасно буває на протязі тисяч верст у різних місцях, де тільки-но з'явиться горе у бідних, що він віддає їм гроші, відібрані в мандаринів і купців.

І біднота його не боялась, а кожен бажав мати за гостя в своїх околицях цього відважного захисника.

В Ланьчжоу — як на ярмарку. Ще б пак: за один день стільки цікавого!

За невіплату штрафу й податків призначено продаж двох десятків дівчат із села Куно, виконання присуду — задушення в стовпах «огудників» династії, розстріл сімох обвинувачених та суд над півсотнею неплатників із села Січоу.

До Ланьчжоу в цій справі з'їхалися люди з далеких

¹ Іноземці.

округів, навіть європейці — купці, акціонери, місіонери, службовці.

Біля ямину гомонів тисячний натовп. Веселі, байдужі і перелякані обличчя. Із ямину нісся стогін катованих неплатників.

Надворі біля стіни семеро напівголих обвинувачених, призначених до розстрілу, та четверо в дерев'яних стовпах-клітках.

Вартові, сповнені урочистої серйозності, пильно доглядали смертників.

— За Мей Цзучжі — пів-юаня! — гукав біля брами верескливий голос аукціоніста-скарбника.

— Ушиче! — гукав хтось із натовпу. — Ушиче!

— Люшисаньге! — перебивав другий, простягаючи до аукціоніста руку.

— Дівчину за 63 цянї... — шепотів могильним голосом старенький дідок до малолітки-дівчинки, що сиділа в нього за плечима.

— Купи, купи! — схлипуючи, проказувала дівчинка до діда.

Але він, утопивши погляд в аукціоніста, мовчазно похитував головою, і сльози невпинно текли йому з очей.

У повітрі стало душно, немилосердно пекло сонце, і, немов спересердя, на деревах сварились горобці...

Занімілий натовп гойдався від натиску...

Раптом на стінах брами з'явилось кільканадцять солдатів, а позаду натовпу кілька грізних голосів прорізали тишу:

— Розійдись!

Майдан півколом обступила ватага озброєних вершників.

З двору зачувся крик, ойкіт, постріли.

Натовп порвався, метнувся на всі боки. І тільки відважні з людей, сховавшись за будівлі, визирали.

Кілька людей тримали за оброти посідлані, але без вершників, коні.

За момент із двору вже вели вбраного в шовковий одяг мандарина й кількох службовців.

Озброєні люди метушилися коло вартових, що стерегли арештованих, — відбирали в них зброю.

Засуджених розв'язано, звільнено з кліток, і вони, немов очманілі, подались геть від карної стіни.

А на їх місце поставлено мандарина й службовців.

Залп з кільканадцятьох рушниць розітнув повітря, і біля стіни звалилось кілька трупів.

Дівчатка, виведені за двір з аукціону; перелякано тулилися одна до одної, а до них лагідно говорило двоє вершників.

На всю площу залунав гучний голос:

— Родичі! Батьки! Забирайте своїх дітей, сестер!

І через майдан щосили помчав дідок із перев'язом через спину, звідки визирала мала голівка.

— Мейцзу! — гукнув дідок до гурту дівчаток.

На його поклик одна дівчинка кинулась було назустріч, але її маленькі скалічені ноги не витримали, і вона впала навколішки.

Дідок підхопив її, взяв на оберемок, ніжно притиснув до грудей і швидко подався назад, через майдан.

— Цзі! Цзі! — лунало навколо.

За хвилинку майдан спорожнів.

«Для нас наступив рішучий час... Чужоземці вчинили провокацію й похід для того, щоб забрати наші багатства — копальні срібла й дорогих металів, — забрати концесії в великих містах, пристані для річок і моря... Нашу країну хочуть пограбувати! Ідіть до армії боронити своє добро!..»

Таку китайську прокламацію читав серед гурту повстанців Цзі молодий Лічан.

— Читай другу, — промовив Шуїн.

«Ми, великі держави, не припустимо безладдя в країні. Воно погрожує нашому спокоеві. Всі повинні скоритися, скласти зброю і...»

— Досить! — промовив Цзі.

— Всіх бити: і своїх кровососів, і чужих розбишак! — загомоніло навкруги.

Лютий вітер, що шумував навколо, пересилив гірське оточення, прорвався серед скель у затишну балку і своїм стогоном заглушив розмови ватажків і гомін повстанців.

І потім ватаги повстанців нищили китайське панство, мандаринів, невеликі загони російських військових експедицій...

А де бував «хунхуз» Цзі, там біднота знала, що воно

за похід, що воно за повстання та боротьба чужоземців і своїх...

Коли ж скінчилась баталія імперіалістів із боксерами¹, з півночі вислали численні загони козаків, а з півдня — китайських кантонців. Винищити хунхузів — було гасло.

Цзі з товаришами стало непереливки.

Довелося тікати до Тібету, в пустелю Гобі, розпоршуватись по селах.

Але зникало військо, і хунхузи плодилися, як опеньки. І коли Цзі, Шуін та юний Лічан з'єднали знову свої ватаги, Цзі надумав нове.

— Я поїду до Шанхая, — сказав він Шуїнові й Лічанові. — Щось мене тягне туди, де Фейцзі в неволі. Адже я мушу знайти її.

— Але й ми мусимо йти з тобою, — одказали Шу і Лі.

— Ні, не можна! Нашим ім'ям користуються розбишаки. Треба їх винищити, а своїх тримати в руці! Шу мусить лишитися. Хай уже йде Лічан. Може, за рік будемо назад.

І Цзі з Лічаном зникли.

Шанхай.

Яке велике місто!..

Які будівлі — палаци, кам'яниці!

Порт, дивні самоходи-вози, чужоземці. Цзі та Лічан бачили, як будуються європейські палаци, сковуються в мармур морські береги... Як будується залізниця. По вулицях сила чужоземних пань і панів... Тисячі голих співбратів...

Щовечора ходили по всіх чайханах, дівочих будинках; зазирали до готелів.

Але Фейцзі не бачили.

Одного разу, коли вони, стомлені, лежали на глиняних пілках плантаційної касарні, Лічан витяг тонесеньку книжечку і почав поволі читати.

¹ Боксерське повстання — «іхетцанське повстання» — народне повстання в Китаї в 1899—1901 рр., спрямоване проти іноземних імперіалістів. Було почате таємним товариством «Іхецюань» («Кулак в ім'я справедливості і згоди»), пізніше товариство було перейменоване в «Іхетцань». Звідси — «іхетцанське повстання». В 1901 році воно було жорстоко придушене.

Якісь люди «Гомінъдан»¹, що написали ту книжку, оповідали в ній про імператора та його двірцевих, про те, що він запродався чужоземцям, що народ стогне у ярмі. Ці люди кликали закладати осередки, гуртуватися, збирати зброю, щоб слушного часу скинути імператора і його прибічників.

Цзі запалав... Прохав Лічана читати цю книжку ще і ще. Де він її взяв? У якогось рикші? Так треба ж знайти його!

Через якийсь час Лічан привів і того рикшу. Він дав листівку і ще одну книжечку...

У них говорилось про те, що молодь китайська організується і йде по науку в чужі краї, а приїхавши з науки, роз'їдеться по всьому Китаю, щоб навчити темних, як позбавитись біди...

Рикша розповів, що в Шанхаї є вже таких більш як дві тисячі, що головний їхній проводир Сун Ятсен.

Цзі і Лічан уже все знали. Як треба організувати людей, яке буде гасло, що робити...

І вони зникли з Шанхая.

За півроку Цзі і Лі були вже дома, щоб матері принести невеселу звістку про Фейцзі та радісну Шуїнові про нову знахідку, нову боротьбу.

Але мати не діждалась — померла, звіривши меншу доньку Шуїновій матері. Два дні сидів Цзі на могилі, переможений тугою та виконуючи закон.

Шу розповів, що більшість ватаги розлізлась і багато з них майнуло в гори до Урумчі.

Та для Цзі тепер було однаково. Настали інші часи. І Цзі сказав Шуїнові свою думку.

Треба зібрати найпевніших, утлумачити їм і розпошити їх по всіх селах, містах, околицях. Сили треба гуртувати... Самим нічого не зробити, коли біднота не знатиме, де те лихо і як тому лихові зарадити.

Так і зробили. Кілька десятків певних розійшлося по селах, містах.

Цзі, Лі і Шу переїхали з сім'єю в Гаомі, за пустелю

¹ Гомінъдан — політична партія в Китаї. Заснована 1912 р., до 1927 р. відігравала прогресивну роль, потім перетворилась в правлячу буржуазно-поміщицьку партію, пов'язану з іноземним імперіалізмом. Влада гомінъдану була повалена китайським народом 1949 р.

Гобі та взялися до хліборобства. Навперемінку їздили по своїх посланцях, збирали відомості, давали поради.

Була довга і вперта робота.

Про повстанців і Цзі всі почали забувати. Тільки коли арештовували кого з їхніх однодумців, тоді вони робили наскоки та відбивали ув'язнених.

І знову виникали чутки про «хунхуза» Цзі.

Не тільки в селах, містечках і містах були спільники — однодумці були серед війська та навіть мандаринових службовців, що прихильно ставились до таємничих поривань невідомої сили.

Не дні й місяці, а йшли роки впертої роботи.

І Цзі, і Лі, і Шуїн, старіючи, молоділи натхненням, змагаючи, набиралися сил.

«Скоро настане час», — казала одна листівка, що з півдня через зв'язок дійшла до Цзі.

5. ГЕТЬ ДРАКОНА!

Величезними загонами йшло військо. І вдень, і вночі. Лишали в містечках невеликі відділи, що розпорозувались по селах. Вони були з Сі Яньфу, з губернаторської цитаделі.

— Що то? Чому то? Невже знову вайгожені? — хвилювалися мешканці.

Солдати мовчали: вони нічого не знали. Угуані були напружені й схвильовано зазирали до натовпів, що купчилися подивитись на небувалих у їхніх околицях гостей — регулярне військо.

Тепер в ямині щонаочі гули не самі литаври; дзвоники варті дзеленчали майже безперестанку.

Пильнуй!

То була подвійна сторожа.

Таємниче скиглячи, в повітрі летіли у вирій гергелі.

— Значить, там уже почалось, — сказав Шуїнові й Лічанові Цзі.

А коли слідом за військом посунулися валки навантажених таратайок, мажар, що тягли майно й самих місіонерів та концесіонерів, Цзі, Шу й Лічан уже були певні того, що «вже почалось».

Метнулись «по своїх» і були наготові.

Дні здавались за цілу вічність.

Ждали звістки.

І вона прийшла.

Привезли її десятеро вершників, солдатів.

На жовтому шматочку паперу було написано:

«Надсилаємо десять певних. Захоплюйте середину округи Хантай, от Турфана до Сінінфу, Хатан уже повстає». І підпис: «Гоміньдан — Сун Ятсен».

Солдати були з Ланчжусіна, губернаторські. Вони додали:

— Там, певне, вже захоплено, бо після від'їзду через два тижні мав бути виступ, а з того часу минуло більше, як два місяці.

Цзі виїхав у Сінінфу, Шу — в район Чоква — Сучоу; Лічанові припоручено Турфан. На трьох розділено десятків прибулих вояків.

Повстання почалось одночасно в усіх закутках.

У Сінінфу на бік Цзі відразу перейшло більш як половина даотайських солдатів, і повстанці захопили місто.

Увесь народ, і навіть купці, стали на бік повстанців. Усі ненавиділи династію, яка катувала бідноту й немилосердно тягла хабарі з багатіїв,— тому всі раді були будь-якій, але іншій владі.

— Геть дракона! Геть упиря-імператора! Хай живе влада всього народу! — лунали вигуки по всьому місту.

— Самі будемо обирати собі мандарина! Самі будемо обирати посланців до уряду! — радо передавалося з вуст до вуст.

Але мандарина ще не обирали. Містом керував Цзі.

Ждали, доки захоплять ямин.

Там увесь апарат — писарі, урядовці... А без них — хто зуміє повести справу? Тільки вони добре грамотні і знають усі порядки, як і що треба.

Ямин і цитадель брали облогою. Не вистачить їжі — здадуться.

Цитадельна варта, що її ставили на стінах, на мотузках спускалась на другий бік, бік повстанців. І так щодня.

— Всі хочуть до повстанців,— оповідали втікачі,— але браму березуть самі угуані... Щодня січуть голови підозрілим...

— Нічого... Ми їм покажемо, як сікти,— шепотів Цзі. І він летів до залогі, до вартових; давав розпорядження місцевій міліції щодо порядку в місті; дикту-

вав друкарям — найграмотнішим людям у місті — відозви; пояснював у них значення повстання, завдання нової майбутньої влади, розсилав уже друковані листівки по околицях, висилав загони до Хамі, Коаньфу — на допомогу Шуїнові й Лічанові; щодня сповіщав до Ланчжусіна про хід подій.

Його ентузіазмом були захоплені й інші.

Здавалось, гори перерве наелектризована маса.

— Ямин капітулює! — врешті залунало. — Губернатор прислав делегатів! Прохає на переговори!

І ямин здався. А після переговорів здалась і цитадель.

Умовою було: ніхто, крім тчі-тая, дао-тая, мандарина, не йде до суду і нікого не каратимуть.

У той самий день телеграфіст із ямину цокотів телеграфом до Ланчжусіна: Цзі говорив з Шікаєм¹.

Той сповіщав, що Ханькоу напередодні захоплення. Там утрутилися в справи чужоземці. В Шанхаї теж... Бейпін, Кантон, Тяньцзін уже захоплено.

Цзі розповів про події у своїй окрузі. Питав поради, як далі.

Шікай відповів лише, що одержав наказ: усіх мандаринів, губернаторів вислати до Бейпіна, а на місцях влада лишається в руках повстанців.

Цзі дивувався, чому треба посилати губернаторів до Бейпіна. Ну що ж, що Юан Шікай перейшов з усім військом на бік революції? Але ж мандаринів треба винищити!

Шікай нічого не відповів. Йому, мабуть, теж було дивне все це.

І цього ж дня біля велетенської стіни проти ямину, на якій був намальований фантастичний дракон, символ богдиханської страшної влади, призначено кару мандарина, дао-тая і тчі-тая...

Сотні тисяч люду загатили майдан... Три відгодовані керівники губернії, війська й повіту стояли біля стіни із зав'язаними назад руками.

¹ Юан Шікай (1859-1916) — китайський політичний діяч. Після початку революції 1911 р. — прем'єр-міністр пекінського уряду. З 1912 р. обраний тимчасовим президентом країни. В 1913 р. розігнав парламент і політичні партії. В 1915 р. намагався оголосити себе імператором, але обурення народних мас примусило його відмовитись від своїх задумів.

— Яка кара цим гнобителям? — гучно залунав голос Цзі поверх тисячної маси.

Серед гомону натовпу його голос ударився об передні шари і стих.

На хвилинку це питання приголомшило люд, що мав судити своїх катів.

Та відразу майдан залився ревом голосів, що зливались в одне гудіння. Чути було наперебій вигуки з ближчих рядів:

- Задавити, як інших давили!
- Відсікти голови, як іншим сікли!
- Забити палицями на смерть, як інших забивали!
- В колоду й задавити!
- Розпиляти надвоє!
- Розідрати межі двох дерев!
- Повісити! Застрелити!

Побаження кари виривалося з грудей кожного, хто волів гнобителіві тої кари, від якої, з ласки мандарина, загинула близька йому або рідна людина.

— Все зробимо! — відповів Цзі і скомандував: — Роздягнути, закувати в колоди!

І три недавні правителі були півголі й закуті в тяжкі колоди.

— Души їх! — несамовито крикнув якийсь жіночий голос із даху ближчої фанзи, де теж сиділи й стояли люди.

— Задушити! — наказав Цзі.

Але в той момент, коли двоє недавніх гсунпу¹ хотіли звести колоди, Цзі наказав:

— Скинути!

— Задушити в стовпах!

І троє були введені в стовпи. Стали там на поперечку, і їхні голови обхопили верхні дві дошки... Над стовпами-призмами визирали страшні, бліді обличчя, тулуби тремтіли в затиснених клітках. Поліцаї взялись за поперечки. Момент, перекладину висмикнуть, і три падала повиснуть у стовпах, на витягнутих від власної ваги шиях.

Але Цзі знов наказав:

— Вивести із стовпів! Відрубати голови!

І за хвилину всі троє стояли навколішках із похиленими головами.

¹ Подіцаїв.

Троє поліцаїв тримали своїх недавніх правителів за коси з піднятими в руках гострими широкими мечами, готові вмент одсікти голови. А Цзі, ніби згадавши щось, крикнув:

— Не треба!

— Розрізати надвоє! В дошки! Тупими пилами!

Натовп тремтів з натхнення солодкої помсти.

— Начетверо! — гукав хтось.

Принесено дошки.

Навстоячки приставлено кожному на весь зріст спереду й ззаду... Зв'язано кільцями біля ніг, колін, черева й шиї. Зверху над головами ще були кінці дощок...

По двоє поліцаїв стали на височинах над кожним із пилками.

— Ріж! — гукнув Цзі.

У той момент, коли дзизнула криця і захрумчав перший поріз країв дощок, розлігся несамовитий крик трьох.

І Цзі звелів розв'язати.

Три напівмертві від муки фігури знесилено присіли.

— Громадяни! — звернувся Цзі до натовпу.— Ми показали цим злодюгам-катам, як добре було тим тисячам, що загинули таким способом! Повстанці-революціонери з огидою тепер мусять відкинути ці страшні катування. Хай віднині не буде ні карних стовпів, ні дощок, ні колод, ні мечів... Люди самі знайдуть кару злодіям...

— Хао! Правда! Геть! Знищити стовпи, дошки, мечі, пилки! — залунало на майдані.

— Але кару, кару цим упилям! — не вщухало луна-ти серед натовпу.

І Цзі провадив:

— З центру нашого народного повстання нам наказують, щоб цих злодюг послати до Бейпіна...

Одначе тисячі голосів не дали йому говорити.

— До Бейпіна? Ніколи. Тут карати!.. В нас на очах!

— Так, громадяни, ми бачили їхні катування, ми мусимо їх і покарати. Треба також передати і в центр, щоб так само покарати народних катів, династію бог-дихана і всіх верховодів, що знущалися з народу! — говорив Цзі.

— Розстріляти! — гукнув він до солдатів, що вартували трьох недавніх правителів.

Гомін похвали й легке зітхання розляглося серед натовпу.

І троє були поставлені лицем до стіни.

— Раз, два! — зачулася команда.

І два десятки солдатів, поставлених проти караних, вистрелили.

Три трупи звалились під стіну.

— Знищити дракона! — гукнув Цзі... і пішов до ямину.

Передня лава кинулася до стіни... Тим, що потрапило до рук, скребли вони намальованого дракона... Хтось рубав по ньому вихопленим із рук солдатів карним мечем...

Надвечір над ямином маячив п'ятикольоровий прапор — республіканський стяг.

Уся округа позбавилась володарів вікової династії. Влада була в руках народу.

Одержано відомості, що й по цілому Китаю вже не було богдыханової влади. Не стало страшного дракона, а натомість маячив прапор нової республіки.

Сінінфу уповноважило Цзі бути замість губернатора й мандарина, а на допомогу йому обрано трьох найвидатніших повстанців з його ватаги.

Цзі з близькими повстанцями виробляв конституцію округи, статут правного життя.

Скасовано всі борги з бідних. Владу на селах, керування околицями передано самим мешканцям, скасовано призначення урядовців і старост, скасовано всякі привілеї багатіям, урядовцям. Оголошено рівне право громадян.

Призначено податок, вважаючи на заможність, скасовано штраф і примус до служби у війську і оголошено до нього добровільний вступ. Скасовано смертну кару. Встановлено щорічне народне право виборів керівника округи, повітів, сіл.

А згодом прибув уповноважений із центру провести вибори до парламенту. З його пояснень Цзі дізнався, що, згідно з положенням, до парламенту можуть потрапити «люди науки», «обізнані з державним ладом», «люди, що мають повагу в окрузі, які своєю заможністю виявили хист провадити господарство...».

Цзі зрозумів, що жоден повстанець не зможе бути делегатом, жоден убогий не потрапить до вищої наради виборів президента та встановлення ладу в країні.

Дивно було все це для Цзі, і він запитав телеграфом поради в Шікая з Ланчжусіна... Та він іще більше здивувався, коли замість Шікая з ним говорив якийсь Фу Даген, що коротко, але суворо наказав:

— Слухати посланця і нічого не вигадувати!

Шікая там уже не було.

Знов недобре передчуття охопило Цзі, і він негайно викликав Шу і Лі.

Шу порадив: не слухати нікого й до Бейпіна на вибори послати своїх посланців. Лі картав усі центри, грозив кулаками в повітря.

Цзі мовчав і слухав їхньої поради.

Потім сказав:

— А коли скрізь так буде, як хоче центр? Коли там буде наших який десяток,— що вони зможуть зробити серед вельможного панства й купців?

— А що, як усі вони виберуть знову нового богдыхана, згодяться на китайську династію? Адже шепочуться про те урядовці,— сперечалися Шуїн і Лічан.

— Тут криється щось дивне,— промовив Цзі.— Чому центр вимагає приставити мандаринів до Бейпіна? Чому ніякої звістки від гоміньдану?

В цей момент у дверях з'явився шуцзі¹ з ямину. Він усміхався й подав Цзі папірець, якого той передав Лічанові.

Лічан прочитав:

«Чому покарали губернатора й мандарина? Негайно сповістити до Бейпіна».

— Це той, що тепер замість Шікая...— пояснив Цзі.

Урядовець загадково усміхнувся.

— Це один із колишніх близьких мандарина,— пояснив Цзі Шуїнові й Лічанові, коли вийшов шуцзі.— Він міркував, що сам буде тепер мандарином або принаймні від нього не втечуть хабарі. Порядки про рівність та кару хабарникам йому не подобаються.

— Військо в твоєму розпорядженні? — запитав Шуїн.

— Так.

— Ну, чого ж міркувати! Не віддавати ж здобутого.

— Добре... Вишлемо своїх... Їдь і ти, Шуїн, Лі хай керує двома провінціями. Адже є добрі помічники?

— Будемо тверді. Я міркую, тут щось не теє...

¹ Писар.

І він не договорив; набив люльку й мовчки пихкав. Знадвору в розчинене вікно дмухнув вітерець і почав ганятися за синіми тютюновими хмарками.

Уповноваженого Цзі відіслав назад, звелівши переказати в Ланчжусіні, що повсталій народ, який знищив керування гнобителів в окрузі, пошле до парламенту тих, кого знайде вартим того.

Десять найвидатніших повстанців і Шуїн виїхали до Бейпіна.

А одного дня до Сінінфу наближався великий військовий загін, що оточував паланкін і кілька навантажених мажар.

Люди вийшли дивитись на цю військову процесію. Хоч і недавно минули часи мандрювання таких церемонійних валок, та народ якось забув про них, і мешканці Сінінфу з цікавістю поглядали на неї... Декілька собаченят на різні голоси вигавкували зустрічне вітання.

Процесія прямувала до цитаделі.

Коли процесія наблизилась, один вершник передав через варту візитну червону картку. З віконця паланкіна висунулась лиса голова, розлютоване обличчя.

Але ніхто не міг пояснити йому, чому так довго не відчиняють брами цитаделі.

Врешті з воріт вийшов вартовий і сказав:

«Генерал У Пейфу може увійти».

Паланкін затріпотів. У ньому щось тупало, гарчало, розмахувало з віконця руками...

Генерал лютував:

— Як? Мене? Генерала У Пейфу? Пішки? Одному, без моєї варті? Це ж глузування!

Але вартовий не відповідав і з усмішкою поглядав на шарудіння в халабуді.

Угуань знов підійшов до вартового й сказав тому, що командувач округи генерал У Пейфу вимагає, щоб негайно відчинили ворота і його пропустили з усією валкою, додавши від себе, щоб перед ворітьми виставили почесну варту.

Цитадельний зник, а за кілька хвилин, вийшовши, одповів:

— Увійти в цитадель може тільки сам генерал.

Упала мовчанка... В паланкіні вже нічого не кричало, не тупало, а згодом паланкін, що тримали весь час на руках кілька душ, поставлено на землю і з нього

вийшов убраний у шовки огрядний чолов'яга з причепленою збоку шаблюкою.

Генерала проведено через двір, троє внутрішніх воріт, на яких ще лишилися розмальовані фантастичні «вії» та дракони, і, нарешті, введено до головних апартаментів форту. Пройшовши кілька кімнат, де всюди сиділи або лежали солдати, його ввели до кабінету Цзі.

Той сидів біля столу, розмовляючи з своїм військовим шуцзі.

У Пейфу скипів, крикнувши:

— Це ви насміхалися з вашого начальника? Чому сидите й не зустрічаєте генерала?

Цзі подививсь на нього й спокійно промовив:

— Сідайте й не галасуйте, коли не хочете потрапити до холодної.

У Пейфу затрясся, стис зуби і не сів, а важко упав у крісло, нервово вихопив з-за пазухи срібну водяну люльку, тремтячими пальцями наклав тютюну й запихав. Вода в люльці булькотіла, і, здається, із злості булькотіло всередині в У Пейфу.

Нарешті Цзі скінчив розмову і звернувся до генерала.

У Пейфу нервово вихопив червону торбинку, витягнув з неї складений утрое величезний пакет і подав Цзі.

Шуцзі розпечатав пакет, витяг великого листа й почав читати.

В папері говорено, що новий уряд в особі уповноважених клонить голови перед послугами Цзі та його відвагою... Але беручи до уваги те, що в нього сила роботи, в зв'язку з тим, що він виконує обов'язки військового начальника, губернатора та мандарина, уряд надсилає генерала У Пейфу, якому й належить передати командування військами округи. Цзі прохають надалі вести громадянські справи, доки буде прислана йому допомога. Далі знову без кінця вихваляли Цзі за послуги.

Підписали наказ генеральний військовий начальник Юан Шікай та Лі Шіян.

Генерал тим часом заспокоївся і теж захоплено слухав листа.

Цзі на момент замислився і, зітхнувши, наказав пропустити до цитаделі генералову валку.

За кілька хвилин У Пейфу і Цзі вже мирно сиділи тут же за столом і пили чай.

У Пейфу з захопленням оповідав, як він відразу, слідом за Юан Шікаєм, перейшов на бік революції, як брали облогу Бейпін. Як його призначили сюди за командувача. Як врешті їм, військовим, тепер краще, ніж за династії, перед якою вони були самі раби, як і всі інші...

Цзі сидів засмучений і байдуже слухав генералове оповідання.

Після приїзду У Пейфу й передачі йому військової влади почались частіші зносини з центром. Цзі діставав накази, інструкції щодо реформ...

Із усього того він бачив, що хилиться на старе, як було й за богдыхана. З нового було лише те, що, замість представників династії, повинні бути люди, може, й ті самі, але такі, що визнають республіку, та відмінено сікти голови, душити в стовпах і різати між дощок. Каткування палками, колоди на шию дозволено, привілеї багатіям залишено і навіть більш ніж раніш. Говорено про те, що мандарини повинні свою міць спирати на купців, багатіїв.

Про бідноту навіть не згадувано. Замість дракона заведено п'ятикольниковий республіканський стяг.

Усі реформи, що завів Цзі, виходило, ішли нанівець. Тому Цзі всі розпорядження з центру уважно слухав і клав до столу.

В керуванні округою й надалі користався з виробленої ним конституції.

Він іще мав надію, що парламент зробить сподіване, але сумнів заглядав йому в душу.

Він мовчав і замислено, сумно дивився на ентузіастів-повстанців, що виконували різні обов'язки в ямині й даотаїстві. Але з цитаделі щоночі знову жалібно гули литаври — то подавала знак варта панського покою.

Одного вечора до ямину приїхали мажари. З них вилізла кілька чоловік.

Прибулі були веселі. Вони не вимагали, щоб їм одчиняли ворота й виходила почесна варта.

Один із них навіть запитав службовця ямину:

— А сьогодні Цзі не сердитий?

І всі прибулі засміялись.

Їм відома була okazія з У Пейфу.

Вони привезли багато новин для Цзі.

Атож, листи були з самого Бейпіна.

У них теж чемно, улесливо говорено про Цзі, про його заслуги перед країною, що її уряд хилить перед ним голови, а головний зміст їхній був про те, що до Сінінфу призначено дао-тая й мандарина. Цзі призначили одноразову допомогу в дві тисячі юанів — п'ятилітню даотайську пенсію.

Відтепер з новим дао-таєм і мандарином настала нова ера й нові порядки. З газет, що привезли з собою нові урядовці, Цзі дізнався, що Сун Ятсен відмовився бути президентом і ним став генерал Юан Шікай; що до парламенту з деяких округ приїхало декілька фіктивних делегатів, вони намагалися зруйнувати владу і їх заарештовано...

«...Значить, Шу теж...» — майнуло в голові Цзі...

А другого дня Цзі мав довгу бесіду з новим дао-таєм. І той мусив послати до Бейпіна депешу:

«Вимагаю негайного звільнення Шуїна і дев'ятьох за його вказівкою. То є чесні революціонери. Цзі».

Мандарином у Турфан призначено одного з прибулих урядовців, а в Хамі послано правителя ямину.

Тепер Цзі зрозумів, чому той завжди усміхався.

Але Цзі було не до смішок.

Відтепер він не мав спокою. Врешті, не стерпівши, послав одного із своїх близьких до Лічана, сповіщаючи того, що їде жити до Куантьєва, до своєї сестри й Шуїнової матері, куди велів і йому приїхати, як здасть мандаринство.

І Цзі з Лічаном знову взялися хліборобити.

Розчищали найнятий у місіону по верхів'ях гори ланок, збирали з ниви дрібне каміння, що ним було всипане поле, наче після крем'яного дощу; звозили його до річки, де копали по міліні мул і возили на ниву... Шукали палива на зиму: гній по дорозі, листя біля дерев.

Лічан іноді ходив до Сінінфу дістати через знайомих служників ямину газети з Бейпіна, що часом надходили туди. І вони з Цзі читали новини... Читали про договір уряду з Англією, який стверджував богдиханову умову на англійську монополію торгівлі опіумом; про заборону китайським громадянам торгувати опіумом під загрозою смертної кари, про заборону палити його.

«Дивно...— міркував Цзі.— І монополія торгівлі, і заборона палити?..»

— А штраф? — додавав Лі.— Хіба це не дасть добрих грошеньт мандаринам?

Читали й те, що всій сім'ї династії дали палац для життя та ще й велику пенсію; про здоров'я семилітнього принца Пу, по нові концесії фагоження¹, про новий податок на землю, на дрібних кустарів, на рикш, вантажників. Навіть промайнула звістка, що Сун Ятсен спинився в Японії.

— Чому? — спитали один одного Цзі і Лічан.

І вони покладалися тільки на Шу, що, безперечно, таки мав колись повернутись...

І Шуїн прибув. Аж через рік. Пішки пришалабудив.

Оповідав, що їх арештували, хотіли судити за те, що покарали стих — губернатора й мандарина... Прозвали розбійниками. Розповів, що все урядування державою веде генерал Юан Шікай, з яким напочатку революції увійшов у спілку Сун Ятсен, а потім утік з Бейпіна. Уже в тюрмі їм переказували, що він посварився лише тому, що Юан Шікай не згодився взяти з партії гоміньдану двох за міністрів.

— Тільки тому? — запитав Цзі.

— Гоміньдан! Що з гоміньданом? — оповідав Шуїн.— Багато членів його пішло на службу до Юан Шікая і зреклося своїх революційних домагань; деякі просто заявили: адже їхня партія тільки й домагалася, щоб знищити династію.

І довго ще після Шуїнового оповідання всі троє сиділи заціплені і мовчазно палили люльки.

Цзі, Шу й Лі жили разом.

Вечорами, після роботи, сиділи й згадували минуле...

— Для чого ми все робили? — питав Цзі, усміхаючись, і сам відповідав: — Щоб поверх дракона причепити прапор і дати службу новій касті та широкий простір хабарництву.

— Хіба новий? — заперечував Шуїн.— Зробили тільки переміщення мандаринів з Бейпіна в Сінінфу, з Ханькоу в Турфан і з Кашгара в Шанхай... Біднота як стогнала, так і стогне!..

— Подивись-но,— вказував Лі на вулицю, де ліхтарі освітлювали купку людей, що несли паланкін.

¹ Франції, французів.

— Нічого не змінилось,— зітхнув Цзі.

А одної ночі з Турфана прибув старий повстанець Шу Цзюя, приятель Лічана й Шуїна.

— Щотижня катують бідноту,— нервово оповідав він.— Місяць тому побили всю спину до кісток одному з повстанців-селян за те, що сказав: «Ми за вас бились, а ви й далі пригноблюєте нас, бідних». Розстріляли Дудена й Шеку, які втекли з війська. Купці за борги беруть дівчаток у обвинувачених і спродують... А ось тепер наказано присілкові Цзі-чжіфу протягом місяця приставити мандаринові, нібито для дао-тая, п'ятеро свиней та сто юанів грішми... Кажуть, штраф за дволітню не виплату податку... Себто за часи повстання...

У всіх злісно блищали очі... Оповідання Шу Цзюя лише нагадали їм ті страшні гноблення, що відбувались у них на очах, але які вони нібито намагались не помічати. Хіба вони й без нього не бачили знущання мандаринів з бідноти, гульбища багатіїв, нужденність голоти і її рабський стан перед багатими та мандарином, відбирання ланів від бідноти за несплату боргів, безмежні обов'язки бідних перед ямином і сваволю багатіїв, що в своїх руках тримають урядування, безсоромне хабарництво чиновників ямину, в чиїх руках доля кожного бідняка...

О, все це вони знали. І, як колись, Цзі подивився у вічі Шуїнові й Лічанові, і їхні погляди сказали все.

— Виходить, знову? — запитав Цзі.

— Інакше не можна! — відповіли Шу і Лі.

Незабаром ім'я Цзі знову розляглося по округах. Де ямин чи багатії завдавали людям болю, там Цзі правив за лікаря.

І знову ямини тріпотіли перед ім'ям Цзі та його ватагою, і знову купці їздили до Урумчі, а хабарники-урядовці зникали з яминів, і військо губернатора ганялося за невловимими повстанцями.

Пригноблений, скривджений, покараний за неслухняність бідак мав єдиного захисника — Цзі і його товаришів.

6. ЗНОВУ В ГОРИ!

Тепер ватаги Цзі снували не тільки біля Урумчі, а й біля далекого Тибету. Утікачі від насильства мандаринів, визиску акціонерів копалень, власників планта-

цій, голота, що не мала притулку й будь-якого заробітку,— мали притулок у ватагах Цзі.

Кожен із них мусив скласти обіцянку бути чесним учасником ватаги повстанців, а за всякий прояв злочину, насильства над біднотою волів бути покараний розстрілом.

Сільська біднота була душею з повстанцями, в яминах, серед служок заїжджих дворів і торговців, серед війська й поліції — всюди було повстанське око.

Багатії говорили поміж себе: «Хоч є й мандарин, а проте керують хунхузи...»

Мандаринам було невидячки в цих місцях; вони хиріли від остраху та безгрошів'я, бо, крім купецьких внесків, від селян нічого не перепадало. І ці правителі прохали переміщення, а коли їх не задовольняли, самі кидали мандаринування і тікали в свої Шанхаї, Тяньцзіні, Кантони...

Головний загін Цзі був розташований серед узгір'я Хіняну. Це був центр усього повстанського руху.

Печери в горах правили за житла, а розташоване серед долини шатро — за штаб. Тут відбувалися наради старших з інших загонів та посланців із сіл, суд над пійманими: купцями, урядовцями, мандаринами; тут писались листи — «до влади», відозви до бідноти, тут була похідна друкарня Цзі.

Непомітно для стороннього ока, далеко навкруги, на десятки кілометрів, чатувала варта повстанців, пересторога на випадок нападу, для супроводу арештованих, для передачі з рук до рук посланців.

У шатрі була нарада. Прибув з Тибету Лічан, з Турфана — Туя, з пустелі Гобі — Шуін.

Читались листи, пропозиції від невідомих осіб, представників держав, що воювали в Європі. Вони обіцяли допомогу зброєю і грішми, тільки б повстанці виконували їхні умови.

— Такі листи я дістаю майже щотижня. Тепер розумієте роботу місіонерів? — зауважив Цзі, як скінчили читати листи.— Та це пусте. Уже чотири дні я тримаю тут одного турка. Каже, що прибув із Туреччини. По-китайському не розуміє, і наш тлумач підтверджує, що, дійсно, в нього мова зовсім не наших тюрків.

Чекаючи на вас, я не хотів питати його, що треба, але з його небагатьох слів я довідався, що й у нього ті

самі справи, як і в цих двох листах. З своєю валкою турок спинився в селі Пуні і домагався цілих два тижні, щоб знайти мене або хоч натрапити на нашу варгу.

Цзі звелів вартовому привести турка й тлумача.

За кілька хвилин до шатра увійшла кремезна, висока особа в узбецькому вбранні, з пов'язаними хусткою очима.

Коли вартовий зняв із турка пов'язку, він приклав до грудей руки й низько вклонився.

Чорна з сивиною борода скрашала його суворе з розумними очима обличчя.

Турок зняв пишно кручену чалму, витер рукавом спітнілу голену голову й мовчки сів.

Цзі передав через тлумача, щоб турок розповів, що йому треба...

І турок почав:

— Я Саїд-Гамзей, з роду турецького султана. Батько мій був візиром колишнього Туркестану. Коли російський цар напав на нашу батьківщину й захопив її та почав плюндрувати наш мусульманський край, я, ще майже немовлям, опинився в Туреччині, куди втекли деякі родичі, захопивши й мене з собою. Тепер війна. Турки хочуть визволити весь мусульманський народ із-під російського ярма. Я, як правний володар Туркестану, Самарканда, повинен допомогти цьому. І я прошу вас, славні повстанці Китаю, допомогти визволитись моему народові-страдникові. Я знаю, ви ненавидите царську Росію, як ненавиджу я. Ви мусите допомогти. Я дам стільки зброї, скільки буде потрібно. Її везуть мені через Афган, а як матиму гроші, дам і грошей.

Він скінчив, пронизуючи ватажків гострими очима, чекав відповіді.

— А хто ж буде правити мусульманським народом, коли він визволиться з ярма? — запитав через тлумача Лічан.

— Там лишилися родовиті баї, мулли, меккінці, — відповів турок.

— А коли зброю можна одержати? — запитав Цзі.

— За три місяці її можна буде вже передати біля Яркенду.

— А що ж ви гадаєте робити? — запитав Шуїн.

Турок хвилинку вагався, поглядаючи на всіх, а згодом відповів:

— Скажу одверто: з мусульман китайського Туркестану буду посилати в російський Туркестан посланців для організації повстання.

Більш ніхто нічого не питав.

Цзі звелів одвести турка.

Уже з пов'язаними очима турок промовив:

— Я певен, що все це лишиться в таємниці. Ви і ми — повстанці.

— Авжеж! — іронічно відповів Цзі.

— Ну? — запитав Цзі товаришів, коли турка вивели.

— Я вважаю, що в його валці, на мажарах, досить добра. Забрати його, а цього принца повісити, прислужників його одправити на всі боки, — запропонував Цзюя. Цзі скипів.

— Ти гарний товариш і вояка, Цзюя, але в тебе надто погано варить в голові. Хіба нам зле буде, коли в Росії будуть заколоти і там трохи поріжуть чубатих собак з нагаями? Адже ж і нам це буде на руку. А зброя, що пропонує турок, хіба вона нам не знадобиться?

— Звичайно, старий Цзюя сьогодні трохи дурнем став, — засміявся Лічан. — Я гадаю — зброю забрати, а там хай собі як хочуть. Наш човен з берега, і в самих досить роботи!

— Я теж гадаю, — відповів Цзі, — допомагати будувати владу мусульманським мандаринам не личить нам — своїх не позбавились. Бідності навряд чи легше буде. А от зброю — треба взяти.

Цзюя сидів і винувато блимав очима.

— Хай Лі умовиться з ним, де й коли забрати зброю, і випустимо його. Коли буде вимагати обіцянку допомагати — дати таку, а там побачимо.

І Лічан пішов до турка.

Тим часом дідок розповідав свою думку про листи. Він оповів, що з читаних ним газет, які вчасно добуває з ямину свій поліцай, він робить такі висновки: різні чужоземці, що перебувають у Китаї і мають концесії, намовляють, щоб Китай теж устряв у війну, що розгорілася в Європі. Німці і англійці кажуть, що Китай повинен використати цей час, устрявши у війну, щоб одібрати Маньчжурію та російські концесії Китаю. Австрійці і французи кажуть, що Китай повинен рушити війною проти німців і забрати їхні концесії в Китаї.

Урядові хочеться те й друге, але він жде думки мегуа¹ — своєї благодійниці.

Звичайно, уряд так робить, як скажуть американці. От ці листи, певне, і є тієї й другої сторони... Вони, напевно, запропонують щось подібне до пропозиції турка.

Повернувся Лічан. Він умовився з турком, що за три місяці одержить біля Яркенду зброю й набої.

— На мою думку, — промовив Шуїн, — треба брати все, що даватимуть.

— Але допомагати кому — ані руш, — зауважив Цзі. — Наші завдання — винищити мандаринську владу, давати бідноті допомогу, а гнобителям — нагаїв. У нас багато діла, щоб допомагати ще іншим панам.

Приятелі ще довго сиділи, обмірковуючи, оповідаючи кожен про пригоди своїх ватаг та з життя околиць. Тільки пізно вночі ватажки роз'їхались.

Надворі накрапав дрібний теплий дощик, зіплюючи пухку пилюку.

Сонце пекло немилосердно. Серед межигір'я, біля висічених печер-курнів, у холодчаках, купками по кілька душ, сиділи повстанці. Хто показував яку штуку, хто оповідав яку веселу казку, і слухачі час од часу реготали на всю долинку; там завзято тріпали гральними дощечками і вигукували числа... Біля кожного лежали або стояли приставлені до скель рушниці різноманітних систем — от старого китайського кремняка до французької гвинтівки останнього виробу.

Біля шатра навколішках стояв напівроздягнений китаєць. Шовкове вбрання й камілавка валялися на землі. Двоє повстанців сікли його різками. Осторонь стояв із зав'язаними руками другий, багато вбраний китаєць, а біля нього троє обідраних кулі. Їхні виснажені, зелені обличчя, змучений вигляд, кострубаті руки й босі ноги контрастом різнилися від тих двох печених панів.

Це візники-кулі. Ті двоє — один, кого сікли, урядовець ямину, а другий — купець, господар кулі.

— Вісімдесят! — гукав один із повстанців, що бив різками. І на цім перестав бити.

— Більш не вз в? — запитав Цзі урядовця.

— Клянусь Конфуцієм, не брав! — простогнав урядовець.

¹ Американець, Америка (США).

— Гроші повернеш? — допитувався Цзі.
— Поверну, ще й свої віддам,— молив урядовець.
— Ще будеш вимагати?
— Ніколи! Клянусь!
— Кому будеш помагати: бідним чи багатим?
— Тільки бідним. Побачите самі.
— Гаразд. Відпустимо тільки тому, що ти в ямині новак. Будеш поганий — застрелимо, як зробили з старим мандарином. Гроші негайно поверни.

І Цзі звелів, щоб його одвели.

— Одежу віддаси найбіднішому в Лочані,— гукнув навздогін Цзі, коли урядовця з зав'язаними очима повели на узгір'я.

— Скільки опіуму? — звернувся Цзі до купця.

— Чотири пуди.

— Так? — спитав Цзі трьох обшарпаних китайців — візників купця.

Ті закивали головами.

— Де хотів продати?

— В Ханькоу.

— Кому?

— Бідним торговцям,— промовив купець.

Цзі уважно подивився у вічі йому й спокійно промовив:

— Брешеш: роздягнути і всипати двісті, за брехню.

Купець упав навколішки.

— Вибач, отамане. Скажу все: один пуд — замовлення дао-тая і урядовців, пуд — в цитадель, решта на продаж!

— Гаразд. Не треба,— спинив Цзі вартових.— Гроші одержав від усіх?

— Так.

— Яке маєш багатство?

— В десять тисяч юанів.

— Скільки маєш зараз?

— П'ятсот...

— Віддай своїм візникам і провідникам.

Коли купцеві розв'язали руки, він, трясучись, поліз за пазуху, добув загорнутий у хустку пакунок і передав Цзі. Той віддав одному з вартових і наказав розділити рівно на трьох.

— Опіум відібрати. Ти будеш жити в нас. Напишеш листа, щоб тобі передали з дому п'ять тисяч. Наші люди одвезуть листа й привезуть гроші. Скажеш по-

сланцям, кому там можна спродати й опіум. Відпустимо тоді, як повернуться люди. Коу Лідін, Гао Ман, Цин Фантун, — наказав одному з вартових Цзі, — негайно одвезуть листа і там же продадуть опіум, і хай швидко вертаються! — Потім звернувся до купця: — Не турбуйтеся, вони скоро повернуться. А поки що до нашої оселі.

Вартовий розділив гроші межі кулі, зав'язав купцеві очі й повів його з долинки.

Тільки Цзі увійшов у шатро, як з'явивсь у куряві повстанець.

Змучений вигляд його давав зрозуміти, що він тільки-но з дороги.

— Двоє чужоземців, здається, росіяни, — промовив він до Цзі, ставлячи біля стола штуцера й витираючи обома руками піт з обличчя й шиї. — Зловлено біля Ціляна в горах... Йшли просто на наших вартових... Подерті... Сюди вести чи до варти?

— Стомлені?

— Ні, спали добре! По дорозі частенько відпочивали.

Вартовий зник, а за якийсь час у шатро привели двох європейців.

Вартові зауважили, що піймані радо йшли й не виявляли ніякого бажання втекти.

Вони все питали: «Хунхуз? Хунхуз?..» Коли їм кивали ствердно, обоє раділи.

Піймані були молоді люди, років 25-30.

— Руські? — спитав Цзі по-російському.

Один із них замотав головою, а другий замість відповіді й собі запитав:

— Отаман повстанців? Хунхузів? Так мені здається, бо нас увесь час вели з зав'язаними очима, і я тут не бачу ні одного регулярного солдата чи старшини!

Цзі зрозумів тільки слово «хунхуз». Хоч окремі слова й були йому знайомі, але він нічого не втямив із того, що той сказав, і відповів, підбираючи російські слова:

— Так, я хунхуз... Так нас звать.

Молодий полонений задоволено усміхнувся й без запрошення сів на стілець.

Цзі запросив рукою сідати й другого, що стояв, поглядаючи на Цзі й свого товариша та на купу цигарок на столі.

Цзі гукнув, щоб прийшов дідок, і розглядав прибулих.

Той, що цікавився цигарками, врешті не стерпів, попросив у Цзі цигарку.

Цзі усміхнувся, посунув до прибулих цигарки й мовчки кинув на них: паліть, мовляв, прошу.

Прибулі не взяли, а нервово вхопили цигарки і жадбно палили, безперестанку затягуючись.

Доки прийшов тлумач-дідок, гості встигли спалити одразу по кілька цигарок, чим розсмішили вартових, Цзі і самих себе, коли ті почали реготати.

Дідок добре знав російську мову. Адже недарма він кілька літ служив в аптекаря в прикордоннім місті Кашгарі, де вивчав її і звідки втік з-під арешту, будши присуджений на три роки в «кайдани».

Дідок спитав чи обоє росіяни.

Той, що перший забалакав із Цзі, відповів, що ні, і попросив послухати, що він розповість.

З оповідань, що переказував дідок Цзі, останній дізнався таке.

Оповідача звать Хома.

Хома... це не «вогненний кінь» і не «добра мама» — це його ім'я таке, українське...¹

Нація, народ є такий у Росії. Хома належить до партії — організація, яка проти війни, проти гнобителів, що стоїть за бідний люд — робітників та селян, яка хоче, щоб усю владу забрали в руки робітники та бідні селяни, щоб усі багатства, якими володіють багатії, всі землі — стали добром усіх трудящих, тих самих, які створили ці багатства, які працюють усюди на фабриках, заводах та обробляють землю. За розповсюдження таких думок його заслано на Сибір. Там теж є така організація. Всюди, по цілій країні і навіть по цілому світі, є такі організації. Там, у Сибіру, він познайомився з оцим другим товаришем — німцем. Товариш Гутман — германець, військовий, був на фронті в армії, що воює з Росією, він теж у Германії належить до такої партії, що проти панської війни та за трудящих... Він не хотів воювати і здався в полон... Його з іншими полоненими вислали до Сибіру. Там в однім місті, в організації, вони й здибались... Надумали тікати за

¹ Хо — вогонь; хао — добре (кит.).

кордон. Їм довелося йти весь час пішки, аж вісім місяців... Здебільшого за компасом.

Гутман показав цю штуку і немало здивував нею Цзі і вартових.

Їм пощастило добратись до кордону, де вони дізналися, що в Китаї є повстанці, яких звать хунхузами. Він дуже цікавиться дізнатися, може, яка партія або організація керує ними... Гутман погано говорить поросійському, а він не краще по-німецькому. Але це не заважає їм розуміти один одного краще, ніж кому з рідних, які однією материною мовою говорять!..

Цзі зачаровано слухав. Перед ним піднявся крайок чарівної заслонки, що відкриває краєвид нового, до того часу невідомої краси, життя інших народів і їхню боротьбу за те саме, що робив і він...

Там теж організація... Він питав, чи й у них є такі самі, як у них, ватаги, повстанці?

І Хома далі розкривав перед ним чарівну завісу про організацію тисяч робітників, їхню пропаганду, вчення про знищення гніту та визиску, про засоби боротьби...

Від цікавості у Цзі горіли очі, а його вже виснажене обличчя молодшало. Червона фарба залила його вуха, щоки.

Здавалось, Цзі буде перепитувати без кінця і ладен слухати без упину.

Але Хома втомився. Він на момент замовк, потім усміхнувся й запитав:

— Чи не можна чого поїсти?

Цзі схопився, ніби зі сну, затурбувався, звелів принести сюди, що там є поїсти, і чаю.

І коли прибулі уминали яйця, теплий парений рис, рибу, Цзі сидів замислений...

Він міркував про те, що почув од чужинців.

Хома і Гутман лишилися у ватазі. Так прохав Цзі.

Новий світ, відкритий ними для Цзі, потребував пояснень і уточнення всіх дрібниць великої всесвітньої боротьби.

Щодня, вільними вечорами, а іноді й серед дня, коли було спокійно, Цзі з дідком ішов слухати їхні оповідання про велику соціалістичну науку, тактику боротьби.

Перед ним малювались картини з життя інших партій, організацій, що теж провадили боротьбу, але вони йшли хибними шляхами.

У такі моменти Цзі згадував про «свій гоміньдан», і йому ставала яснішою різниця між тими марксистськими шляхами, що розгортав перед ним Хома, і ідеями інших організацій.

І коли Цзі питав:

— А коли ж саме почнеться ця боротьба виступом?

— Можливо, скоро,— відповідав той.

Тоді Цзі сам інтуїтивно почує її...

А коли забариться — треба, щоб її здійснили нащадки. Вайгожені — іноземці — радили Цзі кинути цю повстанську роботу, бо вона не дасть певних наслідків. Мільйони трудящих Китаю не зрозуміють його війовничих намірів, а час зітре з обр'ю життя всі безгрунтовні наслідки його ватаг.

Тоді Цзі хитав головою і казав:

— Ні, не нам це робити! Ми вже робили раз. Не такі наші істоти, щоб мирно споглядати насильство навкруги.

Розповсюджувати ідеї велетньої боротьби? О, це він усім своїм повстанцям втілить у душу... Але одмовитись від збройної боротьби зараз несила!.. Ніхто з його людей не піде на таке.

Гутман і Хома збиралися мандрувати далі. Туди, на південь, до моря, пароплавів. Вони прожили два місяці й досить.

І Цзі не затримував.

Дав грошей на дорогу, коней, провідників і вирядив. По-братньому попрощалися...

Всі повстанці шкодували, що любі вайгожені від'їжджали...

Звикли, полюбили.

Цзі був сумний. Коли всі сіли верхи, щоб рушити, він поклав свою руку на гриву Хоминому коневі і, сумно дивлячись Хомі у вічі, запитав:

— Так, кажеш, я відчую, коли те почнеться?

— Я певен,— відповів Хома.— А про оте, коли це буде, ми напишемо.

Дідок сказав, куди писати, і тут-таки на шматочку папірця нашкрябав щіточкою адресу.

Вершники рушили.

Цзі і дідок ще довго дивилися їм услід. А коли вони зникли за узгір'ям, поволі пішли в шатро.

Цзі посилав на всі наради, що пропонували йому анонімні листи, діставав зброю, набої. Але всім вата-

гам наказував ніяких кроків не робити згідно з тими обіцянками.

А ті обіцянки були: німцям — руйнувати французькі, англійські місіони, копальні, залізниці, нападати на російський кордон; французам і англійцям — нищити німецькі місіони, копальні, домагатися вислання їх геть із околиць...

7. 1917 РІК

Одного дня, по шляху на Мукден, проїхали величезні загони з мажарами... Везли якесь майно, пань, панів... Потім це було майже щодня...

— На Пекін,— чули лише околишні мешканці про валки.

Ширились чутки, що в Росії скинуто царя.

«Невже почалось?» — міркував Цзі, і серце йому колотилося...

— Ні, Гутман казав, що спочатку почнеться в Німеччині.

Але пройшло кілька місяців, і знову цивільні росіяни величезними загонами почали переїздити із Росії на китайську територію.

Стало відомо, що не тільки росіяни, але й фагожені, мейгожені, інгожені та інші іноземці з майном проїхали на Пекін... А з ямину дізнались, що в Росії голода почала різати панів та відбирати їхнє майно...

— Почалось! — скрикнув Цзі, коли розповів йому про це дідок...

І наказав негайно послати вершників до Лічана, Шуїна, Цзюя, щоб ті зразу ж приїздили.

Дідок визвався поїхати до Урги, щоб там самому впевнитись, чи це так.

Кілька місяців чекання приїзду ватажків та дідка були для Цзі повними мук і хвилювань. Він змарнів і всі розправи та суд над пійманими передав одному з старих повстанців.

Врешті прибув Цзюя, згодом Шуїн і Лічан.

Цзі розповів їм про гостей-повстанців, про все, що чув від них. Висловив їм свою думку: допомогти повстанцям у Росії.

Кілька днів приятелі сперечались, обмірковували.

Хіба не новиною було для них все те, що вони почули від Цзі.

А коли однієї ночі почулося кінське тупотіння, Цзі не втерпів, вибіг із шатра і за хвилину привів запиленого дідка.

Дідок сів, зітхнув і промовив:

— Почалось! І все, як казали вайгожені!

У Цзі в очах заблищали сльози, вони струмочками сповзали на щоки.

Він переводив свій погляд з одного приятеля на другого, мов питаючи: ну, що ж ви скажете?

— Гаразд,— порушив мовчанку Лічан.— Ми допоможемо. Ми мусимо це зробити. Це, врешті, те істинне, до чого ми прагнули.

Цзі кинувсь до Лічана і з захопленням тряс його за плечі.

— Так поміркуймо ж як,— промовив Шуін.

— Що міркувати? Роз'їдемося і з своїми ватагами гайда за кордон, до повстанців-росіян! — гукав Цзюя.

— Ні, не так,— спокійно промовив дідок.— Там іде запекла бійка. Невідомо, хто наші, хто чужі. Все змішалось... На кожній вулиці бійка. Треба сторожко: роздивитись, зговоритись із своїми, а то нас переб'ють, як нирців. Свої переб'ють, бо не будуть знати, хто ми...

— Хао,— промовив Цзі.— Дід говорить правду. Лічан говорить правду.

І друзі роз'їхались. Цзі зібрав своїх повстанців і пояснив нові наміри. Дідок допомагав, він лишився відпочити після дороги, щоб через кілька днів знову вирушити.

Всі повстанці палали бажанням іти на допомогу росіянам.

Прибув із Січоу свій поліцай. Привіз дідкові листа...

— Хома пише! — гукав дідок до Цзі.

Цзі втопив очі у рот дідкові й пожадливо слухав. Лист був короткий

У нім говорилося:

«Час настав. Тепер не гайтеся і йдіть допомагати нашим товаришам. Бажаємо успіху».

Лише розтав сніг і з слизьких гір збігла вода та засяяло сонце, що своїм теплим промінням відживляло задубілу природу, частини розташованих понад кордоном повстанців, кінні ватаги Цзі й Лічана рушили

підтюпцем по піщаному, пересипаному камінням шляху в напрямку Урги.

— Ура!!! — гучно у долині, де майорів червоний прапор.

Егожені-повстанці зустрічали своїх братів — повстанців чжунгоженей.

Точилась безперервна, запекла боротьба... не лише в межах Росії, а й по той бік кордону — в Китаї.

Ватаги Шуїна і Цзюя zostавались по той бік.

Втікачі — генерали, князі, офіцери потрапляли до рук червоних китайців і в супроводі їх повертались до червоних росіян.

Кожен червоний по той бік кордону знав, що й там є свої. Але червоні чжунгожені на китайській території рвалися до егоженів на російську територію.

І їм це скоро вдалось.

Одного разу, коли майже всі білогвардійські банди в Китаї були ліквідовані, повстанцям було сказано:

— Досить. Тепер і ви йдіть сюди. Тут багато роботи...

Тріскотіли кулемети, безугавно ревли гармати. У повітрі гойдався багрово-сірий дим... На небі не вгасав відблиск пожеж...

— Товаришу Цзі! Товаришу Цзі! — чутно було серед оренбурзького степу.

З-під виритого невисокого валу підвелась озброєна особа. Її погляд був стомлений, одіж, взуття пошарпані, а серед зашмарованого, масляного від невмивання обличчя блищало, палаючи вогнем, двоє очей.

— Що? — спокійно питала особа. То був Цзі.

— Праву нашу колону прорвано... Треба посунути назад ваш загін. Коли можна, закрийте лівий бік і швидше назад!

— Скільки прорвано? — питав Цзі, і очі йому заіскрились.

— Півкілометра від села Сікач, — нервово відповідав посланець.

— Нічого... назад... не... не... Наш не можна... Нью! Дін! — гукнув Цзі.

Мов з-під землі вирросло двоє молодих китайців.

— Білі прорвали ліве крило фронту від нашого загну до села Сікач, негайно кожному взяти про два десятки людей, по два кулемети, вибити й триматись, доки буде заміна!

Півсотні китайців поповзли по траві на ліве крило фронту...

За годину звідти чулося пекельне торохкотіння кулеметів, гупання бомб... і потім гучне «ура!».

«Наші вибили білих»,— передавалось по фронті.

Щільно припадаючи до землі, повзло двоє озброєних китайців.

Час од часу вони спинялись... передихнути. Один із них ледве волікся, другий, тримаючи в лівій руці гвинтівку, правою допомагав товаришеві.

— Фаніюань! — скрикнув Цзі. Схопився і, пригинаючись, побіг назустріч. Взяв на руки і переніс пораненого за горбок.

Нервово розірвав пораненому куцину-сорочку...

На зелено-жовтих грудях у двох місцях слизилася кров...

— Цзі...— захрипів дідок.— Перед смертю попрощайтесь...

Він узяв за лікоть Цзі, щось хотів говорити, але ковтав слину, стискав щелепи, мов задержував щось у грудях, що лізло до горла.

— Я радо вмру... Скажи там... коли будеш...

Він підвів руку і хотів вказати на південь, але раптом одкинув її, повернувся, захрипів. Кров бурхнула з рота і, паруючи, заливала коліна Цзі, звідки сповзала на холодну землю.

Товариші сумно дивились на свого старенького повстанця.

Знову заторохтіли кулемети.

Цзі здригнувся...

— Поховай його, Кутін,— глухо промовив він... Хотів ще щось додати, але мотнув головою, мов упевнюючи себе в тому, що міркував, і швидко пішов на своє бойове місце.

Там його вже ждало кілька посланців; зв'язок із штабом і фронтовими командирами.

І всюди на величезному обширі колишньої імперії, де кипіла запекла боротьба: у фронтових лавах, партизанських загонах, що спадали на голови прислужникам буржуазії, на барикадах проти гнобителів — скрізь, на боці червоних, разом з трудящими росіянами, українцями, татарами, грузинами були Цзі, Лічани, Цзюя. Вони віддавали життя за трудящих, за робітничо-селянську владу. Як леви, кидались вони в бій, бо знали

й були певні, що трудящі в свій час допоможуть і їхнім братам-бідакам скинути ярмо гніту...

Так жив, так умирав червоний чжунгожень.

Де він тепер?

Агов!

За довгим Каспієм, за круглим Аралом, за широченими крученими скелястими горами, що гордо розляглися ген-ген аж до жовто-бурого «зеленого клину»; за солончаками й великою пустелею, на Східнім півдні миготить червоний вихор...

То стихає, то знову дме, стрибаючи на всі боки зразу за тисячі кілометрів серед людських комах, серед людських спрутів...

То тут, то там безперервно здійсмається червоне марево...

Іде глухий, але грізний гомін...

Шумить у повітрі...

Сонце щасливо блискає... Зірка проміння пронизує нічну пітьму, освітлюючи шлях бійцеві, що іноді блукає...

То чжунгожень.

Червоний чжунгожень шумує...

1922 р.

ВІН І ВОНИ

I

ХЛОПЦЕМ

Перший раз він чув про бридких дикунів, косатих китайців, коли йому було десять років. Дома батько розмовляв про них з сусідом, читаючи з газети про цих розбишак, які хочуть порізати всіх православних, скинути білого царя та запанувати краєм.

Ріжуть і старих і малих...

Серце йому стискалось, і він з жахом поглядав на батька. Потім, коли батько пішов, він довго дивився на малюнок китайця в газеті, що ножем різав дитину...

Незабаром після того, одного разу, коли він, тримаючись за спідницю матері, ходив по ярмарку, — він побачив їх, страшних, обшарпаних, не схожих на всіх людей, з розбишацьким виглядом і довгими косами... Несмітна сила їх визирала з чайника, кришку якого одкрив їх найстрашніший ватажок, а може, й цар... І солдати, люде, як всі, яких він бачив навкруги, — кололи тих мерзотних китайців багнетами...

Його маленьке серце колотилося від радості: «Так їх, бридких, так!»

Тоді він тягнув матір за спідницю, вказуючи пальцем на лубочну картинку, що красувалася на розісланому долі рядні книгоноші...

— Хай їм абищо! — бридко сплюнула на бік його ненька. — Ще гроші витратити на таке... Ходім краще куплю цукерка...

Але він цупко тримав матір за спідницю й мовчки вказував на картинку.

— Сонники! Оракули! Малюнки! Події наших військ з китайцями-хунхузами! По п'ять копійок! — вигукував книгоноша.

І мати купила малюнок за п'ятак.

Завше, коли вкладали його спати, він з острахом вкривався з головою, боячись подивитися в той бік стіни, де висів яскравий малюнок з страшними китайцями.

А одного дня, коли нікого не було в хаті, він став на стіл і виделкою поштрихав всіх огидних істот, допомігши цим тим солдатам з генералом на чолі винищити страшних розбишак, що визирали з чайника.

Потім іноді він погордливо чув, як тато або мама пишались ним перед ким з дорослих, оповідаючи про його відвагу в боротьбі з ворогами-китайцями.

Через два роки одного разу він вискочив з двору, покинувши кормити курей, і подався на край вулиці.

«Китаєць!.. китаєць!..» — чулося з двору в двір. Коли він прибіг до натовпу дітей і дорослих, протиснувся до нього, — побачив: в дивнім убранні, з дивним скуластим та косим без бровей обличчям, з довгою косою, що заплетеною чорною стрічкою бовталась за спиною, на якій він тримав якийсь пакунок, — стояв китаєць. Живий китаєць!

Китаєць соромливо поглядав навкруги, намагаючись протиснутись до ближчого двору.

Це було серед вулиці.

— Товар... Чи-су-ча... Карош... дешево... — шепелявив китаєць.

Натовп гомонів. Дорослі реготали, дівчора верещала. Тоді він, гордий, сміливий підкрався ззаду китайця, смикнув того за косу і... зник у натовпі.

Голова китайця хитнулась назад, він ледве не випустив свій пакунок.

Всі реготали.

А він, гордий своєю відвагою, осторонь стояв ззаду натовпу і, заклавши руки в кишені, серйозно слухав поради своїх малих приятелів:

— Що б то ще зробити косатому, косоокому?..

Підіймалась курява. Вітер, мов зірвавшись з ланцюга, закрутив пилякою серед натовпу; забивав очі, тріпав розхристану одіж і зривав з голови кашкети...

II ЮНАКОМ

Невеличкі сімейні достатки, сприяючі обставини та власна спритність опинила його вже в технологічному інституті імені помазаника — ім'ярек. Він був вже на передостанньому курсі.

Завірюха світової війни закружляла всіма. І він, один з найвидатніших, «з кебетою до техніки»,— був посланий на кошти держави до спільниці в боротьбі з німецькою навалою — до Франції.

Париж... Версаль... Центр вікових велетніх подій боротьби людей — рідних по національності — між собою...

Але не час до сантиментів та аналізу великого минулого цьої країни, цього центру: він мусив негайно взятись до виконання обов'язків — практики виробу найдосконаліших гарматних набоїв, контролю вже виготованих та перевірки, підрахунку, надсилаємих до своєї країни.

Тисячі замурзаних, брудно-зелених мозолистих рук обточували ці сталеві пляшки, вкладали в ящики, навантажували вагони...

Часами приходили озброєні люде, забирали іноді десятками, сотнями цих володарів зелених рук — і кудись гнали...

Французи — французів.

На фронт. А може, ще куди...

Їх місце заповняли нові; але озброєні знову приходили — й знову кудись гнали...

Вже не вистачало людей. Їм припадало вдвоє робити.

У них вже бракувало моці, і вони іноді не являлись на роботу.

І їх знову кудись забирали озброєні люде...

Спочатку він мало розумів в чім річ.

Але коли добре вивчив мову і випадково прочитав невеличку листівку, в якій було загорнуто капсуль, що принесено йому для перевірки й досвіду,— він почав розуміти.

Знайшов того, хто приніс. Товариськи прохав ще добути щось з тих писань.

І йому принесено. Цілу купку листків та невеличких брошурок.

Він зрозумів тоді, чому забирали мозолистих рук озброєні люде, чому мозолисті руки одмовлялись іноді робити, чому гнали їх на фронт, для чого вироблялись ці набої, на чю користь він сам контролює здатність набоїв і на що потрібний той контроль...

А йому платили добрі гроші.

Франками...

Його часто присолашали на бенкети, де пишні гене-

рали, офіцери й елегантні фраки пили за здоров'я його країни — спільниці проти ворога.

Але ось по велетніх обшарах заводських дворів, майстерень, контор — заворушилось:

— Прибувають китайці!

І дійсно, тисячі обшарпаних людей, напівголих, брудних, од яких поганий дух бруднив повітря, — заповнили двір.

Одначе їх хутко розподілили гуртками.

До нього в майстерню теж попало пару сотень цих брудних, але кремезних китайців.

З ними вже не панькались. Робили од ранку до пізньої ночі й з ночі до ранку. Вони замінили тих, кого забрали озброєні...

Мов електрична вагонетка, що зі стогоном підіймає нагору руду, вугіль, безугавно працюючи, — так і ці тисячі без'язиких людей, безперервно, мов воли в поганого господаря, безупинно, без відпочинку, в знесиллі робили й робили...

Поводились з ними теж, як з худобою.

Він помічав, як у тих, косооких, часом блищали зелені вогні в очах. Але озброєні люде, що доглядали тут порядку, — тим вогникам не давали довго жевріти.

Триста тисяч робочих дав уряд Китаю для альянсу.

Одного разу прийшли озброєні люде й наказали йому теж іти за ними.

Коли побачили це китайці його цеху, — вони жалібно дивились на нього. А в очах деяких з них з'явилися крапельки гіркої роси.

Любо кивнув китайцям прощання й пішов за озброєними...

III В РЕВОЛЮЦІЇ

А через два роки він знову здивався з ними.

Знесилений, майже без відпочинку кілька вже днів, — він з загоном повстанців-червоногвардійців обороняв місто від навали білогвардійців.

Підмоги не було. Зміцнений новими силами, ворог продирався до міста.

Але несподівано, мов з-під землі, біля його штабу з'явилося кільканадцять китайців.

— Твоя помагай... Послав Чин Фульян. З село Михайловка... Перепливай річка, прийшли твоя розпоряджень... Наш пролетаріат скоро прийшов... Не бояйся білий гвардій...

Так говорив до нього старший з них.

А білогвардійці разом з петлюрівцями, французами та греками вже обложили місто.

В околицях чулась запекла боротьба. Певне, червоні з тилу натискали на один з флангів облоги...

Він мав план прориву одного з фронтів околиці, щоб вивести невеличкий свій загін Червоної гвардії, яка вже в знесиллі була дати опір дуже переважаючому ворогу.

Білогвардійці цього не сподівалися. Фронт було провано. Міст взято приступом, і червоні зо всім майном вирвалися з облоги...

Треба було з острівка передатись на другий бік — на територію, зайняту червоними...

Доки буде зроблено операцію відступу, треба затримати ворога. Треба оборонити підступ до мосту. Захист його — це цілковита гибель...

Ворог вже перекинув кулемети, зосередив гармати, піславши одного набоя до мосту...

— Хто хоче вмерти ради рятунку останніх? — лишайся зі мною! — гукнув він до своїх червоногвардійців. — Кулемети в захист! — І кинувся в лаву...

Заторохкотіли кулемети. Ворог трохи охолов. Але вмент попереду його лави і червоногвардійців несподівано залягли китайці... Деякі з них безцеремонно опинилися біля кулеметів...

Одідхнули червоногвардійців-кулеметчиків.

На мент зчинилась мішанина...

Тільки заніс кулеметний нагана проти китайця, гукнувши:

— Зрада!

Китаєць спокійно, не звертаючи на нього уваги, вже керував кулеметом, вичищаючи шереги білих, що вже наступали.

Не було зради.

До нього підліз старший й суворо промовив:

— Твоя забирай своя гвардія, одступай: я і моя товариші буду обороняй... Ми можна умирай... Твоя не

треба... Твоя і червоногвардій дуже, дуже треба революцій, чим моя... Ти мову знай, ми не знай...

Але він не міг цього стерпіти. Гукнув:

— Назад! Забирай своїх і швидше на острів до наших!

Китаєць, старший, спокійно промовив:

— Твоя не хош... Так ми силою захош...

Несподівано для нього вхопив його дужими руками на оберемок і миттю одтягнув через міст в лощину...

Промовив:

— Хутко, хутко давай команда своїм одступай... Ми будемо захищай!..

І полетів до підступу, до своїх...

Гучна команда... І червоногвардійці вилізли за міст на острівок. Звідти слідом, за одступившим обозом,— на другий бік, до своїх...

Мов у пеклі тріскотіли кулемети... Рушниці були вже гарячі в руках китайців, які уперто, мовчазно, міцно, як кремінь, захищали відступ...

Але білогвардійські гармати безупинно садили по мосту, троцили його, змішували з землею людське м'ясо — тіла китайців, захисників підступу.

За мент не було мосту, не стало в живих і навіть сліду від кільканадцяти китайців з їх старшим.

Це все трапилось за кілька хвилин.

Але ці хвилини навіки лишилися в його пам'яті.

Він пригадав своє юнацтво... І почервонів од сорому...

Срібний перлик заблищав у нього під віями... «Твоя треба революцій більше, чим моя...»

Чи так?

Так на чужині за революцію помирав тюнгуї.¹

¹ Зневажлива назва китайців.

П І Й М А В

— Боронити їм республіку, psia krew?! Ні за що садовити до в'язниці?!

І капрал так стусонув кулаком об стіл, що аж полохливо задеренчали спорожнілі філіжанки.

— Тихше, пане капрале, бо знову позбавлять нас обіду,— перелякано звернувся до опецькуватого жовніра білявий тендітний унтер-офіцер.

У цю мить залізнi штахетчасті двері відчинились, і до камери дозорець пропустив кремезного матроса.

— Ого-го! — ще з порога гукнув новий гість і шпурнув у куток свого куценького жакета.— Добрячі оборонці молодой республіки! Саме панство: унтер-офіцери й капрала! А як же ви жовнірів покинули напризволяще? — зареготав він, сідаючи до столу.

Матрос безцеремонно, ніби він потрапив із вахти до кают-компанії, а не до тюрми, і був «своєю людиною», налив собі із жбана холодної кави, заразом захопивши в сусіда недогризок глевтяка.

Унтер-офіцери, капрала заздрісно подивились на свого нового товариша-шибайголову, що йому, здавалось, і море було по коліна, миттю оточили його півколом і навперейми закидали запитаннями: хто він, що, як потрапив до цієї осоружної дисциплінарної буцегарні.

Матрос спорожнив філіжанку, смачно крекнув, немовби вихилив чарку на похмілля, і проковтнув решту недогризка.

— Шкіпер я, psia krew! Перший, хто не дав німцям одвести з Гданська пароплава! Нашого, Rzeczі Pospolitey, пароплава! Маю пошану від цілої республіки! А тому, що не стер на порох, а лише понівечив одного суходільного щура — поручника, набив тільки пику, тепер посаджено до цюпи.

Матрос згріб із столу недогризки і, набивши ними рота, провадив:

— Прибув до Варшави по амуніцію... Випили... Іду вулицею. Ляльки голодранець продає— гумові, малюсінькі — з палець завбільшки... А в мене дівчатко вродилося, пише моя Ванда... Купив, устроїв за вигоду, іду собі, метикую, яка то рада буде моя кобета з такого подарунку... Коли це: «Ти що? честь польського мундира ганьбиш?!» Це мені, шкїперові Невядомському, якийся фендрик! Хоча б наш маринер, а то цуценя! Доки я оглянув, що воно за гедзь, а він за руку смик та за ляльку хап... А я його по пиці ляп! Та так, що він крученою овечкою завертівся. Звичайно, янголами налетіла поліція, жандари. Чи нема де лягти тут? — підвівся він з ослінця, озираючи камеру та прищеплені до стін залізні ліжка.— Позамикали, гади! Жовнірові вдень не личить спати?! Дідько їх потопи! Я й тутки.— І він подався до свого жакета, що, розкинувши рукава, ковніром заноричився в кут.— Спина, боки болять... Били прокляті... Певне, й я не одному зуби вилущив... Хоч і п'яний був — добре пам'ятаю: так затопив в одну жилаву пику, що жандар барилом покотився по сходах. Уг!!! — простогнав він, лягаючи на долівку.— Балакайте собі... грець вас тіпай; адже між вами ні одного моряка немає? А я спатиму.— Він підібгав під голову свою куртку, млосно потягнувся і додав: — Як будитиме дозорець, скажіть: хай не займає,— щелепи витрощу.

Арештанти — унтер-офіцери й капрала знизали плечима, повертаючи до своїх ослінців біля столу.

— Дивак! — прогомонів хтось.

— А я кажу — молодець! Так їх і треба, паскуд! — крізь зуби процідив капрал, стримуючи свій гнів.— Вони хочуть, щоб ми їх од більшовиків боронили, а самі нам боки одбиватимуть?! Чорта лисого!

— Атож... Виходить, і я більшовик...— сонно промурмотів матрос. Він перехилився набік, натягнув свого жакета із стрічкою «Nierpodległa Polska» на плечі й захріп.

— Ну, а далі що, пане капрале? — звернувся до опецькуватого жовніра білявий унтер, що присунувся до нього. Решта теж кинула:

— Ну, ну!

Всі арештанти знову обсіли капрала дослухати почате ним оповідання.

— Пішли ми дозором: я, підпоручник Менчинський

та двоє жовніврів. Знаєте ви ліси пушчанські? — болота, гущавина непролазна... Коли не знаєш стежки — загинеш, як муха в окропі.

Чуємо, щось шамотить, немовби жорству гребе... Ми принишкли... Підвода їде. «Стій!» — не своїм голосом заверещав підпоручник. «Більшовики! Тікай!» — гукнув хтось звідти. А ми вже ось. Єврей-хурман, а на возі якісь пан і пані... Перелякані. «Ой лишенько! Та це ж наші!» — гукнув панок. Зіскочив з воза та до підпоручника... трясє руку... Той був отетерів. А я: «Пождіть, пане, в штабі розберемося. На віз!» — скомандував. Тоді й підпоручник теж одштовхнув: «На підводу!» — звелів.

Я й підпоручник сіли побіч, а жовніри — зброя на поготові — назирці.

Я міркував собі: «Кий дідько свої? Напевне, більшовики».

Фронт спереду кілометрів сорок, ледве іноді дочуваеш вибухи. Свої! Бач куди верне, стерво! В штабі я до полковника: як хочете, а це більшовики. Підпоручник Менчинський те ж саме: руський, мовляв, а чому трохи по-польськи кумекає?... Актор і акторка? Тікають од більшовиків? Брехня!

Посадовили їх до ранку в сусідній — од поручникової — кімнати: він повинен був ранком приставити їх. Походом спинилися в тім селі, і звичайно, ніякої тоби буцегарні. Мене він теж лишив; відомо навіщо: він спатиме — я стерегтиму.

У штабі вже всі дізналися — більшовиків піймано. Приходить другий штабний ад'ютант — поручник Зеленський. Такий химерник, завжди веселий. «Ну що, — питає, — більшовиків піймали? Молодця!» І пішло. Підпоручник Менчинський до нього: «Ти, — каже, — Владку, може б, по шкалик послав? А то за душу скребе... Чорт його зна — може, й не більшовики...» Добув я їм оковитої. Підвипили. Я сьорбонув. Владек почав розповідати про кохання з якоюсь Ніною... Щось про своє юнацтво молів, про батька, управителя заводу, що більшовики розстріляли... А двері в ту кімнату, де арештовані, скляні — ледве причиняються... Для чо-го це я вам кажу про двері, — зауважив капрал, — потім доміркуєтеся. Я домислився, коли вже до Варшави прибув.

— Повтікали? — запитав хтось.

— Куди їм?! Він би дременував, так пані з ним. Уранці зробили трус. У нього нічого, а в пані — п'ятсот крон. Звідки взяла? Так куди тобі! Купили. Тікаємо ж, мовляв, од більшовиків!

Полковник погрожує, клянеться всіма святими, що розстріляє... Пані в плач... Панок — нічого... Дивиться та посміхається. Каже: «Що ви! Хіба ж інтелігентні люди можуть бути більшовиками?»

Коли це надходить той ад'ютант, поручник Владек. Тільки він увійшов, а панок дивиться на нього, потім: «Владеку! — Та до нього: — Не пізнаєш? Я ж Люся Дубінін... Пам'ятаєш — у школі разом училися... Батько мій інженер!» Поручник знизує плечима... «Не пам'ятаю...— каже.— Хто й зна, надто давно це було». — «А згадай Ніну!» — це панок до поручника.

Почервонів поручник. Звертається до полковника і прохає залишити допит. Він, мовляв, сам побалакає...

І що б ви гадали? Умовив поручника, що вони здавна знають один одного...

— Пустили їх? — запитав унтер.

— Е, ні!.. Я нишком до полковника. «Хоч поручник і ручиться за них, а я гадаю — панок туману йому підпуджив. Більшовики вони, хоч що хоч!» — «Ну, то виряджайся й ти з ними до штабу дивізії... Може, в дорозі що помітиш».

Полк пішов на фронт, а ми з поручником Владеком у заплілля до дивізії з ними.

Капосна тварина... Розмовляє з поручником, наче справді ціле юнацтво разом згаяли. А той, звісно, тухтій — вірить!

Два дні їхали. Я не спускаю очей... Наш Владек так заприятелював, хоч водою розливай.

В однім селі на постої — пан із панею десь зникли... Діло було ввечері. Я метнувся по хатах. Сидять в одній — у шевця, молоко п'ють. Чому, гадаю, тут пити молоко, коли на постої хоч залийся?! Принишк я до вікна... Панок відповідає шевцеві: «Які ми більшовики? Що ви? Хіба такі бувають більшовики?» А сам регоче, ірод.

Коли це — зирк, а біля печі, певно, донька шевцева, вже доросла дівка, щось із панею переморгується. Пані шугнула в сінці і миттю назад, не встигла навіть поладнати щось у своїй торбинці.

Е, думаю... Тепер ви, голубчики, наші... Та до хати:

«Годі,— кажу,— теревені правити! Час рушати!» А панок сміється: «Що ж,— каже,— час так і час!»

У мене кипить усередині... Міркую собі: зараз зробимо трус і накриємо.

Приходимо до постою. Я нишком поручникові: таке й таке діло. А він: «Ти що, здурів?» Пішов до них, балакає... *Регочуть усі.

Поручник виходить до мене й каже: дурниці, браток, плещеш. Вона в жіночих справах ходила й прохала дівку купити їй десь бавовни...

І справді за який час приходиться та дівчина, приносить бавовну і прохає мене передати тій пані.

Мені соромно стало. Та ще більше злість мене взяла. Який ото я ослячий йолоп — не подивився, що воно ото за бавовна! — постукав себе в чоло долонею капрал.— Приїхали до дивізії, що в містечку розташувалася. Вони спинилися в готелі, а я до касарень майнув. Міркую собі: що скаже полковник, коли вернуса,— хотів обдурити, щоб поїхати? Тож поклав собі хоч луснути, а виявити, що більшовики... Ночами не сплю, стежу за готелем...

А вони шастають по театрах... по рестораціях... Навіть заступник командира дивізії з ними. Ну, гадаю, халепа буде. Помилився.

Коли це на третій день, увечері, іду собі повз готель, а звідти дівчина — шусть! Ота сама, що бавовну пані приносила.

Нестямився я, а вона мов у воду булькнула.

Що за мана! Чого б ото шевцевій доньці за сто кілометрів пришалабудити? А може, не вона? Сумнів узяв мене. Певне, помилився. В цю мить — пані. Ота сама пані, немов з-під землі виринула, і просто до готелю. Сама пані, смерком, у чужому незнайомому місті!

Хіба дарма я відбув піврічну пластунівську школу!

Я просто до начальника дивізії. Подумав він, а потім каже: «Що ж, не зле буде... Паняй назирці за ними до Варшави... Запримітиш — сповісти, куди треба».

Потай од поручника (бо ясно, вони його обкрутили, а може, він з доброго серця — повірив) одержав я потрібні документи й гроші, та й стежу собі за готелем: коли вони виїдуть. Поручник дістав на тиждень відпустку й десь до родини мав їхати.

У той день, як Владек виїздив, і вони виїхали...

я назирці. Вони в другому класі, а я в третьому, у сусідньому вагоні. Хоч і обов'язок, а втома бере своє— проспав я цілу ніч. А вранці гукає мене вагонний грубник: «Пане Шопінський! Пане Шопінський!» «Хто може мене тут знати?» — міркую. А він до мене: «Оце,— каже,— вам помаранчі. Передали якісь пани із сусіднього вагона...» Що за диво, міркую собі, поглядаючи в вікно. Звідки вони довідались про мене? Чи передали, щоб поглузувати з мене, чи так... Поїзд стояв на станції Брест. Раптом, тільки-но поїзд рушив, бачу — ота сама дівка, шевцева донька: чвалає собі пероном до дверей вокзалу... Зійшла!.. Їхала з цим поїздом!

Я ледве не вистрибнув з вагона.

Еге, братику, міркую собі, тепер ви наші, хоча й знаєте, що я назирці їду. Тепер викрию.

На першій зупинці пішов геть із вагона повз їхні вікна до вокзалу... хай, мовляв, собі гадають, що я зійшов. Добув у жандарма цивільну одіж, а своє забрав у клунок і, коли поїзд рушив, я з другим цивільним, що дав жандар на підмогу,— сіли до останнього вагона так, що вони й не бачили.

У Варшаві на пероні вони все щось шастали очима по військових... Та мене не було серед них. Ми з цивільним стежили за ними, як за немовлям на столі.

Але яке було моє здивування, коли ми вийшли на вулицю — до візника сідав лише один панок... Пані з ним не було. Я на візника та за ним. А цивільний лишився шукати пані... Але за хвилину мій подорожній наздогнав мене. «Пані як у воду впала!» — прошепотів він, пересідаючи до мене.

Він боявся, що я, не знаючи Варшави, можу заблудити.

Та що б ви думали! Панок під'їздив до дефензиви.

У мене замакітрилося, а мій подорожній усміхнувся та й каже: «Ех ти! То ж наш брат... А проте,— зміркував він,— може, замельдуватися їде, як кожен чужоземець... Ти,— каже,— стережи тут, а я піду всередину — мене він не знає».

За хвилину мій помічник вискочив з дефензиви на вулицю мов гедзь його кусав. «Там його не було!» — гукнув він мені.

Довго я розповідав полковникові дефензиви про свої спостереження. «Більшовики,— каже.— Ну, нічого, ми

їх спіймаємо. Лишайся у Варшаві, адже ти його в обличчя знаєш? До полку ми напишемо, що затримали тебе на якийсь час».

Два місяці шукали ми їх... Про пані й думати покинули. А от панка... Де тільки не були: і всіх арештованих я передивився, і яких щоденно затримували, а панка як корова язиком злизала.

Коли одного разу наш соціаліст сповістив, ніби в них на заводі іноді на зборах виступає хтось новий. Коли мені він розповів прикмети та звички того агітатора, я визнав: то був він — панок. Прослідкували... За дрогаля примостився... Меблі всякі перевозив... Таким чорноробом став — і не пізнати... Але він — панок!

Приміщення він мав на околиці, в маленькій хатині, що другою частиною ховалася в садочку.

Отож увечері, коли він здав підводу хазяїнові і прийшов додому, ми — я, один панок з дефензиви і двоє жандарів — настигли (я вже переодягся в свою уніформу, щоб уразити його відразу).

Слухачі нервово зарухалися на ослінці; деякі навіть спинили ґрати в шахи.

— Уявіть собі здивування панка, коли ми накрили його в хаті за роботою. Писав якісь прокламації...

Він навіть не опирався... Побачивши мене, тільки й промовив: «Молодчага, капрал Шопінський!» Сам сів на стілець і не рухався, аж доки дефензивник і один жандар чинили трус. Я з другим жандарем вартував панка, що похнюпив голову, певне, міркуючи про свою гірку долю.

Коли всі прокламації, заборонені газети та книжки були складені до купи, а дефензивник почав лаятись, що ніяких листів нема, панок підвівся й гукнув: «Ваша перемогла! Однаково мені не жити!»

З цим покликом він прожогом скочив у куток, схопив із полицки якусь маленьку пляшечку і миттю вихилив собі в пельку...— Капрал передихнув і витер руками спітніле чоло.— Жандари навіть нестямилися, що вдіяти, і стовбичили, поглядаючи один на одного та на панка, що почав смикатись. Ми були мов очманілі... А з панком творилося щось незвичайне... Він ще хвилинку покорчився, озираючи нас нелюдським жахливим поглядом і, пройнятий весь корчами, звалився на підлогу. Смикнувся разів зо два — і витягся...

Білявий унтер, роззявивши рота, дивився на перелякане обличчя капрала, що переживав якісь муки.

— Отруїлося падло! — суворо промовив цивільний з дефензиви. Він нахилився за пляшечкою на підлозі, зиркнув на її ярличок з черепом і сказав: — Отрута... Нікотин.

Мене пройняла злість: чи для того ото я тут стирчав два місяці з гаком, щоб здобути мертву людину? Спересердя штовхнув чоботом мертвяка. Його задубіла нога черкнула по підлозі й знову випросталася... Стало якось моторошно...

Хтось із грачів зітхнувши промовив:

— Шкода!

— Треба комусь лишатись! — порядкував дефензивник, збираючи під пахву листівки, тощо.— Вартуй ти, капрале, доки приїде ридван,— звернувся він до мене (жандари, мовляв, підуть з ним, бо ще хто нападе в дорозі).

Було тихо, мов у домовині...

Ніч із садка зазирала в віконце і борюкалася з підсліпуватою лампою, кидаючи тінь од столу на мертве тіло.

Мені стало моторошно, бридко на самоті з мертвяком. Вийшов у сіни, намацав триніжок... Така мене взяла втома. Сів спиною до дверей і поринув у спогади свого дитинства — про втопельника сусіда, що заподіяв собі смерть, заборгувавши поміщикаві за неврожайні ниви...

Чи спав я, чи ні — не знаю. Та коли з'явився квартальний з санітаром і ми відчинили двері...— Капрал перевів дух і, важко зітхнувши, промовив: — У хаті нікого не було.

— Як? — скрикнули слухачі. Деякі навіть схопилися.— Нікого не було? А де ж самогубця подівся?

— Так, у хаті нікого не було... Мрець вискочив у вікно, навіть обережно причинивши його знадвору. Лише сліди на поталому сніжку казали, що він дремував садом у безвість.

Капрал скінчив і долонею почав терти на столі крихотки від глевтяка.

— От так панок! — усміхнувся білявий унтер, похитавши головою.

— Фу! — зітхнув один із шахістів.— Та й молодець же більшовик!

— А далі що? — запитав унтер.

— Далі... Мене посадили сюди-о, до хурдиги, за недбайливе вартування... Важного більшовика, бач, випустив. За ним шукали, окрім нас, уся поліція, навіть чужоземна контррозвідка...

— Тепер будеш знати, як стерегти! — усміхнувся юнак-капрал, що почав підмітати підлогу.

— Ні, братику! Хай тепер мене золотом обдарують, а чорта ритого приневолити ганяти за більшовичками. За ними сам чорт не встежить! Що й казати — молодця!..

З кутка камери розляглося солодке хропіння... Десь у далечині коридорів забряжчало залізо. До камери вдарило кисло-вонючим духом.

Несли обід...

1924 р.

ЖЕБРАЧКА

Через колючий дротяний присадок перекинулася жіноча постать і крізь мереживо зеленої веранди простягла руку. Тріо-музики завзято витинали новітній фокстрот «Валенсію», і звуки звабливої мелодії заглушали безугавний гомін публіки в кафе.

Це було кафе «вищого» світу. Сюди щовечора сходились заможні, щоб похвалитися своїм новеньким капелюхом, модерного крою сукнею, останньої моди зачіскою; юні панянки — щоб прив'язати оком якого чорнявого юнака, а старі мегери й бахури — щоб згадати за своє минуле... В білих кітелях, куртках кельнери метушилися між столиків, запобігливо зазираючи у вічі одвідувачам. Морозиво найкращого гатунку, «кафеглясе» кава, «Нарзан» на блискучих тацях у зручних руках кельнерів носилося над головами їдців.

Одвідувачі, серйозні, замислені, ніби виконували величезної ваги завдання, — поважно уминали морожені й гарячі ласощі.

Худа й бліда, мов свічка, пані розповідала про те, як їй тяжко було добути собі чорного агата для намиста, що гадючкою стисло її горло. Кілька пань і добродіїв у білих, добре випрасуваних убраннях зосереджено слухали її оповідання, іноді занепокоєно хитаючи головами.

Сивий дідусь, що сидів у куточку і смоктав із соломинки холодний мазагран, частенько позирав на столик візаві, де умостилося молоде дівча з підфарбованими очима. У дідуся з обличчя не сходила усмішка досвідченого лікаря-венеролога, що ховала в собі запитання: «Любе створіння, чому я й досі не бачив тебе в клініці?»

Проти нафарбованої милої дівчинки сиділа людина з тих, що їх завжди можна здібати по кафе, казино й валютних біржах. Повите зморшками лице цієї особи було подібне до задубілого попелу сигари, але вицвілі

очі пожадливо їли виплеканий бюст, плечі, руки дівчини.

Простягнута крізь зелень веранди рука залякла в повітрі. За нею було сіре витягнуте жіноче обличчя. Пасомки брудного волосся звисали на її запалі щоки, що раз у раз хворобливо смикались. Жінка щось говорила. Але її голосу не було чути. Весела музика заглушала її поклики, і простягнута рука безсило опустилась на штахети веранди. Тоді жінка пройшла поволі далі, туди, де менше було зелені, і спинилася з простягнутою рукою в отворі листя. Серед темної ночі її погруддя освітлювала блискуча електрика в кафе, і в овальній рамці зелених прочитанів нерухомо стояла постать легендарної «Марії із Магдали». Лівою рукою вона підтримувала дитину, що, схиливши голову на її плече, притиснувшись вустами до шиї, спала.

— Гр...дяни... дайте що-небудь...— ледве почулося з її вуст, коли на мить ущухла музика.

Ближчі до жебрачки їдці на мить зиркнули до зеленої рами веранди і знову спокійно, повні уваги, слухали оповідання сухорлявої пані.

Товстенький панок, що схилився на блискучу палицю з держаклом слонової кості, нетерпляче рухнув головою, нервово стенив плечима і зиркнув на старчуху.

Кінчики жіночих уст смикнулись. Вона обережно перемінила руку і, ніжно підтримуючи дитину правицею, простягла ліву:

— Дайте що-небудь...

Обличчя мого приятеля зіщулилось від якоїсь внутрішньої муки. Нараз він схопився, протиснувся поміж відвідувачів до входу на веранду, і за хвилину слідом за ним увійшла жінка.

Все її убрання, пом'яте, припале пилом, свідчило, що їй за притулок був простір вулиць, забруднені куточки панелі, бруку, а постіль — тверда земля. Жінка, дико озираючись, простувала за приятелем, незграбно чіпляючи своїми худими стегнами стільці та їдців.

Запашні пані й добродії з огидою визвірились на неї, а кельнери кинулись буаи, щоб випровадити за двері такого дивного гостя, як вони спроваджували всіх настирливих прохачів-старців і безпритульних... Мій приятель суворим поглядом спинив їх на місці, і вони

знітилися, чемно пропустивши жінку, що ледве посувалася за ним, у наш півтемний куточок.

Хвилинку панувала мовчанка. Жінка ніяково сіла в крісло, як сідають люди, що вже забули, як це робиться, або ніколи не знали про це. Вона щільніше притисла до себе дитину і похапцем почала чепуритись.

— Хто ви? Чому? — глухим, тремливим голосом кинув невиразне запитання приятель.

Жінка полохливо здригнулась. Вона з підозрою зиркнула на нас обох і прикусила губи.

Вона була ще молода.

Їй було не більше як два з половиною десятки років, і мені здавалось, що вона була вродливіша за всіх тих виплечаних паній, що сиділи недалеко нас.

— Хто я?..— Жінка здивовано підвела брови.— Я... тепер не знаю, хто я... Мій чоловік чотири роки тому загинув у поїзді біля Запоріжжя... Він був...— Але вона не договорила: її очі заблищали й спинилися на блискучій нікельованій тарелі із смаженими ковбасками, що приніс кельнер і поставив на столику перед нею.

Хутко звільнивши одну руку з-під дитини, вона вхопила виделку і тремливим рухом устромила її в смажену картоплю.

Мій приятель відкинувся на спинку крісла і, заплющивши очі, пихкав цигаркою. Згодом він схилився до мене і стиха, щоб не розбудити дитину, промовив:

— Яка жахлива зустріч... Невже вона з тих, що їхні чоловіки чи коханці загинули там? Я теж був...— На момент він замислився, потім прокинувся від задуми, кинув недокурок на всипану гравієм землю і запалив другу цигарку.

— Ти знаєш, як це було? — звернувся він до мене. Його обличчя пашіло жаром, а очі вилискували іскрами.— Тоді наші прогнали білих у Крим і запакували їх на півострові. Але на півдні України шалено роздмухав акції Махно. Йому допомагали білі, глитаї і злодійкуваті людці, що притаїлися по селах, лісах. Махно мав велику силу, що наганяла жах на кожне село, містечко, де вже була наша влада. Треба було знищити цього багатоголового гада, що не давав нікому спокою і відволікав нашу увагу від запертих білих, які дедалі більше зміцнювали свій захисток та, за допомогою

чужоземних країн, концентрували на півострові сили. Окрім війська, на південь був відряджений спеціальний агітаційний поїзд з електроустаткованою друкарнею, редакцією, радіо та щось із стома політичними робітниками пропагандистами.

Приятьель на мить спинився, зиркнув на жінку, що доїдала ковбаски, і мовчки присунув їй склянку з чаєм.

— Отож,— порушив він мовчанку,— все це було так поспішно zorganizоване, що ми навіть не знали добре один одного, та ба, навіть не мали списків тих, хто з нами їхав.

Приятьель перевів дух.

— Пізно вночі поїзд рушив, а вже вранці наша редакція розповсюджувала в путі листівки та відозви. Другого вечора ми були за півсотні кілометрів від Запоріжжя. Це було вночі. Поїзд спинився на маленькій станції, погасивши вогні. За півкілометра була розібрана колія, порвані дроти... В цьому місці глутайсько-махновські загони переходили на захід... Їхні знамениті «тачанки» безперестанку цокотіли, і це дзвінке цокотіння лякливою таємницею дражнило нічну тишу.

Приятьель замислився на мить і потім поспішно, немов щоб не забути, швидко провадив:

— То переправлялись через колію махновські загони. Чи могли ми їх спинити? У нас було з півсотні душ варту та політробітники й друкарсько-редакційний склад, що мали зброю тільки револьвери. Негайно сповістили до залізничного вузла, щоб вислали нам панцирника. Адже махновці могли нас розтрощити на скіпки, і завдання, що було покладене на нас, зійшло б нанівець. А тачанки одно цокотіли й навівали на нас смуток. Так тривало годин зо дві. Нарешті здалека почулось, як у нічній темряві посувався до станційки наш панцирник, розсипаючи у пільму жмені дрібних іскор. Комендант, товариш Мартиненко, що тим часом розташував навкруги станції варту, тепер зібрав її докупи і, підсиливши політробітниками, посунувся повз колію в напрямку до зруйнованого шляху, звідки цокотіли тачанки та іноді кінські підкови...

Приятьель зиркнув у бік жінки. Тепер дитинка спала в неї на колінах, і жінка підтримувала її обома руками. Вона втопила зір в її обличчя, ніби намагалась

розгадати, які рожеві чи смутні сні від часу до часу змувають брівки маляті.

— Ще чаю? — запитав стиха приятель.

Вуста жінки знову смикнулися, надавши кислого вигляду її обличчю. Вона замотала головою.

— Ми йшли лавою. Темна ніч, висока тирса ховали людей одно від одного. Позад посувався панцирник... Цокоту не стало чути, і було таке враження, що ось несподівано на нас сипонуть із кулеметів... Знову заторохтіли, зацокотіли колеса, і на лівому нашому крилі хтось раптом вистрелив. У ту ж мить кулемети з панцирника застрочили в небо вогняними перлинами. На колії зчинився лемент, людський крик. Але жодного пострілу на відповідь. За хвилину, оточені нашими воїнами, хури звертали до станційки. Перелякані селяни-фурмани тулились один до одного... Їхні відповіді неясні, незрозумілі. Куди вони везуть набої, чиї набої... Місяць виліз із-за обрію й обдарував пільму молочним світлом. На фоні цього сйва ми побачили широку, блискучу щетину шабел, що мчала в повітрі на станційку. Політробітники миттю розсипалися в лаву, і в нічній тиші почувся трохи хрипкий комендантів голос: «Кулемети!» Але в ту ж хвилину збоку виринув з пільми верхівець і щосили гукнув: «Стій! Це свої... Дев'ята бригада!»

Гукнувши це, верхівець, поблискуючи шаблею, подався назустріч своїй кавалерії...

Приятель усміхнувся, перевів погляд на кельнера, що стирчав збоку, і замислено втопив на нього погляд.

— Отож... За хвилину виявилось — ми захопили в полон свої хури з набоями, що йшли через колюю... Тільки перед тим махновські загони пройшли тут, і наша кавалерія гналась за ними назирці. На часинку вона спинилась, щоб напоїти коні, пустивши вперед свої хури з набоями. Було якось і неприємно з такої okazji і радісно, що своїх здибали. Кіннотники сміялися з нас і за хвилину вже подалися туди, де зникли тачанки руйначів революції. Валка з набоями теж повернула слідом за ними.

Коли на станції засвітили ліхтарі і ми збилися на пероні, я побачив виснажені, бліді від втоми обличчя наших товаришів. Ми перекинулися слівцями; хтось жартував, і хоч у розмовах відчувалося, що люди ці не знали одно одного навіть на ім'я, проте єдина мета,

спільна думка сковувала всіх у ціле, рідне. Почало сіріти, і ми рушили лагодити зруйновану колію. Почався другий день, а ніхто й очей не стулив. Натхнення брало гору над перевтомою. Тільки після полудня, коли поїзд рушив, щоб до вечора прибути на станцію призначення, переходячи через вагон до коменданта, я бачив, як товариші вкладалися спати. Політробітників було цілих три вагони. Деякі ще гомоніли, але з їхніх напівсонних голосів було зрозуміло, що вони незабаром занімують у солодкому сні. Звідки були ті люди — будівники нового життя? Ці політробітники їхали робити діло. Сказано — треба, і кожен із них, хоч і мав, може, напрямок у рідні сторони, за годину вже сидів у поїзді і їхав зовсім в інший бік — туди, де анархістичні злодійкуваті ватаги розповзлися на півдні України, руйнуючи тільки-но почату будівлю нового життя. Небезпека минула, і товариші спали солодким сном, щоб завтра вранці розлетітися по обшарах півдня сполучати порвані зв'язки, відновлювати зруйновану вчора будівлю. Лише смеркало, поїзд оминув головну станцію Запоріжжя і, зігнувши гадючкою довгу валку вагонів, щосили подався ліворуч, щоб обійти навколо міста і пристати до південної малорухливої станції. Звідти було ближче до центру города...

На хвилинку приятель замовк, примруживши очі, ніби пригадуючи щось.

— Я розповім тобі, як це виглядало збоку,— згодом промовив він.— Поїзд мчав, мов вихор. На підніжках, у відчинених дверях вагонів, притримуючись за одвірки, стояли вартові. Минувши невеличку залізничну хатинку-пост, від якої в різні сторони прослалися колії, паротяг жалібно загув і щосили промчав далі. Залізничник у червоному кашкеті, що вийшов на перон, нараз кинув об землю свого ліхтаря і, звівши до неба руки, почав ними вимахувати, а за мить, наче з'їхавши з глузду, подався поруч поїзда, щось вигукуючи і все махаючи руками... Якийсь вартовий вистрілив у повітря — раз, два... А паротяг, немов злякавшись цих пострілів (адже на кожному кроці могли бути вороги), щосили смикнув вагони і дав ходу скільки було духу...

Дитинка рухнулась, перевернулась на материних колінах і, розкинувши рученята, простяглась голічерева, на момент міцно обхопивши неньчин лікоть і знов пустивши його.

— Так... Поїзд летів, мов вихор... Летів валом, що мав п'ятдесят метрів заввишки... летів у чорну пащу — зруйнований міст над безоднею. Ще момент, і біля самої прірви з паротяга стрибнула людська постать... Вона в'юном перекутилась у повітрі, гепнулась об узбіч насипу й покотилась униз. А паротяг, розпустивши пару, видихаючи дим, енергійно гупаючи колесами, стрибонув у безодню, гепнувся об схрещені, увігнуті залізні рейки, тріснув, і з його розірваного черева вихопилась до неба хмара білястої пари, рудого диму й вогню... А слідом у провалля, мов кетяги, котилися вагони... Вони нагромаджувались один на одного і, наче воюючи між собою й паротягом, валилися набік. Один вагон, що зачепився в залізних рамах мосту, раптом спалахнув, і з нього полилося срібне течиво. Рідина, палаючи, лилась на потрощену купу вагонів, спричинивши грандіозну пожежу. Широкі язики полум'я лизали зустрічні вагони і приймали ці рухомі будинки з людьми в свої обійми... Раптом на вінчику безодні тріснули рейки мосту, і залізо, вигнувшись догори, кілком уп'ялось у передній вагон, що за ним тяглась із колії валу в прірву решта поїзда...

Приятьель важко дихав. Він ледве промовив до кельнера:

— Прошу содової!

Утопивши позір у зелень веранди, він якийсь час нерухомо сидів, немовби пригадуючи, що ж було далі.

— То була пекельна картина,— стиха промовив він, відпивши із склянки і не повертаючи до мене голови.— Звільнений з кількох барил, бензин водоспадом лився з захряслою між клітинами мосту вагона. Полум'я охопило цей водоспад, жвавою гадюкою повзучи по звислому ланцюгу вагонів... по землі... Нарешті повислі вагони обірвались. Вогонь охопив розчавлену купу їх пекельним полум'ям, звиваючись до неба своїми пожадливими пасмами. І разом із деревом, залізом, майном у тім полум'ї горіли люди... Від тріскоту сухих дощок, скла, вибуху набоїв не чути було навіть стогощу... Нас решта за одну мить стали, мов вар'яти. Чи допомагати там, униз, в безодні, чи відкочувати решту вагонів, що дивом затримались на валу. Я, мов очманілий, подався вниз. Адаже там горіли люди... Там горіли невідомі на прізвище мені товариші і товаришки... Там горів мій давній друг комендант Мартиненко

з дружиною, яка завжди була поруч чоловіка у всіх боях громадянської війни.

Приятель витер хусткою спітніле чоло і безтямним поглядом подивився навкруги. Потім він знову хутко заговорив:

— О, що то було! Коли я збіг униз, ні, не збіг, а скотився під міст до пекла, я побачив... Так, це була вона, Мартиненкова дружина — вся в чорному, з розпатланими стриженими пасмами... Вона вихопилась з-під уламків вагонів, що палали, і хутко відбігла геть від полум'я. Вона була жива, непошкоджена, на ній навіть не тліла одіж... Вона хутко спинилася, присіла на горбик недалеко полум'я, підперла голову руками і втопила погляд у жахливе багаття. Мене поійняла невимовна радість. Мені чомусь здалося, що слідом за нею вийдуть цілими, непошкодженими й інші товариші... Але... вона раптом схопилася, немов щось згадавши, подивилась на мене і, промовивши: «А він же там!», хутко пішла просто в огонь, ніби до себе в хату. Я не встиг навіть отямитись. За мить вона зникла у вогні... Там раптом закуріло темним димком, а потім полум'я ще скаженіше охопило все навколо. Воно немов змалалося само з собою, переплітаючись тисячами жовто-червоних язиків...

Приятель знову замовк. Я зиркнув на нього і побачив, що його очі блищали кришталевими перлинами сліз. Мені було ніяково. Здавалось, що коли я запитаю що чи взагалі порушу мовчанку, трапиться якась трагедія. Проте я миттю відігнав цю химерну думку і важко зітхнув.

— Так,— бадьорим тоном промовив приятель, певно, намагаючись притаїти своє хвилювання. Він хутко витяг хустку і, піднісши до носа, непомітно витер очі...— Там загинуло дев'яносто борців! — додав він.— Можливо, що оця теж загубила там свого чоловіка.— І він спокійно глянув на жінку.

Старчиха міцно притисла дитину до грудей і, схилившись над нею, спала.

Але, ніби відчувши погляд на собі, вона здригнулась, підвела голову й сонно промовила, простягнувши руку:

— Допоможіть чим-небудь...

Музика знову ревнола «Валенсію», і її веселі звуки линули у наш куток.

Приятель мовчав, сумно втопивши погляд на запо-

бігливого старшого кельнера, що, немов іменинник, люб'язно доглядав за гістьми, щасливий з їх задоволення.

Мовчав і я. Мабуть, мої думки поринули в героїчне минуле, бо я не відчував, що сиджу в кафе з приятелем і невідомою жінкою, де грає музика і своїми звуками звабливо впливає на чоловіків у випрасуваних убраннях, пахучих паній у намисті... Певне, в цей час до кафе зайшла моя дружина, і на її непомітний кивок головою, як це завжди вона робила, коли десь засиджувався,— я вийшов, залишивши приятеля. Я, пригадую, отямився лише на вулиці, коли дружина сердито кинула до мене:

— Чого ота халамидниця сиділа з вами?

Я нічого не відповів.

Минуло півдесятка років. Хіба людина знає, що буде з нею завтра, яких придбає вона нових друзів і ворогів, як життя оберне її долю? Серце людське черствіє. Розум, загартовуючись, відкидає геть найближчі істоти, на час знаходячи нових друзів. Той, хто був тільки рік тому твоїм другом, стає для тебе тільки приятелем, і людина, що ти кілька разів зустрів її, стає твоїм найкращим другом, щоб знову згодом стати тільки смутним спогадом колишньої дружби.

Такий, здається, невеликий час — п'ять років!

На вулиці мене хтось назвав на ім'я і потис лікоть. Переді мною стояла літня особа; вона дивилась на мене поглядом найщасливішої в світі людини, хоча на вустах грала загадкова усмішка.

— Не пізнаєте? А Карпа пам'ятаєте? Вісім років тому — вартового ревтрибуналу у фільварку Сагах?

Так, це був він... Колишній шахтар, червоногвардієць... Я пригадав, як він одного разу переплутав пакети, куди який треба було приставити, і я потім, крім пояснень про адресатів, мусив ставити хрестики, ластівки, дужки, щоб він затямив, куди який однести. Тоді Карпо був майже неписьменний.

— Асистент? Найкращого психоневролога?

Перед таким поступом людства — метаморфозою, із напівграмотного шахтаря за вісім років бути за асистента в найкращого професора-психіатра! Мати наукові досягнення! Викрити людству невідомий мікромоз-

ковий нерв, регулятор підсвідомого! Шахтар, Карпо Шанкей!

Я відчув себе супроти нього мізерією і пригноблено потакав його балачці, зачудовувався з його енергійних рухів.

Прощаючись, він кинув:

— А ви знаєте, що Герман Форфор тут?!

«Герман... мій старий приятель, що з ним бачився востаннє біля моря в кафе. Як він тепер?» І, не думаючи зайвої хвилини, я подався на адресу, що сказав Карпо.

Це був один із тих сотень нових колосальних залізобетонних будинків, що спорудили наслідки Жовтня. Коли я підіймався на п'ятий поверх, назустріч мені дружно мчалась весела малеча та іноді обганяв який чоловік у синій блузі. Це був час після роботи.

Двері відчинив хлопчик-школяр. Він допіру прийшов і ще не встиг скинути легеньке пальто.

— Прошу, заходьте. Герман Петрович зараз буде. Почекайте отут,— торкнув він кріселко біля округлого столу, вкритого білою скатертиною,— я зараз роздягнусь і буду до ваших послуг.

Я стенов плечима. Новітніх дітей, мабуть, я не знав. Я тільки пригадав, що в такі вісім-дев'ять років я, напевне, із страху перед незнайомою особою, що раптом увійшла до хати, подався б десь у кут і тремтів своїм худеньким тілом.

У кімнаті було привітно. Кілька стільців, канапа, обідній стіл, два мисливських портрети на стінах, на вікнах — тюль. Темно-зелена порт'єра у візерунках листя, ніби природним прочитаном запинала двері.

Мені щось нагадувала ця зелена порт'єра, та я не міг пригадати.

— Скажіть, будь ласка: як довго треба нагрівати три свічки, щоб шовкова куля кубатурою в метр піднялась у повітря? — раптом запитав мене школяр, увіходячи до вітальні. Він тримав у руках розгорнуту книжку.

Я відчув, що почервонів, а хлоп'я підсіло до столу і, ткнувши пальцем у книжку, додало:

— Отут є завдання. Я не хочу дивитись у відповідь, адже, напевно, ви знаєте, скільки? Ні? — запитав хлопчик, коли я захитав головою.— А от мама знає. Герман Петрович теж, як ви,— нічого не знає, крім своїх планів та перепланів! Мама, та все знає.— Хло-

пець перегорнув сторінку і заглибився в читання. Згодом він підвів голову й подивився на мене таким поглядом, наче хотів відгадати, що я за людина.

— Ви в нас ніколи ще не були! Адже правда? Я знаю всіх, хто в нас коли бував, — проказало хлоп'я.

В коридорі заскрипів замок, і чути було, як відхилились двері. Мале раптом скочило із стільця і хутко пішло до порт'єри.

— Це ти, мамо? — спокійним тоном дорослого запитало воно.

Крізь зелену порт'єру до кімнати простяглись дві руки і на мить застигли в повітрі. Потім вони ніжно взяли за обидві щоки хлоп'ятка, і жіноча голова схилилась над малою голівкою.

До хати ввійшла жінка.

— Ви до Германа Петровича? Він за хвилюку буде, — промовила вона і затримала на мені свій погляд.

Це була вона. Атож. Та, що п'ять років тому простягала руку крізь зелень веранди. Але як вона змінилася. Та, колишня із зеленим видом жінка, була ніби приви́дом цієї рожевої, вродливої, що придбала в своїй подобі вигляд поважної людини, жінки не примх, а громадського та родинного обов'язку.

Вона провела рукою над своїми очима, наче здіймала невидиме запинало, що заважало їй пригадати щось. Але, певно, не згадавши, усміхнулась до хлопчика, що одібрав у неї з рук пакунок і капелюх, і прудкою ходою пішла до другої кімнати.

Я не встиг іще отямитись, як приятель тримав мене в обіймах. Потім ми сіли один проти одного. Герман зворушливим голосом кидав безперервні запитання. Він був — саме натхнення. Де й поділась його колишня меланхолійна сентиментальність. Атож, він працює над розробленням нових кодексів, він вивчає рефлексологію людини... Але це не все! Герман має до всього того прекрасного друга-педолога. Це його дружина.

Він спинився передихнути, примруживши очі точнісінько так, як це зробила жінка, коли щось пригадувала, і лице йому зашарілося.

— Ти ж її знаєш! Пригадуєш кілька років тому кафе й жінку з дитиною на руках? Тільки, цур тобі, краще не згадуй при ній... А втім, як знаєш...

Мій приятель присунув своє кріселко ближче до мене і провадив далі.

— Мене тоді взяв жаль. Я був самотній, чомусь відчув громадський обов'язок допомогти... Мені здавалось, що вона хвора. І я одвів їх з дитиною додому, а другого дня закликав лікаря-психіатра. Він ствердив мої припущення, і я відвіз її до лікарні. В неї було нервове зворушення якихось нервів мозкового центра. Тепер, як бачиш, вона цілком дужа, і вже чотири роки моя дружина... Та не тільки! Вона прекрасний педолог, громадська людина... Я не знаю, чи є ще хто так особисто щасливий, як я... А це ж має колосальне значення для людини з громадськими обов'язками...

Герман на хвилинку замріявся. Згодом він тихо промовив:

— Так, люди не знають, де бродить їхнє родинне щастя. Ми шукаємо його в саєтовій сукні й звабливих очах, а воно іноді в подертій одежі — простягає забруднену руку крізь зелене листя неприступної для нього веранди...

— Знайомся, Оксанко, — це мій найкращий друг, — проказав мені через голову Герман.

Я обернувся, підвівшись.

Його дружина, вся в світлому, струнка, тендітна, як ясний, радісний привид, стояла на тлі темно-зеленої порт'єри.

Вона усміхалась людяною усмішкою, простягнувши до мене обидві руки.

1927 р.

Н А П Л А В Н Я Х

Це був уже другий день, як ми блукали. Атож, першого дня ми були на Голубовім лимані. Хоч ми й приїхали туди вдосвіта, проте всі місця перелітні захопили інші мисливці, і нам нічого не залишалось, як причалити до рибальського острівка і, витягши на берег свої човни, залізти в курінь спати. Щоб добутись туди, ми їхали майже цілу ніч рівчачками, озерами і таки добре потомились. Ми одразу захропли і не чули перших мисливських пострілів, що із зорею залунали над водою. Коли прокинулись, сонце було ген-ген за полудень. Мисливці, певно, вже вирушили геть, бо на лимані була тиша, а на березі острова залишились іще вогкі від днищ човнів сліди. А вони таки довгенько були біля нас, ба навіть тут і обїдали, бо в курені висів величезний казан, а в нім трохи ще теплих залишків юшки. Рибалки, що володів цим лиманом і спорудив на острові курінь, теж не було. Він, як звичайно, повіз свою здобич до містечка.

Вранішній переліт для нас ізгинув, на вечір лишатися не було рації. Качки не летітимуть,— ми добре вивчили їхню звичку на Голубовім лимані. Тож, махнувши рукою на вечірній літ, ми рушили звідти на Чижі — наші улюблені озера. Ми їхали поволі поруч, провадячи нашу перервану сном розмову про значення для запорожців тих плавнів, де ми ото полювали. Наші гнуті човники спроквола повзли гирлом, що єднало Голубів і Олексіїв лимани, обабіч якого тягся непролазний, густий, високий очерет. Тільки наші весла, що ми ними ледве ворушили, виклика́ли приємний плескіт і час від часу нагадували нам, що ми не на землі, а на воді. Тінь від очеретів спадала на воду, дедалі темнішала і давала знати, що незабаром зайде вечір. Де-неде попереду нас із гуркотом перебігали по лататтю сполохані курочки та в очеретах ляжливо кахкали лис-

ки, тріпотінням крил сповіщаючи, що вони нас запри-
митили й тікають у гущавину очеретів.

— Атож. Це був головний тракт козаків з одного
боку суходолу на другий, — категорично потвердив я
свою думку про гирло.

— Можливо, але яким чином вони могли робити
перепони туркам, що мусили знати про це гирло? — за-
перечив мій приятель.

— Дуже просто. Ти зверни увагу на оці всі рівчаки,
що одним із них ми вчора їхали до гирла. Порослі
рідким чаканом та високим горобинником, вони майже
непомітні. Хіба то не сліди давніх доріжок до гирла
й лиману. А потім, ти зверни увагу на кругленьке
озеро, що починається від гирла. Адже весь зарослий
очеретом суходіл навкруги нього ворухиться. Це озер-
це, коли треба було козакам закрити вхід у гирло,
зникало зовсім, зливаючись із Голубовим лиманом;
весь очеретяний плавний «суходіл» тоді відсувався до
гирла і створював суцільну стіну густого очерету з
рештою очеретяної загороди, що колом оперізує ли-
ман.

Якийсь час ми мовчали, заглибившись кожен у свої
мрії, викликані цим поясненням, що малювало в свідо-
мості романтичне минуле про одчайдушних запорож-
ців.

Над нами з хуркотом промайнув перший табунець
чирят, як знак початку вечірнього льоту. Але ми були
в гирлі, де при метеоричному льоті — не було чого
й думати щось устрелити. І ми налягали на весла,
плекаючи надію ще завидна впливти до будь-якого
озерця. А втім, ми добре знали, що гирлом їхати треба
ще добрих дві години, аж поки почнеться вершина
лиману.

Десь вибухнув постріл, що, прорізавши безкраї оче-
рети, глухим звуком долетів до нас. Ми чомусь при-
пустили, що цей звук, напевно, належить старезній
дубельтівці нашого приятеля Синиці.

Виною дальшої блуканини був я. Мені спало на
думку, що коли ми рушимо знаним нам тільки наполо-
вину своєї довжини рівчаком під назвою Гадюка, то
мусимо потрапити до Чижів або до самої ріки Конки,
звідки нам уже легко буде дістатись до Чижів.

Карпо своїм звичаєм потер брови і пристав на мою
пропозицію. Він, цей маленький на зріст чолов'яга,

з чорним, як у цигана, волоссям і такими ж очима, ніколи не вагався ні перед якою невідомістю за часів нашої мисливської мандрівки. А втім, чого було й жахатись. Ми обидва мали чудові човники з брезентами до них, досить харчів, цигарок і тютюну та, до речі, по дві сотні набоїв до наших кращої марки справних дубельтівок. Очерет завжди міг стати нам за притулок від хуртовини, брезенти — від дощу й спеки, та юнацька відвага — від будь-якої небезпеки.

І наші човни з тихим шелестом посунулися вузеньким рівчаком, порослим рідким чаканом і очеретом.

Тут було неглибоко, і ми попихали свої човники, упираючись веслами в дно. Так мовчки їхали, аж доки потомилися. Нас укривала пітьма, збільшена звислими над човнами китицями очерету. Лише вільним посуванням човна крізь рідкий хирлявий очерет та іноді поблискуванням води попереду прови ми вгадували шлях рівчака.

— Мені здається, що ми повземо ліворуч у напрямку Олексіївського лиману, — зауважив Карпо, коли ми підсунули свої човни поруч і запалили цигарки.

— Можливо. Але ж рівчак в'ється гадюкою і колись він має повернути праворуч, — ніби сам із собою розмовляючи, відповів я.

— А хай! — лише промовив приятель, сховавши продовження думки. — Чи не однаково, куди нам приїхати?

І ми, перепочивши годинку та випаливши по цигарці, знову посунули вперед. Тепер спереду — Карпо, на своїм каючку, а позаду — я. Їхали мовчки, від часу до часу спинялись перепочити, бо очерет став густіший і раз у раз затримував рух наших каючків. Нарешті наші човни ледве посувалися, а згодом я почув, як Карпо кинув весло в човен і вилаявся. Мій каюк леденько вдарився провою об гузу переднього човна і спинився.

— А дай-но ліхтарика, — прогомонів Карпо. Коли я посунувся до прови, щоб подати ліхтарика в простягнуту до мого човника руку, приятель промовив:

— Мені здається, я запровадив чортзна-куди. — Потім він світив навколо, штурхаючи веслом. Світло від ліхтарика розповзалось в очеретах, воді і ледве освітлювало навколо. Згодом він погасив ліхтар і все штурхав веслом навкруги.

— Що за чортovinня! — прогомонів мій друг. — Ти розумієш, з боків і не просунеш веслом — твердо, а спереду вільно. Мабуть, вузесенький рівчачок.

За хвилинку ми поклали все ж таки посуватись уперед. Треба тільки добре впіратися веслами в якісь дивні береги і, хоч поволі, сунутись.

І коли розляглась Карпова команда «разом», я, намацавши веслом твердіший ґрунт, щосили вперся в нього веслом.

Мені здалося, що каючок посунувся, але не вперед, а набік, разом із тим, висмикуючи загрузле весло з ґрунту, я ледве-ледве всидів на човні, а коли спробував перенести весло на другий бік, уже не надібав там ґрунту, ба навіть очерету — весло хлюпнулось у чисту воду.

«Що за диво?» — подумав я і в ту ж хвилину зачув Карпів голос: «І біля тебе вже нема ґрунту?» Ми хутко почали гребти, і наші легенькі човни прудко пішли вперед по чистому. Коли за годинку ми спинились і Карпо освітив навколо ліхтарем, — ліворуч і праворуч очерети, легенько коливаючись, поволеньки відпливали набік, odkриваючи широкий прохід. Перед нами було велике озеро. Ми спинилися, здається, посередині і поставили човники поруч. Карпо знову посвітив назад, туди, звідки ми їхали, і ми зауважили, що очерети тихенько сходились до купи, а незабаром, з'єднавшись берегами, загородили прохід.

— Ти віриш тепер, що очерети стоять на плавах, колись порізаних мистецькою рукою, і колосальні шматки цих плавних острівків можна пересувати на величезних водах, як шашками? — кинув я запитання в пітьму.

— Атож, — почув я Карпів голос, — недаремно ж їх звуть плавнями. Наші лінгвісти дають вигадане ними пояснення. А це ясно, як день.

Удалині глухо виводили пісню. Співали дівчата. З того, як пісня глухо доходила сюди і звідки вона лунала, ми обидва погодилися, що були десь у районі Чижів, а часу було десь після півночі. В таку пору дівчата із сіл, що були по той бік Олексіївського лиману й боліт, завжди виряджались на дубах з кавунами до Олешків.

Але де саме ми були, що воно за озеро, де ото ми опинилися, — ні я, ні Карпо не знали. Було ясно, що це

не Чижі, і ні одне з Сухих чи Черепаших озер. За мапою, що ми склали з оповідань рибалок і власних дослідів, такого озера ми не знали.

— Що ж далі? — запитав Карпо, освітлюючи навколо човнів озерце і озираючи його.

— Треба десь шукати рівчака або хоч принаймні рідкий очерет,— відповів я, хоч ніякої надії просунуться кудись далі з цього озерця вночі я не плекав.

Карпо відштовхнувся від мене із своїм каючком і поїхав понад очеретом. Од часу до часу він сплужував дичину, що або з хуркотом звивалась у повітря, або з плескотом зникала в гушавину очеретів. Десь у далечині почувся мелодійний свист кроншнепа, і йому на відповідь недалеко від нас сонно відгукнувся другий.

— Ти чув? — прогомонів я в напрямок плескоти Карпового човна.

— Атож,— відповів приятель і стиха прогомонів сам собі: — Звідки тут візьметься кульон?

Він мав рацію. Цей довгоносий птах водиться тільки на сухому або на мілких болотах, а тут скрізь, мабуть, на кілька кілометрів, була глибока вода, густі непролазні очерети — місця, що не приваблюють цю дичину.

«Невже тут іще хто є з мисливців?» Не встиг я це подумати, коли зачувся жіночий голос:

— Хто там лазить? Дороги, чи що, не знаєте? Паняйте на голос!

За мить я був біля Карпа, і ми мовчки справували свої каючки туди, звідки був поклик.

— Там є куц горобинцю, так зразу повз нього й паняйте просто в очерети! — почули ми знову той самий лагідний голос.

«Що за диво? Жінка на воді! Не селянка й не рибачиха — це було зрозуміло з особливої інтонації її поклику»,— міркував я, посуваючись човном крізь хирлявий рідкий очерет слідом за Карпом. З того, як приятель мій, сопучи, хапав руками пучки очерету, підтягаючи вперед човна, я зрозумів, що й він був неабияк зацікавлений швидше вздріти дивну людину серед безмежних боліт-плавнів.

Ми знову були на чистому, бо руками нічого було вхопити.

— Сюди паняйте, в очерет...— тихенько промовив все той же жіночий голос.— Тільки, будь ласка, не

перекиньте там на плесі човна, бо чоловік, що в нім спить, не чує.

Карпо освітив ліхтариком навколо. Атож, недалеко нас, посеред невеличкого плеса, що оце ми на нім опинилися, сиротливо стояв мініатюрний, як і наш, човник.

З очерету визирав ніс другого човна, вкритого брезентом на дугах.

— Ставайте поруч,— стиха прогомонів із нього голос. І ми всунулись в очерет, обабіч того човника.

Коли я примотував шпагатом до очерету обидва боки каючка, я відчув, що неабияк нервуюсь, бо все не потрапляв як слід туго примотати, щоб човен не рухався. А наш сусіда і не гадав відхилити полог, зацікавившись в нім. Різноманітні думки кружляли в моїй голові, не знаходячи відповіді: хто ж воно були, оці двоє — «глухий», що спав у човні серед плеса, і жінка під пологом. Ми ніколи не бачили таких ні на полюванні, ні на рибальстві — ба навіть ні від кого не чули за них.

Лозові дуги, що я витяг із човна і налагоджував зігнути над каючком, ніяк не потрапляли до кільчиків облавка і раз у раз вислизали з рук; потім я зауважив, що й ташу натяг не тим кінцем, і довелося починати знову. Врешті таша поверх каючка була туго зашморгнута, натягнута на дуги. Коли я засвітив свічку і почав слатися, була перша година. Ще можна спати одну годину, бо о другій треба було ставати на літ. А втім, хіба до діла станеш на зорю, не знаючи місцевості?

Мій сусіда човном, ніби крізь сон, запитав:

— Яка воно година? Адже це Карпо й Методій?

Карпо відповів і запитав:

— А чого ви нас знаєте? Хто ви такі?

У човні почувся тихий сміх, а потім відповідь:

— Я знаю, що праворуч мене — Карпо, а ліворуч — Методій...

Приятель хмикнув і зауважив:

— Це залежно від того, як ви лежите: чи горілиць та головою до гузи, чи до прови...

— Знаєте,— згодом промовила сусіда,— сторонніх завжди всі знають. І не диво, що ви нас не знаєте... Вас двоє, а нас, тутешніх, тисячі.— По хвилі сусіда додала: — Ми теж не тутешні.

Мене почало драгувати це вмисне інтригування схованої під ташею жінки, і я сердито кинув:

— Коли ви нас знаєте, то на біса я б ото кирпу гнув? Питають вас, хто ви такі, — чом не відповідаєте? Однаково, доведеться у вас перевірити квитки, чи маєте ви право полювати або ж рибалити...

— Не сердіться, товаришу Методію, ви ж чудово знаєте, що ми маємо квитки на полювання...

— Знаю? Та я на своєму житті перший раз здібую жінку-мисливця, коли справді ви теж полюєте. — Я лютішав. Можливо, не тому, що нас інтригувала невідома нам, схована темрявою й ташею жінка-мисливець, а тому, що вона була не сама, а з якимсь іншим чоловіком, який оце відважно, не боячись, що перекинеться без причалу, спав у човні на чистому глибокому плесі.

Жінка тихо засміялась, і той сміх був глухий, немовби вона закрила рот долонею, щоб не зареготати.

На плесі раптом зашуміла вода, ніби туди хто висипав з лантуха пампушки. Сів табунець качат, Хвилинку панувала цілковита тиша. Ясно, ці створіння закам'яніли, приглядаючись навколо. Потім залопотіли крилами... почувся плескіт, біганина на воді, шурхотіння й приглушений крик. Качки жирували, добравшись до свого улюбленого місця, після нічної паші на полі чи вогких луках та мілких болотах.

Ми зацікавилися. На поклик качок в очереті відгукнулись лиски, заквактали чомги — ці чубаті красуні, залопотіли курочки, а згодом на плесі та в гущавині очеретів і рогози знову почалось пташине життя, що припинилося було на якийсь час із нашою тут появою. На голос я намагався розпізнати породу качок, курочок, інших пір'ястих тварин, що зняли галас. Он муркало про щось двоє чирят-хропунків, а їхні приглушені голоси забивав шелихвіст, квоччучи, мабуть, і відсапуєчись на воді. Кректало кілька черників та безугавно з писком хрипіли лиски, іноді замовкаючи, з голосним тріскотливим криком чомги. Десь в очереті задумливо пискали курочки. Вода жила! Над головами недалеко прошумів знову табунець, і крижень на плесі тривожно кахнув. Нараз із шумом і плескотом табунець схопився з води і з хуркотом шугнув у повітря. В очеретах залопотіли крилами, поплескалась вода від утечі лисок, чомг, курочок. Навколо знову настала мертва тиша.

— Асю, ти спиш? — почувся з плеса чоловічий голос.

Сусідка мовчала. Я згадав, що він глухий, і мені не було дивно, чому вона не відповідала. Я відхилив край таші і зиркнув на озерце.

В човні сидів літній чоловік; світло від сірника, що присвічував він ним годинника на руці, ореолом обкутувало його бюст. Коли огонь погас, чоловік засвітив другий сірник і, тримаючи його в руці, на облявку каючка, замислено дивився на блідий язичок світла. Згодом, коли знову запанувала темрява, він прогомонів тоном, ніби його хтось слухав:

— Сьогодні буде горішній вітер.— По хвилині він запалив люльку і гукнув: — Асю, пора!

Атож, було близько другої. Саме час лагодитись ставати на зорю. Я почув, як із хрускотом розігнулись у сусідському каюці лозові дуги, а потім захурчала таша. Сусідка лагодилась рушати. Було ще темно, навіть темніше, як ми приїхали,— знак часу перед зорею.

— А ви що, не ставатимете на зорю? Добрі мисливці! — з іронією в голосі промовила сусідка.

— Хіба скажете, де стати, бо ж ми не знаємо цієї місцевості. Залізли по темному казна-куди,— відповім їй приятель.

— Одному,— стати в озерці, звідки ото виїхали, другому — їхати далі, за моїм чоловіком і стати на першій плесі, що буде недалеко... Я лишуся тут,— навчально проказувала жінка, шурпаючись у човні.

За хвилину наші таші теж були згорнуті, лозові дуги лежали на споді човнів, каюки звільнені від прив'язів до очерету, і ми виїхали на середину. Карпо освітив нас усіх, і глухий чоловік кивнув нам на знак привітання.

Ми більше не розмовляли. Карпо посунувся в очерети, звідки ми сюди дістались, жінка справувала човник до західного озерця, а я, слідом за чоловіком, тихо посунув човна в зарості чакану. Ми їхали зарослим ривчаком, що згодом прослався між двох стін очеретів, за якими було невеличке плесо. Глухий чоловік зник на своєму каюці в темряві очеретів, а я спинився на плесі, вирішивши чекати тут, доки трохи розвидниться і я зможу зорієнтуватися, де стати.

Над очеретами війнув вітерець, у безвісті неба засіріла смужка,— передвісник зорі. Тепер я знав, де схід,

а вітрець, що почав дмухати в однім напрямку, відкрив мені мисливську таємницю — де стати.

Я стояв у човні, що його облявки були прив'язані мотузками до пучків чакану, і ждав на качок. Знову настала тиша, і знову почалось життя води й зелені. Плесом промчала курочка і закректала чомга, залопотіли лиски, десь заукало чиря.

Поволі бліде світло ранку стягало одне по одному накриття темряви.

Позад бабахнуло. Перший постріл. Плесо мов на мить завмерло, ніби прислухаючись до жахливої події, що сталася в природі. На слух я пізнав постріл Карпа. Потім раптом один за одним іще два незнані мені постріли, теж у стороні Карпа. Це постріли жінки. Знову два її постріли і знову Карпів один... Переді мною через плесо, злякано озираючись, пливла чомга. Вона спинилась саме проти мене і збентежено озиралась довкола. Її чубики біля вух настовбурчилися догори і справляли враження корони на голівці цієї стрункої на воді істоти. Груди її виблискували сріблом, і я, не стерпівши, підвів дубельтівку. На мить я згадав наш із Карпом зарок не бити сидячої дичини, але зміркувавши, що чомгу тяжко спонукати, щоб летіла, — в одну мить прицілівся.

«З цієї красуні вийде прекрасне опудалко!» Вибухнув постріл, і шріт із сичанням зашумів у воду. Але на поверхні нирця не було. За мент він виринув і, не звертаючи на мене уваги, полохливо озирався, потім закружляв, заквоктав хрипло-погрозливим голосом. Що він шукав? Я знав, що цей птах, коли пірне, то вже не побачиш його, він вирине десь аж в очеретах, але цього разу він випірнув майже там, де й поринув. І в ту хвилину, коли я приклався був удруге, я побачив: від другого берега прудко пливло двойко чомженят... малесеньких, із довгими шийками пташат. Вони раз у раз пірнали і щосили намагались досягти своєї неньки. Я опустив дубельтівку. Чомга раптом пірнула і опинилась біля дітей, квокнула до них, і всі троє потонули в воді, проте зразу ж виринули. Тепер на спині матері сиділо двоє чомженят, притиснувшись тільцями до згину спиною й шиї.

Чомга, мов вихор, попливла геть, несучи на собі своїх дитинчат.

На момент я, мабуть, забувся, що вже зовсім розвид-

нілось і качки, як джмелі, носились над озерцем. Ось шелихвіст просто летить на мене, певно, з наміром сісти до мене в каючок. Я підвів рушницю, і качка одним помахом хвоста вертнулася вбік, і в ту ж хвилину розлігся мій постріл, що припинив літ і життя цьому пернатому створінню. У цей же момент, ледве не чіпляючи мого кашкета на голові, промчав табунець чирят, і я другим пострілом навздогін тільки піддав їм пари. Табунець звився догори і помчав щосили. Качки метались, як бджоли над поживою, виглядаючи місце, де б сісти, а ми гатили й гатили в повітря, намагаючись котрих із них зняти додолу — на воду. Позад мене йшла канонада. Карпо й жінка просто не вгавали, і їхні постріли раз у раз розтинали повітря над плавнями. Іноді їхній шріт із шумом сипався недалеко мене в воду, шелестячи по очереті, а я теж, відірвавшись від краси споглядання природи, захопившись спортом влучити в яку пір'ясту тварину, що проносилась над плесом, бабахкав у повітря. Іноді необережна качка, чиря, черник або шелихвіст, звалений з льоту, плюхкалися на плесо. Деяким із них, підстрілкам, щастило хутко прийти до стями і бистро чи повагом зникнути в очеретах з надією видужати або ж потрапити в кігті хижака яструба-луня. Біті мертво голічерева, а здебільшого долілиць, устромивши голову в воду і трохи розп'явши крила, нерухомо лежали на плесі. Але що за диво: десь недалечко щось грало, ніби на флюярі... Лірика залунала над водою. Та атож — це ж із Шопенової «Симфонії життя» несло у повітрі... лилось безугавно. Іноді ця мелодія переходила в інші, невідомі мелодії, наче виконувані грачем власні імпрровізації, скомбіновані із звуків голосу дичини: улітів, куликів, пісочників, кроншнепа й лиски...

Сонце вийшло над очеретами і залляло золотом сява зелень, плесо й мене самого. Звідти, де поїхав глухий чоловік, не чути було жодного пострілу, так, ніби він заснув, сердега. Тепер і я відчув страшенну втому, і під теплом сонячних променів хотілося отак упасти на дно каючка й поринути в солодке забуття. Літ припинився. Іноді лише пролітало яке заблукале чиря та в височині ледве чутно хурчав табунець качок кудись далеко в степи, на ниви чи інші водяні місця, де їхній спокій не порушували б отакі безжалісні люди, як ми...

Я виїхав на плесо і, ледве посуваючи човна, почав підбирати биту дичину. А мелодія флюяри одно лунала звідкілясь і, здавалось, так здалека, ніби линула сюди за сотні верстов по радіо невидимим серед плавнів гучномовцем.

В очеретах зашелестіло, почувся легкий гомін, а за хвилинку на озерце виїхали жінка й Карпо. Вони під'їхали до мене. Жінка нахилилась до мого човника і рахувала дичину.

— Оце й усе — сім качок? — промовила вона і додала: — А в нас рівно по шістнадцять.

Атож, в обох прови човників були геть-чисто набиті дичиною, по-мисливському мистецьки складеною догори черевцями. Я розглядав цю дивну, жіночої статі особу, що невідомо звідки взялася серед плавнів.

Вона вже була немолода, але гарненька. Розвинені м'язи голих рук були дивним контрастом до її тоненьких пальчиків, що ледве обхоплювали держак правила. Вона сиділа на дні човна рівно, спершись на загородку гузи, упершись босими ногами в перетинок прови — так, як сидять досвідчені мисливці. На ній була грубого полотна, пофарбованого в зелене, блуза, а замість спідниці коротенькі, широкі шаровари.

— Що ви уп'ялися в мене, наче зроду не бачили? — засміялась вона і кивнула догори підборіддям, як це роблять діти, коли невдоволені чим.— Паняймо до чоловіка! — тоном наказу промовила вона і взяла весло обома руками.

«Я десь її бачив»,— майнула думка, але де саме й коли — не міг пригадати. Я зиркнув на Карпа, що, спокійний, з усмішкою на вустах, трохи схилився спиною на перетинок гузи, спочивав, поглядаючи на мене. Я стенив плечима, крутнув у воді веслом і півколом повернув човна.

Вона правувала прекрасно. На чистому її весло нечутно встромлялось у воду, немов у густу рідину, і з ледве помітним натиском рук хутко гнало човен уперед. Поміж очеретом вона повертала його трохи, міцно притиснувши до бортів, і так само без плескоту пхала човен уперед, ледве торкаючись кінчиком весла, зарослого зеленню плаву. Ми знову були на плесі; її каючок круто повернувся й подався вузьким рівчачком поміж низенькою осокою. Раптом її човен спинив-

ся, і жінка обернулась до нас, схилившись ліктем на облавок.

— Чудна я,— промовила вона і обтерла вільною рукою чоло.— Навіщо я вас сюди тягну? — На хвильку вона замріялась, а потім додала: — Даете слово, що нікому не скажете про ці місця, де ми оце ідемо? Адже їх ніхто, крім нас та, може, минулої історії, не знає.

Ми з Карпом перезирнулись. Тепер я згадав про те, що, правда, ми цієї місцевості не знали і навіть не чули за неї від одного із старих мисливців та рибалок. Карпо хмикнув і добув металевого портсигара. Він посунув свого човна до мого, і ми закурили. А жінка все в тій же постаті, схилена на лікоть, дивилась на нас і чекала на відповідь.

— Гаразд...— промовив Карпо,— якщо ця місцевість ні користі, ні зла нікому не несе.

— Абсолютно! — вигукнула жінка і енергійним рухом попхнула свого човна вперед. За момент вона встромила прову човна в зелену осоку поруч другого човна, що тут стояв, і вистрибнула на берег.

Суше! Тут серед плавнів — суше?! Дивовижно!

На втоптаній травиці сидів глухий чоловік і, обхопивши руками коліна та схиливши на них голову, спав чи дрімав. В одній руці він тримав фабричного виробу флюяру, а поруч на землі лежала дубельтівка. Жінка хутко взяла рушницю, розкрила її і витягла два набої.

— Так це він грав! — раптом скрикнув я.

Жінка подивилась на мене. Її очі сміялись, наче глузували з мого запитання. Вона поклала набої в кишеню своєї блузи і тихо проказала:

— А ви гадаєте, що він їздить стріляти дичину? — Вона ніжно доторкнулася плеча чоловіка, і той підвів голову. Він шанобливо подивився на нас і підніс руку догори, тріпнувши долонею на знак вітання. Доки його дружина вклала флейту до сагайдачка, її чоловік уважно розглядав нас, як суддя двох злодіїв, приставлених йому на суд.

— Сідайте, тут зовсім сухо,— ледве чутно прошепотів він,— я не можу говорити як слід... або говорю зовсім тихо, або криком... адже я не чую нічого... А втім, я вас знаю... Мені тільки дивно, що цілком здорові люди, як оце ви, в таку пору будівництва нового суспільства гаєте час на полювання.— Він замовк і почав об закаблук вибивати люльку.

Карпо нараз нахилився до нього, поплескав по спині і задерикувато промовив:

— Нічого, чоловіче, адже ви теж могли б десь бути за диригента?

Глухий підвів голову і пильно подивився на Карпа. Потім мовчки набив люльку, запалив, витяг із кишени блокнота й олівець і подав Карпові.

— Що писати йому? — з іронією в голосі запитав мене приятель. — Що він за один і чому тут опинився та чому замість стріляти дичину виграє на сопілці, — ми дізнаємось від жінки... Відповідати на його безглузде запитання? На, краще ти йому щось напиши... — і Карпо передав мені олівець й блокнота.

Дружина глухого принесла з човна окунок і розклала на землі сніданок. Карпо теж подався до човна по провізію, а я сидів над розгорнутим блокнотом і міркував, що саме написати цьому глухому, дивному музичці... Мабуть, перевтома перемагала думання, і я тільки для того, щоб не образити невідому мені, але на перший погляд симпатичну людину, та до того ще каліку, написав, що спало на думку: «Чому ви не стріляли, а все грали?» — і передав блокнота чоловікові.

Він підвів голову, прокинувся від задуми. Спокійним поглядом кинув на запис, і на його губах заграла усмішка Джіоконди. Він начеркав відповідь: «Ви хтіли зовсім запитати не те, що написали, але на ваші думки я відповім іншим разом...»

Карпо підніс глухому чоловікові чарку настоянки. Глухий кивнув головою на знак подяки, взяв із жінчиних рук порожній келих, потримав його, доки дружина налила червоного вина і, черкнувши об Карпову мисливську чарку, що той все тримав у руці, підніс до вуст. Повагом, смакуючи чудовий запашний напій, він цідив із келиха. Врешті келих був порожній, і чоловік узявся до смаженої холодної риби.

Жінка теж відмовилась від горілки, відпила трохи свого вина і запропонувала мені. По щирості кажучи, мені теж забажалося того прекрасного напою, що його легкий запах лоскотав горло. І я теж вихилив.

— Ви знаєте, це нашого власного виробу, — зауважила жінка, коли я, випивши, аж прищмокнув.

— Вашого? — здивовано підніс очі Карпо. — Ви хіба винороби?

— Атож... і те вино, що п'є Методій у кооперативі, — теж наше... Звичайно, краще з тих, що там є...

Карпо перевів погляд на мене. Мабуть, він пригадав колишню нашу коротку розмову, коли одного разу я відмовився пити його настоянку, купивши на диво чудового вина, що було диковинкою, після сирівця місцевого виробу. На пляшках того вина була чудна назва — «Вино Ася».

Карпо засміявся.

— А як же по батькові вас, коли ваше ім'я Ася?

Жінка всміхнулася.

— Який ви кметливий! Устинівна... А чоловіка Пармен Кирилович. Чому усміхаєтесь? Погане ім'я Пармен? Колись батьки його хтіли прозвати Віктором, так піп замахав руками: як, мовляв, простого роду хлопець, син якогось там грубника буде зватись Віктором... і дав йому ім'я Пармен. Чудне справді, але прсте...

Ася Устинівна розгорнула ще одну серветку із смаженими курчатами. Пармен їв мовчки. Коли наївся і обтер обережно об траву руки, він налив собі ще повненький келих, подавши мені решту в пляшці. Карпо завів балачку за полювання, і жінка почала критикувати його мильні постріли. Вона доводила нам, як треба ставати на човні, як веслувати, щоб не втомитися, і взагалі виявляла силу мисливських та спортивних знань і досвіду.

В погляді мого приятеля я часом закримічав тваринно-звірські пожадливі іскри. Проте в такі моменти Ася насуплювала брови і гостро відказувала на його запитання.

Це, мабуть, гнітило Карпа, і він, випивши ще чарку оковитої, раптом зауважив:

— Устинівно, будь ласка, не гадайте, що мій інтелект не повстримає того звірячого інстинкту, що, на лихо, заклали мені в кров дикуни батьки...

На устах Пармена заграла знову іронічна усмішка, і він зовсім тихо, майже пошепки, зауважив:

— А все ж таки дикуни чи темні люди далеко менше виявляють на своїм обличчі тваринних інстинктів.

Уже згодом мені спало на думку: як цей глухий чоловік міг чути, про що балакають?

Нам усім було ніяково, і Ася засміялась, зауваживши:

— Не сердьтеся, Пармен — філософ. Але він добря-

ча, прекрасна людина: його серце ніколи не проймається злістю і завжди підпорядковується розумові.

Сонце підбилося зовсім високо і обкутало теплом усе навколо. Його проміння й випитий алкоголь робили своє, навіваючи сон. Карпо потягнувся й позіхнув. Доки я з Асею прибирали рештки сніданку, він уже витяг човника на берег і, хутко розіп'явши ташу, ліг у холодочку.

Ася десь зникла за острівком, і за хвилину звідти чути було її хлюпотіння в воді.

Коли я теж, витягнувши човна, розпинав над ним ташу, щоб поринути в непереможний сон, я зауважив, що Пармен усе сидів на своїй копичці сухої трави, насунувши на лоба капелюх, і, обхопивши коліна руками, пихкав люльку.

«Про що думав цей дивний чоловік? Що він є, крім винороба?» — виринули в моїй голові думки і, мабуть, одразу згасли, не знайшовши відповіді, заціпнуті обіймами сну...

Сонце вже черкало верхи очеретів. Мабуть, ми ще довго спали б, коли б не спрага. Я гукнув Карпа і разом зауважив, що ані жінки з чоловіком, ані їхніх човнів не було.

— Оце так халепа! — протягнув мій приятель, коли я йому сказав про це. Ми хутко вклали наші таші. За дві-три години смеркне, і нам довелось би тут знову ночувати, щоб удень шукати виходу з цієї невідомої місцевості.

Коли я пішов подивитися на місце, де ми снідали, чи нічого не лишилося з речей, на копиці сухої трави, де сидів Пармен, під грудочкою землі маячив клаптик білого паперу.

«Не хтіли вас турбувати. Ви обидва так солодко спали. Виїздіть тією самою дорогою, що й приїхали. Ми поїхали іншою, що трудно пояснити на папері. Коли захочете, заїздіть або приходьте до нас. Я і чоловік будемо раді. До того він же обіцяв вам відповісти на думки, що їх ви не хтіли скласти в блокноті... За потопленою баркою — наш виноградник. Спитати Парменову дачу.

Ася, Пармен»

— Чудасія! — сказав Карпо, сідаючи в човен.

Де-не-де в повітрі вже почали мотатися качки і манили нас лишитися хоч на вечірній літ. Але обов'язок мисливця не доводити свою бити дичину, щоб завонялася, та триденна мандрівка пхали нас додому.

З невідомих нікому озер і порослих чаканом рівчаків ми вибралися до головного гирла Гадюки ще завидна. Тепер шлях нам був відомий. За дві години ми будемо на своєму пологому березі з дичиною й дивними приємними спогадами про зустріч.

— А й справді, чому б нам не піти до них? — ніби сам себе питаючи, проказав Карпо. Він виплутав із куширю весло і спрямував човна на чисте — середину гирла.

Смеркало. Десь позад нас ледве чутно долітало ліниве гупання, знайомі звуки знаного нам рибалки Олексієвського лиману, що в цей час на ніч розстановляють ятері й верші серед зарослого травою й лопухом лиману.

Спереду слалась п'ятьма, а крізь неї довгою гадюкою поблискувало гирло, зникаючи в гушавинах непролазних очеретів. Години півтори ми їхали мовчки. Проїхали гирло, Голубів лиман, заросле озерце і коротке друге гирло до річки. Коли подались річкою за течією понад берегом і обминали темний силует затопленої за громадянської війни барки з каменем та проїхали за кладку і були проти другої, приятель прогомонів:

— Оце тут.

Я нічого не відповів. Якесь тривожне чуття підкотилось мені під серце і здалося, що я самотній. Стало шкода себе самого і ту жінку, що від її голосу, рухів, дивних очей мене проймав тваринний поваб. Мабуть, я зітхнув, бо Карпо раптом гукнув:

— Го-го!

Через плече в мене висіла дубельтівка, а на паску — ладівниця з кількома набоями.

Карпо оглянув мене і, не побачивши ані торби із запасом набоїв, ані рюкзака з харчами та іншими, потрібними на полюванні речами, хмикнув, потім хутко смикнув на плече ладівницю і зняв з гачка свою дубельтівку.

Ми мовчки дійшли до річки, витягли з двору рибалки-котяря свої каючки і спустили на воду.

І приятель, і я без слів розуміли, що їдемо не полю-

вати, а тільки до затопленої баржі. Щоразу, вирушаючи в дорогу, ми обговорювали, де поїдемо, оглядали один одному речі — чи не забули що; міркували за погоду, звідки вітер і інші дрібниці, що так захоплюють кожного мисливця, коли він виряджається на полювання. Тепер поміж нас наче висіла густа запона, що заважала поділитись цією радістю. Кожен із нас думав про ту цікаву жінку, до якої нас тягла сила повабу...

На річці було тихо, і на її гладкій поверхні виблискувало сонце. Завжди, коли ми рушали горішнім шляхом, ми напружували всі сили, безперестанно веслюючи. Ми йшли проти прудкої течії, що несла води до недалекого Дніпра, і тут був завжди опір, хоча б на поверхні ріки не було жодної зморшки. Зараз ми не відчували опору і легко посувались уперед. На звороті ми здивали рибальського великого човна, що тихо плив без ніякого руху його господаря.

— А, доброго здоров'я! — зачули ми знайомий голос. Це був Степан, рибалка з Олексіївського лиману. Він на момент устроїв весло в воду, і його човен, спинившись, пристав до нас. Ми теж спинились...

— До мене їдете? — запитав він і бистрим зором оглянув наші човни. — Чого так легко?

Ми перезирнулись із Карпом і одвели один від одного погляди, наче вчинили яке злочинство.

— Ні, так собі їдемо... на луки... може, бекасів знайдемо... — промимрив Карпо і взявся за весло.

— То-то, бачу, без харчу... легенько вибрались, — процідив Степан і, мабуть, якийсь час стежив за нами, коли ми од'їхали. Я почув згодом, що він загадково мгукнув, плюнув на руки і гребнув веслом.

— А коли ж приїдете?! Там така сила дичини, і хоч би тобі хто! — ледве чутно докотився до нас його голос.

Я щось гукнув, озирнувшись, і щосили наліг на весло.

Недалеко затопленої барки ми пристали до кладки. Карпо заклав у дубельтівку два набой і, піднісши цівкою догори, вистрілив дублетом.

Потім ми запалили цигарки і мовчки сиділи в човнах, як ті два вороги, що обмірковують засоби подолати супротивника.

На березі стояла Ася. На ній була біленька блуза і коротенька спідниця — убрання робітниць на вино-

градниках. Вона тримала в руці плетений з лози невеличкий кошук.

— Чого ж сидите? — проказала вона, і її темні очі радісно блиснули.— Просимо. Ми раді гостям. Човники можна витягти ось сюди,— черкнула вона рукою повітря в напрямку кущів лози, що тяглися від хвіртки загороди. Вона пропустила нас у ворітця і присунула їх за нами, накинувши липовий зашморг на стояна. Обабіч піщаної стежки вишикувались рівні ряди виноградних кущів. Налиті ягідки зелено-прозорого плоду, притиснувшись одна до одної важкими гронами, звисали з віт, низько згинаючи їх. Тички повгрузали в землю і, здавалось, от-от тріснуть під вагою важкого винограду.

— Оце наше майно,— проказала Ася, на мить спинившись і повівши рукою в обидва боки густих кущів зелені.— Спробуйте, він майже весь стиглий,— люб'язним тоном господині додала вона. Я був доторкнувся до виноградника, але гроно раптом повисло мені на руці, і весь кущ, мов живий, перелякано захитався. Я одірвав руку і хутко пішов геть, як сполоханий злодій, що несподівано відчув живим те, що вважав за мертве.

Минули виноградник і ввійшли в чистий двір. Праворуч до високих тополь притиснулась невеличка відкрита повітка, з якої розлягався глухий грюкіт. Під кучерявим каштаном серед двору стояв стіл і два ослінці. З повітки сивий дідок викотив величезне барило, намагаючись перекинути догори днищем. На мент він спинив на нас свій погляд.

— Ідіть-но сюди, татусю. Оце ті, що по газетах пишуть,— проказала Ася.

Увесь у світлому — парусиновому,— сивий дід із сокирою в руці стояв біля барила, як сірий привид, і нерухався з місця — певно, міркуючи, чи варто йому, старому, гаяти час на розглядини двох юнаків у зеленім одязі, з дубельтівками за плечима, більше подібних до міліціонерів, аніж до тих, що ото каже його невістка.

— Пармен у хаті,— глухим, трохи збентеженим голосом, нарешті, промовив дід, даючи зрозуміти молодій своїй невістці, що не гаразд із якимись там юнаками водитися та ще й приводити їх у двір. І дід заходився морочитися з барилом.

Ми пройшли через широкі сіни, спинилися в світленькому покої.

За столом, заваленим рівненькими копичками книг, сидів Пармен. Він заклав клаптиком паперу сторінку, одсунув книжку набік і підвівся.

— Оце добре, оце гаразд,— тихо промовив він, подаючи нам руку.— Прошу! — вказав він нам стілець і тапчан.— З полювання?

Ми мовчали. Яюсь було дивно відповідати людині, що нічого не чує.

— Ася, нам би винця... або я й сам,— промовив він, озираючи кімнату, щось шукаючи очима.

— Нічого. Не турбуйся,— відказала жінка і зробила рукою знак, щоб Пармен лишився в хаті.— Ходімо, допоможете,— звернулась вона до мене, беручи з мого плеча дубельтівку. Вона повісила її на дерев'яний кілочок, поруч двох своїх рушниць, і вийшла в сіни. Підняла з землі важку дубову ляду і зручно спустилася в отвір.

Я теж намацав рукою драбину і обережно спустився. Світло крізь отвір угорі тьмяною смугою падало до льоху і ледве освітлювало середину. Але зір незабаром принатурився, і я помітив навколо стін кілька великих і малих барил. Пахло вином і землею, просяклою духом цього напою.

Ася, як той алхімік, підходила до барил і барилець, застромляла гумку і, потягнувши ротом у кінчик, цїдила вино в сулії.

Я мав у руці дві трохи не повні сулії, а вона все шпорталась біля барил. Нарешті вона подалась нагору, а я мусив кілька разів підійматись драбиною, щоб подати їй пляшки й сулії з вином.

Пармен щось тихо розповідав Карпові, від часу до часу беручи яку книжку із столу і цитуючи деякі сторінки.

— Оце бордо, третього літа, іноді його трактують як каберне. Це ще з першого нашого врожаю. Ми зберегли кілька літрів,— поясняла мені Ася, становлячи вино на сосновий стіл, що притисся біля дешевої шафи.— Оце біле вино, або столове чищене. Як чистити від мулу звичайнісіньке просте вино — це вже знахідка останнього року. Оце світло-рожеве — чудова «берізка», або мускат, а нарешті оце те, що ви пили: червоне вино «Ася». Знаєте, як воно робиться? Це наш

із Парменом секрет. Ми поєднали за певною пропорцією «берізку» з бордо, і вийшов чудовий напій «Ася».— Ася засяяла усмішкою і трохи налила цього, вже відомого мені, світло-червоного вина.

— Спробуйте, яке смачне й ароматне,— запропонувала вона.

Я сидів біля столу, і її лікті засмалених рук, від яких пахло мускусом, були на рівні з моїм обличчям. Вона ворушила руками по столі, розставляючи чарки, пляшки, хліб, нарізаючи шматочки хатнього окосту. У мене макітрилось у голові. Я мимохіть зиркнув на приятеля, а той, слухаючи тиху балачку хазяїна, блискучим зором дивився на його дружину, її рухи, поставу...

— Прошу! — вже дзвінко промовила Ася і підсунула до столу тапчан. Пармен раптом здригнув, підвівся і пішов до столу.

— Тепер ви розумієте певність усіх тих заходів, що вживає наш уряд,— промовив він до Карпа, що сів на тапчан проти хазяїна. Пармен налив собі бордо.

— Ваш шунок як? — запитав він мене й Карпа.— Білого чи червоного? — І, побачивши, що ми мовчали, налив і нам червоного. Ася налила собі свого вина. Ми мовчки вихилили наші куцики, що їх у ту ж мить наповняла Ася ясно-червоною рідиною.

— Ви, певно, знаєте закон: коли мішати, скоро уп'єшся,— зауважила вона і налила господареві його бордо.

Мій приятель сидів, як прибитий, ніби трапилось яке нещастя. Я все підливав Асі її вино і сп'янілим голосом розповідав пригоди з нашого мисливського життя. Ася уважно слухала, іноді заходилася дзвінким сміхом, і мені здавалося, що ця жінка мала на своєму віку єдиний присмний день бути щасливою, веселою саме тому, що ми, що я був її гостем.

— Ба, а ти ж хотів їм відповісти на запитання, що вони не зважилися написати там, на острівці,— раптом звернулася вона до чоловіка.

Мені, хоч і сп'яну, здалось дивним, що вона звертається до глухої особи, проте я не надав цьому значення. Мало що може вступити п'яна людина, що нею, я був переконаний, була Ася.

Пармен підвівся, пішов до столу й хутко повернувся, несучи в руках малесеньку в чорній засмальцьованій палітурці записну книжечку.

— Прошу, коли є бажання, прочитайте. Отут є відповідь на ваші запитання. Адже ви журналісти, чи не так? — промовив господар, подаючи мені через стіл стареньку книжечку з потертими краями.

Мені зараз було зовсім не до читання. Я відчував поваб до цієї, як я був певний, нещасної, жвавої, повної вогню й життя, жінки, але ж я почував себе джентльменом і розгорнув книжечку. Я мав намір для чемності кинути оком, що там міг написати цей глухий, хоч і симпатичний, але нудний дивак, і почав читати. Але що далі я читав, то дужче в мене холодний піт проступав на лобі, я не міг одірватися від того, що там було написано. Мабуть, у мені заговорив інстинкт охотника до різних людських пригод і подій. І я, не одриваючись, читав:

«1917. Квітень.»

Нарешті ми в Ачинському. Жахлива втома. Поштові тракти виснажили наші останні сили. Дивачка Ася! Вона не хотіла їхати залізницею. Я мусив поступитись. Адже ж це вона пророкувала, що наше заслання мусить незабаром скінчитись, тож хіба я міг не поступитись їй, як тій дитині, що, виїжджаючи в путь, востаннє хоче погуляти в любому палісаднику, бо ж більш вона його не побачить. Революція, і ми вільні. Куца революція, але ми на волі. Тепер перед нами стелеться рівний залізничний шлях туди, де кипить великим зрушенням... Дивачка Ася, вона не хоче розлучатися зі своєю «нелегальною» дубельтівкою, що рятувала нас від голоду.

Москва. 1917. Липень.

Атож. З нашого району забито, мабуть, кілька десятків душ... Чудово?! Революція на «революцію» пішла. Керенщина оголосила «finish». Країна досягла свого. Для них досить. Що їм обходить людство, його жахливі конвульсії в обіймах визискувачів і тваринного існування? Для них від деспотизму до збагачення шлях став вільний. О! Тепер вони американізують країну! Яке нахабство. Смерть або покладемо цьому край. Перед нами маячать чудові обрії нового життя. Що неспроможні були зробити комуністи Парижа, те зробимо ми. Знову в запіллі? Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Смерть або перемога. Для нас не існує добробуту

осіб. Перебудова цілого світу на комуністичних засадах — є провідна думка, що поєднує тисячі, що приховалась, задубіла в емоціях мільйонів злидарів і одчайдушних революціонерів-комуністів.

Катеринослав. 1918. Лютий.

Ми вдома. Хіба не тут зародилося наше дивне кохання, гарячого агітатора, юнака-шибайголови й Асі, панського виродка, закоханої в романтику драгоманівщини і жорж-зандівщину! Сьогодні був її брат... Батьки «прощають» їй усі дурниці. Тепер революція, всі вільні... Перед ними — володарями виробництва — стеляться американські золоті шляхи... А хіба самі капіталісти гидують робітниками... Хе, і звичайний розумний Politycjon теж може стати помічником двигуна капіталу. Ася реготалася, мов навіжена, і брат, ображений її погрозами націоналізації підприємства, винісся геть. «Ти не сестра мені!»

Кумедія подій. Цей фабрикант абсолютно за незалежну Україну. Дивна метаморфоза. Він за ленінське гасло?! Ми теж за. Тільки він не хоче випустити із своїх рук цієї країни... Він хоче, щоб не наша була незалежна, а його. Побачимо. Там, на півночі, влада вже в наших руках. А тут? Фарбистий калейдоскоп груп, течій, орієнтацій... Кадети, гайдамаки, вільні дружини, анархісти, вільні козаки... Сподіваються ще німців, австріяків, донських, кубанських козаків. Чи впораємося з усіма? Ася певна, що впораємося. Сьогодні ж ми мусимо вибратися в захисніше місце.

Грудень.

Як хуртовина, що перед нею не встояти ані штучним, ані природним перепонам, так і перед силою, що пре із кожного куточка, щілини! Могутня, жаклива сила. Суньголов тікають геть світ за очі — і білі, залізні муштровані загони австріяків, вільні козаки, гайдамаки, стражники і цивільні захисники «порятунку великої неподільної...». Ми берем гору... Сьогодні, завтра по всіх обшарах країни, що була плацдармом захисту від Жовтня, від комунізму, — влада буде в руках тих, що здібні будувати світове діло рівності людства.

Так, сьогодні я відчув себе мертвою річчю. Чи здібний шмат дерева сприймати зовнішні рухи, щоб реагувати на них? Ниньки я очнувся. Але я тепер глухий.

Атож, у бліндажі нас було восьмеро... Ніби крізь сон пам'ятаю, як мої товариші-помічники, мов ляльки на натягнутій хустці, що її за спід смикнула дитина,— метнулись догори й на всі боки... Тріск, дим... Мабуть, то було єдине місце в повітрі, де я стояв, що повз нього волею випадку пролетіли смертоносні шматки заліза. І я лишився живий. Вибух позбавив мене слуху... Проте Перекоп узято. Головного ворога знищено, і ціла країна звільнилась від напруження. Мої товариші, що їх тисячі, десятки тисяч, тепер мандрують, мабуть, до улюблених околиць, щоб розпочати будівництва нового життя. Нового не славного, а суспільного життя. Хіба ми воювали за власні гнізда, за один тільки життєвий добробут? Воювали за цілий світ, його перебудову на нових, невиданих і тільки чуваних людством, наукових і в той же час романтичних підвалинах. Комунізм був наша провідна ідея фікс. Ми знаємо: цей шлях безмежно довгий, боляче кострубатий, проте початкова путь вільна... А я... я з усім запалом моєї натури не здібний узяти активної участі в будівництві того нового! Це не пустування — взяти на себе такі завдання. Це колосальна відповідальна робота перед цілим вільним людством майбутнього! А я став малою дитиною, що потребує догляду. Бо я став глухий. А втім, зі мною Ася. І вона знайшла вихід. Нова економічна політика. Спокій на фронтах, бо їх уже не було. Стала тиша, а скрізь — руїни, як після хуртовини й зливи, що поперекидала все шкереберть, і люди стояли й дивилися на все те, що потребувало їхніх рук.

Квітень.

Ця думка спала Асі. Чи міг я сперечатись? Я каліка! Вона мала рацію. Мале діло теж дає колосальні наслідки в цілому господарстві країни. І ми лишились тут, де ця дивна вигадка осяяла славну голову моєї дружини. Ревкомівці сьогодні сміялись із такої пропозиції, але цей сміх був тільки хвилинку, бо вже наступної Ася мала шереду їхніх порад.

Ми дістали землю. Це була жовто-бліда піщуга, що тяглася від сосен до ріки. Вісім гектарів. День у день до пізньої ночі ми працювали над нею, і ті корінці, що їх з любов'ю ми садили на певній відстані один від одного довгими рядами, за місяць дали наслідки. Пі-

щуга закучерявилась зеленню, і ми, мов діти, шалабудили поміж нею, оглядаючи, підтинаючи, підсапуючи.

Липень.

Ми на новім шляху. Дістали допомогу й зруйновану хату з ревкомівського майна. Будуємо «власну» оселю. Атож. Життя іде вперед. Навколо нас, як гриби, ростуть дачі-виноградники. Гольтіпаки, злидарі мої сусіди. Атож, ми організуємо кооператив. Тільки б не загинули корінці. Ася придбала флюяру і ще одну дубельтівку. Флюяра! Дружина згадала, що я колись на засланні вивчився грати в музики-засланця. Гадає, що дубельтівки, крім розваги, дадуть нам на літо дичину. Бідна. Я відчуваю, що вона страждає від моєї глухоти... Вона мусить мені писати, бо й справді, я не чую її голосу, навіть забув, як він лунає. Прокляття!

(Без гати)

Сьогодні через чотири роки — наші перші жнива. Ми розлили вино в барила... Власне вино! Згадую нашу щоденну роботу на нашій землі, де кожен клаптик її, камінчик, тичка, горбок у моїй пам'яті. В темряві, коли б вивести мене в двір чи виноградник, із заплющеними очима я, лише помацавши землю та відчувши дотиком який камінець, трісочку чи травину, вгадав би, де знаходжусь... А ця зелень, рівчаки, рядки з гронами чудового блідо-зеленого й чорно-синього плоду, що на очах росте і стигне! Мені відомий кожен листик кожного куща. Відчуваєш біль за зламану вітром тендітну гілочку, ушкоджений листок. О, тепер я розумію, що то є власницький егоїзм! Він трясє людину в пропасниці за непотрібну травинку з городу, за пале листя з виноградного куща!.. Хай гниє, але тут на вгороді, в мене, і зась усякому взяти, видерти в мене цей листок. Матерне почуття, чуття звірини, що ладна за кістку, вже обгризену й висмоктану, але свою власну, гризтись до смерті з усяким, хто намагатиметься її вихопити...

Я, що своє життя змарнував, заціплений у кігті царської каторги, що до того й після того запально кидався в гущу борні за перебудування людства, вбивав, руйнував, щоб знову на руїнах будувати нове величне... я тепер бюргер-виноградар! Я почуваю, що мої жадання дедалі збільшуються. Мені стає замало

цієї дачі, мене тягне жадоба мати більше землі, на кожному куці рясніше грон, більше видавити соку, щоб збільшити барил у льоху. Я бачу, як палають очі в моїх сусід до того самого, як у них блискають огники задрощів, що моя «берізка» з кожного грона дала більше соку і рожевіше вийшло вино... У мене в самого макітриться голова від розпуки, що моя «ізабелла» коротша, як у колишнього злидаря, а тепер виноградаря Панейка, що в нього стиглий плід солодший... Я розумію, що мої колеги-винороби вважають наш кооператив збуту вина тільки за зняряддя мати кращий зиск і менше клопоту, щоб на нові, зайві кошти краще устаткувати свої оселі, придбати машини, вдосконалити засоби роботи, щоб зменшити витрати своєї енергії... О, хіба в мене не прохоплювалось жадання мати не тільки тимчасових робітниць і робітників на час збору, а постійно... Врешті, хіба я не для того суди закликав свого батька? Хіба це не шахрайство прихованого визиску, бо ж йому нічого не треба в житті, крім харчу та морального задоволення бути біля мене — його сина? Я тепер розумію, що таких, як я, тисячі, мільйони, що ми незалежно від нашого бажання, своїм прагненням тягнемо країну до усталення власності, накопичення індивідуального господарства... Куди таким думати чи робити на перебудову людства на нових підвалинах?

Ми тягнемо людство назад, хоч і постачаємо йому чудовий напій чи лікувальну садовину...

(Без гати).

...Так, Ася теж розуміє. Індивідуальні господарства мають зникнути. Інакше ми потягнемо нашу перемогу в прірву того капіталізму, з якої кров'ю й вогнем здобули її. Держава нам допомагала: дала землю й добробут. Але ж ця земля й добробут породили хижаків, що чіпляються всіма своїми пазурами за здобуте і, подвоюючи матеріальні цінності, прагнуть їх подесятити... збільшити в сотні разів... От із чого походить глитай — дідич! Моя думка в райвику відкупити чи відібрати лишки зустріла опір у інших — колишніх злидарів, бо кожен хоче бути багатшим, як він є, мати кращий добробут, як має... Тож єдиний шлях — це шлях націоналізації всіх хижакських та глитайських господарств! Фабрики й заводи, копальні, водяні, заліз-

ничні шляхи належать цілому суспільству краю. Чому мають лишитися окремі господарства власністю осіб? Атож, це єдиний шлях. Важкий, із жахливими труднощами... Але в ім'я величної ідеї, посування вперед до комунізму — це єдиний шлях. Потурати, допомагати розвиватися хижацьким господарям, це призведе до загибелі. Але тут потрібна обережність, планова обережність. Хоч манівцями, але до мети... Наші виноградарі мають здати свої дачі державі!

Це ясно, як день.

І стати на них робітниками, як фізичні й інтелектуальні робітники фабрик, копалень, підприємств і установ країни...

(Без гати)

І це все. Ася — створіння концентрованого практичного розуму людськості, здогадок і інтуїції. Ми прекрасно розуміємо один одного без блокнота... Наука, досвід і практика є неперевершене чудо людського розуму. О славний професоре Соколянський! Звичайні люди не знають, що несе наука для людства. Тепер я не тільки розумію Асю, коли вона говорить, але я вивчив деталі рухів губ, уст усіх виноградарів... Та й не тільки їх. Я розумію кожного! Відзначаю, як час нового мого народження. Тепер я вже не каліка. Де там, я не чую, але відчуваю, коли на стороні хтось гукає, коли їде підвода чи навіть хто йде ззаду. Мої клітини організму, що, певно, їхні функції і можливості пристосування до оточення й руху, ще невідомі в деталях ученому світові, дали мені замість вух іще нові, непояснені чуття, як невідомо, чим ти відчуваєш запах, звук пісні чи музичної мелодії, як зветься те чуття, коли ти можеш чути шелест сонячного проміння і почувати смак огню...

Тепер я здібний взяти участь у будівництві! Шість років власницького господарювання, вивчення законів економічного розвитку, студіювання нашого будівництва краю!

Ми, люди, що покликані історією і інтелектом творити нове майбутнє, комунізм, повинні...»

На цій незакінченій думці Парменів щоденник уривався.

Я відчув на собі погляд жінки. Вона стежила за

мною, і її обличчя відбивало стільки зневаги і юнацької бадьорості, що я спустив очі додолу.

Я миттю витверезився. Я не розумів, що думала, переживала жінка глухого революціонера, і це нерозуміння дивною загадковістю пригнітило мене.

Я сам собі здавався таким мізерним, як почуває п'янчуга, коли витверезиться і згадує, якого паскудства він наробив з п'яних очей.

Я не знав, на яку ступити. Піднісши, врешті, очі на Пармена, я спитав:

— Чи не змогли б ви дати мені переписати цей щоденник?

Він хвилину думав.

— Ні, не треба. Я сама вам перепишу його. Адже ми скоро побачимось?! — якимсь глузливим тоном відповіла його дружина.

— Цими днями ми зайдемо ще, — промовив мій приятель і підвівся. Він вихилив чарку і почав прощатися.

— Чого ви стали такі сумні? Люди, коли вип'ють, стають веселі! — лагідним і разом грайливим тоном промовила Ася і наївно дитячими очима, що в них світилась ласка і пробачення, подивилась на мене й мого приятеля.

Пармен мовчав і дружньо потиснув нам руки.

— Що за чудасія? — прогомонів я, коли ми вийшли надвір і були майже на середині виноградника.

— Ні чорта не розумію! — відповів Карпо. Він спинився біля куща і зірвав укрите синім пилом темне гроно винограду. Кущик на мить затрясся верхом, ніби йому стало боляче.

Сонечко хилилось за виноградні лози, і їх укрили тіні передвечірнього мороку.

Це було перший раз за наше життя, коли, виїхавши з рушницями, ми й не думали полювати на дичину.

Минуло, мабуть, із тиждень, і ми почули в повітрі загрозливі симптоми тих непомітних для звичайної людини явищ, що позначаються кінцем гарячого літа й першим подувом недалекої золотої осені.

Ми були веселі, бадьорі чи принаймні намагались бути такими.

У човнах було все потрібне для довгої мандрівки. Рюкзаки з харчем та сітками від комарів лежали в прові, торба з набоями — в гузі, понад облавком — лозинки для дуг, таша замість сідала, дубельтівка, при-

мотана до облавка (щоб не потонула на випадок, коли б човник перекинувся), і ладівниця на череслі.

Одностайно ми вирішили їхати на Олексіївський.

Виїхавши з річки до першого гирла, ми навіть затягли на голос «Молодий козаче» вигадану нами пісню. «Ой добре ж вам, хлопці, літнім вечорочком їхати на річку мисливським човночком...»

Сонце так пекло, що ми скинули із себе всю одіж і мали вигляд засмаглих веслярів із запорозької романтики.

— Пармен незвичайна людина...— раптом промовив Карпо, затримуючи свого каюка і ладнаючи його їхати поруч мене.

Мені здалось, що мій приятель мав на думці зовсім не Пармена, а він, одштовхнувши рукою свого каючка від мого, що терся об облавок, провадив далі: — Надзвичайна, химерна думка в нього виплодилась. На своїм досвіді виноградаря він домислився, що робітничий клас, будуючи нову країну, повинен якнайшвидше винищити земельних приватних власників.

— Атож, я щось домислився з його записаних у щоденнику думок,— відповів я, міркуючи умисне протягти розмову про Пармена, щоб часом мій приятель не звів на його дружину.— Ба, я тобі й досі не розповів, що я вчитав у його щоденнику.— І, обминаючи місця, де говорилось за Асю, я коротенько розповів йому, оскільки міг запам'ятати, зміст книжечки.

— М-да... Цікаво! — протягнув Карпо.— Оголосити всі виноградники державними і володарів їхніх, які захочуть, перевести на державних робітників, розподіливши їх поміж усіма дачами... Уявляєш його непогану логіку? Держава, та ще в перехідний тяжкий період, коли завдання її навряд чи всі можуть розуміти, й піти за ними,— не може нормально вести свою економіку, не маючи певного кошторису виноградарства, а сподіваючись, як милостинки від приватних володарів... Адже, мовляв, держава цілком у своїх руках тримає спиртову монополію і веде нещадну боротьбу з приватновласницьким «самогоном» спирту. І всі вважають це за цілком нормальне. Чому «самогон вина» має привілей, і держава потурає цій частині свого господарства?

— Дивись, він іще договориться і до цілковитої націоналізації хліборобства? — зауважив я.

— А ти гадаєш, він і на це не має своєї думки? Атож. Країни з дрібним приватновласництвом, на його думку, завжди були в лабетах цих об'єктивно егоїстичних дрібних буржуа, і у всякий момент тяжкого стану країни уряди мусили оголошувати монополію на хліб, хоч він перебував у руках цих дрібних виробників. Візьмімо Німеччину за часів війни: хіба держава не мусила покласти руку на хліб усіх її виробників? Врешті це, на його думку, лише один клопіт, що призводить до безперестанних конфліктів. У країні ж, де всі матеріальні й технічні засоби в руках держави, що не визискує людність, а збагачується для користі цієї ж людності, аж ніяк не припустимо, щоб добробут краю, його розвиток на шляху будівництва соціалізму залежав від окремих виробників основних життєвих засобів продуктів їжі, тобто існування.

— І що ж він тобі говорив про заходи в цім напрямку? — поспитав я.

— Він тої думки, що пролетарська держава має як найскорше покласти край цьому жахливому становищу. Вона повинна створити свої колосальні споживно-продукційні господарства, щоб абсолютно не залежати від дрібних господарів... цілковито аж до...

Карпо на момент замовк і втопив погляд десь ліворуч, ніби шукаючи там щось, що б нагадало йому закінчити Парменову думку.

— Аж до чого? — нетерпляче запитав я, бо мене теж захопила ця Парменова концепція...

— ...Аж до негайної поступової порайонної націоналізації землі всіх хижацьких власників і створення з неї величезних державних споживно-виробничих господарств...

— Але хіба це можливо? Це ж не купка господарів? Чи припустимо це одним помахом? — заперечив я.

— ...Атож... я теж йому це зауважив. Але він каже, що припустимо... як припустимо було боротися з цілим світом за владу Рад, за комунізм, і — подолати. Нарешті, він не закінчив думку... — ти пам'ятаєш, що ви нам увірвали тоді розмову з своїм вином.

Карпо трохи підвівся на коліна і приглядався ліворуч. Я теж зиркнув. У далечині, на куширі, що зеленою ковдрою простягся на кілька гін від очеретів по лиману, чорними рухливими цятками сиділа й шалабудила сила лисок.

— Що, під'їдемо? Мені треба хоч пару на опудала...— промовив приятель і порухом весла спрямував човна ближче до очеретів. Я трохи затримався, щоб згодом, коли Карпо зверне довкола них, поїхати лівіше, навперейми. Я відв'язав від облавка і витяг із сагайдака дубельтівку. Лиски спокійно лазили по куширю, раз у раз занурюючи в нього носики, деякі просто сиділи, грілись на сонечку і копірсались у пір'ї, а коли які інші наближались, люто з криком кидались на них. Я спрямував ліворуч, бо Карпо теж звернув. Чорні створіння з курку завбільшки, з білими плямами на носі й лобику раптом закам'яніли і, як одна, звернули дзьобики в мій бік. Потім, немов на команду, підстрибнули й бігцем подались в очерет, тріпочучи крилами. Я вистрілив, щоб звернути їх у бік приятеля, кілька лисок піднеслось над водою і, майже черкаючи крилами кушир, подались просто на Карпа. В ту ж мить приятель кинув весло, захопив дубельтівку і, пропустивши повз себе табунець, навздогін бабахнув дублетом. Три лиски лишилися на воді, одна мертво бита, а дві, підстрілки, в ту ж хвилину поринули в воду. Карпо розломив рушницю, витяг порожні й заклав нові набої і напоготові чекав у напрямку очеретів, де виринуть лиски. Але він помилився. Лиски виринули біля горобинця, далеко праворуч, і, витягнувши шиї, хутко попливли до зелені — певного для них порятунку. Доки Карпо запримітив, лиски були вже біля кущів, і його постріли розсипали срібні бризки за кілька метрів од них. Лиски зникли в гущавині високого горобинника. Карпо забрав биту лиску, розправив їй пір'я і гарненько обвинув клаптиком газети.

Ми рушили навскоси лиману до гирла Гадюки. Її початок позначався в тихому лимані течією, що срібним віялом хвильок виблискувала вдалині.

Мій приятель тепер хутко погнав свого човна, і я ледве поспішав за ним, не розуміючи поквапливості, бо до Олексіївського лиману ми мали б приїхати надто завидна.

Нараз Карпо спинив човна і спитав:

— А може, ми поїдемо туди? — І він простяг руку в кущі чакану, що ховав відомий нам рівчак.

Тепер я розумів. Так, він і не гадав їхати до котяря, а на думці мав ті озера, де могла бути вона.

— Гаразд,— відповів я байдуже, хоч відчував, як серце зразу ж хутчіш заколотилося в грудях.

Тепер ми їхали вже знаною дорогою. Ось остання лисина безформного плеса, що по нім де-не-де сиротливо стирчали хирляві тоненькі стеблинки осоки і за нею таємничі ворота. Ми розсунули плавні і виїхали на озерце, хутко проїхали його, продерлись, раничи собі об очерет пальці, до інших озерець, навіть до острівця.

Даремно ми сподівалися зустріти Асю й Пармена. Було тихо, і, здавалося, звислі випростані очерети своїми китицями, що рухались від порушеної нашими каюками води, мовчазно наче хитали головами і докоряли нам, дорослим людям, за приховані тваринні інстинкти.

— Я буду на тім місці, де й раніш,— кинув Карпо, коли ми в'їхали в перше озерце, де колись неспокійно згаяли ніч.

— А я тут,— мотнув я головою в бік пом'ятого очерету, де колись стояв Асин човник.

Карпо розвів таємничі плавні і зник за очеретом. Стоячи в каючку, я бачив через рідкий очерет Карпів кашкет на голові і весь простір його обстрілу.

Промайнуло через мене кілька чирят, і я гукнув приятелів. Його дублет розтяв тишу, і чирята непошкоджені подалися своїм повітряним шляхом. У ту ж хвилину я одним пострілом збив із табунця, що виринув десь збоку, двох чирят-хропунків, і вони з розгону шубовснули на воду.

— Здорово! — прогомонів Карпо.

Почався вечірній літ. Вутва, наче сполохана нашими пострілами, знялася з очеретів і табунцями нарізно моталась навколо. Он табунець шелихвостів просто мчав на Карпа; я бачив його зведену догори цівку... бах, бах, і шелихвости, звившись, звернули вбік.

Я ще поклав одного крижня. Карпо раз у раз гатив, але я не бачив і не чув, щоб яка качка впала.

— Що за чорт! — сердито пробурчав він і стріляв у табунець чирят, що потім від нього очманіло налетіли на мене, і я двома пострілами збив аж четверо. Цівка моєї дубельтівки була гаряча, і я навіть пропускав деяких чирят, щоб дати хоч трохи охолонути залізу. А Карпо, як розлютований вояка, садив і садив

у повітря, не влучаючи ні разу. А качки немов глузували з нього і роями снували над головою.

Врешті він прогомонів:

— Хай йому чорт! Заворожено, чи що! — І по хвилі я почув плескіт. Ще й зовсім не смеркло — він виїхав до мене.

— Багато? — глухо запитав він голосом, що трохи тремтів, хоч Карпо намагався виявити спокій.

— Вісімнадцятеро!

— Хм... а я ні однієї, — удаючи веселий тон, відказав він і посунувся в очерет, на місце, де ми мали ночувати.

Наші човни стояли поруч, туго прив'язані до очерету, з напнутими ташами. Ми вечеряли і від часу до часу просували крізь край один до одного в човен пляшку — постійного друга на полюванні.

— Грець його матері! — весело прогомонів Карпо. — І справді, можна повірити ворожбам; сьогодні наче хто заклав мене.

— Атож, — відповів я, здійнявши нагар із свічки. — Я гадаю, це тобі за те, що обдурив мене, їдучи сюди, сказавши, що поїдемо до Степана. — Я підмостив під голову свою куцину і розгорнув другий том Винниченкової «Сонячної машини».

— Слово честі, ця думка навернулася мені тільки біля рівчака, — лагідним голосом відповів він. — А за те, що ти таке про мене думаєш, на ранішньому льоті ти нічого не встрелиш, а я десятків зо три, — додав він.

— Побачимо, — проказав я вже крізь сон і загасив свічку.

Уранці ми стояли на тих самих місцях, і я зовсім не квапився щось стріляти, бо ж у мене було майже два десятки, — а дивився в бік мого приятеля. За яких чверть години він устиг звалити, мабуть, з десяток качок, і я, щоб він не перевершив кількісно моєї добичі, взявся до діла. Але без сорому казка! Я промазав табунець чирят і двох крижнів.

Карпо зареготавсь і кинув:

— А що, не казав я?!

Чорнуху, що летіла на мене, теж промазав, і вона, ніби глузуючи з мене, сіла просто на воду. «Що за причина? Та що воно за капость така? Невже в сидячу не влучу?» — подумав я і зиркнув у бік приятеля, чи не бачить він. Націлився й торохнув у чорника, що

спокійно сидів на воді і позирав на всі боки, наче вихваляючись перед похованими в куцях лисками, чомгами й курочками: дивіться, мовляв, який я хоробрій — сиджу під самісіньким носом у мисливця. Шпріт зашипів у воді, а Карпо з іронією в тоні голосно гукнув:

— Що ж ти, іроде, в сидячих качок стріляєш?

Чорник звівся й винісся геть за очерети.

— Промазав?! — Карпо знову зареготав.

А я вже втратив усяку надію що встрілити. Цілив на табунці, гатив на одиночки, і мої постріли розривали повітря, не пошкодивши ані одну летючу тварину, як наче мої набої були без шроту. Коли сонечко підбилося і літ закінчився, я виїхав до Карпа.

— Що, не казав я,— промовив він, сидячи в човні і справовуючи його то в один, то в другий бік озерця, забираючи биту дичину.

— Скільки? — запитав він.

— Скільки й ти вчора.

— Ні однієї? Та що ти кажеш? — неймовірно звів він до мене очі.— А я дев'ятнадцятеро. На одну більше.

Я виправдувався, нарікав на зорю, що я був проти неї, на сонячне проміння, що милили мені око, на човен, що рухався і не давав спокійно піднести рушницю, на комарів...

Невідомо, як воно й сталось, але ми знову виїхали до гирла, і наші каючки пливи в напрямку додому, хоч ми й гадали бути в плавнях кілька днів. Карпо завів балачку за Асю і всю причину нашої — його вечірньої, а моєї ранкової — невдачі поклав на неї. Мене чомусь пройняв гумор, ми й незчулися, як минули затоплену барку.

— А чи не презентувати нам хоч із півдесятка качок Парменам? — усміхаючись, запитав Карпо.— Я даю чотири, ти — три. У нас лишиться по півтора десятка. Га?

І ми причадили до берега.

— Іди вже сам, а я вартуватиму човни,— проказав Карпо тоном, який говорив за те, щоб сталось навпаки. Я мовчки виліз із каючка, пов'язав сім найліпших, що ми одібрали, качок і рушив з важкенькою низкою до хвіртки.

Мабуть, не було ще й восьмої години ранку, і роса

дрібненькими краплинками вкривала зелень винограду та сповзала по гронах.

У дворі було тихо, спав, певне, і сивий дідуган.

Кілька свійських білих качок вишикувались перед дверима хати і, лагідно покректуючи, чекали на господиню, що винесе їм їсти. Вони не звернули на мене ніякої уваги, і, коли я підійшов до дверей та тихенько постукав клямкою, качки, перехилиючися з боку на бік, присунулись ближче до низенького ганку. За дверима глухо прогомонів старечий голос, і за мить я стояв перед дідом.

— А, ви? — люб'язним тоном промимрив він. — Заходьте.

Я увійшов у хату, але там, крім нас двох із дідом, нікого не було.

— Оце, будь ласка, передайте вашим, — піднісши трохи в'язку дичини, промовив я.

Дід поволі підвів руку до бороди і м'яв пальцями сиві волосинки. Його сухорляві пальці трохи тремтіли.

— Їх нема, — врешті видавив він із себе.

— Нема, зовсім нема, виїхали і більш не приїдуть? — закричав я так, що дід аж поточився назад.

— Ні... я теж поїду до них, тільки передам виконкомові дачу.

Я безсило, наче хто мені відбив коліна, сів на осілець.

— Ось вони вам веліли передати, — промовив лагідно дід і витяг із шафи згорнених кілька листів.

— А як же з дичиною, — пробелькотав я, тріпнувши низкою.

— Я старий... Не розуміюся на них... Хай уже вам буде, — відповів дід.

Я потоптався на місці і, як прибитий, пішов геть із хати. У дворі спинився. Можливо, вони що просили нас за діда, і розгорнув листки. То була копія щоденника. Я перебіг очима спочатку до кінця і побачив приписку:

«Славні Методій і Карпо! Прочитавши ще раз щоденника, ви зрозумієте, чому ми виїхали. Не діло будівникам нового життя будувати власність. Мене, Асю, тільки одне дивує: чому ви, юні люди, не обивателі, що їхньою єдиною втіхою в житті є жіночі принади та сімейні кубельця, так паскудно дивитесь на жінку?..

Ми будемо працювати для країни що наших сил, а ви хоч потурбуйтеся переродити жахливо-тваринну психіку свою і всіх спідничників, принаймні хоч таких розумних, розвинених людей, як ви...

Ася»

Я хутко пішов до берега. Відчував, що моє лице палало від внутрішнього вогню сорому, і майже стрибнув, а не ступив у каючок.

— Що? Чому ж ти не віддав? — здивовано запитав Карпо, аж підвівшись у човні.

— Читай! — ткнув я йому папірці і взявся за весло. Карпо хутко пробіг очима приписку, мабуть, перечитав її ще раз, потім подивився на мене й усміхнувся гіркою усмішкою.

— От ідіоти! — зітхнувши, промовив він.

— Хто? — перепитав я, пильно дивлячись на нього.

— Хто? Ми! — І він зареготав.

— Дійсно, ідіоти, — згодився я і теж засміявся. — Почитай його щоденник, — додав я.

Наче тягар спав з моїх пліч. Я відчув себе легко і спокійно. Відштовхнув човна і поплив попід берегом.

Позаду я чув плескіт Карпового каючка. Я озирнувся. Карпо однією рукою поволі веслував, притримуючи край весла ліктем другої руки, якою він тримав листи.

Він уважно читав їх.

1928 р.

С І Р К О

I

Свирид Онуфрійович раптом спинився.

— Що? Як ка'те? — озираючись, промовив він лагідним голосом. Але біля нього нікого не було. Тоді він, примруживши очі, подивився на перетяте природним валом узбережних скель синювате дзеркало морського простору, перевів погляд ліворуч на візерункове зелене мереживо великого міста, що вкрило широченну долину побіч моря, і знизив очі під ноги.

— Чи ти ба! — ласкаво промурмотів він і, нахилившись, почав виплутувати ногу із заржавілого залізного обруча. — Диваки! Навіщо ото кидати сміття під ноги? — ще раз прогомонів він, обережно ступаючи через різне дрантя та цурпалки.

Свирид Онуфрійович поволі вийшов на доріжку, що простувала від моря, топнув ногами, збиваючи пил із черевиків, і пішов у напрямку околиці пожовклих кам'яних хаток. За хвилину, проте, він знову шкутильгав смітником, загубивши стежку.

— Наш професор знову чимчикує «навпростець»... — промовив юнак у вицвілому а-ля студент кашкеті до літнього чоловіка, що сидів на камені біля воріт і уважно розглядав свої порепані, мозоляні долоні. Літній чоловік підвів голову і поглядом, повним ласки, дивився на невеличку фігурку людини в потертому сіренькому убранні, що замріяно чимчикувала через смітниковий майдан до будівель. Юнак і літній чоловік — студенти інституту, де викладав Свирид Онуфрійович, — любили цю невеличку на зріст людину — професора. Любили за те, що він ніколи не підвищував свого голосу, не гиркав на слухачів, не вимагав «підтягтися», мило дозволяв під час своїх лекцій зловживати запитаннями... Любили за те, що він по-батьківському зустрічав їх у себе вдома і допомагав розв'язувати ті складні теоретичні і практичні питання, що їх несила було збагнути за стінами інституту.

— Га? Як ка'те? — запитав сам себе Свирид Онуфрійович і, нахилившись до черевиків, відчепив од ноги гниле мотуззя.

Коли він нарешті вийшов на брук, підійшли до нього і студенти.

— А... Бітнер... Шевчук! — протягнув Свирид Онуфрійович, зиркнувши на своїх учнів.— Як ся маєте? Мо', що цікавого вчитали? Га? — Він простяг руку до одного студента і, не потрапивши в долоню, посіпав того за рукав, потім, побачивши свою помилку, усміхнувся і вже двома руками вхопив долоню другого студента. Він дружньо стиснув її.

— А я завтра вирушаю в дорогу! — натхненно промовив Свирид Онуфрійович і подивився на своїх учнів крізь блискучі окуляри повними ласки синіми очима.

Ніхто б ніколи не дав йому п'ятдесят років. Його рожеве, гладенько голене обличчя мало юнацький вигляд, і жодна зморшка не зібгала його подобу. Мабуть, професор за все своє життя не знав, що таке лютість, що таке людська злоба.

— А може, візьмете і нас із собою? — запитав білявий юнак, почухавши мізинцем собі біля вуха.

— Виходить, ви знаєте, що я їду?.. Бач, а я й забув! — похапцем відповів професор, перевівши погляд з одного на другого.— Ні, мої любі! Я хочу мати цілковитий спокій. Вирушу сам.

— Але ж самому небезпечно,— зауважив літній студент, мнучи в руках пакуночок.— В дорозі все може трапитись...

— Що трапитись? — стеновав плечима Свирид Онуфрійович і подивився на білу хмарку, що пливла в піднебесних просторах.

— Тоді ви... може, ось... це візьмете...— промовив літній учень, похапцем розгортаючи газетний пакуночок. Він видобув звідти маленький, з дитячу долоню, чорненький браунінг і передав Свириду Онуфрійовичу... Потім добув з кишені папірець і, ткнувши до рук професорові, додав: — А це посвідка на право...

Свирид Онуфрійович повертів у руках металеву річ, прикинув її на долоні, ніби виважуючи, і хутко поклав до кишені, стиха промовивши сам до себе: «Мо', й справді сказиться якась тваринка...»

В цей момент рипнула хвіртка, і звідти з криком: «Татусю!» — до Свирида Онуфрійовича кинулись дів-

чинка й хлопчик. Вони висіли на його шиї, кілька разів поцілувавши йому обидві щоки, потім скочили на землю, кивнули до студентів як до старих знайомих і, вхопивши Свирида Онуфрійовича, потягли його до хвіртки.

На порозі з'явилась висока, струнка білява жінка. На її обличчі грала матерня усмішка...

— Так ми, мабуть, підемо,— промовив білявий студент, і обидва, вклонившись жінці, простягли до професора руки.

— А мо', чаю нап'єтесь? — кинув Свирид Онуфрійович і додав, побачивши, що студенти вже пішли: — А втім, як хочете!

За кілька хвилин Свирид Онуфрійович сидів за столом серед своєї родини і, посміхаючись, розповідав пригоду, що трапилась з ним у видавництві. Коли він виходив звідти, з видавництва,— зауважив, що хтось іде просто на нього. Згадавши свою звичку завше натикатися на людей, Свирид Онуфрійович дав дорогу добродієві, але добродій і собі став осторонь, і якраз проти нього, щоб дати дорогу професорові. Тоді Свирид Онуфрійович уклонівся. Це, в свою чергу, зробив і добродій, одхилившись в той же лівий бік. Професор ще раз уклонився; уклонився ще раз і зустрічний чоловік. Свирид Онуфрійович попросив пробачення на таке непорозуміння та порадив добродієві, щоб їм розминутися, так: він постоїть праворуч, а добродій хай проходить ліворуч. Але тут здивований Свирид Онуфрійович спостеріг, що зустрічний добродій хоч щось і мовив ротом та хоч і робив якісь рухи, проте від нього не було жодного звуку. Мабуть, добродій був німий... А втім, треба ж було якось розминутися. Треба ж було примусити добродія піти, скажімо, праворуч, коли Свирид Онуфрійович ішов ліворуч. Витерши своє спітніле чоло (що, в свою чергу, ніби на глум, зробив і зустрічний добродій), професор поклав силою відтягти нахабу. Він простяг руку, щоб ухопити того за лікоть (цей самий жест зробив у свою чергу і добродій), і тоді зауважив раптом, що його рука доторкнулась холодного слизького скла. То було дзеркало.

Сміялись тільки діти: семилітній синок та десятилітня небога (вона постійно жила у професора). Дружина та стара професорова мати тільки усміхнулись. Вони

звикли до різних подібних придибашок... Що вони, ці придибашки, важили проти їхньої до нього любові?

Крім того, вони знали давню байку про того знаменитого вченого, який замість крашанки вкинув в окріп свого годинника, тримаючи в руках замість годинника яйце рівно хвилину і п'ятдесят три секунди, тобто стільки часу, скільки треба було, щоб яйце зварилося... Вони знали, що їхній «татусь» — як усі вони його звали — великий вчений і що він пише новий науковий твір, який за півроку ляже важким томом у шифон'єрці його кабінету, там, де в золотих оправках було вже дванадцять томів його наукової праці...

І дружина, і мати любили професора не менш, ніж його любили студенти. Щоб не посваритися, вони навіть розподілили поміж себе обов'язки: одна мала нагадувати йому за обід, вечерю, сніданок, що він про них завше забував; друга допомагала йому відшукувати в кабінеті приладдя, блокноти, нотатки, книжки чи то діаграми й мапи, що завше десь зникали або потрапляли туди, де їм зовсім було не місце; одна мала зав'язувати йому краватку, що її він ніяк і досі не навчився по-людськи зав'язувати, друга допомагала йому в інших щоденних дрібничках...

Взагалі Свирид Онуфрійович був живим анекдотом. Про це він і сам знав. А втім «дзеркальні» пригоди мало обходили його. На його думку, кожна людина є чимсь дефективною, як дефективна й сама природа. Хіба можна бути універсальним? Хіба можна досконало знати рух і значення кожної молекули і разом з тим вивчати та знати, як будуються хати, друкуються книжки, на якій вулиці якою стороною ходять, де по коридорах стоять дзеркала, як треба шнурувати та вахсити черевики?

Але Свирида Онуфрійовича непокоїло більш за все те, що він не вмів зав'язувати краватку. Коли б він був диваком у суспільстві, він (на зразок тих людей, що хочуть бути оригінальними й намагаються ходити голими, в той час коли більшість ходить одягнутими) ходив би без краватки. **Та** він був звичайною людиною, що підпорядковується всім звичаям громади. Тому він теж, як і всі інші професори, носив краватку. Ця краватка, як уже сказано, його непокоїла й частенько давалася взнаки. Одного разу, коли його сім'я була десь на вакаціях, а він затримався на кілька днів

у городі (був з'їзд біологів), він, роздягаючись і скидаючи краватку, згадав, що ранком він не зможе зав'язати її. Але згадав він у той момент, коли краватка була розв'язана. Тоді він хутко одягнув нову сорочку й комірець, швиденько натяг кирею і вийшов на вулицю. Зайшовши в першу крамницю, він поспитав собі краватку і тут же люб'язно попросив зав'язати йому. Торгівник, звичайно, залюбки виконав прохання (хіба ж даремно він здер за неї вдвічі?). Тоді Свирид Онуфрійович пішов додому та так і ліг, не роздягаючись, щоб уранці бути з зав'язаною краваткою...

У той день на з'їзді колеги трохи дивувалися, чому це вбрання Свирида Онуфрійовича таке пом'яте. Проте вони замилювались його майстерно зав'язаною краваткою з блискучою запиналкою в комірці...

Секрет цієї майстерності Свирид Онуфрійович сам розшифрував під час перерви...

Цього року завітало чудове літо. Приятелі Свирида Онуфрійовича — професор Нейман та асистент Демчук — запевнили його, що цілих три місяці стоятиме прекрасна година, ота чудова година, що може бути тільки коло моря, в тих краях, де жив і працював на користь науки й суспільства Свирид Онуфрійович.

Дивного в тім, що професор цікавився годиною, нічого не було: Свирид Онуфрійович лагодився використати свої вакації для мандрівки. Справа в тому, що (як це він уже довів і родині, і своїм колегам) для його чергової наукової праці, що ото має вийти взимку з друку, бракує йому особистих дослідів над господарчими тваринами, дослідів безпосередньо на місці, в селі, в тих різноманітних умовах, що в них перебуває худоба. Перш за все він має перевірити останні твердження американців та французів, які доводили, що такі органічні атоми, скажімо, як фагоцити, впливають на вдачу тварини, її міць, витриманість і загартованість од хвороб, саме залежно від тих спожиткових, житлових, кліматичних і інших умов, в яких перебувають ці тварини, по-друге...

...Свирид Онуфрійович налив у блюдечко з шклянки чаю, вломив шматок хліба і похапцем почав пити.

— Ну й духота ж! — промовив він, потормосивши ковнір своєї сорочки. — Ба, я й забув було, — додав він, обвівши поглядом своїх — жінку, матір, синка й небогу, що принишкили, схилившись до своїх порцелянових

філіжанок з запашним чаєм.— Сьогодні редактор сам принесе гроші!

Мати й дружина перезирнулись, і на їхніх обличчях заграла ледве помітна усмішка.

В цей момент вони, певно, згадали ту пригоду, коли одного разу їхній татусь, одержавши від редактора наукових видань чека на кількісь там карбованців, загорнув у нього якогось там жучка, що спіймав десь на вулиці... Навіщо потрібен був йому той жучок, вони так-таки й не дізнались, але вони тепер, певно, раділи, що редактор домислився сам принести гроші... А втім, хіба справа в одному жучкові? Одного разу їхній татусь у поштову скриньку замість листівки вкинув синеньку банкноту...

Рипнула хвіртка, і професорова дружина, зиркнувши кризь кручені паничі, що повили веранду, підвелась.

— А ми гуртом, Свириде Онуфрійовичу! — пробасив ставний брюнет, ступаючи по східцях.

— Пане редакторе!.. Оце гаразд... чайку! — схопився Свирид Онуфрійович з-за столу, простягнувши обидві руки до гостя. Але, побачивши, що за брюнетом ідуть ще двоє, раптом розвів руками.

— Карло Абрамович! Денис Трохимович!

Старенький Карло Абрамович Нейман, професорів колега по інституту, витерши хусткою свою спітнілу лисину, вклонився.

Демчук Денис Трохимович, асистент Свирида Онуфрійовича, людина з кислою фізіономією, схилився на поручні веранди і закивав головою до дружини й матері Свирида Онуфрійовича. Він хворів на задуху і тому більше кивав, потакував чи заперечував головою, ніж говорив.

— Так, виходить, рушаєте? — веселим тоном промовив редактор, погладивши голівку професорового сінка... Потім він повернувся до Демчука та Неймана і, потерши руки, захоплено сказав тоном лектора:

— Ми таки втремо носа закордонникам! Через свої спостереження ми таки дістанемо справжню істину! Спостереження наших лабораторних аналізів шляхом...

На обличчя старого Неймана виступив піт, і він чемно кивнув головою.

— Коли ж ви гадаєте вирушити, професоре? — промовив редактор, передаючи господині пакетик...

— Гроші? Дякую! — промовив Свирид Онуфрійович,

побачивши пакунок у руках дружини, і додав: — Завтра ранком...

— А яким чином? — спитав і собі Нейман, взявши стільця і сідаючи край столу.

— Яким чином? Вийду за місто, сяду на першу підводу, що їхатиме, і вже... — Свирид Онуфрійович підвів одно плече і, ніби відганяючи од себе настирливу муху, схилив набік голову.

— А якщо вона не туди поїде, куди вам треба? — з усмішкою в голосі запитав Демчук.

— Та мені що? Аби понад морем, а куди привезе — мені однаково, де досліджувати... Чи не так, Карле Абрамовичу? — звернувся Свирид Онуфрійович до старого колеги.

— Може, і справді краще було б, коли б і я з вами вирушив? — зауважив Демчук і зирнув на професорову дружину, шукаючи в неї підтримки.

— Ні, ні, Денисе Трохимовичу! Вам досить буде роботи й тут, а я якось сам упораюсь на місці. Адже ж твори я сам пишу?.. Невже я не здолаю цього зробити?.. — ображено проказав Свирид Онуфрійович і, наче злякавшись, що ця розмова тягтиметься без кінця, додав: — Та що ж ми тут стоїмо? Ходімо хоч до кабінету...

В кабінеті гості оглядали сагайдак і шкіряну скриньку з причандалами, що їх мав забрати в дорогу Свирид Онуфрійович, але розмова якось не в'язалась...

II

Було за полудень. З-за гори, де хлюпалось море, дмухав легкий вітрець. У своїх прозорих хвилях він ніс якийсь приємний пах м'яти та ніби паленого пороху, змішаного з солоними випарами. Здибавшись на вулиці з запахом тільки-но змолоченої пшениці, полови й соломи від них, цей морський, бадьорий дух створював таку комбінацію пахощів, що їх жодна парфума не в силі перехопити. З гарманів чулись знесилені вйокання та втомлені, спокійні голоси гарманників. По деяких дворах вже замітали токи, і кури поволі слідом за замітальниками оволодівали пасовиськами. Собаки спокійно потягалися, відчуваючи, що тепер господарі на них звернуть увагу, давши будь-чим замо-

рити нестерпучий голод. Біля деяких халупок уже сиділи чисто вдягнені бабусі, обсіпані малеччю... Відчувалось, що це було перед святом.

Десь хтось позіхнув, і це позіхання невиспаної людини відгукалось в інших дворах, ніби даючи знак: пора кінчати, таки досить наробилися...

Недалеко від села заревли корови — то череда перед святом, раніш як звичайно, йшла з пасовиська, і по дворах замигтіли жіночі спідниці.

Зачулося сердите собаче бурчання, а за мить серед пилюги йшла запекла баталія собачої зграї, що своїм гарчанням і скавулінням нагадувала зголоднілих хижих звірів.

Нараз здоровенний рудий пес, підігнувши хвоста, випорснув із собачої навали і, мов вихор, метнувся через двір просто в поле.

— Так йому й треба! — посміхнувшись, промовив бородатий дядько, що вийшов за ворота. — Не ходи на чужу вулицю, — додав він, потягнувшись.

Собачня після вдалого наскоку ліниво розходилася і лише кілька псів обнюхували один одного, ніби оглядаючи пошкодження.

Тим часом сливе біля кожної хати стояли чоловіки, підлітки, що вже покінчали гарманування і вийшли подивитись, що воно ото збентежило їхню тиху вулицю — село.

Це невеличке селище на кілька десятків хаток довгенькою вуличкою простяглося на узгір'ї повз солоний непривітний лиман, за кільканадцять кілометрів од великого міста та за кілька гін од моря, де ніч у ніч рибалки закидали невід, вкладаючи в нього всі надії на своє щастя...

Колись, ще кілька років тому, тут було лише кілька низеньких розхристаних халуп, економічних будівель для наймитів... Потім за одно літо ці халупки прийняли до своєї компанії ще кілька хаток, а тепер вони склали цілу вулицю... Темними вечорами тут у хатах ніколи не світилось... Чи шкода було гасу, чи звичка жити без світла, чи ще яка причина була цьому — про це ніхто не знав. П'ять років тому тут був голод, і люди й худоба, поївши все, що виявляло подібність соломи чи дерева, не вилазили на пустельну вулицю. Навіть єдина сука Куцька перебувала десь поза хатами у звалищах, боячись з'являтися до двору, живлячись

усячиною, що впіймає на полі — мишею, зайцем чи то підмерзлим птахом... Проте тепер кожен двір мав по кілька Куцьок і Рябків і, коли дівтора бавилась у «кусі», собачні з'являлося на вулиці цілі табуни.

В цей поганий надвечір різного зросту, масті й вигляду собачата й собаки, шолудиві, гладкі, безхвості й з пишними хвостами, сиділи або спокійно шалабудили біля двору, покинувши холодки під стогами, де вони перебували денну спеку.

— А ваш Рудько, Панасе, той, здорово підобгав того собацюгу... дарма що менший на зріст,— промовив бородатий дядько в бік другого двору, де сперся на низенький кам'яний паркан літній парубок.

— Атож,— запаливши цигарку й замотуючи кисета, обізвався парубок.— Це ж од Куцої... Дужий пес... Розумне стерво...

— Чи буде там ще на цигарку? — поволі прямуючи до парубка, запитав бородатий дядько.

Через дорогу з воріт новенького паркану, що за ним виднівся новий череп'яний дах халупки, вийшло ще двоє дядьків і попрямували до курців. Один із них був подібний до тих дядьків, що на ярмарках цілий день ходять із пужалном поміж коней. Він був видроокий, і через те його погляд, здавалось, не міг поійнятися ні усмішкою, ні розпачем, ні байдужістю. Другий був кудлатий, як той рудий, що втік у поле. Він увесь заріс бородою, і з цих рудих пасом блищали сірі іскристі очі.

— Скінчили? — разом звернулись до них обидва курці, плюнувши набік.

— Де там...— відповів видроокий.— Ще днів на три буде.

— Коли б година...— ліниво кинув парубок, зирнувши на сонце.— У місті, як ото їздив із курми, кажуть, ніби почнеться злива.

— Та їм що,— злісно відгукнувся рудий, спершись на щіпок і підтягнувши свого тулуба на парканчик,— нічого робити — от і вигадують.

— Атож,— згодились курці.

Мовчки палили кручанки і цвіркали на землю.

— А ваш Рудько, го-го...— мигнув видроокий до пса, що випростався поперед них на присохлій траві, поклавши голову на передні лапи і ніби обмірковуючи щось мудре.

— А це ж од Купцьки, тієї, що єдина, здається, на ціле село не далась з'їсти себе за голодовки...

Кілька хвилин мовчали...

— М-да... були часи...— загадково промовив сам до себе курець і зиркнув на рудого й видроокого, що нараз чомусь закашлялись, а рудий навіть засовався на паркані, ніби йому щось раптом замуляло. Можливо, в цю хвилину мовчанки рудому спало на думку, що парубок і бородатий згадали за його минуле. Усі знали, що за старих часів він поклав до банку завдаток, і той наділив його одрубом біля лиману, на тій землі, що продавалась... Але трапилось так, що волохатий не встиг ще й осісти на ній, як вибухла революція й усі вільні неселянські та громадські землі перейшли до загального розподілу. Проте, до речі кажучи, рудий дядько не потурав на таке. Він кинувся теж в аграрну революцію... і «воював проти поміщиків»... Коли комісар, що умовляв не руйнувати й не розграбовувати (тепер, мовляв, громадське добро, всім належить), сів на коня і майнув до іншої економії, рудий дядько підморгнув своєю волохатою щокую селякам і рушив із ними до панського двору.

Увечері, коли палали економічні будівлі, його бачили з двома навантаженими хурами та кількома кінями й коровами на налігачах...

У голод, коли селяни взагалі мало дбали про сівбу, він цілими днями й ночами вовтузився на своєму гармані... Ніколи нікому й на думку не спадало, що ті копиці ярової, ячменю тощо, що зникали з селянських полів, він хутенько перетирив на зерно...

«Хіба ж такий заможний чоловік буде швендяти вночі по полю?.. То все забирали оті червоногвардійці, що їх безліч блукало з хурами тут»,— міркували селяни.

Ще б пак! Хіба рудий дядько залюбки не ставав возити продподаток? Хоч йому й не щастило (його завше «грабували якісь партизани»), його все-таки вважали за відданого революції дядька, хоч у нього у дворі, на вгороді збільшувалось горлэх, та селяни знали, що рудий усе «докопується» криничної води.

У жахливий голод, коли слідом за вкритими землею солом'яними стріхами зникла навкруги ледве притрушена снігом чорна травиця і бур'ян — рудий дядько перший зняв лемент тікати геть під три чорти, в інші

околиці, де, мовляв, хліба — хоч греблю гати... Сам він не квапився тікати, бо ж «чекав на брата з фронту», і йому втікачі доручали доглянути своє злиденне хатнє майно. Коли селяни повернулися, то хатнє майно «хтось» пограбував чи так собі забрав... Селюки не дорікали рудому за таке, бо ж вірили, що він «попухлий з голоду лежав у хаті», і вірили, що він, коли очунявся, ходив у місто жебрати...

Його сусіди якось не звернули уваги ні на розриті горлахи в його дворі й городі, тепер порослі бур'янами, ні на його пару добрячих коней, що, як він казав, йому «подарували» переїжджі червоноармійці...

Тепер, коли все встановилося, рудий дядько завжди возив рибалкам у місто рибу і, коли повертався, — на всі заставки лаяв жалюгідників із союзу, що обчисляли йому рибу. Рибалки зітхали і, прицмокуючи губами, додавали: «Нема правди на світі... Союз — і той обшарпає...» Сусіди та й самі рибалки не їздили в місто по солону скумбрію, адже її завжди можна було добути за невеличку ціну в рудого дядька! Хіба в тім було що дивного? Адже рудий дядько іноді купував у рибалок якийсь десяток свіжої скумбрії!.. Ощадна людина він!.. Нікому ніколи й на думку не спадало запитати: де ж дядько добував так багато риби для постачання солоної на ціле селище?

Тепер він господарював з видрооким жінчиним братом і хліборобив на тих двадцяти десятинах, що їх одведено для їхнього «колективу»...

— А тепер, ба-о собачні!.. — хитнувши головою на обидва боки вулиці, промовив після недовгої мовчанки парубок. — Коли б на м'ясо, так пудів із триста набралось б.

— А тож... Коли вважати, що в кожного завелось по три-чотири собацюри — так набереться! — додав бородачий і, кинувши оком на малечу, що, мов комашня, вовтузилася в пилюці, зітхнув з полегкістю, згадавши, мабуть, минулий голод.

— А чому ваш Сірко не гавкає вночі? Старий, чи що? — запитав парубок волохатого.

— Де там!.. Він по-дурному не гавкає, — поважно відказав рудий. — А сильний! Ух! Учора їхав із снопами через Решетилівку, свиня на дорозі лягла і хоч би тобі що... Так Сірко як ухопив її за вухо... ледве

вирвалась!.. Здоровенна!..— І рудий дядько задоволено обвів усіх гострим поглядом...

— А Рудька навряд чи подужає,— зневірливо кинув в його бік бородатий дядько.

— Рудька?.. Степанового?..— кивнув він до парубка та на собаку, що простягся попереду них.— Сірко, на-на! — гукнув рудий на другий бік вулиці, де біля двору вовтузилась дівтора, а поміж ними кілька кудланів...

Кілька собак підвели морди й на заклик господаря підтюпцем подались через дорогу.

— Позаторік гривеник заплатив за щеня, а тепер бач який! — торкнув він з паркана ногою сірого кудляня, що підійшов був до нього.

Парубок цвіркнув зневажливо набік, усміхнувся і, на мить одвихнувшись спиною від паркана, гукнув, торкнувши пальцем у бік Рудька:

— Рудько! Кусі його! Кусі!

Рудько в одну мить стрепенувся, а Сірко сердито вишкірив зуби, показуючи величезні вовчі ікла.

Та тільки-но було Рудько вчепився в Сірка, а Сірко, огризнувшись, миттю підібгав під себе Рудька, від чого заросла рудим волоссям людина задоволено зареготалась — на кінці вулиці з'явилась дивна людська по-стать.

III

Свирид Онуфрійович приємно посміхався, простуючи вулицею. На нім була кольору хакі кирея, кепі й жовті спортові черевики. На спині в нього висів новенький сіренький рюкзак, а по боках два шкіряних сагайдаки — один ніби коновальська скринька, а другий — довгий, циліндричний, мов зорова труба.

Професор бадьоро йшов вздовж вулиці, поблискуючи на сонці своїми окулярами.

Йому так сподобалась мандрівка, що він рішуче відганяв із голови думку одразу ж зайти до першої хати — йому хотілося ще хоч трохи продовжити ходу — хоч принаймні до середини вулиці, і тільки тоді закінчити свою денну подорож, зайшовши до будь-якого двору.

Свирид Онуфрійович приязно поглядав на дівтору,

що метушилася біля хат, на корів, що звертали до воріт, та собак, що ліниво міняли місця своєї лежанки; на курей, що поспішали через вулицю, певно, на сідало; на людей, що стояли, сиділи й напівсиділи, обіпершись спинами на паркани, і з усмішкою зорили на «городського мандрівника»...

— Що ото воно за опудало претється?..— кинув курець-дядько в бік початку вулиці, що виходила на шлях.— Та ну, хай вам! — вилаявся він до собак, які, зчепившись, у запалі борні ледве не збили його з ніг....

І він так штовхнув їх чоботом, що собаки на мить спинились і войовниче стояли один проти одного, повернувши набік голови та вишкіривши зуби...

— Певно, якийсь землемір...— зауважив хтось.

— Кий дідько!.. Той би на конях приїхав...— не згоджувався парубок і ляснув долонею по коліні, цмокнувши до Рудька, щоб той підійшов до нього.

— Мабуть, із тих, що коні лікує,— зневажливо цвіркнувши на Рудька, який підійшов, махаючи хвостом, до парубка, відказав видрокий.

— А мо'... з тих, що погоду вгадують...— злісно кинув рудий.

В цю мить край вулиці гавкнув якийсь собака, за ним другий, третій, четвертий...

Поруч Свирида Онуфрійовича вже бігло шолудиве цуценя та (чи з голоду, чи з хвороби із запалими ребрами) біла здоровенна сука, безперестанку гавкаючи.

Свирид Онуфрійович не звертав на них жодної уваги й простував далі, аж доки навкруги нього не утворилось щось подібне до собачої отари. Вони оточили Свирида Онуфрійовича широким кільцем і поволі (які просто, інші боком, а деякі задки) простували за ним вздовж вулиці, ні на крок не відступаючи із захоплених позицій та дистанції від мандрівника. Що далі йшов Свирид Онуфрійович, то голосніше розлягалось гавкання, лютіші ставали собаки...

Свирид Онуфрійович спинявся був на мить і зиркав на обидва боки вулиці, де стояли й сиділи люди, уважно стежачи за цією цікавою картиною, але тоді собачня напосідала ближче до нього, гарчала й гавкала лютіше, і йому тоді спадало на думку, що краще вже не спинятися доти, доки або собаки самі не відстануть, або хтось не віджене їх... Свирид Онуфрійович хотів

був уже звернути вбік до хати, де сиділо кілька дядьків, щоб припинити свою подорож, але собаки, ніби злякавшись, що він таки й справді може піти з дороги, з усією силою своєї злості напосіли на нього... На момент професор знову спинився. Сірий пес був просто проти нього і, люто гавкаючи, поволі одступав. Сірий пес був схожий на вовка.

Свириду Онуфрійовичу прийшло на думку перевірити Сіркові кров: чи нема в ній вовчої?.. Він думками шугнув до скриньки, що висіла збоку і де зберігався його мікроскоп та різні голки й шприци до видобування з-під шкіри крові... Але в цю мить Сірко люто кинувся на нього й одірвав йому шмат киреї...

Свирида Онуфрійовича на мить пойняв переляк. Але це була тільки мить, бо вже в наступну хвилину він міркував над тим, як у такі моменти собачої люті циркулює в них кров, як приливає вона до голови, до ніг тощо... А ось у цю хвилину, коли біла вівчарка, відступаючи, згарячу перекинулася й знову ще лютіше схопилась на ноги,— в цю хвилину в неї кров хлинула до серця, а потім шугнула геть, вдарила в ноги... Він так захопився цими спостереженнями, викликаючи в своєму мозкові тисячі різних комбінацій рухів різних атомів собачого тіла, що й не помітив, як Рудько, забігши з тилу, хапнув за сагайдак-циліндр, і Свирид Онуфрійович, захитавшись, ледве не впав. Шмат шкіри й заціпка від сагайдака опинилася в зубах собаки, і в пащі професорового циліндричного сагайдака забіли різні папери...

Певно, професорів рух був такий кумедний (коли він захитався і затуляв дірку сагайдака, щоб не випали папери), що з обох боків вулиці зачувся регіт.

— Ба, як пручається! — зауважив парубійко і разом гукнув: — Рудько, на!

Але Рудько тим часом схопив Свирида Онуфрійовича за полу і ще одірвав шматок киреї. Сірко, певно, щоб не заборгуватися Рудькові, стрибнув з вишкіреними зубами туди, де рука Свирида Онуфрійовича притримувала отвір циліндричного сагайдака...

Тепер Свирид Онуфрійович зауважив, що у нього по руці тече кров, що йому болить литка — певно, якийсь собака хапнув його за ногу... Професор раптом скрикнув і метнувся на місці так, що й рюкзак і сагайдак зарухались, як лахміття від вітру... Проте його крик

потонув у собачому верещанні й гавканні, а його метушливий рух захисту додав собакам нових сил і люті. Собаки все лютіш кидались на нього, і він уже остаточно згубив надію вихопитись із собачого кола. Він одбивався то однією, то другою рукою і вже поранив об собачі зуби обидві руки.

Тим часом дядьки сиділи, стояли біля хаток, парканів і не рухались: вони, певно, зачаровані були такою цікавою картиною...

Нарешті, коли якийсь попелястий кудлань лагодився стрибнути професорові просто на окуляри, Свирид Онуфрійович миттю сунув руку до кишені і витяг звідти шматочок блискучого чорного заліза. Свирид Онуфрійович ще раз зиркнув був навкруги, на людей попід хатами, але й на цей раз ніхто, певно, не побачив під блискучими окулярами його благання. Собачня зовсім оскаженіла і билась професорові під ноги. Собаки ніби сп'яніли, і їхні злі очі налились кров'ю... Коли ж Сірко з вишкіреною пащею кинувся професорові на груди, Свирид Онуфрійович сунув до нього залізну штучку.

З блиском вогнику розлігся постріл, і Сірко, кавікнувши, крутнувся в повітрі і, не досягнувши професорового обличчя, мертвий впав йому біля ніг.

Свирид Онуфрійович одступив крок назад і в цю мить собачня, мов за чийсь наказом, раптом ущухла. В цю ж хвилину розлігся чийсь голос, чийсь крик:

— Та повідганяйте, а то всіх собак постріляє! — і кілька чоловіка кинулося розганяти собак.

Рудий дядько, що сидів на парканчику, спираючись на свій ціпок, зручно стрибнув звідти і за мить був біля Свирида Онуфрійовича.

— Ти навіть вбив мого собаку? — глухо прохрипів він, погрозливо підступаючи до Свирида Онуфрійовича.

Професорове запорошене обличчя зблідло. Він дивився то на рудого дядька з зарослим обличчям, мов у мавпи, то на його грізний ціпок, то на собаку, до якого рукою торкнувся той.

— Та кинь, миршавий, свого пістоля! Чуєш — кинь! — щосили гукнув дядько до Свирида Онуфрійовича, що, мов непритомний, як вистрелив, так і заціпив у руці браунінг. Свирид Онуфрійович хотів щось відповісти, але в цей момент дядько лупонув по його руці

ціпком... Револьвер випав із рук Свирида Онуфрійовича.

З якогось гуртка хтось гукнув сердито:

— Та що ти на нього дивишся!..

Це додало рудому більшої енергії. І в ту мить, коли револьвер випав із рук професора, дядько щосили торохнув подорожнього ціпком просто по голові.

Свирід Онуфрійович знітився, якомсь смішно схилив голову і звалився на запилену дорогу.

Ярмарковий, видроокий дядько підійшов до Сірка, поторкав його носком чобота й промовив:

— Хм... здох!..

— Сюди... Хай тобі! — гукнув парубійко до свого Рудька і, захопивши грудку, жбурнув на пса, додавши: — Таки застрелять тебе, падло!..

— Ото не драгуй собак!.. Ото не драгуй!.. — промовляв рудий дядько, блимаючи своїми рудими повіками і оглядаючись навкруги...

— Чого ото повитріщали? — прогомонів чийсь сердитий голос біля двору. — Гайда до хати! Хай вам...

За мить на вулиці не було ні душі.

1928 р.

Ф Р І Ц І Й О Г А Н Н

На нім були коротенькі блакитні штанці, що ледве доходили до колін, гарно випрасувана матроська курточка, на голові — репсовий капелюх, а на ногах — прекрасної роботи черевички. Обличчя було лагідне, як у всіх щасливих дітей. Під пахвою він тримав чорненький школярський портфель, затягнутий ремінцями.

Він ішов повагом, розглядаючи обтяжених турботами й безтурботних людей, що так кудись поспішали, ніби від швидкості їхньої ходи залежало життя чи смерть цілого людства.

Рівним бруком мчали авто й вихором обганяли битюгів з навантаженими хурами, на мить запинаючи їх у голубий серпанок газолінового диму. Іноді повз нього пробігали інші, верткі школярі, пробишаки, дружньо штовхали в бік, на знак того, що вони зовсім не бояться, якщо хто викличе, тут же стати до спортсменського боксу. Але він обдарував їх усмішкою й спинявся, доки ті десь зникали в натовпі дорослих чоловіків і жінок. Біля низьких кам'яних поручнів він став і, спершись на них грудьми, дивився на широку річку, закуту в позеленілий від мороху камінь. Різноголосі пошвисти пароплавів, катерів, що вишикувались на річці густою чередою, притягли його увагу, і хлопчик дивився на них, замиловуючись метушнею цих малих і великих, грайливих і поважних рухомих будинків. Потім він перевів погляд праворуч, уздовж узбережжя Ельби й закримітив другу малу фігурку, яка теж сперлась на широкі поручні — кидала в воду крихти, що їх ще в повітрі намагались підхопити чайки. Зовсім білі, з жовтими, попелястими й чорними плямами, ці морські голуби, вигнувши крильця догори, так ніби вони ось-ось переломляться, падали на крихітки. Над водою лунали їх застережливі, жалібні — благенькі — поклики.

Хлопчик хутко пішов до тієї фігурки. Фігурка на зріст була така, як і він, і складалась із брудненької блузки, вилянялих, з грубої тканини, латаних штанів, безформних, з дорослої ноги черевиків і такої ж синьої кепі, що її раз у раз руки фігурки звичайними помахами підсували догори на потилицю. Другою вільною рукою це хлоп'я тримало під пахвою сизого голу-ба-дикуна, обвивши його маленькими пальчиками.

— Ану лишень дай я кину! — простягнув елегантний хлопчик руку до фігурки і потім теж жбурнув крихітку хлібця в напрямку чайок, що метеликами, майже на однім місці, пурхали недалеко них, над водою.

— Ще нема,— промовила кирпатенька фігурка на повторне школяреве бажання й розтулила долоню вільної руки.

Школяр уважно подивився між пальцями, ніби сподіваючись, що там могла застрягти яка крихітина, і відповів, розглядаючи засмальцьовану долоню фігурки:

— А ти хіба не миєш милом? — і додав: — Ти чудно говориш. Треба: не «ще нема», а «більш нема». Ти не ходиш до школи?

— Ходжу. А що?

— Як тебе звуть? Меңе Йоганн.

— А мене Фріс...

— Атож. Не Фріс, а Фріц. Це твій голуб? А він уміє носити пошту?

— Пошту? До кого? — неймовірно глянув Фріц на елегантного Йоганна.

— А так, коли б війна сталася?

Йоганн поклав портфельчика з книжками на панель і, притиснувши його ногою до стовпчика балюстради, простяг обидві руки, що цупко тримали голуба.

— Я воювати не буду. То для буржуїв війна,— буркнунув, подумавши, Фріц. Йоганн, беручи голуба, пильно подивився на однолітка.

— Не будеш? Буржуїв? Що то є?

Фріц почухав потилицю, одним заходом насунув на очі капелюха і, ніби вагаючись відповідати, тихо промовив:

— А не буду. Мабуть, твій татко буржуй. Ба, он які в тебе гудзики й черевики! — Він знову відсунув капе-

люха на потилицю, заклав руки в кишеню, розкарячив ноги й зухвало дивився на Йоганна.

Йоганн стеноу плечима й розглядав голуба, погладжуючи його долонею.

— Купи,— запропонував Фріц.— Півмарки.

Сизий голубок хутко-хутко закліпав повіками, ніби відчувши зраду свого господаря. Нараз він тріпонував крилами і звився в повітря, підіймаючись щораз вище, до вільного простору над височенними будівлями, що, поприміпавши одна до одної, творили велике місто.

Момент обидва хлопчики, роззявивши ротики, скам'яніло стояли, позираючи за летом голуба. Тоді Фріц почухав потилицю й насунув капелюха на очі. Бліденькі губи йому трохи тремтіли, і він ледве промовив:

— Як же ти пустив його?

— А, я... я гладив... Він і вистрибнув,— трохи перелякано відповів Йоганн.— Але гроші я віддам. Зараз у мене нема... Е, ні, є п'ять пфенігів... Ходім, куплю цукерку. Я в мами візьму. Завтра віддам. Приходь сюди після школи, о першій годині. Іще на тобі олівець.— Йоганн хутко розмотав портфельчик і добув звідти з блискучим кінчиком чорненький олівець.— Диви, він висувається! О, бач як! — показав Йоганн, як висунувся й знову заховався грифелик олівця.

Вони пройшли до рогу, і Йоганн купив Фріцові цукерку.

Коли Йоганн із щасливою усмішкою на обличчі кивнув востаннє Фріцові і зник за рогом, Фріц поволі гриз шоколадку й уважно дивився на блискучий кінчик олівця, звідки, за рухом його пальців, з'являвся та зникав темний грифелик.

Нарешті він узяв його в праву руку і вивів собі на долоні: Й о г а н н. Потім, замріяний, почовгав через майдан.

— Йоганн, що ж ти тут наробив? — заховуючи спокій, промовила огрядна дама, з'явившись на порозі розкішної вітальні.

Посеред хати, на блискучім воцненім паркеті, походжав збурканий сизий голуб, а двоє юнаків заціпнули на місці. Вони стояли навколішках біля ящика з-під сірників, що з нього лаштували голубине житло.

На блискучій підлозі білів свіжий бруд, що накаляв

голуб чи з переляку, чи з радості, побачивши в дзеркалі блискучого паркету свого двійника.

Дама насупила ріденькі брови, піднесла руку до шиї, з наміром закрити маленькою долонею декольтовані груди, і ступнула до кімнати.

— Що це за хлопець? — запитала вона.

— А це Фріц, що голуба мені приніс. Він зовсім погано вимовляє. Він обіцяє показати, як ловити голубів... Він живе в старому місті, аж на катрашці! — Йоганн підвівся і ступнув до матері, обтріплюючи, долоню об долоню, бруд.

— Ти зовсім здурів! — гукнула ненька, але нараз замовкла й обережно, щоб не закаляться самій, почала хусткою витирати синові долоні. Згодом, ткнувши йому хустку в кулачок, промовила: — Підйди помий руки!

Фріц мовчки стояв біля ящика.

— А ти, любий хлопчику, вже йди, — промовила вона до Фріца. — Голуба теж візьми собі, — і натиснула грушу біля порт'єри. — Чому ж стоїш? Піймай його і йди собі! — показала вона пальцем на голуба.

Фріц потихеньку почав підходити до голуба, що заметушився по підлозі, підстрибуючи й намагаючись знятися своїми збурканими крилами.

— Приберіть, будь ласка, — коротко приказала дама до юної служки з бистрими очима, показавши пальцем на ящик і бруд на підлозі.

Коли пані вийшла, служка хитнула до дверей головою, дивлячись на Фріца.

— Йди вже! Сказала тобі господиня?

Фріц не перечив. Дама стояла біля відчинених вихідних дверей і, коли Фріц проходив, ткнула йому в руку срібняка.

Коли Йоганн прибіг у вітальню, там ніби й ніколи не було жодного ящика, чужого хлопця й голуба. Тільки служка, наступивши ногою на сукенку, дотирала підлогу, наводячи блиск у тих місцях, де були плями.

Йоганн спинився біля рояля і, прикусивши губу, мовчазно стояв хвилинку, втопивши погляд у те місце, де мав бути нещодавно будиночок для голуба. Потім він рвонувся в коридор, підстрибнув до вішалки і, вхопивши свій капелюх, винісся на сходи.

Він хутко подався в напрямку Ельби, де безугавно метушились пароплави, катери.

За хвилинку він наздогнав Фріца, а згодом вони,

обнявши один одного за плечі, входили у вузьку вулицю з півкам'яними й напівдерев'яними будівлями.

Вуличка була така вузька, що двом юнакам довелося притиснутись до брудної стіни пошарпаної будівлі, щоб пропустити підводу із сміттям. Височенні будинки затинали вуличку від світла, повивши її в морок, хоч було тільки за полудень і ясне сонце обдаровувало місто своїм щедрим для всіх сяйвом.

У цей довгий склеп — вуличку — било сперте повітря з дверей, вікон будинків. Огидливий дух безперестанною течією мінився з кислого на їдкий, з пряного на гнійний. Йоганн на мить навіть захисливо підніс руку до вуст, але, зауваживши, що Фріц спокійно розповідав про засіб, як ловити голубів, і не виявляв жодного непокою з такої задухи, — відірвав долоню й навіть засміявся, удаючи із себе відважного, як і його юний приятель. За момент вони зникли у вузьких дверях будинку. З темних сіней подались нагору стертими дерев'яними сходами без поручнів. Тут Йоганн, спираючись рукою об кострубату стіну, підіймався слідом за Фріцом угору, обережно ступаючи, щоб не посковзнутися і не загустити вниз.

На переходах з одного поверху на другий вони потрапляли у вузьку смужку світла, що тьмяно йшло з верхньої рами якихось дверей. Нарешті Фріц ткнув Йоганнові в груди голуба й почав шарудіти руками по підлозі. Згодом Йоганн чув, як його приятель копірсає ключем залізо. Він одімкнув двері, відчинив їх, і обидва ввійшли до кімнатки. Це була звичайна кімнатка, як і у всіх квартирах цього кварталу. У ній був стіл і два дзиглики, що над ними на стіні висіла поличка з кількома рондлями, алюмінієвими чашками. Вузька пічка-плита притислась біля дверей, а в куті на цвяху, з-під запинала фартуха, виднілося убрання. Крізь одне велике зачинене вікно видно було карниз другого будинку навпроти й високе небо.

Фріц узяв із рук Йоганна голуба, пустив на підлогу і, кивнувши приятелеві, пішов навшпиньки до других, відчинених, дверей.

Йоганн теж зазирнув до тісної кімнатки й побачив біля ліжка на темній дитячій куцині, простеленій долі, мале хлоп'ятко. Воно, розкинувши рученята, солодко спало. Тут же, біля другого ввігнутого ліжка, з покритою, невиразного кольору й потріпаними краями ковд-

рою недбало порозкидувано було кілька цурпалків, погнутих покришок та ложок, а із скіпочок створено щось подібне на хижку, вкриту хустиною.

Досить нагулявшись цими іграшками, дитинча заніміло в солодкім сні.

Оце й усе багатство цих двох кімнат, що одним з їхніх господарів був Фріц.

— Тихше, хай спить! — прогомонів Фріц, застерезливо підвівши догори пальця. Потім він кілька разів потяг носом, ніби відчуваючи щось уразливе, обернувся й побачив у кутку першої кімнати купку дитячого бруду.

— От іродів Ле, знову напаскудив! — розгнівано, але тихо промовив Фріц. За мить він добув із-під столу ганчірку й відтарабанив бруд кудись у сіни, трохи потерши ногою запаскуджене місце.

Потому він знову кивнув на Йоганна, і вони вийшли в темні сіни. За хвилинку обидва були на дахові, за димарем, і зорили за сіткою, що біля неї насипано було трохи зерна.

Фріц розповідав уважному Йоганнові про різні способи приманювати голубів, іноді обережно визираючи з-за димаря. Йоганнові нетерпляче світилися очі. Мабуть, його поійняло непереможне бажання якнайскоріше піймати голуба чи голубку, що він аніяк їх не розпізнає, а це так гарно вгадує Фріц.

Але їм не пощастило впіймати. Коли вони знову опинилися в хаті, там був якийсь чоловік, що від нього відгонило залізом і пивом. Він був якийсь вугластий, і спочатку його рухи аж ніяк не сподобались Йоганнові. Але після того як він розігрів на примусі рондель, з якого пахло м'ясом, налив у тарілку й поклав на неї дві ложки, кивнувши до Фріца й Йоганна їсти,— Йоганн нараз відчув до нього пошану. Чоловік усе ще вовтузився біля плити, накачував примуса. Все це він робив однією рукою, бо на другій сиділо мале хлоп'я, Ле. Певно, досить відпочивши на своїй куцині, воно тепер, обхопивши за шию батька, мовчазно стежило за його роботою.

— До школи не ходив?! — промовив до Фріца батько тоном, що в нім був докір, погроза, запитання й розпач.— Не буде з тебе людини! Он він буде або інженером, або лікарем! — тикнув він ложкою на Йоганна.— А з тебе — ніщо, будеш, як я... побачиш!..

Фріц мовчки сьорбав теплу юшку й поглядав на Йоганна. Мабуть, він зауважив, що тому з ложки капнуло на блузу, і навчив, як треба підставляти хліб, щоб не заляпатись.

— Наїлись? Добре,— промовив чоловік до Йоганна й Фріца.— А ти ж чий? — спитав він, розглядаючи Йоганнове пристойне, але трохи забруднене свіжою пиякою вбрання.

— Я — Брайхера,— тихо промовив Йоганн.

— Брайхера? От і гаразд. Брайхера...— розмовляв сам із собою Фріців батько, годуючи малого Ле.— Ну, а чим твій батько? Чи як? — запитав він, нахилившись під стіл і здобувши звідки жмут газет.

— А, суддею,— лагідно відказав Йоганн.

— Суд?!..— ледве не скрикнув той і спинився на півслові. Йому затремтіли щоки, і він посадив мале дитинча, що тепер гралося йому в вусах, на друге коліно і дав йому газети. Мале почало уважно перегортати купку часописів, розглядаючи малюнки.

— Суддя Брайхер... Надбережного бецирку? — оволодівши собою, спокійно протяг Фріців батько.— Так. Судді Брайхера?! Молодець хлопець! — Потім він мовчки допомагав малому хлоп'яті розгортати газети, шукав малюнки, потер долонею шию, глотку, ніби йому щось давило, і згодом додав: — Атож, молодець хлопець... Приходь до Фріца, приходь... У вас, мабуть, не так обідають, як оце ми? Га?

Йоганн мовчав, а в його погляді, що він утопив у спорожнілу тарілку, стояло якесь незбагненне питання, що він намагався розв'язати. Потім він відповів:

— Я буду приходити.

У хату ввійшла жінка. Вона була висока, з потемнілим обличчям, і на її худій поставі одіж висіла, ніби на стояку.

Вона стомленим рухом скинула сіренький жакетик, повісила на гвіздок під фартух і сіла на дзиглика.

Мале простягло до неї рученята, перехилившись із батькових рук корпусом, і мати взяла його на коліна.

Батько насипав їй тарілку й пробурчав:

— Ну як?

— Ще днів на три буде прання,— відказала жінка й почала сьорбати юшку. Вона їла похапцем, ніби намагалась якнайшвидше знищити остогидлу поживу,

а коли скінчила, зауважила: — Добре було б викупати малого, — і, пересадовивши його знову чоловікові на коліна, почала прибирати зі столу.

Фріц тримав голуба в руках і пояснював Йоганнові свої припущення, що той голуб, напевне, переродок із турмана й дикуна, а на знак доказу показував йому біленькі пір'їнки у хвості.

До хати ввійшов ще один чоловік, що ані обличчям, ані одягом майже не різнився від Фріцового батька. Він почастивав господаря цигаркою, і, коли мати з малим була в малій комірчині, вони сиділи й довгенько балакали про якогось докера, що йому відірвало руку залізом... що треба якось полагодити справу з допомогою його сім'ї, та якогось Найтеля, що сидів у в'язниці...

Йоганн слухав усе це за прикладом Фріца, спершись спиною на лутку.

Коли виходили, на сходах Йоганн спитав:

— А як твого батька на прізвище?

— Гартшталь, — відповів Фріц.

— Гарне прізвище, — відказав Йоганн. — Тільки у вас дуже малі кімнажки, нема на що сісти і... погане повітря.

Фріц невпевнено зиркнув на свого приятеля.

— Той суддя, ліберал, доводив мені, що я є злодій Німецької держави, що я, як соціаліст, мушу йти за прикладом великих соціалістів — допомагати будівництву краю, що є зразком для цілого світу, а не руйнувати робітничу дисципліну! — гукав низенький худорлявий чоловік, стиснувши кулак і важко поклавши його край столу. — А що відривають нам руки, що ми живемо як скотина, що наші діти родяться й ростуть у багні, а з самих нас зроблено мовчазні машини, якими верховодять шуцмани?! — хвилювався літній чоловік. Він навіть підвівся і, закривши руки до кишень, обвів поглядом присутніх.

Слухачі, і між ними Гартшталь, мовчки смоктали вонючі люльки, а Гартшталева жінка, втопивши задумливий погляд у кут укритої морохом стіни, безперестанку чукакала на колінах малого Ле.

Йоганн і Фріц плели сітку. Власне, плів Фріц, а Йоганн тримав кінчики, стежачи за пальцями свого друга, що так хутко, славно виробляли петельки.

Гартшталь вийняв люльку з рота і, на момент повернувши голову до малих майстрів, усміхнувшись, промовив:

— А знаєте, друзі, оце його синок! — І знову зачав див синім уразливим димом.

— Брайхерів? — поспитав низенький чоловік... і раптом його обличчя почервоніло.

— Слухай, хлоп'я! — гукнув він до Йоганна.— Отот, плети сітку, рости, а потім, як і твій батько, будеш у ту сітку заплутувати робітників і садовити їх до тюрми за те, що вони тільки хочуть як-будь жити й стати людьми, а не шолудивими собаками, як нас уважають! От виростеш, заступиш свого татуню. О, він молодця допомагати визискувачам тягти з нас жили, наживатись і на ті пфеніги, що стягнуть із нас, справляти тобі такі елегантні черевички, пікейні блузи та кашемірові штанці... Ти знаєш, що твій татко кат кожного робітника, такого, як я?! — ударив себе в груди промовець.— І інших тисяч, що ти їх бачиш у брудному одязі на пристані, в майстернях!

Йоганн заціпив у руці краї сіточки й перелякано дивився на сердитого дядька. Він читав, чув про катів, але ніколи не гадав, щоб його такий лагідний, добрий і елегантний татко міг бути катом... Що він чує? І Йоганн, що не йняв цьому віри, перевів погляд на Гартштала, Фріцового батька. Атож, цей чоловік, що він його вже бачив учетверте, приходячи до Фріца, ніколи не сказав йому поганого слова. І його погляд благав у Гартштала захисту.

Гартшталь сплюнув на долівку, кахикнув, ніби збираючись із думками, і, нарешті, промовив:

— Іди сюди, Йоганне! — Він ніжно взяв його за плечі, притяг до себе і, обійнявши одною рукою, другою витяг люльку з рота. Він розповів Йоганнові про людей, що живуть у цих жахливих вогких будинках, що працюють на важких роботах, про ту роботу, що вони виконують і що роблять отакі черевики, що тчуть таку гарну тканину, як його блуза і штанці та капелюх... Розповів про батька та всіх тих, кому він служить, і як вони, всі разом, живуть коштом цих робітників та злидарів, що з них же й складають свою збройну силу — військо, поліцію, які захищають такий лад, та що за їхньою допомогою гноблять і інших людей, не німців. Як їх, беззахисних, німецькі армії загарбали

й запхнули в ярмо кайзерівського капіталістичного жахливого ладу...

З того всього Йоганн мало що зрозумів. Але йому стало непереможно боляче, що це робить його татко, славний, добрий татусь, боляче й тому, що сам Йоганн цьому горю аж ніяк не в силі допомогти...

Мов очманілий, він не тямив, як вони й доплели сітку і як він повернувся додому.

Там уже чекала на нього вчителька музики. Коли Йоганн сів за рояль та повторював останню лекцію про октави й акорди,— він механічно тикав пальцями по клавішах, раз у раз помиляючись, і, замість хвостиків четвертин, повних і восьмих ударів, бачив зігнутих робітників, а в сполученнях бачив мотуз, що ним пов'язано тих робітників...

Мати дивувалась з оповідання вчительки про дивну Йоганнову неухважність, бо сьогодні ж неділя і будуть гості.

За обідом Йоганн, замість додержувати етикету, розглядав гостей. Він давно вже знав їх. Але тепер вони для нього були нові, зовсім не ті, що були вчора. От, наприклад, отой стрункий оберст, схожий на портрет кайзера, що сидів, ніби проглінувши шворінь. Невже його чемне поводження, лагідна усмішка й застережливі рухи — го тільки омана? Невже в тій людині сидить кат, і його лікті, захищені в блакитні, гарно випрасувані рукава,— забруднені кров'ю? Або давній його приятель із сивими вусами й обличчям, схожим трохи на мордочку гадюки,— невже цей фабрикант Стінне понапихав у ті брудні комірчини робітників, Гартшталевих приятелів, і тримає їх там без стільців, порцелянових тарілок, без картин, рояля, служниць і годує їх тільки однією юшкою? А ота сувора, як папа римський, пані, консулова дружина, що розповідала про азіатів-дикунів Шаньдуна, звідки вона оце тільки-но приїхала з товстеньким, як барильце, паном Фрайтагом,— невже вона та її чоловік є ті, що захопили злидарів у чужих краях і стрижуть із них пфеніги? Нараз він почув. Знане ім'я!

— Гартшталь? Це прізвище нашого гофмаршала, і на тобі! Один із бунтівників!

— Так, але він нічого спільного не має з родом гофмаршала. Так собі, робітник, із старого кварталу,— відказав Йоганнів батько.

— Чи скоро вже ми їх позбудемось? — байдуже кинув оберст, відпивши золотого напою з блискучої кришталево-прозорої чарки.

— А за тиждень вже заженемо до цитаделі... — також байдуже відповів Йоганнів батько й підніс серветку до вуст.

Ніби щось ударило Йоганна в тім'я. У голові закружляли люди, що тільки сьогодні їх бачив. Фріц, його суха мати, малий Лео, голуби... Щось стисло глотку й серце. Руки затремтіли, а очі запнуло туманом сліз.

— Кати! Кати! — щосили пролунав Йоганнів голос, і він, зірвавши з себе серветку, жбурнув її в оберста.

За столом шестеро душ, елегантних чоловіків і жінок, скам'яніли. На мить ніхто навіть не доторкнувся до перекинutoї кришталевої чарки, що з неї на блискучій білизни скатертини полився золотий напій.

Мов навіжений Йоганн винісся геть із ідальні, перекинувши свого стільця.

Мати, бліда, здвигнула плечима, а батько, червоний, тремтливими губами прошепотів:

— Що з ним? Що таке?

В ідальні стало смутно, лякливо, ніби всі раптом відчували тут зачумлене повітря.

Йоганн лежав обличчям до червоного перського килима і, немов води в рот набравши, мовчав.

— Чому ти мовчиш? Йоганне, люба дитино! Ти ж зовсім здоровенький. Адже так, пане професоре? — звернувся батько до поритого зморшками старечого дідка.

— Ну, скажи, що тобі прийшло до голови? — ласкавим тоном промовляв батько, погладивши синові голову.

Але Йоганн мовчав. Тільки коли лікар пішов з кімнати, він повернувся до батька й спокійним, але погрозовим тоном промовив:

— Посадовиш Гартштала до тюрми — я втечу з дому...

Батько прикипів до крісла. Так кілька хвилин обидва сиділи й мовчали. Нарешті суддя підвівся, узяв сина за підборіддя, задер трохи голову і, зиркнувши йому в вічі, промовив:

— Дурне хлоп'я! — і пішов з покою.
Йоганн люто подивився йому вслід і закусив губи.

* *
*

*Товариші!
Хто справжній наш ворог?
Той, хто жере котлети,
П'є вино
Та ковтає сметанку...
Чи, може, той
Нещасний французький солдат,
Сербський селянин?!*

*Часто, коли забивав я ворога,
Мені здавалось,
Що я втикаю багнета
У власне обличчя.*

*Всю ту сволоту,
Що розкошує
По бугуарах,
Кабінетах,
Борделях,
Отелях,
Ресторанах,
Кав'ярнях,
Палацах —
Всіх би гуртом
Загнати у шахти!
У рудні,
У темні копальні!
Хай там попрацюють
12 годин на добу¹.*

Суддя Брайхер ще хвилинку тримав у руді списаний віршем листок, потім підвівся й зачовгав капцями по паркету. Біля портрета старого вояки у формі генерала він спинився, уважно оглянув його ордени й знову пішов до столу. Він ще раз перекинув книжечки й товсті томи, іноді придивляючись до оглаву їх. Подивився на годинника, прислухався до грюкоту, що почувся з коридора, запнув поли халата й, склавши руки на животі, заходив по кімнаті.

Тихо засичали двері, увійшов Йоганн. Він кинув

¹ Уривки з твору Й. Бехера «Слово каліки».

бистрий погляд на батька, поклав свого капелюха на стілець і зняковівло спинився посеред покою.

— Маєте якусь справу, тату? — запитав він.

— Йоганн, — ласкаво промовив суддя, — я проглянув твої книжки... читав вірші, — показав він рукою до столу. — Я хотів тебе просити одне... Можна? — прикинуто, як прохач, поспитав він.

— Прошу! Дати ще світла? — взявшись рукою за вимикач, проказав Йоганн.

— Ні, не треба. Сядь. — А після короткої мовчанки почав: — Я теж був молодим. Я теж читав ту літературу. Тобі це, як майбутньому правникові, навіть треба знати. Бачиш, я не перечив, що ти, замість іти до воєнної академії, пішов до університету і саме на правничий відділ. Гаразд, ти не хтів і матері поступитись — йти на інженера... Але навіщо писати вірші? Власне, вірші й я теж за юнацтва писав. Хто їх не писав. Але такі, такі вірші... бунтівничі, що кажуть за твої якісь переконання... Погані, шкідливі, руйнацькі для нашої країни вірші! Просто кримінальні вірші! Проти війни? За бунт? — Брайхер на мить замовк, ніби гадаючи сказати щось уразливіше, але чемним тоном закінчив: — Так... Я хтів тебе поспитати: ти справді? Чи це тільки вправи?

— Справді, тату! Цілком справді і серйозно, — з боєм у тоні відповів Йоганн. — Мало того, ці вірші з'являться завтра в тисячах листівок серед робітників.

Батько відхитнувся до спинки крісла, і йому затремтіли губи. Потім він схилився на руку і так, схилений, сидів.

— Бач, Йоганне, — почав він згодом. — Я знаю, ти сильної волі людина. Я це ще п'ять років тому зрозумів, пам'ятаєш, як ти за обідом кинув серветкою в оберста. Ти пішов у мене. Але я відчуваю — станеться щось жахливе. Ти будеш мені, а я тобі ворогом. Я почувую, ти не злякаєшся ні тюрми, ні чогось гіршого. Але ти в нас один. Мати не витримає, і ти зведеш її в могилу... ти накличеш на неї довгу, болісну хворобу. Подумай про це все. Згадай, якого ти роду, і краще вчитайся в оту соціалістичну книжку Капуста, що на столі в зеленій шкіряній обкладинці. Кажу: ти помиляєшся і згодом це зрозумієш, як зрозуміло багато світових, колись теж запальних бунтівників-соціалістів.

Йоганн підвівся, обняв батька за плечі й ласкавим тоном промовив:

— Любий тату, слово честі, наш сучасний лад має поступитись місцем для другого, соціалістичного ладу. Інакше, як здобути те силою, неможливо. Це ясно як день. А я зрозумів: солодке тоді життя, коли живеш для якоїсь мети. Мету ви можете домислитись із вірша...— Він витяг з кишені портсигар і закурив. Стояв біля батька, і на мить ці люди, мабуть, були далекі думками один від одного.

— Ти ж розумієш, що після того всього,— натиснув суддя на останніх двох словах,— ми не зможемо разом жити. Я суддя, ти знаєш... а ти станеш підсудним...

— Я це знаю, тату,— перебив його Йоганн.— Я йду на все... І справді, мабуть, нам доведеться розлучитись... Тиждень як іде мобілізація, і, певне, завтра-позавтрього буде оголошено війну. Я буду активним, розумієш,— активним її ворогом! Надто густа кривава завіса спускається над людином. Підлість кайзерівських тенденцій...

— Мовчи! Чуєш, мовчи, державний злодію! — раптом скрикнув суддя. Йому губи зблідли, і на краях вуст виступила піна.

— Я злодій?— тихо запитав Йоганн.— Це ж усі ви злодії і кати... тільки не я і не ті люди, що ви їх посилаєте до кривавої різанини, й сотні, а може, й десятки тисяч, що не підуть, а ви їх запакуєте в тюрми, декого, може, й розстріляєте, користуючись з військового часу. Чуєте, як плаче мелодія?.. То плачуть, як без відклику плакали, сотні літ темні, безправні творці світу...

За стіною під акомпанемент фортепіано грала скрипка В'єтанового «Росін'їоля», виливаючи тисячолітні болі пригнобленого людства. На мить Йоганн замовк, скам'яніло прислухаючись до мелодії. А за хвилину обличчя йому засяяло, очі спалахнули блискавицею, і він, стиснувши кулак, відступив на крок і гостро додав шепотом:

— А втім, хто зна, хто кого розстріляє?! Я гадаю, ми вас усіх винищимо... як шкідливих блощиць, як похливих пацюків! — Від нього пашило жаром.

Суддя скочив на ноги і звів догори руки із стиснутими кулаками.

— Злочинець! Бунтар! — Потім руки його знесилено впали, і він хрипко промовив: — Ти мені... ти нам — ворог.— І пішов хутко з хати.

Йоганн хвилину постояв, дивлячись услід батькові, а потім підійшов до столу і, висунувши шухляди, став викладати на стіл папери, книжки...

За годину, з пакунками під пахвою, він вийшов з освітленого війстя й хутко пішов у темряву вулиць.

Будівлі міста тріпотіли крилами прапорів, ніби лагодились летіти у веселу подорож. Вулиці рясніли тисячами люду, шерегами військ, поблискували шаблюками, багнетами. На майданах гуло бадьорими й запальними звуками: «Гох! Дойчланд, Дойчланд, юбер алес!» Ревів духовий оркестр. Повітря напоєно неперервним жаданням перемоги й войовничої відваги. У вузьких кварталах, прогнилих кислим повітрям, тихими, безлюдними вулицями іноді пробігала жінка, непомітно для сторонніх, нашвидку протираючи очі, залляті сльозами.

...У Гартшталевій кімнаті, сповиті сумом, сиділи п'ятеро людей — Гартшталевих приятелів.

— Атож. Виходить, ми дурні, чи як? — Гартшталь, замість усміхнутися, скривив уста й подивився на Йоганна.

— Я гадаю, що так, коли тисячі наших, як озвірілі, або ж діти, мотаються з касарні додому й з дому на майдан! — сердито зауважив русявий Найтель.

— Все має свій час. Діти підростають і врешті стають дорослими,— задумливо відповів Гартшталеві Йоганн і додав: — Учора наші ватажки одягли військову уніформу, а Лебена просто з рейхстагу відпровадили до цитаделі... Але!..— Йоганн нараз замовк, випростався й закусив губи, ніби примушуючи себе мовчати, і, провівши долонею по волоссі, знесилений, сів.

— Ось як я їм піду! Ось твоя мобілізація! — люто хекаючи, приказував Гартшталь, шматуючи зелений папірець із знаком чорного орла.

Семилітній Лео із свого кутка, де латав сітку, дитячу Фріцову спадщину, повернув голову до батька і зорив, як клаптики зеленими метеликами розлітались на всі боки й, знесилені, падали на підлогу. Він посунувся на колінах і дбайливо почав збирати їх. Мале, чергове

Гартшталеве дитинча, що на руках матері замінило Ле, простягло до Лео рученята й пиццало:

— Дай мі!..

І мати пустила його на долівку.

— А чи не краще було б іти на мобілізацію і в армії провадити роботу? — обережно запитав себе товстун Гербе. Він пригнічено подивився на Йоганна.

— Я не знаю... Голова йде обертом, — задумливо відповів той. — Але ж «наш центр» одягнув уніформу... а єдиний з нього, наш одноступник, сидить у цитаделі... Усі показалися, озвірили, зачувши пах смаженого людського м'яса!

— Ні й ні! — рішуче промовив Гартшталь, потираючи руки, ніби він винайшов засіб спинити осатаніле стовпище, що безтямно лізло в прірву. — У цитадель! На розстріл! Але мовчати, потакати заходам буржуїв, кайзерові? Ніколи! Хтось має кинути гасла, і цими гаслами будемо ми, лебени, гартшталі! Вас іще не тягнуть до війська? — скинув він погляд на Йоганна й Фріца. — Студентам дано тимчасово відстрочку... Ви будете робити все на волі, щоб сповнити повітря анти-воєнною отрутою, революційним полум'ям. У Берліні, Штутгарті, Рурі — скрізь, нема сумніву, є наші одноступці...

Йоганн безперестанку палив люльку й уважно прислухався до Гартшталя.

Спершись на плиту, стояла позеленіла, висока, худа, як примара, Гартшталева дружина, закривши фартухом обличчя. Від неї не чути було жодного стогону, хлипу, і тільки крізь притиснені до лица пальці й тканину фартуха просочувались невпинні сльози.

— Знову була моя мати? Я її пізнав здалеку, тут, на вулиці, — суворо запитав Йоганн, кинувши на ліжко пальто. Він похукав на руки і, підійшовши до плити, доторкнувся долонею до чайника. — Тепла ще, — проказав він, наливаючи в чашку чорного течива.

— Так, була, — відповів Фріц, підвівши голову над книжкою. — Казала, що умовила батька відволікти нам час призову до армії.

— Старий боїться нового скандалу, що не піду — не підемо воювати? — прогомонів Йоганн, відпивши кави.

— Ні... вона плакала... боїться, що уб'ють там. Всі шпиталі повні пораненими...

— А ще що казала?

Фріц мовчки крутив цигарку. Він вагався відповідати й не підводив очей.

— Фріце, чуєш? — торкнув пальцем у лоб друга Йоганн. — Чому мовчиш? Знову підмовляла тебе, обіцяла гарну службу, допомогу, — га?

— Атож, — чиркнувши сірника, промовив Фріц, не зводячи з цигарки очей, — просила кинути нашу діяльність...

— Нашу? — усміхнувся Йоганн. — А що батько твій в тюрмі... ані слова?

— Каже, ніяк неможливо. Військовий час. — Фріц зітхнув і затагнувся.

— Завтра ми виїдемо до Штутгарта. Годі сидіти! Акції так акції! Лебен передає про потребу сильнішої дії. Зрозумів? — І Йоганн пильно дивився на Фріца.

Його друг не виявив жодного здивування і на знак згоди кивнув головою.

Державний механізм працював, як справжній, прекрасної роботи годинник. Він не зважав ні на десятки, сотні тисяч скалічених людей, що заповняли шпиталі, готелі й навіть приватні будинки, ні на жахливий голод, що раптом відчувся, ні на виснаженість потрібних металів, ні на жалюгідну агітацію купки «вар'ятів»-революціонерів. Надто великий світовий розмах учинив Гогенцоллерн, щоб спинити хід розгойданих подій. Купка держав, за його провідництвом, затиснена в залізні керівничі лабеті генерального штабу Берліна, стримувала натиск кільканадцятьох держав. Де там, — цілого світу!

Одібрано в Азії, Африці концесії? Хай! Створено світову блокаду? Хай! А ми пустимо в повітря гумові балони з тисячокілограмовими бомбами й будемо трощити Лондон... а коли треба — й Вашингтон. Залізні акули пронизуватимуть наскрізь ваші двадцятитисячнотонні пароплави, сталеві дредноути! Тисячі залізних птиць із неба нестимуть смерть усім земним комахам, що чомусь, без дозволу кайзера, звуться людьми! Ха! Голод? Нема чим стріляти?! Засадовити хіміків винаходжувати поживу з листя, кори, дерева, трави! Відгвинтити в хатах всі металеві, мідні держакки, гачки, гвинтики, шруби; забрати всі портсигари, замінивши це все деревом, каменем, папером! Грай, музико, весе-

ліше кривавого танка! Хай не чутно буде стогону й людського безголов'я! Хай живе гордість німецької людини, німецького царства!

Га? Революція в Росії? Не витримали свині? Чудово! Вперед, вперед на зламані шеренги свояка Миколи! Ради? Друга революція? Робітники? Ха-ха-ха!.. А це ще що? Це ще краще! Гольгіпаки зовсім не розуміються на військових справах і стратегії! Вперед на Київ, на Москву!

Голова закружляла і сп'яніла в радості мілітаристичної перемоги й спокійно хилиться на льокайські подушки соціалістичних помічників і залізних маршалів.

І раптом — трісь! Йоганн, Фріц вдягнені в сині блузи, військові уніформи, лебени, гартшталі в арештантських куцинах своїм вогнем і незламною волею революційного гіпнотизму пройняли цілу країну, зламали залізні шерехи каменярів і вояк! Революція!

Мов черепаха, ховаючи голову в броньовану шухляду, як гедзик від холоду, складає лапки,— знітився мілітаризм. Спорожнів Потсдам. І в момент, коли знесилені війною, голодом, холодом злидарі в сіро-голубих шинелях і брудних блузах навідались додому — подивитись на рідні занедбані оселі, рідних,— «старі революціонери», керівники соціалізму, в лейтенантських уніформах, ліберали-судді брайхери, затримані в русі кар'єри, бо ж їхні сини були бунтівниками, миттю наповнили Потсдам, обсадили ратуші, генеральні штаби...

Хай живе революція! Військо на місце! Синьоблузники до верстатів! Бо все ж таки живе Дойчланд! Юбер алес... Унтер вельт!..

Сива щетина на вкритому зморшками обличчі Гартштала блищала від електрики, і її гладила кістлявою долонею стара Гартшталиха. Сльозинка впала з очей старого Гартштала на тремтливий палець дружини, і він притиснув до вуст долоню свого, змученого життям, друга. Змарніла, хвора лежала вона в ліжку. Хлоп'ятко Гео товкло в ступі палені лушпайки з картоплі, щоб зварити мамі кави.

Гартшталь підвівся, зиркнув на свою арештантську куцину, хутко скинув її, відчинив вікно і жбурнув геть.

— Бач, наша була правда, стара! — блиснувши радісно очима, проказав Гартшталь.— Та й це ще не все! Ми ще візьмемо гору. Ми ще запануємо й будемо творити нове життя! Гей, прощайте, зогнили комірки! Нам час переїздити до палаців! Чула? В Москві, Пітері вже переїхали робітники до палаців! Старенька, люба! Ще поживемо! — Гартшталь нахилився до своєї дружини й пестливо потріпав її щоку.

Раптом Гартшталиха підвелась і неслухняними пальцями причепурила бруднасті віхтики на скронях («Атож, вона, здається, зовсім не хвора... перевтомилась тільки») і ступила на долівку.

— Га? Фріц, Йоганн?! Та що воно, люди добрі?! — вигукнув зраділий Гартшталь і кинувся до двох юнаків у подертих пальтах.— Матусю люба, ти диви... хто це? Сини наші Фріц і Йоганн! — тискаючи до грудей, белькотав старий Гартшталь.

У суворій, холодній, позеленілій хаті стало раптом весело, тепло, ясно. Стара метушилася біля плити, а малий Гео подався геть пошукати Лео, ловця голубів, що тепер десь ліпив революційні плакати.

— А ось і вони! Наші майбутні будівники соціалізму! — гукнув Гартшталь, озирнувшись на двері, що рипнули.

Уклоняючись і вертячи капелюхом, у дверях стояв суддя Брайхер.

Гартшталь розгублено змовк і насупив брови. Але, зиркнувши на Йоганна, лагідно промовив до судді:

— Прошу, заходьте, сідайте...

— А, пан прокурор! — лагідно промовив Йоганн і зняв із дзиглика якесь лахміття.

Суддя, ступнувши, зникло стояв біля порога. Нарешті промовив:

— Не прокурор, а батько... Невже і з батьком не хочеш почоломкатися?

Йоганн почервонів, підвівся й покірно пішов до дверей.

— Бач, як змарнів,— тримаючи за плечі сина й розглядаючи його, промовив Брайхер.

Йоганн допоміг роздягтись батькові й підсунув дзиглика.

— Ну, от і чудово! — розвів руками суддя.— Що ж, прошу пробачити,— обвів він усіх поглядом.— Ви кра-

ще розуміли, аніж я... А втім, воно так само собою мало статися.

Плечі Гартшталя нервово пересмикнулись, і на обличчі промайнула тінь непокою.

— Тепер уже не розлучимось,— чи не так, Йоганне? Тепера всі, всі рівні,— проказав він.— От і досягли республіки! Старого протягнем до парламенту! — зиркнув суддя на Гартшталя.— А юнакам відкривається широкий світ... Адже тільки рік лишилося, щоб закінчити університет... Прогавили голуб'ята!.. Але це всіх біда — війна!

Йоганн усміхнувся.

— Ви гадаєте, що оце й усе? — запитав Гартшталь.

— А чого ж треба? Батько із судді тепер став прокурором! Ліберал! Мабуть, доскочить ще й до краевого прокурора чи міністра... А Гартшталям оця комірчина! Кажуть, ніби капіталіста Стена гадають обрати на президента? Чи так? — грайливим тоном відказав Йоганн.

Прокурор підняв повіки й подивився на всіх.

— Так що ж, коли й так? — поспитав він.

— А те, що ми хочемо, розумієте, ми хочемо керувати краєм! — гукнув Йоганн і показав пальцями на себе, Фріца, Гартшталя і його дружину.

— Нічого не розумію,— здвигнув плечима Брайхер.— Будь ласка, керуйте, коли переконаєте парламент. Хіба французький президент Клюйвівсо не з робітників?

Йоганн пустотливо зареготав.

— Ні, не так! — пояснив він.— Ми сил^{ом} візьмемо владу. До чорта пошлемо всіх прокурорів, фельдмаршалів і візьмемо фабрики стенів у свою, державну власність, а брайхерів переселимо от сюди,— обвів він рукою по кімнаті,— щоб їхні паркетні квартири віддати гартшталям!

Брайхер, вирячивши очі, дивився на сина, ніби перед ним була хвора на голову людина. І для того, щоб реагувати якимось, а не мовчати і цим образити хворого, відказав:

— Виходить, вам і цієї революції замало?

— Так, мало,— злегка стукаючи кулаком об стіл, провадив Йоганн.— Хвилинку він дивився на Гартшталя, а потім, круто повернувшись до батька, промовив: — Ми зробимо другу революцію!

— Але ж тоді будуть усі проти вас! Знову каламути-ти країною?! — скрикнув Брайхер, і очі йому наллялись кров'ю.— Хочете руської руїни? Комунізму? Ха-ха-ха!

— А хіба тоді не «всі» були проти? Хіба ви з кайзе-ром не каламутили країну цілих п'ять років? — в тон батькові скрикнув Йоганн і зблід. Він підвівся.— Так, ми будемо битись за комунізм! До загину, чуєте, до загину, а покладемо край буржуазному ладові!

— Вибачте, мені тут нічого робити,— прохрипів Брайхер і заметушився, шукаючи пальто.

Соціалістам¹ роботи було через край. Ті люди, що всі свої сили віддали, не шкодуючи ліктів і колін, щоб роздмухати серед робочого люду полум'я любові до вітчизни й запал «святого обов'язку захисту краю від деспотизму»,— після того, як гірка доля «нав'язала» їм узяти владу в свої руки, тепер знову виснажувались у боротьбі вже не з купкою «лівих вар'ятів», а цілих гуртків, шерегів, організованих комуністичних лав. Хіба то німці, що накликають нові заколоти, прагнучи зруйнувати країну? «Тепер, коли революція перемогла, робітникові місце за верстатом...» І нова соціалістична поліція, нове соціалістичне військо, що його в обмеженій кількості ласкаво дозволили переможці тримати на випадок реставраційних чи комуністичних заколотів, підсилені доброхітними загонами колишніх лейтенантів, оберстів, ладні були стати до герцю. О, ті тисячі прокламацій із запальним закликком Лебена, з бурхливими вогняними віршами якогось Брайхера Йоганна не страшні для нового республіканського ладу!

Тому не дивом було, що коли по цілій країні синьо-блузники сунули до влади,— проти них була залізна організована сила.

«Набоїв не жаліти!» — пролунало запозичене з архіву російсько-царських засобів боротьби з пролетарями. Тисячі рудокопів, докерів, фабричних злидарів майже з галими руками й кременними зубами зчепилися з залізними машинами й такими ж манекенами — людьми, затятими в залізо багнетів і механізованих швидкострілів. І розчавлені тіла, випущені кишки і

¹ Йдеться про соціал-шовіністів.

кров, кров залляла шляхи до фабрик, копалень. Залізні машини й машинізовані істоти — оборонці республіки соціалістів і фабрикантів — перемогли. Лебена й тисячі лебенів замордовано.

«Бідолашний верховний прокуроре! Скільки йому тепер роботи нищити полонених, шукати, ганятись за рештками тих, що врятувались?! Син Йоганн? Його син?! Першого до списку німців-зрадників!»

І Йоганн з перев'язаною головою, пощербленою соціалістичною кулею, старший Гартшталь, його сини Фріц і Лео, десятки, сотні гартшталів, фріців і юнаків лео, під ескортом блискучих багнетів, стали перед ясні очі верховного прокурора Брайхера.

— Син Йоганн? У мене нема сина. Мій син той, хто любить Німеччину. Патріоти-німці — мої сини! А це, це злочинці, руйначі краю, божевільні люди, що їм не місце жити на світі чи принаймні в Німеччині! Отого юнака Лео, що йому й п'ятнадцятьох нема, я не винувачу... Він є жертва злочинців — батька, брата й отого Йоганна, що своїми баламутними віршами потяг хлоп'я до кривавого нападу...

— Мерзотник! Льокай капіталістів і їхніх лизунів-соціалістів! А все ж таки ми переможемо! Хай живе комунізм!

«Каторга... п'ять... десять, двадцять років»...— бурхливим хаосом лунало в шумливому залі... І огрядна дама, в чорному, з перлами на шиї й мокрою хусточкою в руці, член колективу гостей суду, знепритомніла, ледве прошепотівши: «Йоганн... син, синочок мій — злочинець».

— На, Ле, почитай,— простягла стара згорблена Гартшталиха листа до юнака. Лео хутко пробіг його, кинув на стіл і похапцем їв юшку. Він брав зашкарубленими пальцями хліб, ламав його, як дорослий, і жадібно запихав до рота. Його запалі щоки тоді роздувались, і він зовсім був подібний до Фріца.

— Скільки це тобі, Лео? Мабуть, уже п'ятнадцять? — тихо промовила мати і так важко зітхнула, ніби намагалася здихатись цих п'ятнадцяти років безперестанних турбот і матерніх уболівань.

Лео подививсь на матір, не зрозумівши її запитання, і потер язиком зуби, відкопиривши губи.

— Татові трохи погано,— коротко промовив він, стя-

гаючи з себе робочу блузу.— Треба завтра понести вершків. А до цієї дами,— вказав пальцем на листа,— гадаю, можна піти. Мо', справді щось скаже й допоможе витягти з тюряти тата й Фріца...

Мати, ніби тільки й чекала на його згоду, хутко почала вдягатися.

...Біля мосту Лео спинився, на мить прикований увагою до чайок, що все метушилися над водою, як метушилися вони тут рік, десять, сто років тому. Лео поскріб пальцями на дні кишені куцини, кинув до них сухеньку крихточку хліба.

— Здається, оце,— зиркнувши догори на число будинку, промовив Лео і натиснув гудзика дзвінка.

У вітальні вони сіли — мати на канапі, а Лео на стільчику біля рояля — й поглядали на літнього чоловіка, що походжав у другому краю зали з кутка в куток.

Коли ввійшла пані, підтримувана під руку юною білявою дівчиною, чоловік промовив, спинившись посеред зали.

— Оце мати Йоганнова, а оце Фріцова.

Йоганнова мати сіла біля Фріцової і зиркнула на чоловіка. Тоді він підійшов до Гартшталихи і, поклавши руку собі на груди, промовив:

— Я дав слово честі своїй дружині,— коли вони відмовляться вести пропаганду,— прикласти зусиль випустити їх на волю. Знайте,— вказав він на дівчину,— оця студентка, дочка оберста Ляйтмана,— наречена Фріцова, і вона теж чекає на нього...— Він замовк, чомусь подивився на худі руки Гартшталихи й пішов геть із зали.

Стара елегантна дама раптом піднесла хустку до очей і захлипала. Згодом вона відпила води із склянки, що тримала перед нею дівчина, й тихо сказала:

— Дайте мені мого Йоганна... Ви зможете... адже ваш чоловік теж сидить... Нам з вами пора вмирати... але їх треба рятувати... Фріцові обіцяють службу в міністерстві... Вашого старого теж так не залишимо...— Раптом вона схилилась головою до спинки канапи й заридала, тримаючи біля рота хустку. Крізь ридання вона все гукала:

— Віддайте мого сина!.. Що ви з ним зробили?!

Гартшталиха втопила погляд у блискучу підлогу й

мовчала, ніби міркуючи над тим злочином, що вона вчинила.

— Нате, ось вам... адже ви бідні,— простягла дама до Гартшталихи банкнот, витираючи очі.

— Я нічого не можу зробити,— врешті тихо вимовила Фріцова мати, не торкнувшись до грошей. Біля її очей набрякли жили, і здавалось, що й ця друга мати от-от заригає.— Коли можна,— звільніть їх з тюрми,— пошепки додала Гартшталиха.

Із рук дами банкнот упав на канапу, і Йоганнова мати безсило опустила руку.

— Так ви не хочете? Тоді я... я зможу,— прошепотіла вона.

Дівчина спідлоба поглядала то на Лео, то на матір свого нареченого.

Лео підвівся. Важко, ніби підіймала на собі всю минавшину людськості, підвелась і його мати.

Дівчина застерезливо шарпнулась до неї і, ніжно взявши її за руку, надламаним голосом запитала:

— Хочете переїхати до нас? Добре? Ми живемо тут недалеко, число сорок. Я говорила про це з батьком...

Лео усміхнувся, а мати, зиркнувши на нього, захитала головою.

— Фріц ніколи не буде вашим чоловіком,— запинаючись, промовив Лео і взяв матір під руку.

Дівчина блиснула на нього очима, і на її обличчі заграла саркастична усмішка. Не промовивши ні слова, вона нахилилась до елегантної дами.

Крізь відчинені вікна до просторої камери ллялось весняне, тепле повітря, витискуючи спертий дух стертого асфальту, промасленого заліза й тюремної задухи. Фріц сидів біля столу, над аркушиком паперу, виводячи рядки.

Поруч лежали розгорнуті — кілька книжок,— поезії Гейне, Байрона, Гюнтера, Мюллера. Він порівнював їх голосним читанням із віршем, друкованим у листівці, яка лежала перед ним, і знову брався за перо й перерване своє віршування. Раз по раз його погляд спинявся на рожевому папірці, і він знову старанно перечитував писане в нім:

«Любий Фріце! Твого вірша, присвяченого мені, я показала другові, поетові Мінце. Він був захоплений ним, і цими днями вірш буде надруковано у журналі

«Відродження». Ти не жахайся, що це патріотичний орган... Хіба тепер, коли нас душить Антанта, окупувавши чверть Німеччини,— не всі повинні бути патріотами? Мінце говорить: ти майбутній наш Гейне, і він щасливий, що друкує твого першого вірша. О, який він прекрасний, як мрія коханої, і музичний, як Бетховенова симфонія! Пиши, любий, і далі так. Перед тобою майбутнє великого німецького поета. Не зважай на Йоганна й батька. Ми юні, і моє кохання хай буде тобі за провідну зірку. День твого звільнення буде святом для кращих митців Німеччини, що прикладуть усіх зусиль, щоб воно настало якнайшвидше...

Твоя
Атта»

Крізь відхилені двері камери зачувся з коридора гамір, а за хвилину до комірки ввійшов літній джентльмен. Звичним рухом він кинув на постіль кашкета, бадьоро повернувся до Фріца і, підсунувши ногою до столу дзиглика, сів.

— Кажу тобі, друже Фріце: Йоганн і твій старий — вар'яти! — промовив він.— Оце на прогулянці ми знову зчепилися. Як ті патери, що бездумно вірять чи дурять самих себе чимось надхмарним, як і вони. Революція! Комунізм ось-ось буде! Я, я, поет Тойте, повірив же свого часу і, як сліпий, суньголов кинувся в боротьбу і тепер покутую свою вину. Ха-ха-ха! Вірив, що диктатура пролетаріату єдиний вихід із становища! Але, певно, наукові соціалісти Капусти розумніші за нас. Ця теорія не для теперішнього часу, однаковінько, як далеко несвоєчасний був одчайдушний виступ спартаківців римської епохи.

Він скрутив цигарку, запалив і проказав:

— Ти молодець. У тюрмі ти став поетом... поетом, що зрозумів завдання митця-німця! До чорта безглузде змагання! Хай живе прекрасна муза — утіха вихованих людей.

Фріц кусав губи, заглибившись у свою писанину. Коли Тойте поставк, а в камері якийсь час панувала тиша, він поставив крапку й простяг Тойте папірець.

— Істинно! — гукнув Тойте, прочитавши вірша.— Не бери Йоганнної форми й тематики. Тільки Гюнтера, тільки Гюнтера! — повторив він.— Наш час вимагає зрозумілості, а не уїтменівщини. Хай Йоганн черкає

про революції. Наше покликання: кохання й відродження краю!

Нараз він повернувся до дверей і прислухався до кроків по кахлях.

— То, певне, Йоганн і старий. Вони обіцяли після прогулянки навідатись до нас,— поспішно промовив Тойте й запитав, трясучи в руці папірець: — Можна їм прочитати?

Фріц безвільно стенув плечима.

До камери, підтримуваний Йоганном, увійшов Гартшталь. Він був трохи згорблений, і за кожним поступом його гострі плечі здригувались. Він обіймав Фріца лагідним поглядом і сів на Тойтів дзиглик.

— Що? Погано? — раптом запитав Тойте, тріпнувши папірцем у повітрі, і сповненим ласки голосом почав декламувати вірша.

Старий Гартшталь слухав, похнюпивши голову, а Йоганн, спершись на стіл, повний уваги, стежив за виразом обличчя декламатора.

Тойте закінчив, поглядом переможця обвів присутніх і, тикнувши папірець до рук Фріца, зауважив:

— Ось на кого чекає Німеччина!

Йоганн узяв із Фріцових рук папірець, уважно перечитав його, потім прошепотів:

— Атож, форма прекрасна, що й казати. Фріц подолав таємницю митців, сидючи тут... Але ж зміст! — Йоганн прижмурих очі й подивився в простір. Його зблідлі губи тремтіли.

Гартшталь зітхнув і, підвівши голову, довго вдивлявся в свого сина, ніби намагався розгадати таємницю душі частини своєї крові, що він, батько, не міг збагнути колись запального революціонера-сина. Врешті він похитав головою і хмикнув носом.

— Просяклий чимось інтелект виявляє це «щось» у своїй творчості,— ніби цитуючи, промовив голосно Йоганн, не зводячи погляду з Тойте.— Хто гадає, що треба пристосовуватись до сучасного ладу, той не соціаліст, а тільки шахрай... А втім,— з усмішкою в тоні додав він,— у всякі часи революцій і взагалі великих зворушень слабодухі революціонери й бунтівники ставали прекрасними проводирями того ладу, що з ним вони боролися й не перемогли.

— Здається, нам тут нічого робити, Йоганне,— тихо

промовив Гартшталь підводячись.— Ходім краще до своєї камери...

— Фріц Гартшталь! — гукнув у дверях голос дозорця і тоном, ніби він робив велику ласку в'язневі, додав: — На побачення! Пані Атта. Наречена!

У камері стало тихо. Мабуть, цей поклик про людину з волі пройняв кожного смутком важких переживань. Гартшталь і Йоганн вийшли, а Фріц, хутко зашпавши листок до кишені, похапцем почав одягатись.

Панна походжала вздовж великої кімнати побачення й за кожним грюком за дверима нервово здригалась, спиняючись на півкроці. Нарешті дозорець пропустив Фріца, сів у кут і скам'яніло зорив за парою, що злилась в обіймах довгого поцілунку.

— Ти знову змарнів,— одірвавшись, промовила дівчина, оглядаючи Фріца, все ще тримаючи того за руку.— Ну, як у тебе? — запитала панна тоном, ніби розмова йшла про щось давно їм відоме.

— Жодної надії. Я переконався — скінчений фанатик. Але я не можу, не можу, Атта! Наша спроба не вдалась... Мабуть, Капуст більше знає за нас, молодих соціалістів. А втім, чому ми мусимо плигати сторч головою в темну безодню, коли Франція, Англія й Америка, що досягли вищої конденсації капіталізму, ані руш? До лиха оте все! Я хочу жити, любити, як і ти! — Він схилив до її руки голову, а вона ніжно торкнулась його волосся.

— Ми матимемо чудові три кімнати. Тато вже гарантував тобі посаду. Ми славно, славно заживемо,— лагідно промовляла вона.— Ой лихо! — раптом скрикнула панна.— А головне майже забула: Брайхер сказав: за тиждень звільнить усіх. Якась там амністія, з нагоди роковини республіки!

Дозорець, що на його обличчі не рухався жоден нерв, тепер підвівся, обсмикав поли і, кахикнувши, пробурчав:

— Дозвольте вітати, пане Гартшталь!

І Фріц ласкаво подивився на нього.

Величезне кафе «Сек», що його зали й комірки ховалися аж у темних закутках безлюдного подвір'я, було повно люду. Тютюновий дим лінливими хмарами повз під стелю і час од часу довгою сизою смугою тягся до

вентилятора. Гомін, брязкіт порожніх філіжанок, кухлів сповняв усі кімнати. У великій залі за кавою та коктейлем засідали знавці та аматори музи. «Два нові, визнані критикою за першорядних, поети декламуватимуть вірші...»

Тут були і в пошарпанім одязі, з худими витягнутими обличчями юнаки і елегантно вдягнені, чисто голені ситенькі майстри слова, що зажили слави. Кілька осіб у чорних візитках, військовій формі посідали за столики в куті, повні уваги до своїх запашних сигар і єдиної серед них юної пані.

— А ви казали, пане Стен, що німецьку музу знищила революція? — зауважив суб'єкт з гадючим значком на вилозі. — Знаєте, — провадив поважно він, — найкращі поети майже всі були свого часу революціонерами.

— Але вони, далєбі, ставали кращими, як переставали бути революціонерами, — додав військовий, надрізуючи кінчик сигари з золотим паском. Він задоволено оглянув компанію, гордий із свого дотепу.

— Атож, — процідив кризь зуби пузатенький добродій, відтягаючи пальцем свій комірець, що душив його. — Порядок, республіка нам дала нових Гейне, дасть і нових Шіллерів. Ви гадаєте, художники, що все ще бавляться пролетарськими блузами, врешті теж не покинуть своїх дурниць? Побачите — покинуть. От, не вистачить фарб, а їхній бруд ніхто не купуватиме, запевняю, що й знаменитий Фроз почне малювати те, що нам потрібно, що я куплю, бо безштанькам нічого платити за непристойність на полотні, хоча б це був і художній шедевр! Правду сказав їхній же якийсь комуніст чи анархіст: «Свідомість визначає буття». А буття тепер я, ми!

Пані рухнулась, і електрика синьо-зеленими блисками відбилась на бганках її прекрасної сукні.

— Тато має рацію, — промовила пані, зиркнувши на оберста, — я певна, коли б і Йоганн Брайхер покинув своє дивацтво, з нього був би непоганий поет.

— О! Йоганн Брайхер! Виродок аристократичної фамілії! — з огидою в тоні промовив суб'єкт із значком на вилозі. — Будь ласка, пані Атта, не згадуйте хоч тут про цього дивака. Я певен, він зараз десь начиняє бомби.

Двері з гуркотом відчинилися, з'явилася нова компанія.

— А! Тойте! Гартшталь! — гукнув військовий, а пані навіть підвелась.

Тойте і Фріц Гартшталь нашвидку, запанібратськи поздоровкались й, не сідаючи, похашцем відпивали з малюсіньких філіжанок запропоновану їм каву.

— Тільки недовго, Фріц,— підвівши очі на юнака, промовила пані.— Пам'ятай, звідси ми просто ідемо до Шляймана. Сьогодні ж там асамблея...

— За півгодини, й уже! — веселим тоном гукнув Тойте, відходячи від іншого гурточка, де голоси злилися в гамір. Кілька душ оточили його і, жестикулюючи руками, почали щось доводити.

— Годі, панове! Не маємо часу! — гостро відказав Тойте і, повернувшись назад, гукнув: — Фріце! Ти перший!

У залі стало тихо, а згодом поет Фріц, витягнувши з кишені книжечку, почав повільно декламувати.

Оберстова рука закам'яніла в повітрі, а пузатий, роззявивши рота, захоплено дивився на запального поета. Пані блискавично кидала поглядом навколо, ніби шукаючи когось, хто б насмілився байдуже слухати чудові вірші її елегантного чоловіка.

Склавши руки на грудях і обіпершись на ріг стіни, недалеко стояв юнак, уважно слухаючи декламацію. На його обличчі грала тужна усмішка. Раптом він повернувся й зник у дверях бічної кімнати пивного відділу.

...Засідання не переривалось... Юнак сів на вільний стілець і відпив із напівпорожнього кухля пиво.

— Останнім питанням, товариші,— тягнув слова присадкуватий чоловічок,— це оголошення в газетах про явку Йоганна Брайхера до суду. Ви знаєте, верховний прокурор, тато нашого друга, склав йому нове обвинувачення за вірші, що закликають до повстання проти сучасного ладу. Поліція теж шукає... Як: чи з'являться йому, чи уникнути буржуйської ласки?

Чоловік підвів очі і оглянув присутніх.

— Я гадаю, товаришу Найтель,— хрипким голосом почав старий Гартшталь,— що ми не визнаємо жодного їхнього суду...

— А звичайно? До чорта буржуйський суд? Хай силою беруть? — спалахнув юнак.

— Почекайте, почекайте, Лео, дайте батькові сказати,— лагідно звернувся до нього Найтель.

— Прошу мені,— підвівся Йоганн. Він пошкріб підборіддя, подивився на Гартштала, що разом змовк, а потім, глянувши на Найтеля, сів, витяг з кишені складений папірець і, розгорнувши його, почав читати:

*Ви, народи всієї землі!
Зривайте з себе ланцюги! Вперед! Прямуйте!
Німеччино: вперед! Повстань
Зі свого рабського сну!!!
Бий, барабане червоний,
Сурми червоні, сурміть!
Пролетарські штурмові колони,
Гуртуйтеся!!!
Руйнуйте ступниці палаців панів індустрії!
Увірвіться в закляті державні квартали!!!
Виборіть собі свій ґрунт!
Виборіть собі свої машини!
Виборіть собі свої фабрики!
Виборіть собі батьківщину!
Виборіть — нарешті — світ!!!¹*

— Гадаю, досить,— обвів він поглядом присутніх.— Подаю пропозицію видрукувати сотні тисяч листівок чи одноденний часопис із цим і тим віршем, що за нього шукають мене, пустити по всій Німеччині. От і все.

Зчинився гармидер. Кожен хотів говорити. Височений, з однією правою рукою велетень, перехилившись через столик, басом, що приглушив гомін, вимагав дати йому слово в першу чергу.

Найтель, переступаючи з ноги на ногу, калатав ложечкою по склянці, закликаючи до порядку.

.
Виходили не всі зразу. Найтель натиснув грушу й попросив рахунок розплатитися.

Коли Гартшталь, Лео і Йоганн проходили через залу, раптовий вибух аплодисментів і вітальних вигуків спинив їх.

Тойте вклонився на всі боки. Він був сповнений щастя, усміхався й витирав хусткою лоба.

¹ Уривок із поеми Й. Бехера «Ленін».

Обличчя старого Гартшталя нараз скривилось, ніби він уздрів щось жахливе, і він шарпнувся до виходу.

— Йо... Ле! — загукав Фріц, метнувшись до дверей.— Що ж це? Невже і поздоровкатись не хочете? Рідні! — розпачливо промовив він, простягнувши обидві руки.

І коли він був зовсім близько й мав обійняти свого меншого брата, Лео щосили ляснув його по обличчю.

Фріц, здригнувши, схопився за щоку. Прикривши обома долонями ляпас, ніби боячись випустити цей дорогий подарунок, він повними туги й смутку очима дивився вслід колись близьким, рідним йому людям.

У залі на хвилинку запанувала тиша.

Розкішна пані охляло спустила руки, а на обличчі оберста заграла ледве помітна усмішка.

1929 р.

З М І С Т

КВАРЦИТ. <i>Роман</i>	5
АЛАЙ. <i>Повість</i>	211
ГЮЛЛЕ. <i>Повість</i>	302

О П О В І Д А Н Н Я

Розкаяння	396
Місіонери	404
Чжунгожень	419
Він і вони	478
Піймав	484
Жебрачка	493
На плавнях	505
Сірко	540
Фріц і Йоганн	556

ДОСВИТНИЙ Олесь Федорович

ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В ДВУХ ТОМАХ

ТОМ 2

Роман. Повести. Рассказы

Киев,
издательство художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Редактор *Н. Д. Олександренко*

Художне оформлення *Ю. В. Мітченко*

Художній редактор *Г. Т. Конев*

Технічні редактори *І. М. Драгончук, Т. М. Мацапура*

Коректори *Т. В. Грузинська, А. Г. Лященко*

ИБ № 4915

Здано до складання 12.09.90. Підписано до друку
14.01.91. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура балтика. Друк високий. Умовн. друк. арк.
31,08. Умовн. фарбовідб. 31,08. Обл.-вид. арк. 31,292.
Тираж 15 000 пр. Зам. 0—330. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкніка»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Досвітній О. Ф.
Д70 Твори: У 2 т. / Упоряд. В. О. Косенко.— К.:
Дніпро, 1991.—

Т. 2: Роман. Повісті. Оповідання.— 587 с.

ISBN 5-308-01013-7 (т. 2)

ISBN 5-308-01014-5

До другого тому увійшли роман «Кварцит», повісті «Алай», «Гюлле» та оповідання. Для більшості героїв цих творів властиве бажання змінити життя на краще — чи то в межах особистої долі, а чи в масштабах суспільного устрою. Це бажання було притаманне й самому Олесю Досвітньому.

А 4702640201—081 81.91
M205(04)—91

ББК 84Ук7

2 крб. 90 к.

ОЛЕСЬ
ДОСВІТНІЙ

